

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

ВІТАЛІЙ ЯРЕМЧУК

**МИНУЛЕ УКРАЇНИ
В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УРСР
ПІСЛЯСТАЛІНСЬКОЇ ДОБИ**

Острог – 2009

УДК 930.1(477)
ББК 63.3(4 Укр)
Я 72

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету “Острозька академія”
(протокол № 5 від 23 грудня 2008 року)*

*Дослідження здійснено за фінансової підтримки
Американської ради наукових товариств
Sponsored by the American Council of Learned Societies*

Науковий редактор:

Леонід Зашкільняк, доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

Володимир Баран, доктор історичних наук, професор;

Ігор Верба, доктор історичних наук, професор;

Олег Журба, доктор історичних наук, професор.

Яремчук Віталій.

Минуле України в історичній науці УРСР після-сталинської доби. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. – 526 с.

У монографії досліджено українську радянську історіографію післясталинської доби в аспекті опрацювання нею історії України. Розглянуто взаємодію соціокультурних та інтелектуальних чинників, що впливали на професійне вивчення національної минувшини. Проаналізовано ідеї, інтерпретації, концепції, які склали зміст уявлень про історію України в історичній науці УРСР середини 1950-х – середини 1980-х років.

Для науковців, викладачів, студентів, широкого кола читачів.

*В оформленні обкладинки використано репродукцію
картини Олександра Хмельницького “Навіки разом” (1953).*

ISBN 978-966-2254-01-3

© Яремчук В.П., 2009
© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2009

ЗМІСТ

ВСТУП.....7

РОЗДІЛ 1.

**ПОЛІТИКА, ІДЕОЛОГІЯ ТА ОФІЦІЙНЕ БАЧЕННЯ
МИНУЛОГО УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ 1950-Х –
НА ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ**.....28

1. Владна доктрина української історії
у перші післясталинські роки.....28
1. 2. Офіційна ревізія історії України на тлі “відлиги”.....54
1. 3. Політична кон’юнктура “доби П. Шелеста”
та національне минуле.....86

РОЗДІЛ 2.

**ВЛАДА ТА ІСТОРИКИ УРСР В УМОВАХ ПОСЛАБЛЕННЯ
КОМУНІСТИЧНОГО ДИКТАТУ (СЕРЕДИНА 1950-Х –
ПОЧАТОК 1970-Х РОКІВ)**.....106

2. 1. Засади організації та комунікації
в історичній науці УРСР.....106
2. 2. Умови професійної праці істориків.....127
2. 3. Спільнота істориків в УРСР: суспільно-політичні
та інтелектуальні домінанції.....153

РОЗДІЛ 3.

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ОФІЦІЙНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
СЕРЕДИНИ 1950-Х – ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ**.....191

3. 1. “Сталінський” образ “історії УРСР”.....191
3. 2. Українська минувшина в синтезах другої половини 1950-х –
початку 1970-х років.....217
3. 3. Нове прочитання початкової історії більшовизму
в Україні.....237

РОЗДІЛ 4. НАЦІОНАЛЬНЕ МИНУЛЕ

В НОНКОНФОРМІСТСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....258

4. 1. Контексти української історії
у світлі неканонічних підходів.....258
4. 2. Дослідження запорізького козацтва:
офіційна та “романтична” версії.....283
4. 3. Проблеми формування української нації
в недирективній історіографії.....295

РОЗДІЛ 5.	
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УРСР СЕРЕДИНИ 1950-Х – ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ.....	318
5. 1. Офіційний образ історії української історіографії: схема.....	318
5. 2. Ревізія офіційного образу.....	327
5. 3. Нонконформістська історіографія: програні “бої за істориків”.....	349
РОЗДІЛ 6.	
ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ІСТОРИКИ УРСР В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ПАРТІЙНОГО ДИКТАТУ (ПОЧАТОК 1970-Х – СЕРЕДИНА 1980-Х РОКІВ).....	365
6. 1. Розстановка нових ідеологічних акцентів у ділянці національної історії.....	366
6. 2. Історики України та консервативний поворот.....	387
РОЗДІЛ 7.	
УКРАЇНСЬКЕ МИНУЛЕ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УРСР ПОЧАТКУ 1970-Х – СЕРЕДИНИ 1980-Х РОКІВ.....	424
7. 1. Opus magnum української радянської історіографії.....	424
7. 2. Висвітлення окремих проблем історії України.....	442
ВИСНОВКИ.....	462
БІБЛІОГРАФІЯ.....	478
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....	513
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	514

ВСТУП

Сучасна українська історична наука переживає стан пошуку нових дослідницьких парадигм, свого місця в світовому співтоваристві адептів Кліо. За нашими, і не тільки нашими, спостереженнями, процес виходу професійної спільноти українських істориків на нові рубежі аж надто затягнувся, що викликає справедливі нарікання як найбільш налаштованих на зміни вчених, так і небайдужих до гуманітарних проблем кіл громадськості. Очевидною причиною такої ситуації в українській історіографії, яка “ще не вмерла” (як висловився у знаній публікації Георгій Касьянов), є те, що минуле, як то кажуть, не відпускає майбутнє. Йдеться про спадщину радянської історичної науки з її концепціями-стереотипами та звичками свідомості. І вже це саме по собі змушує задуматися над феноменом “живучості” здавалося б давно пройденого і нібито збагнута того етапу історіографічного процесу.

Історіописання в Радянській Україні є цікавим не лише з огляду на збереження його сумнівних традицій у сучасному. Варто замислитись і над можливими пов’язаннями окремих пластів та середовищ історичної науки в УРСР із до-радянською і нерадянською українською історичною думкою та, відтак, її ролі в забезпеченні тяглості української історіографічної традиції. На ідею про те, що 1930-і – 1980-і рр. в українському історіографічному процесі не були цілковитою паузою, наштотує факт буквально масового навернення в недавньому “правовірних” радянських істориків після 1991 р. до національної парадигми історії України і стрімкого поширення серед них популярності табуйованого в радянські часи М. Грушевського, інших класиків української історичної думки. Спрощенням було б зводити все до пристосування “бійців ідеологічного фронту” до нових умов та звільнення дослідників від ідеологічної облуди.

Не дивно, що в спостереженнях над недавньою історією української історіографії домінує оціночний, а не аналітичний, підхід, розгляд у категоріях “добра” і “зла”. Вбачається, що першорядну роль у нинішніх поглядах відіграють позиції, які посідали науковці в радянські часи, природне бажання або поквитатися з минулим, або підправити його. Ті з них, які були співтворцями офіційної картини історії, погоджуючись, як правило, з тезою про ідеологічну заангажованість історіописання комуністичної доби, наголошують на неприпустимості суцільного “переінакшування” минулого на догоду, як вони вважають, новій політичній кон’юктурі, на цінності радянського історіографічного досвіду для нинішнього покоління вітчизняних істориків. Дослідники, гнані в радянський період, або ж ті, що потерпали від пресингу цензури та самоцензури і змогли “розправити плечі” тільки з 1991 р., також дехто з колись цілком “добропорядних” вчених, хто “прозрів” (насправді чи про людське око), представники молодого покоління абсолютно відкидають будь-який стосунок української радянської історіографії до науки, зводячи її роль до банального обслуговування потреб комуністичного режиму. Чисельність прихильників дискредитації радянської історіографії на загал істотно переважає тих, хто намагається її бодай частково реабілітувати. Проте й з-під пера останніх продовжують виходити студії “ревізійністського” характеру. Серед таких, наприклад, показовою є книга про одного з директорів Інституту історії АН УРСР, вже в заголовку якої вгадується її загальна інтонація¹.

Думаємо, що час перейти від моралізаторського, часто поверхового, способу осмислення історії історичної науки в УРСР, до дослідження її конкретних проблем. Як тут не згадати відому сентенцію Марка Блока, який іронічно “вимагав” від “робесп’еристів” і “антиробесп’еристів” розповісти йому, яким був Робесп’єр. Отож, давно назрілим вважа-

¹ Див.: Тронько П. Т., Симоненко Р. Г., Склярєнко Є. М. О. К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки. – К., 2007.

ємо розгляд проблеми: “Якою була українська радянська історіографія?”.

У цій праці нас цікавитиме питання, як історики в УРСР висвітлювали минуле своєї республіки, і під дією яких чинників це відбувалось. Наша увага прикута саме до “своєї минувшини”, оскільки, по-перше, на її дослідженні було зосереджено головні кадрові та організаційні ресурси української радянської історіографії, вчені України були основними творцями радянської картини її історії. По-друге, саме на студіях з історії України повною мірою позначились прикметні риси українського історіописання часів тоталітаризму. І, по-третє, саме у вивченні національного минулого найбільш очевидно виявлялись ідейні розбіжності між окремими групами назовні буцімто уніфікованого та згуртованого “загону” українських радянських істориків. (Усі ці аргументи на користь слушності предмету дослідження підтвердимо конкретними фактами далі у роботі).

При цьому розглядається розвиток української радянської історіографії у післясталінську епоху. Такий хронологічний зріз обрано тому, що завдяки дослідженням сучасних українських і зарубіжних вчених (насамперед Степана Величенка², Наталії Юсової³, Сергія Єскельчика⁴)

² Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914 – 1991. – New York, 1993; Його ж. Перебудова та минуле неросійських народів // УІЖ. – 1992. – № 4. – С. 96 – 105; Його ж. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). – Х., 2002. – Вип. V. – С. 18 – 41.

³ Юсова Н. Від розробки концепції “давньоруської народності” до легітимізації терміна “возз’єднання” України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 413 – 440; Її ж. “Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2006; Її ж. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність” // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101 – 125.

⁴ Єскельчик С. Імперія пам’яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008.

період 30-х – початку 50-х рр. в історії української історичної науки, коли утверджувалася радянська схема історії України, опрацьований достатньо ґрунтовно і переконливо. Цього не скажеш про наступні сорок років, коли вже закінчилося формування і “запрацювала” нова конструкція українського минулого. Крім того, слід зазначити, що доба середини 50-х – середини 80-х рр. становить собою цілісний етап в історії історіописання в УРСР. Основу цієї внутрішньої єдності складають відносно однакові соціокультурні підвалини та стабільність інтелектуальних засад в українській радянській історіографії в період між роком смерті комуністичного тирана та 1987 – 1988 рр., коли, на думку ряду дослідників, були започатковані кардинальні зміни у радянському баченні української, і не тільки української, історії⁵. Головна робоча гіпотеза нашого проекту полягає в тому, що в цей час історична наука в Україні продовжувала повсякчас бути не лише “політикою, оберненою в минуле”, а й зазнала чималого впливу пробудженої чи розкріпаченої в ході післясталінської лібералізації режиму етнонаціональної свідомості українських істориків.

Переконані, що успіху в запланованій нами роботі можна досягнути при умові широкого погляду на функціонування української радянської історіографії. Йдеться про аналіз та синтез її інтелектуальної та соціальної історії. Це, своєю чергою, вимагає зосередження на певному спектрі проблем і використання чітко визначеного категоріального апарату.

Поняття “історія України” (як покажемо далі, в дискурсі української радянської історіографії термін “історія України” значною мірою було витіснено терміном “історія УРСР”) використовуватимемо у тому невідрефлектованому, змішаному значенні (поєднання “етнічного” та “територіального” бачення), яке йому надавалося в історичній науці СРСР і

⁵ Hösler J. Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991. Studien zur Methodologie- und Organisationsgeschichte. – München, 1995. – S. 221; Головка В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003. – С. 151; Єфіменко Г. Г. Роль “Українського історичного журналу” у висвітленні “білих плям” історії України (1988 – 1991 рр.)// УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 18 – 19.

при якому етнічний компонент все ж був переважаючим. В концепт “національна історія” (“своя історія”, “українська історія”) не вкладаємо жодних ідеологічних коннотацій, це в нашому випадку – історія певної національної спільності. Термін “радянська історіографія” (“загальносоюзна історіографія”) в цій роботі не означає чогось більшого, аніж історична наука, яка функціонувала на теренах усього Радянського Союзу. Аналогічно “українська радянська історіографія” є лише синонімом “історичної науки в УРСР”, так само як “українськими істориками”, “українськими радянськими істориками” називатимемо науковців, які працювали в УРСР, безвідносно до світоглядно-ідеологічних відмінностей та ступеня належності до офіційного історіописання.

У межах української радянської історіографії, як покажемо нижче, співіснували “офіційна” та “нонконформістська” (“недирективна”, “неофіційна”) її складові. Якщо перша презентувала владне бачення історії, то друга містила компоненти, які не узгоджувалися з канонами, а то й суперечили йому. Для відтворення змісту офіційної історіографії історії України важливе значення має вивчення узагальнюючих праць, яким у радянській історіографії відводилася особлива роль. Вони виходили великими накладками, були розраховані на масового читача і покликані закріплювати “правильну” ідеологічну лінію, утверджувати офіційне бачення історичних подій, витворювати один загальний і тотальний образ історії⁶. Посилювало високий ідеологічний статус таких текстів й те, що вони готувалися пересічно колективами вчених, а це надавало їм, за влучною характеристикою Григорія Грабовича, “презумпцію авторитетності”⁷. На нашу думку, терміни “реабілітаційний напрямок” та “ревізійні течія”, які використовуються в історіографії для позначення кола українських радянських істориків,

⁶ Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти// Критика. – 2001. – Ч. 12. – С. 11 – 15; Калакура Я. Українська історіографія. – К., 2004. – С. 359 – 360.

⁷ Грабович Г. Вказ. праця. – С. 13.

які відхилялися від канону⁸, є не зовсім вдалим. Поновлення доброго імені спалюваних у сталінські часи осіб було тільки одним із напрямків діяльності українських істориків, і цим займалися не лише історики-інакодумці. Рівночасно ревізію радянського історіописання після смерті диктатора проводила й офіційна історіографія.

Спеціального наголосу потребують категорії, пов'язані зі взаєминами політичної влади та історичної науки. Для позначення курсу правлячого в СРСР режиму щодо формування у радянських громадян потрібного для нього ставлення до минулого (засобами історіографії, освіти, масової інформації, кіномистецтва, монументальної пропаганди, організації святкування історичних подій тощо) будемо використовувати термін “політика пам'яті”, що давно циркулює в світовій історіографії⁹. Щодо заходів влади стосовно власне історичної науки достатньо вдалим вважаємо термін “історична політика”, в який, отже, вкладаємо дещо вужчий зміст, ніж це роблять деякі німецькі дослідники, що включають в це поняття й індивідуальні ідеологічні стратегії вчених-істориків¹⁰. Ключовою для встановлення, конструювання чи демонтажу образів національного буття в офіційній історіографії була їх владна інтерпретація, втілена в державних нормативних актах (рішеннях та постановках керівних партійних органів, промовах та творах вищих партійних діячів, що були підняті до рангу нормативних тощо). На нашу думку, цю “владну доктрину” історії як інтелектуальний витвір та базовий компонент історичної політики слід відокремлювати від офіційної історіографії, розглядати її як підмуок для написання текстів радян-

⁸ Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest// Slavic Review. – 1975. – Vol. 34. – Nr. 4. – P. 766; Винар Л. Думки про “Українського історика” і сучасний стан української історичної науки// Український історик. – 1978. – № 1 – 3. – С. 8.

⁹ Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2006. – Т. 2. – С. 408 – 445.

¹⁰ Лінднєр Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст. – СПб., 2003. – С. 17.

ської історичної науки, але не ототожнювати з ними¹¹. Той же загальний образ історії, який фігурував одночасно і в політичних, і в наукових текстах, називатимемо популярним нині серед історіографів словом “гранднаратив” (чи “метанаратив”, “великий текст”, “макротекст”, “офіційний історичний наратив”).

Логіка знаходження істини в нашому дослідженні (яка, зрозуміло, можлива лише у відносному її вимірі) вимагає послідовного вивчення низки проблем (які по-іншому називають “завданнями роботи”). В центрі нашої уваги перебуватимуть власне наукові студії українських радянських істориків. Не претендуємо на всеосяжний історіографічний аналіз їх доробку. Ретельно розкриємо головний зміст синтезів з історії України та тих досліджень, які поглиблювали подане в узагальненнях бачення національної історії, або виражали неортодоксальне (“неофіційне”, “нонконформістське”, “недирективне”) історіописання.

Наукові дискурси українських радянських істориків спробуємо дослідити на розлозі соціокультурному тлі, що і дасть підстави для суджень не тільки про їхній зміст, але й про їхню природу. Передбачається встановлення взаємозв'язку між політичним курсом режиму та його історичною політикою в УРСР. Серед аспектів останньої нас цікавитиме насамперед владна доктрина української історії. В контексті партійно-державного бачення історії України як фактора історичних досліджень в УРСР розглянемо й інший, так само “зовнішній” для української радянської історіографії чинник – вплив загальносоюзного історіографічного процесу на формування уявлень про українське минуле. Спеціально зупинимось на такій важливій підваліні історіографічного процесу в Радянській Україні, як система організації та наукових комунікацій в українській

¹¹ На необхідність розмежування політичної та історіографічної складової в інтелектуальних історичних конструкціях 60-х – 80-х рр. вказала недавно і відома російська дослідниця Г. Алексеєва. Див.: Алексеєва Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60 – 80-е годы XX века). – М., 2003. – С. 197, 204 – 205.

історичній науці середини 50-х – середини 80-х рр. Важливе значення надаємо осмисленню умов індивідуальної творчості істориків в УРСР, які значною мірою детермінували їх позиції в системі координат, яка нав'язувалась державою: особливостей режиму доступу до історичної інформації, механізму діяльності політичної цензури, засобів силового примусу задля залякування або приборкання непокірних та заохочення з метою отримання підтримки в проведенні історичної політики. Хоча в обставинах одержавлення історичної науки в УРСР роль особистості вченого була мінімізована, принципово неправильним було б говорити про кадри української радянської історіографії як про сіру, мовчазну і недиференційовану масу виконавців політичних приписів. На наше переконання, яке спробуємо обґрунтувати в роботі, помітний вплив на зображення української минувшини в УРСР чинила особиста політична та національно-культурна ідентифікація українських радянських істориків.

Відповідно до окресленої щойно схеми побудовано і структуру дослідження. Окрім того, згадані питання висвітлено в рамках двох етапів у розвитку вивчення українськими істориками “свого минулого” – середини 1950-х – початку 1970-х рр. та початку 1970-х – середини 1980-х рр., що певною мірою різняться як історіографічними версіями історії України, так і соціокультурними обставинами, що зумовлювали ці версії. “Доказову базу” такої періодизації (що вплинула і на архітектуру тексту) читач знайде в основній частині даної роботи.

До питання історії історичної науки в УРСР у визначених вище предметному і хронологічному ракурсах не звертався ніхто. Проте на сьогоднішній день вже існує історіографічна традиція, яка дозволяє відзначити аспекти, від яких можна відштовхуватися при вивченні заявленої проблематики.

Праці з історії історичної науки в УРСР, видані в радянський період, зі зрозумілих причин зберігають радше значення джерела бібліографічних відомостей. Посилання на

них містяться в тих місцях тексту, де робляться спроби відтворити бачення українськими радянськими вченими питань історії української історичної науки.

Зовсім не дивним здається те, що набагато більше об'єктивної історіографічної інформації містять студії західних дослідників, переважно українського походження. Представники української діаспорної історіографії тримали руку на пульсі наукового життя в Радянській Україні, відгукуючись на нові публікації радянських істориків переважно рецензіями та реферативними оглядами¹². Робилися спроби й синтетичного осмислення розвитку історичної науки в УРСР. Загальні, більш чи менш докладні, огляди розвитку історичних досліджень в Україні постсталінської доби подано в працях Олександра Оглоблина¹³, Ярослава Білінського¹⁴, Степана Горака¹⁵, Ярослава Пеленського¹⁶, Василя Маркуся¹⁷, Любомира Винара¹⁸, Теодора Мацьківа¹⁹, частково Ореста Субтельного²⁰. Всі названі науковці відзначають активізацію українознавчих дослідів в УРСР в умовах пом'якшення історичної політики після 1953 р. і разом

¹² Сакада Л. “Український історик”: Генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк; К., 2003. – С. 61 – 62, 89 – 99, 111 та ін.; Ясь О. В. Постать і науковий доробок Ф. П. Шевченка: погляд з того боку “залізної завіси” // УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 103 – 116.

¹³ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.

¹⁴ Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. – New Brunswick, 1964. – Pp. 203 – 225.

¹⁵ Horak S. M. Ukrainian Historiography 1953 – 1963 // Slavic Review. – 1965. – Vol. XXIV. – Nr. 2. – Pp. 258 – 272.

¹⁶ Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd. 12. – Nr. 3. – S. 373 – 418.

¹⁷ Маркус В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР в 1954-64 рр. // Український історик. – 1975. – № 1 – 2. – С. 82 – 90; № 3 – 4. – С. 28 – 42.

¹⁸ Винар Л. Вказ. праця. – С. 5 – 29.

¹⁹ Mackiw Th. The Development of Ukrainian Historiography (Conclusion) VII. Soviet Ukrainian historiography since 1934 // The Ukrainian Review. – 1986. – Nr. 4. – Pp. 54 – 59.

²⁰ Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. – 1993. – № 1 – 2. – Pp. 33 – 54.

з тим збереження в українській історичній науці недоторканості російськоцентричних постулатів. Особливо цінними здаються міркування Л. Винара, який вперше узагальнено охарактеризував відмінності між двома етапами в розвитку науки історії України в УРСР після 1953 р. – “періодом постсталінської відлиги” (до усунення від влади Петра Шелеста) і періодом “чергового розгрому історичної науки в Україні”²¹. Радянські, в тому числі й українські радянські, інтерпретації Переяславського договору 1654 р. докладно розглянуто в історіографічній студії канадського дослідника Джона Басараба²². Погляди радянських істориків 60-х – 70-х рр. на гайдамацький рух і Коліївщину проаналізовано Зеноном Когутом²³.

У дослідженнях С. Величенка простежено формування польських і радянсько-російських уявлень про історію України впродовж 1914 – 1991 рр. Значення студій цього історика в контексті завдань нашої праці полягає в тому, що тут міститься огляд ідеологічних та інституційних основ радянської історіографії, подано аналіз російської радянської історіографії історії України, впливу новацій загальносоюзної історичної думки післясталінської доби на висвітлення українського минулого, стисло показано, на прикладі синтетичних курсів історії України, що виходили в 50-х – 70-х рр., загальний напрямок еволюції офіційної радянської версії українського минулого після 1953 р. Важливим і обґрунтованим виглядає висновок С. Величенка, який декларативно зустрічається і в інших авторів²⁴, про маргі-

²¹ Винар Л. Вказ. праця. – С. 8 – 9.

²² Basarab J. Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982. – Рр. 179 – 213.

²³ Когут З. Міти старі та нові. Гайдамацький рух і Коліївщина (1768) в історіографії 1960-х – 1970-х років// Його ж. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 272 – 293.

²⁴ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 7 – 8; Віднянський С. В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках “Українського історичного журналу”// УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 168.

нальний статус історій неросійських народів у російській радянській історіографії; за національні історії в СРСР, за його словами, “були відповідальні історики в неросійських республіках”²⁵.

В 1973 р. в Колумбійському університеті Іваном Мигулом була захищена дисертація на тему “Політика й історія в Радянській Україні: Дослідження української радянської історіографії, 1956 – 1970” (написана, до речі, в ділянці політичних, а не історичних наук). Робота залишилася неопублікованою, відтак недоступною для нас. Про підходи і висновки автора можемо судити з оцінок і посилань на неї в деяких працях західних та українських істориків. Зокрема, відомо про виділення І. Мигулом “ревізійного напрямку” в історичній науці УРСР, представники якого намагалися вийти за межі партійного контролю. Цей напрямок найбільше себе виявив у “переписуванні” української “феодальної” історії²⁶. На думку Л. Винара, “автор не виявляє задовільно методології його дослідження”, “ігнорує діяльність П. Шелеста у зв’язку з розвитком української історіографії”, “можна мати також поважні застереження до його класифікації українських радянських істориків і оцінки деяких історичних праць”²⁷.

Такі ж недоліки притаманні і єдиній відомій нам публікації І. Мигула за матеріалами дисертації²⁸. Не можна погодитися з тим, що “неосталінську”, “традиційну”, “ортодоксальну” чи “партійну” (як по-різному називає її автор) групу істориків в УРСР уособлювали переважно співробітники Інституту історії партії ЦК КПУ та журналу “Комуніст України” (як покажемо нижче, згаданий Інститут

²⁵ Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia ... – Р. 191; Його ж. Суперечливі схеми національної історії ... – С. 21.

²⁶ Винар Л. Вказ. праця. – С. 8 – 9; Tillet L. Op. cit. – Рр. 761, 766; Ісаєвич Я. Д. “Приєднання чи возз’єднання?” М. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії// Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 249.

²⁷ Винар Л. Вказ. праця. – С. 8 – 9.

²⁸ Мигул І. Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки// Сучасність. – 1984. – № 9. – С. 67 – 74.

був у 60-і роки радше носієм помірковано-ревізійністських тенденцій), так само як неправильно пов'язувати “нову історіографію” переважно з Інститутом історії АН УРСР та “Українським історичним журналом”²⁹. Як гадаємо, І. Мигул перебільшує рівень радикалізму “нової історіографії”, приписуючи їй (на жаль, не посилаючись при цьому на конкретні праці) “протиставлення українського [історичного] процесу російському” через “підкреслення, що в протилежність до російського, де головну роль відіграла централізована держава, український процес був просякнутий “народністю” та мав “народні маси” рушійною силою”³⁰. Також не знаємо, на підставі яких фактів І. Мигул твердить наступне: “[...] нова історіографія підкреслювала, що на Україні відбулася “специфічно” українська революція, яка різнилася від революції в Росії тим, що мала національно-визвольний характер”³¹. Вимагає обґрунтування й цікава підсумкова думка автора цієї статті про застосування в історіографії періоду від ХХ з'їзду КПРС до усунення від влади П. Шелеста “певних засад, понять та інтерпретувань”, властивих для М. Грушевського, М. Равича-Черкаського, О. Гермайзе, М. Яворського³².

Чи не вперше на роль суспільно-політичного клімату “доби П. Шелеста” у піднесенні українознавчих історичних досліджень в УРСР звернув увагу американський історик Ловелл Тіллет. В його статті, опублікованій у 1975 р., зафіксовано факти протидії першого секретаря ЦК КПУ політиці національної нівеляції і зроблено висновок про подібність світогляду П. Шелеста та змісту нонконформістських праць тодішніх українських істориків³³. Ще раніше Л. Тіллет видав насправді піонерську працю, в якій вперше в історичній науці зобразив широку картину розвитку історіографій неросійських народів СРСР в аспекті висвітлення в них істо-

ричних взаємин із Росією³⁴. Автор цієї монографії на значній фактографічній основі показав, що радянська концепція “дружби народів” активно застосовувалася в історичних дослідженнях для обґрунтування фактично великоросійського бачення минулого неросійських спільностей СРСР. На жаль, українська радянська історіографія постсталінського періоду майже не представлена на сторінках праці³⁵. Проте вона є цінною для бачення історіографічного контексту, того, як історики неросійських народів реагували на партійну тактику щодо них у середині 50-х – середині 60-х рр.³⁶

Подібне до монографії Л. Тіллета значення для дослідника української історіографії має глобальна студія німецького вченого Райнера Лінднера з історії білоруського історіописання ХІХ – ХХ ст. У ній ретельно прослідковано зв'язок між державною політикою правлячих на білоруських землях режимів, формуванням нації та білоруською історіографією³⁷. Зокрема, у двох підрозділах цього компендіуму проаналізовано взаємини між політикою та історіографією у Радянській Білорусії у 1955 – 1985 рр.³⁸

Сучасна українська “материкова” історіографія, як здається, лише відкриває для себе той пласт своєї історії, який, можливо, не був захоплюючим у сенсі вирування різноманітних методологічних підходів та діяльності видатних істориків, але без вивчення якого, як вже йшлося, важко збагнути нинішню історіографічну ситуацію. Основні тенденції історичної науки в УРСР “на тлі хрущовської “лібералізації” суспільства” та в “добу брежнєвщини (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.)” висвітлено в синтезі Ярослава Калакура³⁹. В узагальненні Ірини Колесник проаналізовано організаційний, методологічний та концептуальний виміри історіографічних студій, у тому

²⁹ Там же. – С. 67 – 68.

³⁰ Там же. – С. 69.

³¹ Там же. – С. 70.

³² Там же. – С. 74.

³³ Tillet L. Op. cit. – Рр. 752 – 768.

³⁴ Tillet L. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969.

³⁵ Ibid. – Рр. 225 – 228.

³⁶ Ibid. – Рр. 194 – 224, 228 – 280.

³⁷ Лінднер Р. Вказ. праця.

³⁸ Там же. – С. 367 – 388.

³⁹ Калакура Я. Вказ. праця. – С. 337 – 353, 363 – 373, 380 – 390.

числі й досліджень історії української історіографії, у пост-сталінській УРСР⁴⁰.

Провідним жанром у сучасних вітчизняних студіях ситуації в історичній науці середини 50-х – середини 80-х рр. є біоісторіографія. Переважна більшість доробку істориків незалежної України в цій ділянці – це формально дослідницькі тексти, а фактично часто-густо спогади з елементами історіографічного аналізу, видані у збірниках до ювілейних дат відомих учених радянського періоду, з котрих деякі і нині активно працюють. Такі праці, зрозуміло, мають здебільшого компліментарний характер. Проте зроблено перші серйозні кроки і в суто дослідницькому опрацюванні біографій знаних істориків того часу⁴¹. Завдяки публікації серії біобібліографічних довідників “Українські історики ХХ століття” введено до наукового обігу велику кількість біоісторіографічної інформації⁴².

Останніми роками з’явилися оглядові праці про більшість установ та наукові часописи історичного профілю в Україні; тут же містяться матеріали, присвячені радянському періоду їх існування. Серед ґрунтовніших досліджень варто виділити статті Олександра Рубльова, в яких висвітлено “заштатну” історію ІІ АН УРСР та УІЖ у середині 50-х – 80-і рр.⁴³, монографію Олександра Гуржія та Любові

⁴⁰ Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). – К., 2000. – С. 76 – 96.

⁴¹ Див.: Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 106 – 118; Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998; Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії ХХ століття: Біоісторіографічні нариси. – Острог, 2002. – С. 98 – 161; Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 178 – 192; Ясь О. В. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження) // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 140 – 156 та ін.

⁴² Див.: Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. – К.; Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. 1; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. – К.; Львів, 2004. – Вип. 2. – Ч. 2; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 3.

⁴³ Рубльов О. С. У пошуках правди історії: Інститут історії Укра-

Капітан про медієвістичні публікації на сторінках УІЖ⁴⁴.

Найменш розробленою залишається історія української радянської історіографії у її проблемному відношенні. Історики незалежної України звертаються до доробку своїх попередників вряди-годи в історіографічних частинах своїх студій. Більш докладно погляди українських радянських істориків на питання історії української державності розглянуто в статтях Сергія Пивовара⁴⁵. Ряд сучасних українських науковців дослідили інтерпретації українсько-російського договору в історичній науці УРСР середини 50-х – 80-х рр.⁴⁶

Сучасна російська історична наука значно більше, ніж українська, переймається історіографічною спадщиною радянських часів. Закономірно, що центральне місце в студіях радянської історичної науки займає російська (“отечественная”) радянська історіографія, адже в нинішній російській історичній науці зберігаються традиційні російськоцентричні позиції та упередження. Навіть у працях з “радянської історіографії” розглядаються фактично про-

їни НАН України: друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): Док. і мат. – К., 2007. – С. 3 – 33; Його ж. “Український історичний журнал”: історія офіційна й заштатна (1957 – 1988 рр.) // УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 18 – 55.

⁴⁴ Гуржій О. І., Капітан Л. І. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004.

⁴⁵ Пивовар С. До проблем української державності в радянській історіографії 70 – 80-х рр. // Вісник [Київського національного університету ім. Т. Шевченка]. Історія. – К., 2001. – Вип. 52. – С. 59 – 66; Його ж. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією та наукою // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип. 1 – 2. – С. 125 – 137.

⁴⁶ Ісаєвич Я. Д. Вказ. праця. – С. 242 – 249; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 507 – 511; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 588 – 593.

блеми російської історичної науки комуністичних часів⁴⁷. Оскільки російські радянські історики володіли абсолютним пріоритетом у розробці “історії СРСР”, яка фактично була своєрідною “матрицею” для тлумачення минулого неросійських народів СРСР, а віражі історичної політики, що стосувалися російської радянської історіографії, знаходили своє продовження і в союзних республіках, без знайомства з цими питаннями, які докладно вивчаються нині істориками Росії, годі адекватно з’ясувати становище української радянської історіографії. Особливо вартісними (в сенсі близькості до проблематики нашого дослідження) студіями історіографічного процесу в СРСР післясталінської епохи вважаємо праці Любові Сідорової⁴⁸ та Галини Алексеевої⁴⁹, а також відповідні розділи в колективній монографії російських історіографів про головні тенденції “вітчизняної” історичної науки в ХХ ст.⁵⁰ Подібний характер і значення для дослідника становища історичної науки в УРСР мають праці західних вчених Наталі В. Гір⁵¹ та Йоахіма Гьослера⁵².

Винятком із загального правила нехтування в сучасній історичній науці Росії національним аспектом радянської історіографії є збірник, підготовлений у 1999 р. (у 2003 р. перевиданий) спільно російськими і німецькими вченими – членами Асоціації істориків російського суспільства (“АИРО-XXI”). У ньому піднімається питання про роль іс-

⁴⁷ Див.: Советская историография. – М., 1996.

⁴⁸ Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке. Советская историография первого послесталинского десятилетия. – М., 1997; Ї ж. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты // История и историки. 2004. – М., 2005. – С. 208 – 222.

⁴⁹ Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. ...; Ї ж. Историческая наука России в поисках новых концепций // Россия в ХХ веке: Историки мира спорят. – М., 1994. – С. 635 – 642; Ї ж. Некоторые вопросы развития исторической науки в 60–80-е гг. // Историческая наука России в ХХ веке. – М., 1997. – С. 269 – 301.

⁵⁰ Очерки истории отечественной исторической науки ХХ века: Монография. – Омск, 2005. – С. 532 – 627.

⁵¹ Heer N. W. Politics and History in the Soviet Union. – Cambridge (Mass.); London, 1971.

⁵² Hóslér J. Op. cit.

торії у формуванні та культивуванні національних ідентичностей у СРСР і пострадянських країнах. Спеціальна ґрунтовна стаття книги присвячена національній історичній думці (останню її автори Геннадій Бордюгов і Володимир Бухараєв мислять у категоріях природного етноцентризму, який демонструє будь-яка національна (тобто така, що належить певній країні) історіографія) радянського часу⁵³. Головне місце в цій розвідці відведено сталінському періоду, а для пізнішого часу автори обмежуються загальними констатаціями. Останні, проте, є цікавими з огляду на невластиву загалом для російської історіографії віддаленість авторів від традиції російськоцентричного бачення національних історій та історіографій у СРСР. Важливою уявляється теза Г. Бордюгова і В. Бухараєва про те, що в умовах “обмеженої лібералізації та “секуляризації” сакральної сталінської ідеології відсікаються найбільш одіозні історичні оцінки та інтерпретації, хоча основні принципи та підходи до історіознання залишаються незмінними”. Відтак у значному комплексі радянської літератури з різних періодів історії неросійських народів, виданої в 50-і – 60-і рр., “в цілому втілена офіційна російськоцентрична концепція історії, звільнена від сталіністської патріотики”⁵⁴. Заслуговує на увагу й інше узагальнення: попри те, що “національний історик в умовах радянського новоімперства був, певною мірою, фігурою декоративною”, він “робив свою справу: з різним ступенем усвідомленості в обстановці панування моноідеології культивував та утримував окремі фрагменти “своєї історії””⁵⁵.

Таким чином, огляд історії вивчення проблеми показує, що при її дослідженні історіограф не має численних попередників із набором добре опрацьованих положень, які можна використати чи відкинути, спростувати, переформулювати. Ясна річ, що частину питань уже поставлено, а то й виріше-

⁵³ Бордюгов Г., Бухараєв В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. – М., 1999. – С. 21 – 73.

⁵⁴ Там же. – С. 48.

⁵⁵ Там же. – С. 63.

но. Однак більшість аспектів теми все ще є *terra incognita*. Зрозуміло, як склалися базові концепції українського радянського метанаративу, але не зрозуміло, як вони функціонували і чи зазнали еволюції. Вказано на деякі особливості історичної політики в УРСР (пов'язані з “українізацією” доби П. Шелеста та її гвалтовним припиненням), проте це зроблено радше умоглядно. Впроваджено в науковий обіг немалий масив інформації про інституційні та кадрові засади української радянської історіографії післясталінського періоду, а її осмислення в напрямку виявлення соціального підтексту формування історіографічних образів наразі не маємо. Хоча думка про існування в історичній науці УРСР середини 50-х – початку 70-х рр. кола істориків-нонконформістів не є новою, вона не спирається на належну аргументацію. Кажучи в цілому, не вироблено стрункої системи положень, які давали б відповідь на питання про сутність процесу наукового вивчення національної історії в Україні останніх декад її радянського минулого, тобто немає того, що називається “наукова концепція” проблеми.

Праця написана на основі вивчення автором джерел різноманітних видів. Безперечно, що базова інформація для виконання роботи знаходиться в текстах радянської історіографії та джерелах державного походження.

Зміст історіографічних образів історії України відтворено за синтезами, навчальною літературою, енциклопедичними гаслами, монографіями, статтями, рецензіями, що виходили з-під пера українських радянських істориків в 50-і – 80-і рр. У текстах загальносоюзної історіографії розглянуто ті сюжети, інтерпретація яких “не проходила по відомству” української радянської історіографії, але які були директивними для істориків в УРСР. З метою встановлення меж можливого і неможливого, наближення до розуміння справжніх історичних поглядів провідних українських науковців проаналізовано також відомі чи виявлені в особових архівах учених неопубліковані в радянські часи історичні дослідження.

Державну політику щодо історичної науки, в тому числі державне бачення української історії, можливо вивчати за законодавчими (нормативними) та діловодними джерелами. Висновки про владну доктрину минулого базуються на опрацюванні постанов, рішень, резолюцій, інструкцій вищих партійних та державних органів СРСР і УРСР, промов та творів партійно-державних керівників і “класиків марксизму-ленізму”, т. зв. “передових статей”, що торкалися питань історії і були, за радянською традицією, анонімними (анонімність засвідчувала їх авторитетність), статей і виступів істориків-функціонерів з викладом “завдань”, які поставали перед радянською історичною наукою після чергового партійного пленуму чи з'їзду. Найважливішою з владних директив щодо національного минулого були “Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954). Схвалені ЦК КПРС” (1954)⁵⁶ (надалі – “Тези” 1954 р.). Діловодні документи (протоколи та стенограми зборів партійних і керівних органів наукових установ, наукових конференцій, службове листування, матеріали розгляду персональних справ), дозволили нам прослідкувати за “рухом” партійних вказівок до професійних істориків: як вони поглиблювалися в змістовному плані, як насаджувалися в спільноті науковців, як сприймалися окремими з них.

Відтворення незнаних на сьогоднішній день сторінок біографій, відносна реконструкція світогляду впливових у радянські часи істориків та пов'язаних з історичною наукою партійних діячів стали досяжними завдяки використанню джерел особового походження (спогадів, епістолярію, щоденників). Унікальні відомості містять мемуари Михайла Брайчевського⁵⁷, Петра Шелеста⁵⁸, Федора Овчаренка⁵⁹, щоденник Федора Шевченка⁶⁰. Звичайно, що інформація джерел

⁵⁶ 300 років возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали про святкування. – К., 1955. – С. 13 – 31.

⁵⁷ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 13.

⁵⁸ Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003. – С. 23 – 424.

⁵⁹ Овчаренко Ф. Д. Спогади. – К., 2000. – С. 9 – 168.

⁶⁰ Шевченко Ф. П. Щоденникові нотатки// “Істину встановлює

особового походження вимагає дуже обережного ставлення, перевірки на предмет вірогідності. Встановити деякою мірою точнішу, ніж у випадку з попередньо названим видом джерел, фактографічну канву життєписів істориків дозволяють приватні акти (листки обліку кадрів, різноманітні довідки, дипломи, характеристики, подяки, накази), що скомпановані, як правило, в їхніх особових справах. Доповнює “біографічний” аспект роботи використання введених на сьогоднішній день до наукового обігу судово-слідчих джерел з інформацією співробітників КДБ про настрої та діяльність чільних українських істориків 50-х – 80-х рр.⁶¹

Значну частину документів, на які спирається ця робота, вже опубліковано. Це, зокрема, низка базових нормативних актів, якими Кремль визначав загальні принципи його курсу в царині національних відносин, політики пам’яті, історичної політики. Рішення, що відображали “український контекст” цих питань, здебільшого ухвалювалися керівництвом республіки. Вони не є оприлюдненими, що змусило до детального обстеження фонду ЦК Компартії України (Ф. 1) в ЦДАГОУ. Інші питання історії української радянської історіографії, не висвітлені в опублікованих джерелах та літературі, досліджувалися на основі архівних фондів ЦДАГОУ, ЦДАВОВУ, ІА НБУВ, ІР НБУВ, Наукового архіву Інституту історії України НАН України, Наукового архіву Інституту археології НАН України, Архіву Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, Архіву Львівського національного університету ім. І. Я. Франка, Державного архіву Львівської області, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові.

Автор далекий від думки, що джерельна база цієї студії є вичерпною. Але, як здається, залучені до дослідження джерела створюють цілком достатню інформаційну основу

суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1. – С. 559 – 646.

⁶¹ Див.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): Док. і мат. – К., 2007. – С. 231 – 235, 280 – 289, 335 – 338.

для досягнення його мети. Все ж не зайвим буде підкреслити, що нові джерельні знахідки, вірогідно, дозволять нюансувати висновки роботи.

Автор висловлює щирі вдячність усім тим науковцям, допомога котрих зробила можливою підготовку цієї книги. Консультації Володимира Барана та Ярослава Калакури були корисними під час вироблення її проекту. Дуже цінне внесок наукового редактора Леоніда Зашкільняка в удосконалення тексту. Дякуємо Віталію Тельваку, Олексієві Ясю, університетським колегам Ігореві Пасічнику, Володимирі Трофимовичу, Віктору Павлюку, Сергієві Рудьку, Миколі Близняку за організаційну підтримку. Мовне редагування, здійснене Євгенією Третяк, підвищило мовну охайність дослідження. Пам’ятаємо співпрацю з незабутнім Миколою Павловичем Ковальським, який у свій час вселив в автора переконання в необхідності і доречності студій над українською радянською історіографією.

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИКА, ІДЕОЛОГІЯ ТА ОФІЦІЙНЕ БАЧЕННЯ МИНУЛОГО УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ 1950-Х – НА ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ

Комплекс владних уявлень про українське минуле, який значною мірою зберігав свою ідеологічну легітимність аж до часів М. Горбачова, остаточно оформився у період між смертю Й. Сталіна та проведенням XX з'їзду КПРС і знайшов своє найповніше втілення в постанові вищих органів влади СРСР “Про 300-річчя возз'єднання України з Росією” (вперше опублікована в газеті “Правда” 9 грудня 1953 р.)¹, положення якої незабаром були повторені з більшою докладністю у “Тезах” 1954 р. Оскільки основні щаблі генеалогії цих, а також інших приписів, які відображали те, як партія “рекомендує” розглядати українську історію, було пройдено ще у другій половині 1930-х – на початку 1950-х рр., збагнути їх можна лише в контексті загальнополітичного курсу, національної політики та ідейного багажу сталінської тоталітарної держави, а не обмежуватись аналізом ситуації в країні в перші роки після смерті диктатора.

1. 1. Владна доктрина української історії у перші післясталінські роки

На поширену серед дослідників думку, починаючи з середини 1930-х рр. правлячим в Радянському Союзі режимом було взято на озброєння консервативний – з погляду класичного марксизму – метод управління суспільством – державно-патріотичний підхід, що дезавує у політичній та ідеологічній сферах класовий принцип. За словами Р. Лінднера, партійні ідеологи за національним пафосом відкрили

¹ 300 років возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали про святкування. – К., 1955. – С. 9 – 12.

мобілізаційний потенціал, що було не під силу зробити абстрактній теорії марксизму². Одночасно з тим замість інтернаціоналістського принципу “регулювання” національних відносин в СРСР, властивого для 1920-х рр., утверджувався ієрархічний – своєрідна піраміда націй на чолі з російською, держава почала все більше ототожнювати себе з дореволюційною Російською імперією, а в ідеологічному дискурсі і суспільній свідомості стрижневий для радянської національної політики концепт “дружби народів” як тісних, але рівноправних і партнерських відносин у минулому і сучасному витіснявся, особливо в післявоєнний час, ідеєю про місіонерство та провідництво з боку “великого російського народу”³. Такий курс означав прискорену реалізацію генеральної стратегії комуністів на створення єдиної радянської спільності з єдиною національною ідентичністю. Водночас, попри відомі репресивні заходи, сталінське керівництво зовсім не намагалось повністю асимілювати неросійські народи СРСР – навпаки, цим народам надавались різні можливості виражати свої етнічні особливості. Таким чином, навіть у сталінські часи національна політика режиму не була однозначно нівеляційною, а радше суперечливою, що позначилось відповідним чином і на політиці історичної пам'яті⁴.

Ключова роль в обґрунтуванні зазначеного повороту в національній політиці відводилась історичній науці. Історики повинні були показати глибоку історичну вкоріненість (та, відповідно, закономірність і правильність) практики міжнародних взаємин в СРСР і національної політики сталінського керівництва і з цією метою притаманними їм методами звести (синтезувати, підпорядкувати) національні історичні образи і міфології до загальноросійського знаменника. Цьому завданню насамперед відповідало запровадження у середині 1930-х рр. наукової дисципліни і навчального курсу, методологічні засади яких напружувались під безпосереднім керівництвом Й. Сталіна, під

² Лінднер Р. Вказ. праця. – С. 376.

³ Там же. – С. 156; Бордюгов Г., Бухараєв В. Вказ. праця. – С. 29 – 47.

⁴ Див.: Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 17 – 31.

назвою “Історія СРСР”. Остання розумілася, по-перше, як історіографічна проекція “дружби народів Радянського Союзу” на всю їхню попередню історію – таким чином демонструвалася “спільність історичної долі” народів СРСР, що ніби засвідчувала історичну виправданість їх об’єднання в межах єдиної унітарної держави. По-друге, вже з самого початку “Історія СРСР” розглядалася не як сума рівноправних частин – історій союзних республік, вона бачилася органічним процесом, в якому до головної течії – історії Росії – прилаштовувались, аналогічно до колишньої царистської “звичайної схеми”, історії неросійських народів. За спостереженнями С. Величенка, у чотирьох випадково відібраних ним “Історіях СРСР”, що виходили між 1939 і 1980 роками, неросіянам присвячено не більше 30 відсотків тексту⁵.

Подібним чином переписувалась історія українського та інших неросійських народів. У випадку української історії у другій половині 30-х – на початку 50-х рр. під пильним наглядом влади було вироблено низку концепцій і поглядів, які відповідали ідеологічним пріоритетам режиму. Зокрема, як з надзвичайною докладністю прослідковано в дослідженнях Н. Юсової, на 1953 р. була близькою до завершення академічна та політична легітимація таких ключових компонентів радянського бачення історії України, як концепцій “давньоруської народності” та “возз’єднання України з Росією 1654 р.”⁶.

В кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. роль головного орієнтира, який задавав – аж до появи більш детальних “Тез” 1954 р. – загальний напрямок офіційного бачення української історії, відіграла постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”⁷, яка увін-

⁵ Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia ... – P. 25.

⁶ Див. докл.: Юсова Н. Від розробки концепції “давньоруської народності” до легітимізації терміна “возз’єднання” України з Росією ...; Її ж. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність” ... – С. 117 – 121.

⁷ У лекціях тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту іс-

чала розгромну ідеологічну кампанію, проведену під прапором “боротьби проти буржуазно-націоналістичної школи М. Грушевського”⁸. Крім того, “еталоном” для інтерпретації історії України кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. слугував “сталінський підручник” “Історія ВКП(б). Короткий курс” (М., 1938)⁹ (надалі – “Короткий курс історії ВКП(б)”).

У постанові 1947 р. стверджувалась хибність наслідування концепції “буржуазно-націоналістичної історіографії”, ідейними батьками якої називалися В. Антонович і М. Грушевський, якої, мовляв, дотримувалися українські історики в низці узагальнюючих праць, виданих в роки війни. Фактично цим приписом заперечувався не тільки спосіб “розгляду історії України ізольовано від історії інших народів” – було дискредитовано цілу українську історіографічну традицію, на творчість кращих представників якої спиралися автори згаданих досліджень. Натомість містилась вказівка “розглядати історію України у тісному зв’язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу”. Йшлося про “єдність походження та історичну спільність українського, російського та білоруського народів”, про те, що “український народ в своєму історичному розвитку в основному пройшов такі ж етапи і періоди, котрі пройшли російський, білоруський та інші народи Радянського Союзу”, про необхідність висвітлення в працях з історії України “найважливіших фактів і подій з історії Росії, Білорусії, Грузії та інших народів Радянського Союзу, які

історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. док. і мат.: У двох част. – К., 1996. – Ч. II. – С. 80 – 89.

⁸ Див. докл.: Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів// Український історик. – 1996. – № 1 – 4. – С. 92 – 128; Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936 – 1956 рр.)// УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 60 – 63.

⁹ Санцевич А. Інститут історії України Національної Академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи) – К., 1998. – С. 33.

* Тут і далі бібліографічні посилання при докладному аналізі підставових для образу української історії текстів подаватимемо у вигляді внутрішньотекстових посилань у квадратних дужках.

мали величезний вплив на історичний розвиток України”* [81 – 83]. Отже бачимо в постанові наголос на єдності історичної долі народів СРСР, передусім, східнослов'янських, ще за багато століть до виникнення “першої у світі соціалістичної держави”, однак помітно, що особлива роль російського чинника ще поки не акцентувалася.

Вимога дотримуватися класового аналізу в документі висловлена значно скромніше, ніж вимога враховувати місце національного фактору (“історія України є, передусім, історією боротьби класів, боротьби селян проти феодалів, робітників проти буржуазії”). Вона фактично має тут “допоміжний” характер – поставлена для того, щоб спонукати “українських радянських істориків до кінця викрити антинаукову реакційну “теорію” українських націоналістів про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому”, себто, щоб знову ж таки посилити тезу про значення “тісного історичного зв'язку” між народами СРСР [82].

Текст постанови схематично накреслив і основні концепції, які мали забезпечити історичними аргументами загальну історіософію майбутньої “науково обґрунтованої, марксистсько-ленінської “Історії України””, підготовка якої була визначена як головне завдання колективу Інституту історії України. Безапеляційно вказувалось на те, що “Київська Русь була колискою трьох братніх народів”, що “визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. була передусім боротьбою селянських мас проти польських загарбників і взагалі проти феодального гніту” і “у зв'язку з цим [радянські історики] зобов'язані показати видатну роль Богдана Хмельницького, який, придушуючи особливо велику українську феодальну знать, що орієнтувалася на Польщу, очолив боротьбу народних мас за знищення польського гноблення та забезпечив, завдяки визвольній війні, об'єднання українського народу зі своїми братами – російським і білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького та турецького поневолення” [81]. Період з другої половини ХІХ ст. слід було висвітлювати через призму “виникнення і розвитку робітничого

руху на Україні як складової частини загальноросійського соціалістичного руху робітничого класу”, “поширення марксизму-ленізму” і утворення та діяльності більшовицької партії. Трактуючи події 1917 – 1945 рр., “необхідно було показати, що в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни українська буржуазно-націоналістична контрреволюція спільно з російськими поміщиками і капіталістами, за активної підтримки інтервентів намагались повалити радянську владу на Україні, а український народ перетворити в рабів німецьких імперіалістів”, що “партія більшовиків та її вожді Ленін і Сталін викрили та силами українських робітників і селян, при допомозі робітничого класу всіх народів Радянського Союзу, розгромили українських націоналістів і забезпечили встановлення і зміцнення радянської влади в Україні, розквіт господарства і культури Української РСР”, нарешті, що “тільки завдяки керівництву з боку більшовицької партії і особисто товариша Сталіна, в період Великої Вітчизняної війни [...] були розгромлені німецько-фашистські загарбники, а разом з ними й їхні лакеї – українсько-німецькі націоналісти” [83 – 84].

Як бачимо, в тлумаченні останніх 80-ти років української історії укладачі постанови фактично вимагали спиратися на “Короткий курс історії ВКП(б)” (втім, цього вони не приховували й номінально – див. пункт 3 резолютивної частини документу [85]), а також на концепцію війни 1941 – 1945 рр., яка напружувалась під керівництвом Сталіна в 1940-і – на початку 1950-х рр. Серед головних положень “катехісису більшовизму”, які впливали на офіційне бачення недалекого українського минулого, було зведення громадянської історії до історії більшовизму, апологетика Леніна і, особливо, Сталіна, ідея про безкризовий розвиток та безпомилкову діяльність партії, цілковите заперечення щонайменшого значення небільшовицьких організацій, розуміння історії партії як історії внутрішньопартійної боротьби проти “антипартійних” “ухилів” та діячів, ігнорування національних рухів в Російській імперії і зведення розмаїття подій 1917

– 1918 рр. в колишній Російській імперії до переможної “Жовтневої революції”, тлумачення “іноземної інтервенції і громадянської війни 1918 – 1920 рр.” навколо “трьох походів Антанти” (“похід Колчака”, “похід Денікіна”, “війна з панською Польщею”), інтерпретація “колективізації” як успішної “революції згори”, яка заклала підвалини ефективного сільського господарства і привела до вирішальних змін в соціальній структурі суспільства – остаточної ліквідації в СРСР “експлуататорських класів”, сталінська теза про “перемогу соціалізму в СРСР” на кінець т. зв. “другої п’ятирічки”, тобто до 1937 р.¹⁰ “Короткий курс” жорстко і чітко визначив періодизацію, якої повинні були дотримуватись і дослідники громадянської історії. Періодизаційна схема “післяжовтневого” етапу історії партії базувалась на фетишизації партійних директив та виступів Сталіна, а не на реальній історії країни, навіть в її специфічно сталінському зображенні. Саме тому вона містила період “боротьби за індустріалізацію” (1926 – 1929 рр.), хоча в той час остання фактично ще не проводилась; період “боротьби за колективізацію сільського господарства” (1930 – 1934 рр.) співпав з роками найбільш інтенсивного розвитку індустрії¹¹.

Офіційне уявлення про місце і значення України в нещодавній війні відповідало її виробленій під диктовку Сталіна концепції. До її основних рис належали такі тези: а) про всенародний, визвольний, справедливий характер війни з боку СРСР (що знайшло вияв у закріпленні її найменування як “Великої Вітчизняної”), б) про віроломність і несподіваність нападу Німеччини на СРСР і чисельній перевазі німецької армії над радянською в бойовій техніці та живій силі як головних причинах поразок Радянського Союзу в 1941 – 1942 рр., в) замовчування існування секретного протоколу до “пакту Молотова-Ріббентропа”, г) трактування перемоги як своєрідного плебісциту на користь влади. Зокрема, здолан-

¹⁰ Див.: Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс. – К., 1940. – С. 3 – 5, 210 – 211, 232, 261 – 262, 281, 309, 331 – 339.

¹¹ Советская историография ... – С. 247.

ня нацизму розглядалось як торжество соціалізму в СРСР, переконливе свідоцтво його переваги над усіма іншими системами, що існували в світі; перемога – це, мовляв, тріумф ВКП(б), її генеральної лінії, методів керівництва країною в мирний час і у роки війни, це демонстрація правильності “ленінсько-сталінської” національної політики, ідеології “міцної дружби і братерського співробітництва народів”, яка переборола “людиноненависницьку ідеологію фашизму”. Нарешті, перемога – це тріумф особисто Сталіна, “вождя світового пролетаріату”, “геніального полководця всіх часів і народів”. Серед приписів, які слугували меті звеличчування політичних та військових якостей Сталіна, була й концепція “активної оборони”, що дозволяла представити важкі поразки перших двох років війни як складову частину глибокодумних та блискуче досягнутих перемог¹².

Для утвердження офіційного бачення історії України важливе значення мали результати інспірованої владою в 1950 – 1952 рр. дискусії про взаємини між імперським Центром і національною периферією в дореволюційній Росії, яка відбувалася на тлі небувалого домінування великоросійської ідеї, що, починаючи з 1947 р., буквально заповонила суспільство, культуру і науку¹³. В її ході остаточно утвердилась владна позиція щодо приєднання неросійських народів до Росії та національно-визвольних рухів, спрямованих проти російського панування. Загарбання імперією Поволжя, Середньої Азії, Азербайджану, Вірменії почало тлумачитись як величезне благо для цих країн (хоча і далі, суто формально, визнавалась реакційність і колоніальний характер політики самодержавства стосовно національних окраїн і ніхто не ставив під сумнів ленінську тезу про “Росію – тюрму народів”), а національно-визвольні рухи народів Кавказу і Середньої Азії проти царизму вже оцінювались як реакційні, а подекуди (рух Шаміля) – й інспіровані іноземними державами¹⁴. Попри те, що прямо в цій диску-

¹² Там же. – С. 274 – 315.

¹³ Бордюгов Г., Бухараев В. Вказ. праця. – С. 43.

¹⁴ Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих//

сії про інтерпретацію підпорядкування України Росією та український національний рух не йшлося, і формально до появи “Тез” 1954 р. зберігалась чинність формули, запровадженої в 1937 р., про акт 1654 р. як “найменше зло”, було визначено й загальний напрямок трактування українського контексту цих проблем.

Зручною нагодою і, одночасно, приводом для оприлюднення напрацьованих під керівництвом “історичного фронту України” історіографічних директив у вигляді стрункої системи стала підготовка до відзначення 300-річного ювілею Переяславської угоди. В арсеналі пропагандистських методів обробки громадської думки чільне місце посіли “Тези” 1954 р. Їх підготовка розпочалася в 1952 р. на пропозицію тодішніх українських ідеологів, була підтримана Кремлем, а головну роль у їх написанні відіграли українські історики (хоча до складення тексту залучалися й провідні російські історики). Зокрема, відомо про участь у підготовці партійного документу співробітників Інституту історії України АН УРСР К. Гуслистого, В. Дядиченка, Л. Полухіна, І. Бойка, В. Голобуцького, О. Касименка, Ф. Шевченка¹⁵. Однак опубліковані “Тези” були, та й сама гучна “переяславська” кампанія відбулася вже за дещо інших суспільно-політичних обставин, що наклали певний відбиток на їх зміст – в березні 1953 р. помер радянський диктатор, розпочалася хрущовська “відлига”.

Якщо скористатися висловлюванням І. Лисяка-Рудницького, то політика нового союзного керівництва стосовно України була “новою старою”¹⁶. З одного боку – припинилася практика постійних ідеологічних проскрипцій та масового

Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 304 – 306.

¹⁵ Див. докл.: Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 256 – 257; Юсова Н. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність” ... – С. 119 – 120; Близняк М. Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909 – 1973) – історик України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 10 – 11.

¹⁶ Цит. за: Панчук М., Котигоренко В. Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС): Матеріали “круглого столу”. – К., 1997. – С. 58.

терору, було розпочато реабілітацію його жертв. Необхідність розширення соціальної бази режиму, насамперед, за рахунок врахування інтересів партійно-державної бюрократії та інтелігенції республіки, шляхом заспокоєння національних почуттів і задоволення національних потреб більш широких груп українства, знехтуваних у сталінські часи, спричинила призупинення тотальної русифікації освіти, започаткування курсу на просування національних кадрів у республіці і висунення в центральне політично-управлінське середовище великої кількості українців і вихідців з України, здійснення акцій престижно-символічного характеру (на кшталт передачі УРСР Кримської області чи укладення республікою договору про співробітництво з Польщею в культурній сфері)¹⁷. Хоча таке загравання Москви з Києвом не могло зовсім не позначитись і на інтелектуальних конструкціях, які освячували радянську національну політику, проте зовнішня її лібералізація не означала зречення від фундаментальних її ідеологічних принципів – ідеї російської винятковості, ганебної сутності “українського буржуазного націоналізму”. Аналогічно припинення масових репресій помітно не відобразилось на оцінці місця Сталіна в нещодавньому минулому. Зокрема, в центрі уваги істориків СРСР після прийняття ЦК КПРС в 1953 р. постанови “П’ятдесят років Комуністичної партії Радянського Союзу (1903 – 1953)” опинилися її положення про “культ особи” і необхідність його викорінення, про “дотримання колективності керівництва”. Але проблема “культу особи” тоді ще не пов’язувалася з іменем Сталіна, більше того – вона висвітлювалася так, ніби головним борцем із культом був сам його основний творець¹⁸.

Таким чином, “Тези” 1954 р. з’явилися на тлі послаблення політики централізації, відмови від відверто репресивних методів “регулювання” національних відносин і водночас – успадкування ідейних (зокрема, історіографічних)

¹⁷ Там же. – С. 59; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України / Даниленко В. П., Гриневич В. А., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. – К., 2004. – С. 522 – 523.

¹⁸ Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке ... – С. 55.

підвалин пізньосталінської політики щодо України. На наш погляд, саме таке розуміння соціокультурного контексту цього доленосного для української історіографії документу дає “код” для його адекватного “розшифрування”.

21 теза партійного канону вперше подавала не тільки узагальнений, але і детальний виклад всього перебігу історії України – як його розуміли у той час кремлівські “ляльководи”. Директивний документ, який іменувався “Тезами”, ніби за визначенням не мав потреби аргументувати фактажем – і не аргументував – свої оціночні положення та інтерпретації, більшість яких була голосливою. Провідна його ідея – твердження про виняткову роль, “величезне значення дружби з великим російським народом” на всіх етапах українського минулого, логічно доповнена положенням про появу “на історичній арені” “найреволюційнішого в світі російського пролетаріату і його бойового авангарду – Комуністичної партії”, що “мала вирішальне значення для дальшого розвитку російського, українського і всіх інших народів Росії” [14, 23]. Виняткове місце росіян впливає з їхньої незбагненої, не проясненої в тексті “величі” (тобто в їхньому переважанні у всьому над іншими народами СРСР) і виявляється в таких моментах – “багатовіковому розвитку економічних, політичних і культурних зв’язків України з Росією” [14], в керуванні російським народом і його державами історичною долею українського народу і у позитивному впливові на різні сторони його буття. Зауважимо, що поряд із такими висловами постійно згадується ідея “дружби народів” як рівних, а не опікунських взаємин [14, 24, 26, 28, 30, 31].

За задумом авторів, формула про “тісні історичні зв’язки” підтверджувалася всім ходом історії українського народу. Насамперед, “Тези” вирішальним чином посприяли утвердженню в статусі єдиної офіційно дозволеної концепції, яка пояснювала етнічну основу Київської Русі, теорії “древньоруської (“давньоруської”) народності”¹⁹. Політична вмо-

¹⁹ Юсова Н. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність” ... – С. 119.

тивованість цієї історичної побудови не викликає сумнівів (про те, що концепція покликана довести, ніби то “джерела дружби російського, українського і білоруського народів сягають глибини віків”, відверто сказано, до речі, в першому синтезі з остаточно оформленою радянською конструкцією української історії, який аналізуватимемо в одному з наступних розділів цієї праці)²⁰. Сама природа цього етнічного утворення не розтлумачується, а лише констатується його наявність як “єдиного кореня”, від якого “походять” “три братні народності”. Розпад “древньоруської народності” (без зазначення хронології цього процесу) пояснено наступним чином: “Соціально-економічний розвиток Русі в період феодалізму, в тяжкий час татаро-монгольської навали привів до відособлення окремих частин древньоруської народності” [14].

Період між занепадом Київської Русі і подіями середини XVII ст. розглядається через призму важкого соціального та національного гніту “чужоземних поневолювачів” та постійних “турсько-татарських нападів”, який поставив український народ під “загрозу знищення”. Така ситуація стала результатом того, що “українські землі були відірвані від Північно-Східної Русі, розірвані на частини і стали здобиччю литовських, польських і угорських феодалів, султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства”. Головний зміст української історії цього часу полягав у боротьбі “народних мас” проти гнобителів. Всеохопною двоєдиною метою цієї боротьби – незалежно від конкретних обставин місця і часу – проголошувалася “свобода і незалежність” українського народу, “національне визволення” і разом з тим – “возз’єднання” з Росією [15 – 16]. Доказів тотальної закоханості українців у росіян не наводилось, до таких не дотягувала й сентенція, також не підкріплена фактами, що “незважаючи на всі перешкоди, розвивались і зміцнювались економічні і культурні зв’язки України з Росією” [16]. З іншого боку, зі змісту “Тез” можна зрозуміти причини такого магнетизму. Він був пов’язаним із відчуттям “єдності

²⁰ Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I. – С. 84.

походження, близькості мови і культури, свідомістю спільності своєї долі” [14] та з наявністю “могутньої централізованої Російської держави”, яка була готова суто з ідеальних мотивів “братерства” з радістю допомогти “братньому” народові “визволитись” з-під “чужоземного гніту” [15].

Подією, яка забезпечила матеріалізацію досить таки “віртуальних” на попередньому етапі, а тому непереконливих, “тісних” взаємин, стала “народно-визвольна війна 1648 – 1654 рр.”. На її вагомість в контексті завдань, котрі вирішувались укладачами “Тез”, вказує хоча б формальний показник – розкриття її змісту та значення займає найбільше місце з-поміж висвітлення усіх подій українського минулого. Концепція війни, викладена в документі, давала відповіді на питання про її рушійні сили, цілі учасників, роль інших держав в її ході, хронологічні межі та історичне значення. Вона розглядалася як закономірний результат і, одночасно, – апогей всієї попередньої “визвольної боротьби” українських “народних мас”. Національні аспекти подій середини XVII ст. затушовані, а на місце головних поставлені соціальні; релігійні ж мотиви повсталих взагалі промовчані. Відтак рушійними силами війни названі соціально упосліджені групи тогочасного українського народу: “головною і вирішальною силою” визначено селянство, “разом з селянством [...] виступали широкі маси козацтва і міського населення, а також і козацька старшина” [16]. Автори партійного припису переконували, що участь у Хмельниччині “української феодалної верхівки (козацької старшини і дрібних поміщиків)” зумовлювалася лише “прагненням зберегти і зміцнити феодално-кріпосницькі відносини на Україні” [16]. Мета повсталих сформульована вельми чітко і виразно: “У визвольній війні 1648 – 1654 рр. український народ одночасно боровся за визволення з-під ярма панської Польщі і за возз’єднання з братнім російським народом в єдиній Російській державі” [16].

Такі уявлення про характер, соціальну базу, перспективи подій середини XVII ст. відобразились і на їх найменуванні (“народно-визвольна війна”, “визвольна війна”), і на розу-

мінні того, що потрібно приймати за їх кульмінацію і вирішальний момент. Таким фінальним актом, логічним підсумком українсько-польського протистояння визначалося “возз’єднання України з Росією”, яке “було всенародно проголошене” в Переяславі в січні 1654 р.: “Рішення Переяславської Ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз’єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап в його житті” [18]. В сенсі характеристики Переяславської угоди “Тези” надали терміну “возз’єднання”, введеному в радянський історіографічний обіг ще в 1939 р.²¹, канонічного значення, хоча в них зустрічаються й такі терміни, як “об’єднання”, “з’єднання”, “входження”. У те, що відбулося в січні 1654 р. і позначалося терміном “возз’єднання”, вкладався двоякий зміст. По-перше, “актом возз’єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв’язок з російським народом”; по-друге, відбулося “з’єднання України з Росією в межах єдиної Російської держави”, “входження України до складу Росії” [18]. Тобто йшлося про максимальне зближення, “об’єднання” двох народів і, таким чином, часткове поновлення “розірваної” з занепадом Київської Русі етнічної єдності. Втім, це “об’єднання” все ж не означало усунення національних відмінностей – після нього продовжували існувати в “тісному зв’язку” два окремі народи. Також під “возз’єднанням” розумілось політичне поглинення Росією України, причому в “Тезах” не сказано про збереження за Україною автономії чи якихось інших політичних форм. Отож головний смисл, який вкладався в декретовану концепцію “народно-визвольної війни”, полягав в остаточному і безповоротному закріпленні нею “багатовікових історичних зв’язків”.

Надалі українсько-російські “історичні зв’язки” набули значення альфи і омеги української історії і виявлялись до 1917 р. насамперед у вигляді “бойової співдружності трудящих Росії і України” в їх “героїчній боротьбі” проти

²¹Скельчик С. Вказ. праця. – С. 166 – 167.

“іноземних загарбників”, російських і українських “кріпосників”, “буржуазії” та царизму. Як приклади “спільної боротьби проти іноземних загарбників” наводяться перемога над “шведськими і польськими загарбниками” у Північній війні, “визволення з-під влади Туреччини Криму і південних українських земель” у другій половині XVIII ст., “возз’єднання з Росією правобережних українських земель”, перемога у “Вітчизняній війні 1812 р.” [19]. Численними прикладами – від “антифеодальних повстань під проводом Степана Разіна і Омеляна Пугачова, в яких взяли найактивнішу участь селяни багатьох народностей і які знайшли широкий відгук серед пригноблених мас українського народу” до перемоги “Великої Жовтневої соціалістичної революції” в Україні, здобутої “під керівництвом Комуністичної партії” і “при братерській допомозі російського народу” і “громадянської війни та іноземної інтервенції, у вогні і бурі якої міцніли і загартовувались братерський союз і дружба російського, українського та інших народів СРСР” – проілюстрована і “спільна” боротьба проти “поміщицького” і “буржуазного” гніту [19 – 24].

“Найлютішим ворогом” українського народу, що “спираючись на реакційну верхівку місцевих поміщиків та буржуазії, проводив політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів”, проголошено царизм. “На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильницьку політику русифікації, перешкоджав розвитку української мови і культури” [19 – 20]. З цієї сентенції ніби слідувало, що український рух вважався прогресивним явищем. Однак конкретні його характеристики в тексті фактично відсутні, а учасники – залишалися анонімними (серед тих, хто протистояв національному гнобленню, але одночасно “бачив шлях до визволення українського народу насамперед в революційному єднанні всіх слов’янських народів з російським народом” названо лише Т. Шевченка) [20]. Зате з російського боку в боротьбі проти колоніальної

політики царизму український народ спирався на надійну підтримку – в XIX ст. це були “кращі сини російського народу” “Белінський, Герцен, Чернишевський, Добролюбов”, “які визнавали право України на національну незалежність і разом з передовими діячами українського народу боролися проти ганебної політики нацьковування народів Росії один на одного” [20]. З кінця XIX ст. “застрільниками” боротьби “трудолюбивих національних окраїн за соціальне і національне визволення” стали “російські робітники”, а керівником – більшовицька партія на чолі з “великим Леніним” – творцем “теоретичної програми в національному питанні” [20 – 22]. Її сутність, за “Тезами”, полягала в підпорядкуванні національних проблем завданню повалення “буржуазно-поміщицького ладу” і встановлення “диктатури пролетаріату” [22]. З таким баченням національних інтересів українського народу цілком узгоджувались інвективи, спрямовані проти “найлютіших ворогів інтернаціоналізму і братерського союзу українського народу з російським” – “українських буржуазних націоналістів” (проте їхній стосунок до національного руху не визначено, а серед конкретних прізвищ згадано тільки М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюру). Одним словом, відповідно до “Тез”, український рух залишався не ідентифікованим і не концептуалізованим, однак одне було зрозуміло – він розгортався у фарватері і за законами “братерських” взаємин.

Природно, що саме утворення УСРР, СРСР та “побудова соціалізму”, апологетично змальовані в завершальних тезах, слугували найкращим підтвердженням ідеї “тісних зв’язків”, які в нових умовах трансформувалися в “дружбу народів” [див.: 24 – 31]. Концептуально хід української історії в радянський період розглянуто у повній відповідності з положеннями “Короткого курсу історії ВКП(б)”, постанови 1947 р. та сталінської концепції “Великої Вітчизняної війни”.

Як вже зазначалося вище, однією з ідеологем, якими підкреслювалася виняткова роль російського народу в історії України, було російське історичне провідництво. Воно втілювалося в “створенні російським народом” “Російської центра-

лізованої держави”, що “з самого початку свого виникнення була центром притягання і опорою для братніх народів, які боролися проти іноземних поневолювачів” [15]; після 1654 р. в його “особі [український народ] знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення” [18]; “у Вітчизняній війні 1812 року народи нашої країни, в тому числі український народ, на чолі з російським народом, розгромили ворожу навалу наполеонівської армії” [19]. “Провідну роль відіграв великий російський народ в революційній визвольній боротьбі проти царизму і кріпосництва, яка розгорнулася в Росії в XIX столітті”, а в кінці XIX – на початку XX ст., коли “центр світового революційного руху перемістився в Росію”, “в особі російського пролетаріату трудящі всіх національностей нашої країни вперше в історії знайшли надійного керівника в їх боротьбі за повалення соціального і національного гніту” [20 – 21]. Так само завдяки керівництву і підтримці народу-патрона і більшовицької партії, яка вийшла також з його надр, українці досягли небачених висот у радянський період. Зокрема, “український народ [...] перший слідом за російськими братами став на шлях Жовтневої соціалістичної революції” [23], “на чолі з російським народом трудящі нашої Батьківщини” здобули перемогу в громадянській війні [24], “великий російський народ – провідна нація серед усіх рівноправних націй нашої багатонаціональної Радянської держави – відіграв вирішальну роль у досягненні перемоги соціалізму в СРСР” [26], “тільки завдяки братерській допомозі великого російського народу та інших народів СРСР Україна була визволена з-під фашистського ярма” [28].

“Благотворний вплив” виявлявся в тому, що селянське повстання під проводом І. Болотнікова (1606 – 1607) було “запалюючим прикладом для українських і білоруських трудящих”, а “славна перемога російського народу під проводом Мініна і Пожарського у війні проти польсько-шведських інтервентів на початку XVII століття дала могутній поштовх визвольній боротьбі [українського народу] проти націо-

нального гноблення” [16]. Центральне місце в сенсі ілюстрації цієї ідеї в “Тезах” відведено “народно-визвольній війні 1648 – 1654 років”. Стверджується, що в ході війни “Україна спиралась на постійну економічну, дипломатичну і воєнну допомогу Росії”, користувалась “підтримкою широких народних мас Росії і російської держави”. Підкреслюються безкорисливі мотиви царизму в його позиції щодо України – “царський уряд в інтересах зміцнення держави (процесу, нагадаємо, попередньо охарактеризованого як доленосного в історії українського народу – авт.) підтримував прагнення українського народу до возз’єднання з Росією. Враховуючи багаторазові просьби представників України, а також беручи до уваги небезпеку, яка загрожувала існуванню єдинокровного українського народу [...], Земський собор у Москві 1 (11) жовтня 1653 року дав згоду на прийняття України до складу Росії [...]” [17]. “Тези” остаточно скасували чинність формули про “найменше зло” і легітимізували формулу про акт 1654 р. як такий, що мав “величезне прогресивне значення” для українського народу. Названо канонічний перелік “благотворних” наслідків: “З’єднавшись з Росією [...] Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною”; “возз’єднання з сильною централізованою Російською державою сприяло розвитку економіки і культури України. В другій половині XVII століття економіка України стала невід’ємною частиною виниклого всеросійського ринку. Возз’єднання сприяло зростанню продуктивних сил Росії і України, культурному взаємозбагаченню двох братніх народів”; “входження України до складу Росії мало також величезне міжнародне значення. Воно завдало удару по агресивних устремліннях султанської Туреччини і шляхетської Польщі”; “об’єднання економічних ресурсів Росії і України умножило сили російського і українського народів в їх спільній боротьбі проти іноземних загарбників”; “возз’єднання [...] зміцнило єдність українського і російського народів в їх спільній боротьбі проти соціального гніту російських і українських кріпосників” (це твердження виглядало логічно незграбним, адже

виходило, що “українські трудящі” спеціально об’єдналися з російськими задля того, щоб протистояти набагато грізнішому, ніж до 1654 р., “гнобителю” – російському самодержавству – і це подавалось як позитивний наслідок) [18 – 19]; “возз’єднання [...] багато сприяло зміцненню Російської держави і піднесенню її міжнародного авторитету” (з контексту читач повинен був розуміти, що таке “зміцнення Російської держави” було корисним і для України, оскільки вона завжди їй чинила добро) [13]. Таким чином, оцей останній наслідок, разом з тими, в яких мова йде про “культурне взаємозбагачення” та “зміцнення єдності” в боротьбі проти визиску, номінально вказував і на “прогресивне значення” Переяслава для Росії. Ще двічі в “Тезах” висловлена думка про двосторонній вплив культурних зв’язків – для періоду XIV – середини XVII ст. і для XIX – початку XX ст. [16, 22]; натомість підкреслено “особливо благодотворний вплив на розвиток української радянської культури соціалістичної культури великого російського народу” [30].

Вищезазначені побудови породжують питання і сумніви, які лежать в площині самого буття/небуття історії українського народу. Чи була вона, за версією “Тез” 1954 р., хоча б відносно самостійною (тобто спричиненою дією внутрішніх, іманентно їй притаманних, а не зовнішніх, факторів), а чи її хід винятково і завжди визначався північним сусідом? Та наскільки вона була самобутньою (тобто виявленою в унікальних, неповторних феноменах, тенденціях, закономірностях), або ж український історичний досвід – це всього-навсього калькування і подібність до історичного шляху, пройденого “братнім російським народом”?

Аналіз структури та змісту українського історичного процесу – так, як він викладений у “Тезах” – дозволяє дати негативну відповідь на перше з поставлених питань. Рушієм українського історичного процесу з погляду “марксизму-ленінізму” можна було б вважати “класову боротьбу” проти “феодално-кріпосницької” та “капіталістичної” “експлуатації”. Проте, відповідно до “Тез”, вона відбувалася і була прогресивною не стільки тому, що породжувалася

соціальним гнітом і прискорювала його послаблення і остаточну ліквідацію, а тому, що велася під дією “прагнення до возз’єднання” та “запального прикладу”, “могутнього поштовху” з боку російського соціального і національно-визвольного руху (“селянсько-козацькі повстання” кінця XVI – першої половини XVII ст.), чи була виявом “широкого відгуку серед пригноблених мас українського народу” на “антифеодальні повстання в Росії у XVII – XVIII століттях” (“селянські” рухи “під проводом” М. Залізняка, О. Довбуша, У. Кармелюка), або ж “розвивалася в нерозривній єдності з загальноросійським робітничим рухом” (“робітничий рух в Україні” в період “капіталізму”) [16, 19, 20]. Здається не випадковим, що сам термін “класова боротьба” в тексті, який був освяченим правлячим режимом коротким нарисом української історії, не використано ні разу. Тому погоджуємося з думкою С. Величенка про те, що “Тези” 1954 р. “містять виразно немарксистський нахил до ролі етнічної спорідненості та ідентичності як історичної сили. [...] Відповідно до них, історики мали інтерпретувати українську історію не з погляду класової боротьби і соціально-економічного розвитку, а з точки зору українських взаємин з Росією”²².

Необхідно відзначити, що російськоцентризм був стрижневою, але не всеохоплюючою ідейною основою “Тез”. Вони містять рідше виразні вказівки, частіше – завуальовані натяки на певну самобутність української минувшини. Вона була населеною не лише анонімним “населенням”, “народом”, “селянами”, “робітниками” тощо, а й мала персоналії. Всього згадано 15 власне українських діячів. Головним критерієм належності до “героїв” та “антигероїв”, який фактично відкрито афішувався, була їхня лояльність до Росії. Найбільше пафосу вкладено в характеристики Б. Хмельницького (“історичною заслугою” цього “видатного державного діяча і полководця” названо те, що він “наполегливо добивався возз’єднання України з Росією” [16 – 17])

²² Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia ... – P. 59.

та Т. Шевченка (“великий син українського народу, поет і революційний демократ” відіграв “величезну роль у розвитку соціальної і національної самосвідомості українського народу”, разом з тим “шлях до визволення українського народу він бачив насамперед в революційному єднанні всіх слов’янських народів з російським народом”, “був непримирним борцем проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму” [20]). Перелік наділених найбрутальнішими епітетами негативних персонажів складається з “підлого зрадника” І. Мазепи та “платних агентів міжнародного імперіалізму” М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри. Проте персоніфікація не була однозначно виявом окремішності – повноправними героями українського минулого зображено й 13 постатей російської історії (якщо включити в цей перелік Леніна і Сталіна).

Важливими в сенсі показу унікальності української історії були слова “Тез” про козацтво як “військову силу” в “ході боротьби українських народних мас проти феодално-кріпосницького і національного гніту, а також проти турецько-татарських нападів” і, особливо, про “прогресивну роль” Запорізької Січі в історії українського народу [15 – 16]. Правда, тут же містилось застереження про постійне розшарування між “рядовими козацькими масами” і “заможною козацько-старшинською верхівкою”, для “частини” якої “іноді” було властивим угодовство з “польською шляхтою” [16]. Так чи інакше, такі оцінки істотно сприяли актуалізації козацької тематики, сприяли поверненню козацької слави, подекуди затертої після ідеологічних кампаній пізньосталінських часів, на колишнє місце в офіційній національній пам’яті²³.

Значимими з перспективи підкреслення повноцінності і своєрідності української історії уявляються сентенції “Тез” з приводу розвитку “української державності”. Зазначено, що завдяки “Жовтневій революції” український народ “добився здійснення своєї споконвічної мрії – створення дійсно вільної, суверенної національної держави (в постанові 1953

р. “Про 300-річчя воз’єднання України з Росією” – “своєї національної Української держави” [11]), яка зайняла визначне місце в сім’ї радянських республік” (звичайно, “при братерській допомозі російського народу”) [23]. Ця фраза разом зі згаданою вище про “присікання царизмом прагнення до створення української державності” свідчила на користь політичної повноцінності українського народу. Разом з тим вона директивно пов’язувала реалізацію “віковичної мрії” тільки з Радянською Україною. Проте у тексті містилася ще одна важлива поступка національному прочитанню української історії, котра, як і у випадку з козацтвом і Запорізькою Січчю, була підхоплена в історіографії – скупа, але промовиста теза про “процес складання української державності” в період “визвольної війни 1648 – 1654 рр.” [17]. Попри проголошену в “Тезах” ідею поглинення Росією України, вона дозволяла ставити проблему збереження за Україною в XVII – XVIII ст. політичного самоврядування.

Назагал такі етноцентричні вкраплення мало впливали на російськоцентричну побудову української історії. Вона закріплювалась навіть “географічно” – абсолютним ігноруванням історії західноукраїнських земель. В “Тезах” про історію західних теренів України нагадують три речення – в першому мова йде про “поширення боротьби трудящих західноукраїнських земель під впливом революційного руху в Росії” [22], в інших висвітлюються успіхи радянської влади в західних областях УРСР [27 – 28]. Натомість на їхніх сторінках знайшлося місце для відомостей про 182 тис. тракторів та 51 тис. зернових комбайнів, які працювали на ланах тогочасної України [29]. Однак безперечно, що реверанси в бік національного бачення українського минулого вимагають їх врахування при встановленні значення “Тез” 1954 р. як документального свідчення офіційної історичної доктрини. Вони, очевидно, не були випадковими, а виражали неможливість повної нівеляції національних історичних образів і потребу їх бодай мінімального визнання і підживлення, особливо в умовах нових, післясталінських тенденцій у ставленні союзного Центру до України.

²³ Скегельчик С. Вказ. праця. – С. 203.

Попри те, що партійний припис 1954 р. оперував категоріями “національно-визвольний рух”, “український буржуазний націоналізм”, “національна держава”, поза інтерпретаційними межами, продиктованими ним, залишилися проблеми українського націотворення. Лише як одне з досягнень радянської влади відзначено, що “на базі старих, буржуазних націй сформувались і успішно розвиваються під прапором пролетарського інтернаціоналізму нові, соціалістичні нації, які є дійсно загальнонародними і згуртованими націями, вільними від непримиренних класових суперечностей, що роз’їдають буржуазні нації” [26]. Вірогідно, що його автори не хотіли зайвий раз акцентувати увагу читачів на далеких від “злободенного” питання “українсько-російської дружби” речах. Тим паче, що на середину 1950-х рр. в радянській історіографії були вироблені певні тверді підходи щодо загальних питань національного будівництва, які опосередковано давали зрозумілі відповіді й на український їх контекст²⁴. Офіційні погляди на проблеми націотворення ґрунтувались на ідеях “класиків”, передусім Й. Сталіна. Зокрема, вони виходили з розуміння поняття “нація”, сформульованого ще у 1913 р. Й. Сталіним у праці “Марксизм і національне питання”, згодом ним дещо підкоригованого, що у кінцевому варіанті звучало наступним чином: “Нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі чотирьох основних ознак, а саме: на базі спільності мови, спільності території, спільності економічного життя і спільності психічного складу, який проявляється в спільності специфічних особливостей національної культури”²⁵. Формування націй пов’язувалось з усталенням буржуазних відносин (“буржуазні нації” “капіталістичної формації”). Вважалось, що з переходом до “соціалістичної формації” замість “буржуазних націй” формуються “соціалістичні нації” (з “соціалістичним” соціально-економічним

²⁴ Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1985. – Т. 5. – С. 21 – 22; Барсенков А. С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945 – 1955). – М., 1988. – С. 62.

²⁵ Цит. за: Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I. – С. 505.

базисом та “соціалістичною (інтернаціональною за змістом і національною за формою культурою”), що прямують в ході будівництва “соціалізму” та “комунізму” до “розквіту” та одночасно з тим – “зближення” (що подавались як “діалектична” тенденція). Також офіційна історіографія була схильною оцінювати формування української та інших неросійських націй СРСР, як процес, що відбувався пізніше, ніж утворення російської нації. В офіційній історіографії початок цього процесу відносився до XVII ст. Не нами помічено, що концепція націотворення, яка культивувалася в Радянському Союзі, була близькою до модерністських історико-економічних підходів західної етнополітичної думки²⁶.

Важливим текстом, котрий відображав, хоча й меншою мірою, ніж власне партійні постанови, владне бачення українського минулого, притаманне для середини 1950-х рр., і був “почутий” українськими істориками²⁷, була передова стаття “Вопросов истории” в липневому номері за 1955 р. під назвою “За глубокое научное изучение истории украинского народа”²⁸. В сенсі офіційної візії української історії вона свідчила про збереження основних підходів і концепцій, вироблених у попередній час. Так, вона нагадувала про “видатну роль в розробці марксистської концепції історії України” творів В. Леніна і Й. Сталіна, партійних постанов, зокрема про Інститут історії України 1947 р. [3]. Серед проблем, які буцімто потребували поглибленого опрацювання, називались “роль Російської держави в історичній долі України до її возз’єднання з Росією”, “боротьба за возз’єднання українських земель з Росією в другій половині XVII ст.”, “зв’язки українського народу з російським, білоруським і молдавським народами в кінці XVII та у XVIII століттях”, “історія російсько-українських культурних зв’язків” [5 – 6]. Разом з тим, в статті містився заклик “боротися проти національного нігілізму”, “врахову-

²⁶ Лінднєр Р. Вказ. праця. – С. 375.

²⁷ Див.: У лещатах тоталітаризму ... – Т. II. – С. 191 – 201.

²⁸ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. – 1955. – № 5. – С. 3 – 10.

вати особливості історичного розвитку окремих районів Радянської країни” [3, 8]. У зв’язку з цим критикувався макет другого тому “Історії Української РСР” (що готувався тоді як базовий синтез з історії України), автори якого “настільки скоротили матеріал з історії України, що конкретна своєрідність розвитку українського народу майже зовсім зникла” [8]. Йдеться й про питання, вивчення яких дозволяло би розкрити цю своєрідність. Наприклад, констатувались зростання інтересу “в останні роки” до проблеми формування “буржуазних націй” і незадовільний стан дослідження історії утворення “української буржуазної нації”, факт неуваги істориків до “великодержавної політики царизму”, “важкого національного гніту, котрого зазнавав український народ в період панування царизму” [5]. Дещо несподівано звучать й слова про необхідність, поряд з “продовженням і поглибленням наукової критики буржуазно-націоналістичної історіографії і боротьби проти рецидивів концепцій школи Грушевського”, дослідження наукової спадщини “таких істориків-професіоналів, як Костомаров, Максимович, Антонович (нагадаємо, що В. Антоновича раніше було затавровано як одного з головних ідейних натхненників “української буржуазно-націоналістичної історіографії” – авт.), Лазаревський, Багалій, О. Єфименко”. На думку анонімних авторів (автора) статті, “зібраний і систематизований ними фактичний матеріал багато в чому не застарів і до сьогодні; показуючи неприйнятність загальноісторичних концепцій і методології цих істориків, слід виявляти цінний вклад, внесений ними в дослідження конкретних проблем, розкривати методіку та джерелознавчу базу їхніх праць” [8]. Таким чином, стаття в “Вопросах истории” ще раз нагадувала історикам про непорушність виголошених згори істин, водночас вона давала поштовх до осмислення тих аспектів національного минулого, які не входили до російськоцентричних побудов пізньосталінських часів і “Тез” 1954 р.

Партійні настанови стосовно способів висвітлення історії України були реалізовані насамперед у підготовленій

групою українських істориків (головним чином – співробітників Інституту історії України АН УРСР і під егідою цієї установи) в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. під пильним “більшовицьким керівництвом, наглядом та допомогою” узагальнюючій праці, що побачила світ під назвою “Історія Української РСР”. Така назва повинна була ілюструвати, ніби кульмінацією українського історичного процесу стала Радянська Україна, надалі вона стала канонічною²⁹. Перший том, у якому виклад “прототипу УРСР” доведено до “Лютневої буржуазно-демократичної революції” 1917 р., було підписано до друку в кінці грудня 1953 р.³⁰ Другий том було опубліковано в січні 1956 р.³¹, тобто ще до XX з’їзду КПРС. Після прийняття спеціального рішення ЦК КПУ в 1955 р. побачило світ друге, виправлене і доповнене видання першого тому³².

Подібно до української складалась ситуація з введенням в загальний російськоцентричний контекст й історій інших неросійських народів СРСР. Вже в кінці 1940-х – у 1950-х рр. були опубліковані “перші марксистські” систематичні курси з історії всіх неросійських союзних республік, а також навіть деяких автономій РСФСР³³. В 1950-і рр. побачила світ й найбільш російськоцентрична з усіх синтетичних “Історій СРСР” – багатотомні “Очерки истории СССР” (М., 1953 – 1958, тт. 1 – 9). Зокрема, це була перша “Історія СРСР”, яка використовувала вислови “наша батьківщина” і “вітчизна” як синоніми до “Російської імперії”³⁴.

Вищезазначене дає підстави для твердження, що владна візія української історії середини 1950-х рр. була істо-

²⁹ Див. докл.: Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia ... – Р. 156 – 158; Скельчик С. Вказ. праця. – С. 155 – 175.

³⁰ Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I. – С. 783.

³¹ Історія Української РСР. – К., 1956. – Т. II. – С. 704.

³² Історія Української РСР. – К., 1955. – Т. I; про підготовку видання див.: У лещатах тоталітаризму. ... – Т. II. – С. 173 – 179.

³³ Историография истории СССР (эпоха социализма): Учебник. – М., 1982. – С. 142 – 143.

³⁴ Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia ... – Р. 146; Рибер А. Сучасні підходи до вивчення всесвітньої історії// Україна модерна. – К.; Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 20.

ріографічною проекцією пізньосталінської політики щодо України, хоча зазнала й впливу зрушень в ставленні режиму до національних потреб українського суспільства, що мали місце вже на початку “відлиги”. Вона забезпечувала професійну історіографію і суспільство в цілому ідеологічно стерильним продуктом, якому зобов’язані були присягати всі, хто досліджував або ж вивчав українську історію. Попри домінуючий російськоцентризм, вона містила деякі національні “нашарування”, а невизначеність, неартикульованість деяких питань (“українська державність”, “український національно-визвольний рух”, “формування української нації” тощо) створювала відносний простір для їх різнотлумачень і відносної творчої ініціативи.

1. 2. Офіційна ревізія історії України на тлі “відлиги”

Поштовхом до постанови нових офіційних версій українського минулого став XX з’їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 р. Загальновідомо, що цей партійний форум розбудив від тоталітарної сплячки радянське суспільство. Обмежене викриття на ньому злочинів Й. Сталіна змусило вдатися до переоцінки, передусім, радянського періоду історії. Новий образ недавнього минулого був представлений в постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. “Про подолання культу особи та його наслідків”³⁵. Її вихід мав на меті нейтралізувати руйнівний для радянської системи ефект від значно гострішої хрущовської “закритої” доповіді на XX з’їзді, зміст якої став відомим всій країні, однак яка не могла сприйматись як офіційна директива, що їй повинні були дотримуватись історики³⁶.

³⁵ Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС (1954 – 1961). – М., 1961. – С. 77 – 95.

³⁶ Шаповал Ю. “Закрита доповідь” М. Хрущова на XX з’їзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС): Матеріали “круглого столу”. – К., 1997. – С. 41; Бажан О. Г. XX з’їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України// Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 116.

Постанова продиктувала владну відповідь на два надактуальних (і з погляду тодішньої ситуації в країні, і з точки зору ставлення до її минулого) питання: як оцінювати діяльність Й. Сталіна і як вона вплинула на радянську суспільно-політичну систему. Комуністичний правитель проголошувався “трагічною” постаттю. З однієї сторони, мовляв, Й. Сталін був людиною, “відданою справі марксизму-ленізму”, “значним організатором” і “теоретиком” партії, з іншої – заручником “об’єктивних історичних обставин, в яких відбувалась побудова соціалізму в СРСР” (здобуття “великого авторитету і популярності” в результаті “великих перемог” і “успіхів” СРСР, “деякі обмеження демократії, що були виправдані логікою боротьби нашого народу за соціалізм в умовах капіталістичного оточення”) і своїх “деяких” негативних “індивідуальних якостей”, внаслідок чого й сформувався “культ особи”. В цю формулу вкладалося не лише возвеличчування особи Й. Сталіна, а насамперед “грубе” порушення ним колективних, “ленінських” принципів керування державою, які були “підмінені” його “одноособовими діями” [82 – 85].

Головним “наслідком” “культу особи” називались “серйозні порушення радянської законності і масові репресії” [86]. Відповідно до постанови, особиста “провина” Й. Сталіна полягала у висуненні ним у 1937 р. “хибної теоретичної формули” про “загострення класової боротьби по мірі просування Радянського Союзу до соціалізму”, яка стала підґрунтям масових репресій (особливо тоді, коли радянські органи держбезпеки були очолені “злочинною бандою агента міжнародного імперіалізму Бері”) і у “застосуванні ним інколи у боротьбі проти ворогів СРСР недостойних методів, порушенні ленінських норм і принципів партійного життя” [86 – 87]. Таким чином його особиста участь у терорі фактично заперечувалась. Інші “наслідки” правління диктатора називались скоромовкою: “Можна, зокрема, вказати на серйозні помилки, допущені Сталіним в керівництві сільським господарством, в організації підготовки країни до відсічі фашистським загарбникам, на грубе свавілля, яке привело до конфлікту у відносинах з Югославією у післявоєнний

період” [88].

Попри визнання того, що “культ особи завдав серйозної шкоди справі Комуністичної партії, радянському суспільству”, постанова рішуче відкидала думку про зумовленість цього явища “природою радянського суспільного ладу”; вона ж стверджувала й те, що “культ особи не міг змінити і не змінив природу нашого суспільного ладу” [87 – 88]. Фактично йшлося про збереження непорушними уявлень про правильність шляху, пройденого СРСР “під керівництвом Комуністичної партії”, створеної “великим Ленініним”, при тому визнавались окремі недоліки і перекручення, пов’язані майже виключно або з “об’єктивними” обставинами, або з “культу особи Й. Сталіна”. Показово, що партійний документ, який характеризував радянську добу та історичну роль Й. Сталіна, ні разу не згадав його “дітище”, на якому базувались попередні оцінки найближчого минулого. Попри те, що вже у передовій статті березневого 1956 р. номера “Вопросов истории” містилася критика “Короткого курсу історії ВКП(б)”³⁷, у цьому тексті і надалі вона обмежувалась переважно тими аспектами “Курсу”, які були пов’язані з перебільшенням значення діяльності Сталіна. Загальна його схема і більшість положень не були переглянуті. Не зазнали змін, зокрема, офіційні трактування внутрішньопартійної боротьби в СРСР у 1920 – 1930-і рр. Це засвідчувала й червнева 1956 р. постанова [83].

Звісно, що тлумачення постановою радянського минулого автоматично переносилось і на його “українську” складову. Крім того, відкрите засудження сталінського терору зумовило не тільки юридичну, а й політичну реабілітацію (а отже включення до офіційного історіографічного “синодику”) партійних і державних діячів Радянської України, за винятком тих осіб, які належали до “запеклих” “троцькістів”, “правих опортуністів” та “буржуазних націоналістів”, котрі продовжували вважатися “ворожими течіями” (Християн Раковський, Георгій Пятаков, Олександр Шум-

³⁷ XX съезд КПСС и задачи исследования истории партии // Вопросы истории. – 1956. – № 3. – С. 5.

ський, Панас Любченко тощо)³⁸.

Ще на XX з’їзді пролунали гострі критичні висловлювання одного з тодішніх партійних вождів Анастаса Мікояна на адресу книги історика, на той час працівника апарату ЦК КПРС, Андрія Лихолата “Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 гг.)” (М., 1954). З трибуни з’їзду А. Мікоян ганив А. Лихолата за перекладання провини за недоліки в проведенні політики “воєнного комунізму” в Україні на “неправильно оголошених ворогами народу” українських партійних керівників³⁹. В статтях російських авторів Є. Осліковської і А. Снегова (опублікована в “Вопросах истории”, 1956, № 3)⁴⁰ і українського історика М. Супруненка (опублікована в “Комуністі України”, 1956, № 10)⁴¹ було поглиблено критику праці А. Лихолата, а у розвідці М. Супруненка запропоновано нові підходи до вивчення питань історії “громадянської війни на Україні”. Дослідник, озвучуючи в партійному офіціозі, очевидно, не тільки свою позицію, відкинув сталінську періодизацію війни з її поділом на “три походи Антанти” і запропонував власну, вказав на необхідність переоцінки й окремих подій того часу.

Тривалим був процес зміни офіційного ставлення до такої “незручної” постаті, як М. Скрипник. Безпосередньо, в юридичному сенсі, цього знаного політичного діяча не реабілітували – бо ж і не репресували (адже він “випередив” події – сам наклав на себе руки). Вже в деяких публікаціях 1956

³⁸ Інформацію про осіб з вищого партійно-державного керівництва України, реабілітованих в післясталінський період, і тих, кого не було реабілітовано, див.: Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. (1918 – 1991). – К., 2005. – С. 145 – 294.

³⁹ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14 – 25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. – М., 1956. – Т. 1. – С. 326.

⁴⁰ Осликовская Е. С., Снегов А. В. За правдивое освещение истории пролетарской революции // Вопросы истории. – 1956. – № 3. – С. 139 – 145.

⁴¹ Супруненко Н. К вопросу об изучении гражданской войны на Украине // Коммунист Украины. – 1956. – № 10. – С. 23 – 31.

р. містяться позитивні оцінки його діяльності⁴². Однак певна ідеологічна реакція останньої третини 1950-х – початку 1960-х рр., про яку скажемо нижче, призупинила й процес зняття табу з імені одного з визначних українських партійців. Лише друга хвиля десталінізації після XXII з'їзду КПРС і наближення 90-річчя від дня народження М. Скрипника зумовили власне його політичну реабілітацію у 1962 р.⁴³

У дні роботи XX з'їзду КПРС у польській і радянській пресі було опубліковано “Заяву” п’яти “братерських” партій (КПРС, ПОРП, компартій Болгарії, Фінляндії та Італії) про необхідність реабілітації компартії Польщі⁴⁴. В документі містилося кілька речень, в яких йшлося про “славетне революційне минуле” компартії Польщі і необґрунтованість її розпуску, винуватцями якого називались безіменні “викриті пізніше провокатори”. Хоча в ньому ні слова не було сказано про КПЗУ, він став підставою для реабілітації цієї партії, яка була складовою частиною польської компартії⁴⁵. В ІІІ ЦК КПУ було підготовлено “коротку історичну довідку”, котра представляла офіційні погляди на діяльність КПЗУ. Вона була змальована в безпроблемному і глорифікованому стилі, а складні моменти, в тому числі пов’язані з безпосередніми причинами і винуватцями розпуску партії, репресіями проти її діячів, було замовчано. Головне місце у висвітленні діяльності партії посідала її участь в “революційній боротьбі трудящих Західної України”⁴⁶.

В сенсі зміни офіційного бачення української історії XX з’їзд мав важливе значення не тільки з перспективи за-

⁴² Там же. – С. 29 – 31; Осликовская Е. С., Снегов А. В. Вказ. праця. – С. 140.

⁴³ Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – С. 264 – 265.

⁴⁴ Заявление [ЦК КПСС, ЦК ПОРП, ЦК Итальянской коммунистической партии, ЦК Болгарской коммунистической партии, ЦК Коммунистической партии Финляндии (Опубликовано в газете “Трибуна люду” 19 февраля 1956 года)] // Правда (М.). – 1956. – 21 февр. – С. 9.

⁴⁵ Галушко Є. М., Дудикевич Б. К. Комуністична партія Західної України // РЕІУ. – К., 1970. – С. 441.

⁴⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4259. – Арк. 18 – 42.

початкування ним викриття згубних “наслідків культу особи”, тобто власне негативних для України результатів політичної діяльності радянського тирана. Його рішення відіграли значну роль і у закріпленні нового курсу в національній політиці режиму, паростки якого були помітними ще у перші роки по смерті Й. Сталіна, що спричинило відповідні зміни офіційних уявлень щодо української історії. Попри відому непослідовність М. Хрущова, його знані русифікаційні заходи (наприклад, шкільний закон 1959 р.) і збереження генеральної стратегії влади на “злиття націй”, у післяз’їздівський період його урядування утвердилася лінія на зменшення централізаційного тиску, вирівнювання – принаймні позірне – асиміляційних і етноцентричних політичних практик, набуття ідеологемою “дружби народів” більш реальних обрисів. Хоча зберігалось політичне і культурне домінування росіян в житті країни, проте припинилася російська націоналістична істерія, властива для останніх років правління Й. Сталіна. Такий курс подавався як “повернення до ленінських принципів національної політики”⁴⁷. Стосовно УРСР нові тенденції знаходили додаткові стимули, такі як зміцнення у хрущовський час політичної і економічної ваги республіки як “другої серед рівних” та становища Компартії України як привілейованої ланки у структурі КПРС – головного кадрового резерву для комплектації її Центрального Комітету⁴⁸.

З ревізією сталінської національної політики були переглянуті й його оцінки становища неросійських народів та їх національних рухів у царській Росії. Завдання істориків тепер, як було визначено в рішеннях XX з’їзду КПРС, полягало у “боротьбі на два фронти – проти великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму”⁴⁹. Почали виходити

⁴⁷ Панчук М., Котигоренко В. Вказ. праця. – С. 59 – 62; Каппелер А. Вказ. праця. – С. 289 – 291.

⁴⁸ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С. 278 – 279; Лозицький В. С. Вказ. праця. – С. 97 – 98.

⁴⁹ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза ... – Т. 1. – С. 624.

публікації офіційних істориків (зокрема, члена ЦК КПРС академіка А. Панкратової та провідного науковця Академії педагогічних наук РСФСР Л. Бущика), спрямовані проти ідеалізації “завойовницької” та “колоніальної” політики царизму в попередній історіографії, затушовування її “класової” природи (однак ніхто не ставив під сумнів тези про абсолютно позитивне значення імперських “приєднань” та “возз’єднань”)⁵⁰. В ході дискусії, організованої установами АН СРСР в 1956 – 1957 рр., було відкинуто характеристику руху Шаміля як реакційного, інспірованого Туреччиною та Англією, та розглянуто його як антиколоніальну боротьбу проти політики царизму⁵¹, що свідчило про коригування офіційної позиції і з проблеми національних рухів. Почала вважатись “актуальною” й тематика українського націотворення – її чільний український дослідник К. Гуслистий вже в травні 1956 р. виступав з концептуальною доповіддю, присвяченою “формуванню української буржуазної нації”, на засіданні однієї з секцій Всесоюзної етнографічної наради, що відбувалась в Ленінграді⁵². Прикметним для тогочасної ситуації є й такий факт – в 1955 р. М. Хрущовим було поставлене питання про спадщину і видання праць Володимира Винниченка, у 1956 р. це питання активно вивчалось на рівні ЦК КПУ⁵³. Проте на цій стадії реабілітація визначного українського літератора і політичного діяча зупинилась.

Серед рішень XX з’їзду особлива вага надавалась поверненню до замуленої в сталінський період спадщини “класиків марксизму-ленінізму”, передусім “скарбниці ленінських ідей”, як теоретичної основи всього суспільно-політичного життя. Відтак, ленінські оцінки історичних подій тепер були проголошені “істиною в останній інстанції”, а в суспільствознавстві та серед інтелектуалів взагалі спосте-

⁵⁰ Див. докл.: Лисенко М. М. Перебудувати викладання історії в середній школі у світлі рішень XX з’їзду КПРС // Радянська школа. – 1956. – № 10. – С. 9 – 16.

⁵¹ Див.: Tillet L. The Great Friendship ... – Рр. 194 – 221; Очерки истории исторической науки в СССР. ... – Т.5. – С. 32 – 33.

⁵² ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 6.

⁵³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4259. – Арк. 45 – 100.

рігалось пробудження інтересу до нового, не затьмареного сталінізмом, прочитання “класиків”⁵⁴. Як надважлива подія наукового життя подавалась перша публікація повного зібрання творів В. Леніна, куди увійшла низка заборонених в сталінські часи його текстів (М., 1958 – 1965, тт. 1 – 55). В 1954 – 1966 рр. також опубліковано друге видання творів “основоположників марксизму” К. Маркса і Ф. Енгельса, яке теж містило праці, що не увійшли до першого видання (М., тт. 1 – 39).

Проте офіційний культ “класиків” не означав, що їхні тексти насправді були “святим письмом”. Вони, насамперед праці В. Леніна, в тому числі й ті, у яких піднімалась українська проблематика, здебільшого писалися для потреб точної політичної кон’юнктури і тому містили суперечливі підходи. Окремі з них могли не відповідати тим поглядам, які подавались як офіційні. Відтак превалювала спекуляція на положеннях творів “класиків”, а не їх глибоке вивчення, і актуалізувались тільки ті з них, які були співзвучні офіційним поглядам. Наприклад, коли утвердилася точка зору про великі економічні блага, принесені “возз’єднанням” України з Росією, підтвердження їй можна було знайти в роботі В. Леніна “Розвиток капіталізму в Росії” (1890), в якій її автор показував переваги від включення економік неросійських регіонів у систему єдиного загальноросійського ринку⁵⁵. І навпаки, в іншій, не менш відомій, праці “Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму” (1916) В. Ленін називав сучасну йому Росію “країною, що найбільш відстала в економічному відношенні, в якій новітньо-капіталістичний імперіалізм переплетений особливо густою мережею відносин докапіталістичних” та твердив про посилення націо-

⁵⁴ Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке ... – С. 3 – 4, 12, 75; Алексеева Л. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. ... – С. 40, 86; Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека. – М., 1996. – С. 218; Зарецький О. В. Офіційний та альтернативний дискурс. 1950 – 1980-ті роки в УРСР. – К., 2003. – С. 34, 43.

⁵⁵ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Його ж. Повне зібр. тв. – 5-е вид. – К., 1970. – Т. 3. – С. 59 – 73, 110 – 115.

нального гноблення в епоху “імперіалізму”⁵⁶. З цього можна було зробити логічний висновок (який прямо не зазначається в даній роботі “класика”), що державно-монополістичний капіталізм імперії гальмував економічний розвиток її неросійських провінцій і що національно-визвольні рухи проти російського колоніального гноблення були прогресивними.

Щоб якось артикулювати розмаїття ленінських ідей і спрямувати їх у “правильному” напрямку, починаючи з 1960-х рр. зусиллями чільних офіційних суспільствознавців створювались безкінечні “вчення”, про які “вождь світового пролетаріату” швидше всього і не здогадувався – з національного питання, про “класову боротьбу”, про профспілки і т. п. – і “виривалися” цитати⁵⁷. Зрозуміло, що повний ідеологічний контроль над спадщиною В. Леніна та інших “класиків” був неможливим – після 1953 р. не існувало формальних чи фактичних заборон на, щонайменше, цитування будь-якої з їхніх праць. Відтак інтелектуальний ефект від “повернення до джерел марксизму-ленінізму” був двозначним – посиланнями на них можна було виправдати який завгодно офіційний історіографічний поворот, разом з тим, історики отримали можливість шукати в текстах К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна підстави для альтернативних тлумачень.

Двома найбільш помітними подіями, які стали результатом і одночасно виявом змін у ставленні влади до української історії, було заснування в 1957 р. УІЖ⁵⁸ і перевидання у тому ж році зі змінами і доповненнями “в світлі рішень XX з’їзду КПКР” другого тому “Історії Української РСР”⁵⁹ після відповідних постанов ЦК КПУ. Те, наскільки незначними і обережними були ці зміни, яскраво ілюструє один показовий факт – тривалий опір “на вулиці Орджонікідзе” (нині – Банкова) включенню слова “український” у найменування першого з середини 1930-х рр. фахового історич-

⁵⁶ Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма // Його ж. Полное собр. соч. – Изд. 5-е. – М., 1980. – Т. 27. – С. 378, 419 – 420.

⁵⁷ Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке ... – С. 99.

⁵⁸ Див. докл.: Гуржій О. І., Капітан Л. І. Вказ. праця. – С. 12 – 30.

⁵⁹ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II.

ного журналу в Україні⁶⁰.

Ситуацію крайньої обмеженості позитивних змін консервувала ще одна доленосна для всієї радянської історіографії директива – постанова ЦК КПКР від 9 березня 1957 р. “Про журнал “Вопросы истории””. У ній колектив цього часопису, який був у середині 1950-х рр. справжнім рушієм прогресивних змін, розкріпачення історичної науки від лещат сталінізму, звинувачувався у “теоретичних і методологічних помилках, що мали тенденцію до відходу від ленінських принципів партійності в історичній науці”⁶¹. За рядками постанови ховалося прагнення покласти край будь-яким виявам незалежності дослідницької думки від політичного замовлення і утримати її розвиток у рамках “дозволеного”. Її вихід логічно вписувався у відчутний консервативний поворот у внутрішній політиці СРСР після угорських та польських подій 1956 р., який зумовив актуалізацію теми “боротьби проти ревізіонізму” і привів до помітного згасання лінії XX з’їзду на “подолання наслідків культу особи Сталіна”. Рішення ЦК КПКР з приводу “Вопросов истории” стосувалося не тільки колективу цього журналу – воно було поширене на всю радянську історичну науку і стало знаряддям боротьби проти відхилень від офіційної позиції з будь-яких питань, в т. ч. й питань історії України. Таке її призначення відверто формулювали тодішні керівники історичної науки в УРСР⁶². Настрої “нагорі” усвідомлювались і “рядовими” українськими дослідниками. Один із них, наприклад, в 1959 р. прилюдно висловлював здивування з того, що деякі історики почали вважати, нібито постанова ЦК КПУ 1947 р. про роботу Інституту історії України “уже застаріла”⁶³.

⁶⁰ Калениченко Н. “Треба робити людям добро” // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 13: Україна-Польща: історія і сучасність. Зб. наук. статей і спогадів пам’яті Павла Михайловича Калениченка (1923 – 1983). – Ч. 2. – С. 183.

⁶¹ Справочник партийного работника. – М., 1957. – С. 381 – 382.

⁶² Див.: Касименко А. Задачи развития исторической науки на Украине // Коммунист Украины. – 1958. – № 8. – С. 33.

⁶³ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 331. – Арк. 118.

Тематика сталінських злочинів у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. перестала вважатися “актуальною”. Вона зникла зі сторінок преси. На XXI з’їзді КПРС, який відбувся в 1959 р., прізвище Сталіна не лунало ні разу. В цьому відношенні показовою є стаття директора ІІ АН УРСР Олександра Касименка з викладом “завдань розвитку історичної науки на Україні”, у котрій про “переборювання негативних наслідків культу особи” (без зазначення прізвища Сталіна) сказано побіжно як про одне з завдань, поставлених перед істориками ХХ з’їздом⁶⁴.

Що ж до питомо “української” проблематики, то ідеологічне “похолодання” тут виявилось не у прийнятті якихось нових настанов про принципи висвітлення історії України, а у звуженні меж дозволеного шляхом ініційованих “згори” “проробок” тих нечисленних істориків УРСР, праці яких були написані на ґрунті очікувань поглиблення процесів очищення історичної науки від нашарувань сталінізму і тому суперечили владним вказівкам щодо інтерпретації українського минулого, задекларованим ще до ХХ з’їзду КПРС. Звинувачення в “ревізійності” посипалися на науковців, які прагнули по-новому підійти до історії повстання під керівництвом Б. Хмельницького (Ф. Шевченко)⁶⁵, діяльності Центральної Ради (М. Супруненко)⁶⁶, утворення

⁶⁴ Касименко А. Вказ. праця. – С. 27.

⁶⁵ Див. докл.: Пушкарев Л. Н. Залог успеха в историковедческом анализе // История СССР. – 1962. – № 2. – С. 174 – 178; Цибко О., Кісь Я., Більше вимогливості та принциповості в історичних дослідженнях // Комунист України. – 1961. – № 1. – С. 90 – 93; Шепель Л. Матеріали Наукового архіву Інституту історії України НАН України про наукову і громадську діяльність Федора Павловича Шевченка // “Істину встановлює суд історії” ... – Т. 1 – С. 528 – 542; Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1 – С. 151 – 152; Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади і роздуми // “Істину встановлює суд історії” ... – Т. 1. – С. 177 – 178; Симоненко Р. Про Федора Павловича Шевченка // “Істину встановлює суд історії” ... – Т. 1. – С. 225 – 227.

⁶⁶ Див. докл.: Касименко А. Вказ. праця. – С. 28; Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня // УІЖ. – 1958. – № 5. – С. 228 – 233.

Західноукраїнської Народної Республіки (О. Карпенко)⁶⁷, діяльності партії боротьбистів (М. Супруненко, М. Рубач, І. Ганжа)⁶⁸. Укладачам програми з “історії Української РСР” для вузів (К., 1958) (Ф. Лось, В. Дядиченко, К. Гуслистий, П. Лавров) закидали реанімацію положень, засуджених постановою ЦК КПУ 1947 р.⁶⁹. О. Касименко картав в 1959 р. автора невеличкої брошури “Формування і розвиток української соціалістичної нації” (К., 1957) В. Руднева: “[...] автор багато говорить про те, що роз’єднує українську і російську нації, а не про те, що їх об’єднує. [...] в роботі слабо показано рішення Комунистичної партії з національного питання, з викладу [...] створюється враження, що в умовах соціалізму виникають перешкоди для розвитку української соціалістичної нації”⁷⁰.

Втім, немає підстав твердити про якусь принципову відмову від змін в офіційних трактуваннях історії неросійських народів і українського минулого зокрема, які утвердилися у післясталінські роки. Навпаки, те, що вписувалось в оновлену владну доктрину, здобувало надалі підтримку зі сторони “великої хати” (так тоді називали українське ЦК). Приміром, серед першочергових завдань розвитку історичної науки в УРСР у згадуваній вже статті очільника ІІ АН УРСР називались такі, як розробка проблеми формування української народності з “охопленням періоду від найдавніших часів аж до складання і утворення укра-

⁶⁷ Див. докл.: Герасименко М. П., Кравець М. М., Ковальчак Г. І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // УІЖ. – 1959. – № 3. – С. 86 – 94; Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949 – 1978 рр.) // Галичина (Івано-Франківськ). – 2001. – № 5 – 6. – С. 11 – 15; Бадяк В. Нелегка боротьба проти тенденційності. Виступ І. Крип’якевича в обговоренні статті про Листопадовий зрив 1918 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 803 – 808.

⁶⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 280. – Арк. 16 – 17; Там же. – Спр. 331. – Арк. 23, 126; Там же. – Спр. 380. – Арк. 9, 24 – 38.

⁶⁹ Там же. – Спр. 331. – Арк. 42, 50, 80, 123 – 131.

⁷⁰ Там же. – Арк. 51.

їнської нації”, питань “національно-визвольного руху”, “суспільно-політичної історії” “періоду капіталізму”, “історії української культури”⁷¹. Показовим у розрізі офіційного бачення української історії є підготовлений під егідою спеціальних органів, створених в кінці 1950-х рр. і на які покладалися координаційні функції в ділянці суспільних наук – Координаційного комітету з суспільних наук та підпорядкованої йому Координаційної комісії з історії – спеціальний циркуляр, який мав гриф “для службового користування” і був виданий в 1959 р. під назвою “Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959 – 1965 роки”. У ньому зверталася увага на низку “особливо незадовільно висвітлених питань”, поміж таких названо “формування української буржуазної нації”, “національно-визвольний рух”, “розвиток історичної науки, культури”. Вказано на те, що “історики Радянської України повинні посилити дослідницьку роботу в цих напрямках”⁷². Цікаво також, що в проекті цього циркуляру, випущеному в 1958 р. для обговорення його істориками УРСР (без “секретного” грифу), фігурували такі теми, які пропонувались для розробки, як “Утворення української державності в середині XVII ст.”, “Українська державність другої половини XVII – першої половини XVIII ст.”, “Козацьке військо другої половини XVII і першої половини XVIII ст.”⁷³.

Промовистим показником зростання наукової ваги та ідеологічного статусу української історії була постановка питання про необхідність видання багатотомної “Історії українського народу”. Вже в одній з постанов партзборів ЦК УРСР, що відбулися в грудні 1958 р., зазначалось: “В основу роботи [Інституту] протягом 1959 – 1965 рр. покласти завдання створення 12-томної історії УРСР [...]”⁷⁴. А у згаданому вище циркулярі 1959 р. прямо вказувалось,

⁷¹ Касименко А. Вказ. праця. – С. 25, 27.

⁷² Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959 – 1965 роки. – К., 1959. – С. 14.

⁷³ Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР. – К., 1958. – С. 11, 12.

⁷⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 280. – Арк. 100.

що “найважливішим результатом науково-дослідницької роботи істориків республіки має бути створення багатотомної історії українського народу”⁷⁵. Про серйозність таких намірів свідчило й те, що цією директивою було передбачено видання “фундаментальної історії України в документах і матеріалах, яка становитиме документальну базу для написання багатотомної історії України”⁷⁶.

В шерезі ліберальних заходів влади, які виявляли її ставлення до українського минулого, виділяється запровадження вперше з 1920-х рр. викладання історії України в загальноосвітній школі. Це питання було поставлене деякими українськими істориками і педагогами (зокрема, Ф. Шевченком, М. Лисенком) ще в 1956 р.⁷⁷. Проте про його офіційну підтримку і переведення в площину практичної реалізації можна було вести мову тільки після обговорення проекту реформи шкільної історичної освіти і прийняття в 1959 р. постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР “Про деякі зміни у викладанні історії в школах”, яка “доручала ЦК компартій і Радам Міністрів союзних республік розглянути питання про вивчення історії союзної республіки в школах” і одночасно “зобов’язувала видати підручники з історії союзних республік до 1 червня 1961 року”⁷⁸. В Україні також було проведене широке обговорення запропонованих змін, багато науковців і рядових вчителів висловлювались за запровадження “історії УРСР” як самостійного навчального курсу⁷⁹. Однак гору взяв підхід, який перед-

⁷⁵ Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959 – 1965 роки. – К., 1959. – С. 5.

⁷⁶ Там же. – С. 56.

⁷⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 181. – Арк. 17; Лисенко М. М. Вказ. праця. – С. 15.

⁷⁸ Вопросы идеологической работы ... – С. 216 – 217.

⁷⁹ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1463. – Арк. 1 – 153; Лисенко М. М., Скрипкін І. М. Перебудувати викладання історії в школі в світлі перспектив комуністичного будівництва// УІЖ. – 1958. – № 6. – С. 94 – 102; Пунський В. О. Про шляхи перебудови викладання історії в середній школі// УІЖ. – 1959. – № 5. – С. 107 – 110; Черніков І. Ф. Назрілі питання// УІЖ. – 1959. – № 5. – С. 113 – 114.

бачав викладання “історії УРСР” у межах “елементарного курсу історії СРСР”, що викладався в 7 – 8 класах; в 9 – 11 класах вже повинен був вивчатися “систематичний курс історії СРСР”, але без історії союзної республіки. Таким чином, починаючи з 1962 р. учні українських шкіл отримали нехай “елементарну” і пристосовану до російськоцентричної схеми, перенесеної з наукової в навчальну літературу, але все ж дисципліну, яка прилучала їх бодай частково до вивчення українського минулого⁸⁰. В тому ж році вийшов базовий підручник з курсу “Історія Української РСР”, який згодом неодноразово перевидавався⁸¹.

Оскільки важливим завданням, яке було поставлене перед радянськими істориками ХХ з’їздом, була підготовка синтетичних праць з історії “післяжовтневого” періоду та “марксистського підручника з історії партії, в котрому було б узагальнено всесвітньо-історичний досвід боротьби за комунізм і в котрому виклад було б доведено до наших днів”⁸², вже незабаром були підготовлені колективні офіційні синтетики, які розглядалися як підручники для вищої школи – “История СССР. Эпоха социализма (1917 – 1957)” (М., 1957)⁸³ та “История Коммунистической партии Советского Союза” (М., 1959)⁸⁴, що давали орієнтири історикам радянської доби стосовно підходів до її висвітлення. Згодом ці тексти перевидавались зі змінами і доповненнями, які щоразу відображали пристосування до чергових хитань політичної кон’юнктури⁸⁵. Перші видання свідчили про збереження у них концептуального багажу “Короткого курсу історії ВКП(б)” і дуже помірковану критику Сталіна, яка не виходила за межі, визначені червневою 1956 р. постановою ЦК

⁸⁰ Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы. – Луганск, 1995. – С. 122 – 127.

⁸¹ Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Спицький В. Е. Історія Української РСР: Підручник для 7-8 класів восьмирічної школи. – К., 1962.

⁸² ХХ съезд Коммунистической партии Советского Союза ... – Т. 1. – С. 325.

⁸³ История СССР. Эпоха социализма (1917-1957 гг.). – М., 1957.

⁸⁴ История Коммунистической партии Советского Союза: Учебник. – М., 1959.

⁸⁵ Див.: Советская историография. ... – С. 268.

КПРС⁸⁶. Єдиним фактом, який не згадувався в цій партійній директиві в контексті оприлюднення “помилки” “вождя”, було зазначення хибності сталінських т. зв. тез “про автономізацію” в книзі з “історії СРСР”⁸⁷. Вихід “Истории КПСС” створив можливість для підготовки й “Нарисів історії Комуністичної партії України”, які побачили світ у 1961 р.⁸⁸.

Слід акцентувати на тому, що саме у хрущовські часи в офіційному образі історії здобула “наукове” обґрунтування і утвердилася ідея про пріоритетність історії сучасності над більш хронологічно віддаленими етапами. У даному випадку варто підкреслити, що в хрущовський період взагалі було понижено статус суспільних наук і запанували технократизм, лінія на практицизм⁸⁹. На думку деяких дослідників, М. Хрущов “був рішучим ненависником історичної минувшини”⁹⁰. Певний нігілізм до власного минулого виявлявся передусім у різкому скороченні бюджетних асигнувань на охорону пам’ятників історії та культури (які партійний лідер вважав “розбазарюванням народних коштів”) і занепад в Україні державної системи охорони пам’ятників в другій половині 50-х – першій половині 60-х рр.⁹¹.

Зрозуміло, що особисті прикмети і уподобання радянського керівника, загальний політичний курс позначились і на ідеології того періоду, яка почала робити наголос

⁸⁶ Див.: История СССР. Эпоха социализма ... – С. 489 – 490, 552 – 554; История Коммунистической партии Советского Союза: Учебник. ... – С. 363, 518 – 519, 627 – 628, 643 – 645.

⁸⁷ История СССР. Эпоха социализма ... – С. 281.

⁸⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1961.

⁸⁹ Бульгина Т. А. Общественные науки в СССР (1945 – 1985 гг.). – 2-е изд. – М., 2000. – С. 6.

⁹⁰ Брайчевський М. Пам’яті Олени Компан // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 28.

⁹¹ Кот С. И. Охрана памятников истории и культуры в Украинской ССР (1943 – нач. 60-х годов): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1990. – С. 12 – 14; Його ж. Охорона, використання та пропаганда пам’яток історії та культури в Українській РСР. – К., 1989. – Ч. 3. – С. 165, 173 – 174.

на необхідності посилити зв'язок “теорії” з “практикою”, “ідеологічної роботи” – “з життям” і т. ін. Вже у звітній доповіді М. Хрущова на XX з'їзді містились вказівки радянському суспільствознавству про нагальну потребу наблизити “ідеологічну роботу” до “практики комуністичного будівництва”, працювати над питаннями, які мають “практичне значення”, “узагальнювати передовий досвід нашого будівництва”⁹². Така позиція була підтверджена XXI з'їздом КПРС, на якому було проголошено завершення будівництва соціалізму і перехід до комуністичного будівництва в СРСР⁹³.

У кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. здійснено конкретні кроки, які забезпечували спрямування істориків УРСР на дослідження насамперед “досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва”. У липні 1959 р. відбулася нарада в ЦК КПУ, яка поставила перед ними завдання здійснити “поворот до проблем сучасності, які диктуються інтересами розгорнутого комуністичного будівництва”, а секретар ЦК Степан Червоненко “вказав, що в деяких інститутах можливо буде потрібно до 60 % співробітників пересадити на розробку проблем сучасності”⁹⁴. Нові приписи “директивних органів” з'явилися в 1960 р. Тоді було прийнято постанову ЦК КПРС “Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах” та її український “дублікат” – постанову ЦК КПУ “Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи з її поліпшення”. В останній містилися закиди “деяким науковим працівникам, які досі не подолали елементів догматизму, досліджують проблеми, які застаріли і втратили актуальність, уникають творчої розробки проблем сучасності”. Постанова зобов'язувала кафедри суспільних наук і науково-дослідні установи УРСР “спрямувати увагу на глибоке наукове дослідження і теоретичне узагальнення закономірностей переростання соціалізму в комунізм та інших проблем сучасності, створення ґрунтовних праць, які

⁹² XX съезд Коммунистической партии Советского Союза ... – Т. 1. – С. 112.

⁹³ Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке. ... – С. 93 – 94.

⁹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 331. – Арк. 142.

б теоретично озброювали наші кадри і допомагали їм практично вирішувати завдання комуністичного будівництва”⁹⁵. У зв'язку з цими рішеннями переглядались плани наукової роботи, вносились зміни в організацію діяльності наукових установ⁹⁶.

Жертвою таких змін став і проект багатотомної історії України. На нараді в ЦК КПУ в січні 1960 р. секретар ЦК з питань ідеології Андрій Скаба заявив, що “12 томів для історії України – це забагато [...] і ми будемо вивчати інші можливості, переглянемо наші попередні плани”⁹⁷. Вже в березні того ж року на засіданні партійного бюро II АН УРСР його директор О. Касименко висловився з приводу згортання роботи над багатотомником максимально відверто: “З багатотомною історією справа ускладнюється. Нинішній перегляд тематичного плану викликається вказівками директивних органів і диктується необхідністю вивчати корінні проблеми сучасності. Багатотомна історія потрібна, корисна і необхідна, нам вона під силу, але ще не настав час писати 12-томну історію України. В Москві ведеться підготовка до видання 11-томної історії СРСР. Отже нам на деякий час потрібно відкласти написання 12-томної історії України”⁹⁸. Незабаром, починаючи з 1962 р., “першочерговим завданням” для II АН УРСР вже вважалася підготовка нового видання першого і другого томів “Історії Української РСР”, виданих в середині 1950-х рр.⁹⁹. Цікаво, що запланована на початку 60-х рр. 12-томна “Історія Білоруської РСР” також незабаром була згорнута, оскільки, на думку Р. Лінднера, суперечила науково-політичним інтересам Центру¹⁰⁰.

⁹⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Зб. док. – К., 1961. – Т. 2. – С. 588 – 597.

⁹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 485. – Арк. 84; Санцевич А. Вказ. праця. – С. 52.

⁹⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 380. – Арк. 125.

⁹⁸ Там же. – Арк. 150.

⁹⁹ Там же. – Спр. 485. – Арк. 51.

¹⁰⁰ Лінднер Р. Вказ. праця. – С. 383.

Нові ідеологічні, а отже й історіографічні, зигзаги були спричинені XXII з'їздом КПРС, який відбувся в жовтні 1961 р. З'їзд повернувся до критики “культу особи Сталіна” і поглибив її, однак на відміну від XX форуму комуністів СРСР, відбувалося відкрите, добре організоване, проте й контрольоване розвінчування злочинів тирана. Проголосивши нову програму партії, визначену як “Програма побудови комунізму” в СРСР, з'їзд також вніс певні корективи і в сферу національної політики. Тут вперше було озвучено ідею про поступове формування в СРСР в результаті “розгортання комуністичного будівництва” і “ще тіснішого зближення націй” “нової історичної спільності – радянського народу”, хоча у підсумковій рішенні з'їзду це положення не увійшло¹⁰¹. Як показало найближче майбутнє, реалізацію та історіографічне обґрунтування ідеї єдиної радянської ідентичності було відкладено до “кращих часів”, хоча спершу робилися спроби деяких уповноважених владою істориків її пропагувати¹⁰², а національна політика режиму, як і її відображення в офіційній історичній доктрині, фактично не зазнали змін. Що ж до антисталіністських заходів з'їзду, то вони суттєво позначились на історичній політиці.

Вже у 1962 р. в Україні відбулося декілька нарад істориків за участю представників партійної верхівки республіки, в тому числі секретаря ЦК КПУ з питань ідеології А. Скаби, на яких ішлося про необхідність “до кінця усунути суб'єктивістські перекручення, що є характерними для періоду культу особи Сталіна” та було піддано жорсткій критиці низку досліджень, які побачили світ в УРСР в період після XX з'їзду КПРС і які містили “залишки культу”¹⁰³.

Враховуючи помилки минулого п'ятиріччя, коли, за висловом академіка-секретаря Відділу історії АН СРСР Є. Жукова, “окремі нестійкі інтелігенти, які не зрозуміли як

слід правильну постановку на XX з'їзді КПРС питання про шкідливість культу особи, розгубились, а деякі з них зайшли настільки далеко, що стали піддавати сумніву всю попередню боротьбу партії проти її ідейних противників”¹⁰⁴, партія взяла під свій контроль не тільки напрямок, а й хід перетворень в історичній науці, накреслених XXII з'їздом. З метою розстановки нових ідеологічних акцентів та відповідно до рішення ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР в грудні 1962 р. в Москві було скликано безпрецедентну за представництвом і статусом нараду радянських істориків, яку назвали “Всесоюзна нарада про заходи з покращення підготовки науково-педагогічних кадрів з історичних наук”.

Достатньо точно і емко позиції влади в контексті її останніх політичних рішень були сформульовані в основній доповіді, зробленій секретарем ЦК КПРС, керівником її Міжнародного відділу Борисом Пономарьовим. У ній було конкретизовано сутність “негативного впливу культу особи Сталіна” на історичну науку. Загалом в сенсі “спотворень” історичного минулого під впливом “культу” мова і далі йшла тільки про діяльність комуністичного вождя, сама радянська суспільно-політична система та її керівна сила – КПРС – і надалі залишалися бездоганними і непогрішними та жодним чином не причетними до злочинів сталінізму; і надалі історики мали змальовувати досвід “соціалістичного будівництва” сталінського періоду в глорифікованому стилі, писати, за висловом Н. В. Гір, “Гамлета” без Гамлета”¹⁰⁵. Єдине, що зазнало змін – це кількість фактів з історії СРСР, які підпадали під категорію “наслідків культу особи” та коло причетних до сталінських “помилкових і шкідливих дій” – воно розширювалось за рахунок членів т. зв. “антипартійної групи” 1957 р.¹⁰⁶. Показово, що в чергове критикуючи словами Б. Пономарьова “Короткий курс історії ВКП(б)” за

¹⁰¹ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 286.

¹⁰² Див.: Жуков Е. М. XXII съезд КПСС и задачи советских историков // Вопросы истории. – 1961. – № 12. – С. 8 – 9.

¹⁰³ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 485. – Арк. 18, 50, 83, 87, 117; Там же. – Спр. 486. – Арк. 98 – 121; Там же. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1950. – Арк. 173 – 288.

¹⁰⁴ Жуков Е. М. Вказ. праця. – С. 5.

¹⁰⁵ Heer N. W. Op. cit. – P. VIII.

¹⁰⁶ Див.: Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. 18 – 21 декабря 1962 г. – М., 1964. – С. 19 – 21.

“просякнутість культом особи”¹⁰⁷, партія залишила без змін його трактування внутрішньопартійної боротьби 1920-х – 1930-х рр.¹⁰⁸.

Прикметно також, що серед “спотворень більш віддаленого минулого”, які відбувались в “період культу особи Сталіна”, названо лише два – “гальванізація немарксистської теорії “героїв і натовпу”” (в даному випадку наводився приклад “ідеалізації в літературі Івана Грозного”)¹⁰⁹ і “проникнення в нашу літературу брехливих характеристик, за якими ледь не всі війни, котрі вела царська Росія, проголошувались справедливими і прогресивними” (на думку Б. Пономарьова, “у низці випадків слід було відрізнити прогресивні результати війни і реакційні цілі, котрі ставив царизм”¹¹⁰). Тут же давались “поради”, як потрібно враховувати “досвід національних рухів в Росії” та трактувати історію неросійських народів імперії взагалі. Зокрема, доповідач твердив про “підтримку зусиль істориків радянських республік, які прагнуть розкрити об’єктивно прогресивне значення зближення своїх народів з російським народом і приєднання їх до Росії. Діалектика історії є такою, що всупереч реакційним цілям і методам царизму, приєднання народів до Росії, об’єднання їх сил з силами російського народу в боротьбі проти національного і соціального гніту підготувало спільний фронт всеросійського революційного руху, котрий на чолі з пролетаріатом і його ленінською партією привів врешті-решт до звільнення всіх народів колишньої царської імперії і до створення небаченої в історії соціалістичної співдружності десятків національностей, які населяють нашу Батьківщину. Для деяких народів приєднання до Росії було в свій час єдиним шляхом до порятунку від прямого їх фізичного винищення. У зв’язку з цим необхідно, щоб історія окремих республік висвітлювалась як частина історії всієї країни, в тісному зв’язку з

¹⁰⁷ Там же. – С. 19, 25.

¹⁰⁸ Там же. – С. 25 – 27.

¹⁰⁹ Там же. – С. 20.

¹¹⁰ Там же. – С. 28.

історією інших народів нашої Батьківщини, тобто так, як це було насправді. Відхід від інтернаціоналістичного принципу у висвітленні історії свого народу не тільки захоплює націоналістичні упередження, а й веде до спотворення історичного процесу”¹¹¹. У спільній доповіді інших офіційних радянських істориків члена-кореспондента АН СРСР М. Кіма та професора І. Федосова містилась критика досліджень сталінських часів за “ідеалізацію колоніальної політики царизму, недостатнє розкриття тези В. І. Леніна про царську Росію як тюрму народів”, за те, що “в історіографії Лютневої та Жовтневої революцій мало місце спрощене тлумачення національних рухів в Росії, в деяких працях не розкривалося значення національних рухів в період після Лютневої революції, котрі були одним із найважливіших чинників загальнодемократичного піднесення, не показувалась боротьба між російською імперіалістичною буржуазією та буржуазією національних окраїн, яка послаблювала табір капіталізму”¹¹².

Таким чином, з найвищих трибун наради було задекларовано збереження основних принципів висвітлення історії народів СРСР, вироблених в сталінський період; разом з тим, закріплювались інтерпретаційні зміни післясталінських часів – дозволялось вказувати на загарбницькі, реакційні мотиви царських “приєднань”, було дозволено критикувати “тюрму народів”, знято табу однозначної реакційності і з антицаристських національних рухів. Російський народ вже не називався “великим”. Деяке послаблення його історичної ексклюзивності відображене й у тому пункті завершальних “Рекомендацій” наради, який стосувався головних завдань, які були поставлені перед дослідниками “історії СРСР”: “Вважати одним із найважливіших завдань радянських істориків розкриття глибокого коріння дружби народів Радянської соціалістичної держави. Посилити увагу до вивчення історичних зв’язків народів Радянського Союзу, нині скріплених узами непорушної дружби і

¹¹¹ Там же. – С. 29.

¹¹² Там же. – С. 311.

братерства. Розкривати в історичних працях все значення політичних, культурних і особливо революційних зв'язків усіх народів нашої країни, які розвивалися всупереч колонізаторській політиці царизму і зусиллям реакційних націоналістичних елементів на місцях. Практикувати спільні дослідження істориків різних союзних республік, присвячені вивченню співробітництва народів у вирішенні спільних завдань, висвітленню спільно пройденого історичного шляху”¹¹³. Примітно, що в цьому пасажі “Рекомендацій”, як і в інших, не знайдемо згадки не лише про особливу історичну місію російського народу, але й про “нову історичну спільність – радянський народ”.

У нараді взяли участь і четверо істориків, які представляли історичну науку УРСР – директор ІІ АН УРСР О. Касименко, директор ІІІ ЦК КПУ І. Назаренко та два доктори історичних наук з ІІ АН УРСР – М. Супруненко і В. Клоков. М. Супруненко висловився з приводу “недостатнього висвітлення питання про національно-визвольний рух на окраїнах Росії. При конкретному дослідженні національно-визвольний рух звичайно втрачається і аналізується тільки боротьба з буржуазним націоналізмом. Між тим необхідно дослідити національно-визвольний рух та причини, які його породили”¹¹⁴. Багатим на антисталіністську риторичку був виступ О. Касименка. Особливо звертали на себе увагу філіпії стосовно “великого свавілля Сталіна у здійсненні національної політики”, “недовір'я до національних кадрів, що вийшли з трудящих, до національної культури, що яскраво виявилось щодо українського народу” та політики “так званого “сталінського посланця на Україні” Кагановича, з іменем якого пов'язано багато чорних справ, що принесли немало горя і страждань народу, партійним організаціям, українській радянській інтелігенції”¹¹⁵. В останньому випадку О. Касименко зазначав, “що провокаційні дії [Кагановича] стосовно Комуністичної партії Західної України у кінці 20-х років привели до безпідставного звинувачення

¹¹³ Там же. – С. 507.

¹¹⁴ Там же. – С. 348.

¹¹⁵ Там же. – С. 69.

цілої партії у шпигунстві та переродженні, розпуску і ліквідації її та знищення багатьох її кадрів”¹¹⁶. Такі ж звинувачення на адресу Л. Кагановича були повторені і в директивній статті цього керівника ІІ АН УРСР¹¹⁷.

Викриття злочинної діяльності в Україні одного зі сталінських поплічників мали й вплив на офіційне трактування власне конкретних подій недавнього українського минулого. Очевидно, що під “чорними справами, що принесли горе і страждання українській радянській інтелігенції”, розумілися передусім керовані ним процеси “ідеологічного перевищення” діячів української культури і науки. Відтак, хоча постанова 1947 р. про Інститут історії України АН УРСР й не була скасована, вірогідно, що її авторитет як своєрідного ідеологічного маяка для українських істориків було понижено. Крім того, в жовтневому 1963 р. номері офіціозу ЦК КПРС журналу “Коммунист” було опубліковано передову статтю “За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины”, яка подавала офіційну версію діяльності реабілітованої в 1956 р. КПЗУ. У ній ця партія поставала в образі організації, яка “твердо стояла на ленінських позиціях”, хоча й мала низку помилок, які, проте, “не визначали її політичного обличчя”¹¹⁸. Необґрунтовані звинувачення та репресії проти діячів партії, вперше визнані в цій статті, її розпуск розглядалися як наслідок “культу особи Сталіна”, проте серед конкретно причетних до незаконних дій називалось лише прізвище Л. Кагановича. Отже, стаття в “Коммунисте” давала поштовх дослідженню не тільки “участі КПЗУ в революційній боротьбі трудящих Західної України”, а й трагічних і замовчуваних до того сторінок історії партії.

“Свіжоспечені” ідеологічні ініціативи були незабаром закріплені у публікації нових видань базових підручників та синтезів з викладом радянського періоду “історії СРСР” та партійної історії. Вони стали і надалі залишились найбільш

¹¹⁶ Там же.

¹¹⁷ Касименко О. К. За нові успіхи українських істориків // УІЖ. – 1963. – № 2. – С. 16.

¹¹⁸ За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины // Коммунист. – 1963. – № 10. – С. 44.

антисталіністськими працями такого типу в історичній науці СРСР. Ідеться, зокрема, про нове видання “Истории Коммунистической партии Советского Союза”, що побачило світ в 1963 р.¹¹⁹ та опубліковану в 1964 р. другу редакцію “Истории СССР” т. зв. “епохи соціалізму”¹²⁰. Гострі викриття прорахунків і злочинів Й. Сталіна напередодні та в роки “Великої Вітчизняної війни” і пов’язаних з ними воєнних поразок і втрат містив текст узагальнюючого дослідження провідних радянських істориків “Великая Отечественная война Советского Союза (1941 – 1945). Краткая история”. Ця книга водночас демонструвала збереження тих положень сталіністської концепції війни, які прямо не були пов’язані з “культури особи”¹²¹.

Офіційно дозволене нове прочитання “класиків” дало поштовх для цілої низки дискусій в радянській історичній науці середини 1950-х – середини 1960-х рр. Помітною рисою цих обговорень було допущення деякого плюралізму у вирішенні дискутованих проблем, причому нормальним підсумком полеміки визнавалось навіть status quo, коли її учасники залишались при своїй думці¹²². Частина істориків, спираючись на замовчувані раніше ідеї, на окремі фрази з праць К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна, пропонували ревізію усталених в сталінські часи підходів. Полеміка здебільшого була російськоцентричною – велася російськими істориками та/або дослідниками Росії, у ній переважала аргументація прикладами з російської історії, події оцінювалися з російської перспективи. Але ці дебати впливали на представлення й української минувшини, адже перевизначення базових аналітичних категорій істориками Центру в умовах, коли українська історія уявлялася тісно поєднаною з російською, давало нагоду використовувати ці категорії

¹¹⁹ История Коммунистической партии Советского Союза: Учебник. – Изд. 2-е, доп. – М., 1963.

¹²⁰ История СССР (эпоха социализма). – Изд. 2, доп. – М., 1964.

¹²¹ Див.: Великая Отечественная война Советского Союза (1941 – 1945). Краткая история. – М., 1965. – С. 38 – 47, 50 – 53, 58 – 59, 90, 161 – 162, 588.

¹²² Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке. ... – С. 214.

для дослідження й історії “молодшого брата”.

Такою була дискусія про час зародження капіталістичних відносин в Росії. Група вчених, використовуючи мимохідь кинуте В. Леніним в праці, яка є вельми далекою від проблем генези капіталізму, висловлювання про “новий період російської історії”, який почався “приблизно з 17 століття”, бачила в конкретно-історичному матеріалі даної епохи свідчення розвитку паростків буржуазного ладу¹²³. Серед українських істориків єдиним помітним учасником цієї суперечки був Володимир Голобуцький. В четвертому розділі докладніше зупинимось на його поглядах, висвітлених у спеціальній публікації. Показово також, що серед близько як 300 учасників Всесоюзної дискусії, спеціально присвяченої проблемі “переходу Росії від феодалізму до капіталізму” (що відбувалась в Москві в червні 1965 р.), українських істориків було всього троє – Олена Компан, Дмитро Мишко та Саул Боровой. При тому тільки О. Компан виступила проти провідної тези головної доповіді на цій зустрічі (підготовленої колективом офіційних вчених), відповідно до якої початок “формування капіталістичного укладу” і “розкладу старої формації” відноситься до часу “не раніше 60-х років XVIII ст.”¹²⁴. У зв’язку з полемікою про час зародження капіталізму і зростанням інтересу в історичній науці СРСР в середині 1960-х рр. до “закономірностей розвитку суспільно-економічних формацій”, долалося успадковане від сталіністської історіографії уявлення про жорсткий характер “міжформаційних” стиків і утверджувалася ідея про складність, стадіальність, тривалість переходу від однієї “формації” до іншої¹²⁵.

¹²³ Див. докл.: Ленін В. І. Що таке “друзі народу” і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті “Русского Богатства” проти марксистів) // Його ж. Повне зібр. тв. – 5-е вид. – К., 1969. – Т. 1. – С. 143; Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia ... – Рр. 182 – 183; Советская историография. ... – С. 153 – 155.

¹²⁴ Див.: Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы Всесоюзной дискуссии. – М., 1969. – С. 17, 249 – 253, 403 – 405.

¹²⁵ Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. ... – С. 95; Ясь О. В. Историчні погляди Олени Компан ... – С. 145.

Висловлювання В. Леніна про “новий період російської історії”, сформульовані ним в низці праць думки з приводу ролі “селянських революцій” в закінченні “середньовіччя” і започаткуванні капіталізму, загальна концепція “буржуазних революцій”, викладена в текстах К. Маркса і Ф. Енгельса забезпечили ідеологічну підтримку нових інтерпретацій іншої проблеми, яка була важливою й у контексті “ранньобуржуазної” теорії – про рушійні сили, характер і вплив на хід історичного процесу селянських рухів в Росії XVI – XVIII століть. Мова йшла про аналогію між рухами І. Болотнікова, С. Разіна, О. Пугачова і навіть К. Булавіна та Селянською війною в Німеччині в 1524 – 1526 рр., яку Ф. Енгельс вважав “ранньобуржуазною революцією”. Відтак деякі історики дотримувались думки про селянські війни в Росії як втілення розвитку ранньокapіталістичних відносин і політичні перевороти (“антифеодальні повстання”), які прискорювали утвердження буржуазного ладу¹²⁶.

Для інтерпретації українського минулого мали значення дискусії, присвячені проблемі сутності і наслідків приєднання неросійських регіонів до царської Росії. На об’єднаній сесії істориків АН СРСР та академій наук чотирьох середньоазіатських республік, що відбулась в 1959 р. і розглядала проблему приєднання Середньої Азії до Росії, поряд з концепцією “мирного входження” відкрито були висловлені і оприлюднені в публікаціях думки про колоніальне загарбання цих територій¹²⁷. На засіданні Секції суспільних наук Президії АН СРСР в січні 1964 р. згадуваний вже вище історик М. Кім виступив проти “ідеалізації національних відносин у минулому”, говорив про необхідність визнання не тільки прогресивних наслідків приєднання неросійських народів, а й “того зла, що принесли їм втрата національної незалежності і підкорення пануванню самодержавства”, “національного гніту з боку експлуататорських класів па-

¹²⁶ Див. докл.: Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia ... – Рр. 184 – 185; Советская историография. ... – С. 154 – 155.

¹²⁷ Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке. ... – С. 214.

нуючої нації”¹²⁸.

На низці наукових форумів і у публікаціях першої половини 1960-х рр. йшлося про переоцінку економічного становища національних окраїн в Російській імперії. Учасники одного з таких зібрань, що відбулося в 1961 р., піддали “гострій критиці” “однобічне висвітлення економічних зв’язків колоній і метрополії, коли об’єктивна сторона процесу (зростання капіталізму в ширину) відривалась від його насильницьких форм”, “перебільшення результатів економічного розвитку окраїн і недооцінку гальмівної дії, яку чинила аграрна, воєнно-колонізаційна політика царського уряду”¹²⁹. Тоді ж групою радянських істориків була вироблена т. зв. “ленінська концепція воєнно-феодального імперіалізму”. Останній розглядався як метод підкорення Російською державою сусідніх, “більш слабких народів” (як правило, наводилися приклади народів Півночі, Казахстану і Середньої Азії) і встановлення в захоплених регіонах не капіталістичної, а “воєнно-феодальної експлуатації” з боку “кріпосницької держави”, російських поміщиків і купців. Така політика гальмувала розвиток капіталізму в самій Росії, оскільки давала можливість нагромаджувати капітали поза її межами, вона ж означала економічне поневолення та стримувала розвиток “продуктивних сил” і в колоніях¹³⁰.

Спираючись на концепцію “воєнно-феодального імперіалізму”, з найбільш прямою критикою економічної політики царизму в національних окраїнах виступав історик з

¹²⁸ История и социология. – М., 1964. – С. 127 – 129.

¹²⁹ От редакции // Об особенностях империализма в России: Сб. статей. – М., 1963. – С. 3 – 10.

¹³⁰ Див.: Сидоров А. Л. В. И. Ленин о русском военно-феодальном империализме (о содержании термина “военно-феодальный империализм”) // Об особенностях империализма в России: Сб. статей. – М., 1963. – С. 11 – 17; Галузо П. Г. К ленинским оценкам предпосылок объединения национальных движений в России с революционной борьбой рабочего класса за социализм // Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции: Материалы к сессии Научного совета. – М., 1964. – Вып. 1. – С. 4 – 8.

Казахстану Петро Галузо. Досліджуючи економічний розвиток Казахстану і Середньої Азії в кінці XIX – на початку XX ст., він прийшов до висновку про хибність традиційної формули з приводу оцінки приєднань до Росії – “політика реакційна, а економіка прогресивна” і розглядав “народне господарство” Російської імперії як “систему, в якій склався нерівноправний капіталістичний поділ праці поміж відсталими країнами і економічно передовою Росією, в якій країни перетворювалися на поставників сільськогосподарської сировини і ринок для промислових виробів російської промисловості, в якій буржуазія викачувала з колоній величезні багатства, що затримувало їх економічний розвиток”¹³¹. П. Галузо був і автором єдиної у післявоєнний час монографії, в якій обґрунтовувалося колоніальне становище неросійських провінцій в імперії саме в економічному сенсі – “Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867 – 1914 гг.” (Алма-Ата, 1965)¹³².

Історія антицаристських національно-визвольних рухів була дискусійною проблемою, в обговоренні якої брали безпосередню участь науковці УРСР і при розгляді якої брався до уваги й український її контекст. Вище вже йшлося про зміну офіційного ставлення до руху Шаміля, засвідчену результатами дебатів з цього питання, які проводились в 1956 – 1957 рр. Зіткнення консервативних, навіяних історіографією сталінської доби, поглядів і прагнення до переосмислення національно-визвольних рухів в Росії на основі положень ленінських праць спостерігалось на сесії Наукової ради АН СРСР з проблеми “Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції”, яка відбулась в травні 1964 р. і була присвячена “національному питанню в Росії напередодні та в період проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції”. Історик з Киргизії М. Джунусов в доповіді, присвяченій методологічним питанням дослідження національно-визвольних рухів в Росії, проаналізував праці

¹³¹ Галузо П. Г. Вказ. праця. – С. 8, 15.

¹³² Див. докл.: Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia ... – P. 189.

Й. Сталіна і прийшов до висновку, що в них “фактично проігнорована ленінська теза про подвійну і суперечливу природу націоналізму пригноблених націй”¹³³. Інтерпретуючи “башкирський буржуазно-націоналістичний рух під проводом Валідова”, дослідник з Башкирії Б. Юлдашбаєв спробував виявити його “прогресивний зміст” та “позитивну сторону”. При цьому, визнаючи справедливою усталену оцінку А. Валідова як “контрреволюціонера”, він все ж намагався зобразити його “нестійким дрібнобуржуазним демократом”, а керований ним рух – “визвольним”¹³⁴. У виступі П. Галуза пролунала теза про те, що за винятком “реакційних феодалістичних рухів” (до таких вчений відносив повстання Кенесари Касимова, повстання 1868 – 1869 рр. в Казахстані, які відбувались “заради реставрації старих васальних відносин”), “всі інші рухи проти царської агресії і посилення колоніальної експлуатації [в Казахстані і Середній Азії] слід вважати прогресивними, спрямованими проти російського воєнно-феодалістичного імперіалізму, попри те, що в окремих випадках (1868 р. в Бухарі, 1873 – 1875 рр. у Фергані) вони набували монархічну, в інших (андижанське повстання 1898 р.) релігійну оболонку. Не завжди оцінка руху з погляду формальної демократії співпадає з його об’єктивною значимістю. Всі ці рухи то безпосередньо (Пугачовське повстання, в якому брали участь казахи, башкири та інші народи Приуралля), то опосередковано зливалися з демократичними, антицаристськими рухами в Росії”¹³⁵.

На сесії виступали й українські історики М. Супруненко, М. Рубач, С. Королівський, П. Воробей, С. Злупко, В. Осечинський. Їх доповіді і повідомлення вносили мало нового в традиційні трактування українського руху і зосереджувалися на уточненні окремих вузьких питань. Найбільш радикальні погляди були висловлені С. Злупком. Він твердив

¹³³ Миллер В. И. Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции // История СССР. – 1964. – № 5. – С. 215.

¹³⁴ Там же. – С. 217 – 218.

¹³⁵ Галузо П. Г. Вказ. праця. – С. 6 – 7.

про необхідність перегляду негативних оцінок українських організацій Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст., що, на його думку, вели боротьбу за національне визволення українського народу – Головної Української Ради, партії радикалів, “січових стрільців”. Примітно, що твердження С. Злупка та Б. Юлдашбаєва були визнані помилковими з боку значної частини учасників сесії, в т. ч. її головуючого академіка АН СРСР І. Мінца, а висновки П. Галуза спричинили, як повідомлялося в офіційному звіті про цю сесію в журналі “История СССР”, “бурхливі дебати”¹³⁶.

Важливим результатом роботи сесії було рішення засідання Бюро Відділення історії АН СРСР, яке розглядало її хід і підсумки, про скликання аналогічних наукових форумів у союзних республіках¹³⁷. В листопаді 1964 р. в ІІ АН УРСР було проведено наукову конференцію з участю провідних вчених зі всієї України, присвячену національно-визвольному руху в Україні в “період імперіалізму”. В основній доповіді, виголошеній П. Воробеем, та в ході її обговорення мова йшла не про конкретні події і персоналії, а про концептуальні питання цієї теми – про характер і особливості національно-визвольного руху, його основні етапи і рушійні сили, участь у ньому різних суспільних верств. Показово, що провідна теза доповідача, яка полягала у розгляді українського руху як “складової частини демократичного руху на Україні”, була практично одноставно схвалена учасниками дискусії¹³⁸.

Окрім дебатів зі спеціальних питань історії Росії та неросійських народів СРСР, що демонстрували офіційне прагнення до переоцінки сталінської історіографічної спадщини, допущення різночитань в інтерпретаціях минулого і стимулювали появу нетрадиційних поглядів на українську історію, існують підстави для твердження про обміркову-

вання в середовищі провідних радянських істориків потреби коригування й загальної методології наукової і навчальної дисципліни, теоретичні основи якої були також напрацьовані ще в сталінські часи – “історії СРСР”. Принаймні двоє чільних істориків СРСР, знаних представників т. зв. “нового напрямку” в російській радянській історіографії 1960 – початку 1970-х рр., висловлювали в 1964 р. на згаданому вже засіданні Секції суспільних наук Президії АН СРСР незадоволення існуючими підходами до “історії СРСР”. На недосконалості звичайної схеми наголошував історик А. Сідоров: “Саме поняття “Історія СРСР” – що це таке? [...] До чого вона (“історія СРСР” – авт.) зводиться? – до історії народів? Яке місце відводиться історії держав цих народів? З якого часу можна говорити про історію СРСР як єдиний процес? Маркс говорив, що всесвітня історія з’являється з часу розвитку капіталізму [...]. Я передивився декілька “Історій” окремих народів і держав [...] і повинен визнати, що загальна періодизація і загальні назви розділів історії всього СРСР переносяться у всі історії союзних республік механічно – в історію Чувашії, України, Білорусії і т. д. Скрізь одна періодизація, скрізь один і той же імперіалізм і всюди він утворився одночасно з його утворенням в Росії. Білорусія теж, виявляється, напівколонія, хоча там іноземного капіталу майже не було. І спробуй сказати, що це не так – зустрінеш запеклий опір”¹³⁹. З А. Сідоровим солідаризувався його колега І. Гіндін: “У деяких союзних і автономних республіках у період догматизму склалась ненаукова тенденція зображувати свою минулу історію XIX – XX ст. подібною до всеросійського цілого, наприклад, надто перебільшувати чи навіть штучно конструювати **економічні** (тут і далі – виділено І. Гіндіним – авт.) передумови соціалістичної революції **в межах** самої республіки. Тим самим нівелюються і затушовуються найбільш цікаві та істотні особливості соціалістичної революції та становлення радянського суспільства в окремих республіках”¹⁴⁰.

¹³⁶ Миллер В. И. Вказ. праця. – С. 218.

¹³⁷ Там же. – С. 219.

¹³⁸ Див.: Лугова О. І. Про роботу Наукової ради з проблеми “Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій” у 1964 р.// УІЖ. – 1965. – № 2. – С. 152 – 153.

¹³⁹ История и социология. ... – С. 177.

¹⁴⁰ Там же. – С. 311.

Таким чином, на тлі хрущовських суспільно-політичних трансформацій, пов'язаних із відкритим, хоча й поверховим засудженням сталінізму, відбувалася ревізія офіційної версії історії України, встановленої в середині 1950-х рр. Вона була дуже поміркованою (виявилася радше у піднесенні ідеологічного статусу національної історії, розширенні дозволеної проблематики, ніж у зміні ставлення до окремих фактів, подій, постатей) і суперечливою (“мікрореакція” кінця 1950-х – початку 1960-х рр.). Рамки “вольностей” для дослідників українського минулого санкціонувались рішеннями партійних з’їздів та ідеологічними постановами зазначеного періоду, базовими синтезами з “історії СРСР” та партійної історії. Директивну роль відігравали рішення “Всесоюзної наради” радянських істориків 1962 р. Крім того, важливе значення мали дискусії з контроверсійних проблем дореволюційної історії Росії та неросійських народів царської імперії. Попри те, що на них здебільшого не обговорювалися “українські” аспекти, нові ідеї і концепції, сформульовані в їх ході, опосередковано свідчили про розширення меж дозволеного для дослідників української історії і могли впливати на її представлення в історіографії. Разом із тим, ідеологічні зрушення хрущовської доби не похитнули схеми національної минувшини, втіленої в “Тезах” 1954 р.

1. 3. Політична кон’юнктура “доби П. Шелеста” та національне минуле

Дві події, які відбулися в середині 1960-х рр. – прихід до влади спочатку в Україні в 1963 р. та через рік в Радянському Союзі нового керівництва – помітно змінили напрям політичного життя й ідеологічних процесів в УРСР. Ситуація в розвитку республіки в середині 1960-х – на початку 1970-х рр. складалася таким чином, що вперше з часів Олександра Шумського і Миколи Скрипника політика українських партійних вождів не завжди, особливо в національно-культурній царині, задовольняла побажання Кремля і покійрно мавпува-

ла його курс. Виглядає незвичайним, але попри порівняно з тими ж 1920-ми незначний характер розбіжностей між Києвом і Москвою та коротку тривалість перебування на чолі владно-партійної верхівки в Україні П. Шелеста, “особлива позиція” українських керівників того часу відчутно позначилася на офіційній історичній політиці.

Насамперед слід сказати про те, що з відстороненням від влади М. Хрущова розпочався перегляд ставлення до “культу особи Сталіна”. Натхненником “нової лінії” стосовно оцінки діянь радянського диктатора і взагалі запровадження консервативних підходів у суспільно-політичному житті СРСР був секретар ЦК КПРС з ідеології М. Суслов, який спирався на партійних функціонерів нижчого калібру. Спочатку П. Поспелов – у той час директор Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС – у червні 1965 р. на сесії Відділення історії АН СРСР в Києві, потім С. Трапезніков – завідувач відділу науки і учбових закладів ЦК КПРС – у Москві в листопаді того ж року на нараді завідувачів суспільних кафедр вузів заявили, що не можна визнавати правильним, коли в деяких наукових чи художніх творах “життя зображується тільки під кутом зору культу особи і тим самим відтінюється героїчна боротьба радянських людей, що побудували соціалізм”¹⁴¹. У низці публікацій другої половини 1960-х рр. у провідних ідеологічних виданнях (газета “Правда”, журнал “Коммунист”) мова йшла про необхідність враховувати історичні заслуги Й. Сталіна та не перебільшувати наслідків “культу особи”. Одночасно з тим почала наполегливо насаджуватися теза про неприпустимість “очорнення” “героїчного минулого” радянського народу, “дегероїзації історії”¹⁴². Вона означала припинення спроб висвітлення суперечностей, трагічних сторінок історії Радянського Союзу і намагання реанімувати відретушовану її сталінську версію.

Програмний характер у сенсі утвердження лінії на лакування радянської дійсності мала постанова ЦК КПРС “Про

¹⁴¹ Цит. за: Советская историография. ... – С. 295 – 296.

¹⁴² Там же. – С. 266 – 267, 296 – 298.

заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві” (серпень 1967 р.). Перед радянськими істориками ставилося завдання всіляко затушовувати кризові явища, уникати негативних оцінок “соціалістичного будівництва” в СРСР, доводити переваги радянської системи, посилювати наступ на “буржуазну ідеологію”¹⁴³.

Консервативно-охоронний курс, що реалізовувався вже з перших років правління Леоніда Брежнєва, знайшов свій вияв і у сфері національних відносин. Л. Брежнєв і М. Суслов були апологетами прискороеного “злиття націй”, про що вони відверто заявляли українським керівникам вже з самого початку свого владарювання¹⁴⁴. Однак до початку 1970-х рр. поки що не йшлося про оновлення ідеологічного забезпечення національної політики і практичне впровадження асиміляційних ініціатив нових кремлівських вождів, які до того часу залишалися, так би мовити, “в проєкті”. Попри це, можна стверджувати і про реальний вияв посилення інтеграційних заходів щодо України – розгортання в середині – другій половині 1960-х рр. репресивних акцій проти діячів українського шістдесятництва та дисидентського руху. В УРСР такі заходи були масштабнішими за аналогічні в інших республіках, і тут карали насамперед за постановку опонентами режиму українського національно-го питання¹⁴⁵.

У ставленні щодо планів нового союзного керівництва українська верхівка не була консолідована. Частина функціонерів, зважаючи на давно вкорінену практику чи з “ідейних” міркувань, запопадливо виконувала вказівки нових господарів Кремля. Так, секретар ЦК КПУ з питань ідеології А. Скаба, який ще нещодавно картав українських

¹⁴³ Вопросы идеологической работы КПСС: Сб. документов (1965 – 1973 гг.). Изд. 2-е, доп. – М., 1973. – С. 427 – 441; Калакура Я. Вказ. праця. – С. 381.

¹⁴⁴ Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”. ... – С. 653 – 656; Овчаренко Ф. Д. Вказ. праця. – С. 166.

¹⁴⁵ Див.: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К., 1995. – С. 47 – 120.

істориків за недостатньо глибоку критику ними помилок Й. Сталіна, як цього вимагала партія “в світлі рішень XXII з’їзду КПРС”¹⁴⁶, на нараді в ЦК КПУ в листопаді 1966 р. повчав: “Після оцінки культу особи було створено ґрунт для появи неприємних справ (критика соціалізму, індустріалізації, колективізації). Викреслено було 30 років історії нашої Батьківщини. З’явилися люди, які зайнялись підривом віри у справу партії. Історія показується як ланцюг помилок і злочинів”¹⁴⁷. Найвідданішим і найпослідовнішим провідником курсу московських патронів в республіці був секретар з ідеології Львівського обкому партії в 1963 – 1967 рр., заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР у 1967 – 1972 рр. доктор історичних наук Валентин Маланчук. Цей діяч, життєвим кредо якого була принципова боротьба з усім українським і якого називали “сучасним Кочубеєм”, користувався особистою підтримкою Старої площі і діяв досить незалежно від Києва¹⁴⁸.

Посиленню тиску Москви щодо України частиною апарату ЦК КПУ на чолі з П. Шелестом чинився певний опір. Поза сумнівом, що цей політичний діяч був достатньо вмілим майстром апаратної “гри”, який вправно дрейфував у річищі загального напрямку політики Кремля (досить промовисто це демонструє, наприклад, його позиція під час усунення від влади М. Хрущова і “чехословацької” кризи 1968 р.). Разом з тим, студії над діяльністю П. Шелеста¹⁴⁹, джерельна інформація свідчать і про активне обстоювання ним економічних прав та елементів культурної само-

¹⁴⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1950. – Арк. 281, 283.

¹⁴⁷ Овчаренко Ф. Д. Вказ. праця. – С. 206.

¹⁴⁸ Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 47; Бажан О. “Мене називають сучасним Кочубеєм...” (нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука)// Літературна Україна. – 1993. – 2 груд. – С. 2.

¹⁴⁹ Як здається, найбільш фаховий на сьогодні аналіз політичної біографії П. Шелеста, який спирається на різноманітну і широку джерельну базу, залучення підходів української і західної історіографії та політології здійснив Юрій Шаповал (див.: Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття// УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 134 – 149).

бутності України. В основі таких заходів цього партійного лідера лежав нетиповий як для тодішнього високопосадовця політичний світогляд. Він базувався, за словами Юрія Шаповала, “на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським і антицентралізаторським”¹⁵⁰. П. Шелест, очевидно, не був і не міг бути “ортодоксальним” націонал-комуністом, але федеративну структуру СРСР сприймав цілком серйозно, а в протидії нівеляційним заходам Москви використовував досвід українських націонал-комуністів 1920-х рр. Так само вірогідно, що П. Шелест претендував на особливий статус КПУ, не приймаючи, як свідчить один із його співробітників, визначення “республіканська парторганізація” і завжди підкреслюючи – “Ми – Компартія України”¹⁵¹.

Звичайно ж, перебільшенням було б твердити про чітко артикульовані і осмислені історичні погляди цієї неординарної людини, які найповніше втілені в його знаменитій “Україні нашій Радянській” (К., 1970), тим паче, що достеменно не відомим залишається особистий внесок номінального автора в написання книги. З іншого боку, було б неправильним і цілком заперечувати те, що цей текст відображав певною мірою уявлення про минуле України провідників “контрольованого автономізму” та їхніх однодумців, до чільного кола яких в різний час, ймовірно, належали близький приятель П. Шелеста директор ІІ АН УРСР в 1964 – 1967 рр. Кузьма Дубина¹⁵² та секретар ЦК КПУ з ідеології в 1968 – 1972 рр., що розділяв настрої свого безпосереднього “шефа”, хоча й не був з ним у близьких людських стосун-

¹⁵⁰ Шаповал Ю. Петро Шелест. ... – С. 140.

¹⁵¹ Гаман В. Коридори ЦК. Дещо із записників 1968 – 1972 років та пізніших доповнень. – К., 1997. – С. 4.

¹⁵² Гирич І. Б. “Приєднання чи возз’єднання?” М. Браїчевського // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 8 (Спецвипуск 3): Пам’яті М. Ю. Браїчевського присвячується. – С. 64 – 65; Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам’ять М. Браїчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч.1. – С. 17 – 18.

ках, хімік за фахом, академік АН УРСР Федір Овчаренко. Не підлягає сумніву й те, що праця першого секретаря ЦК КПУ, видана стотисячним накладом, аж до усунення П. Шелеста від влади в травні 1972 р. розглядалась в УРСР як офіційний текст, на який вважав потрібним посилатись навіть “всесильний” В. Маланчук¹⁵³.

Аналіз цього твору, опублікованого в 1970 р., приводить до висновку, що в ньому відтворено владне бачення української історії, властиве радше для хрущовських часів, натомість фактично не враховано найновіші історіографічні інтерпретації. Трактатування минулого України тут у більшості питань не виходить за межі “Тез” 1954 р. У даному випадку характерними є інвективи щодо “злісних фальсифікаторів історії українського народу українських буржуазних націоналістів”, які “історію українського козацтва і народу всіляко відмежовують від історії братнього російського народу, замовчують боротьбу українського народу за возз’єднання з братнім російським народом, яка тривала протягом віків”¹⁵⁴, чи твердження про те, що “завдяки перемозі Великого Жовтня, ленінській національній політиці партії український народ вперше в своїй історії створив національну державу”¹⁵⁵.

Разом із тим у книзі чимало уваги відведено показу рис історичної самобутності України. Насамперед, маємо на увазі апологію запорізького козацтва – показ його “славетних” перемог, досконалості “демократичного устрою”, наголошування на “високому” рівні освіти на Січі, підкреслення видатної ролі Запоріжжя у “Визвольній війні 1648 – 1654 рр.”¹⁵⁶ (принагідно зауважимо, що П. Шелест вважав себе вихідцем із козацького роду¹⁵⁷). Багато говориться про високий рівень культури в Україні в XVII – XVIII рр. і зовсім

¹⁵³ Див.: Маланчук В. Дві концепції минулого і сучасного України // Жовтень (Львів). – 1972. – № 3. – С. 98; № 4. – С. 121.

¹⁵⁴ Шелест П. Україно наша Радянська. – К., 1970. – С. 22.

¹⁵⁵ Там же. – С. 5.

¹⁵⁶ Там же. – С. 8, 19 – 26, 29 – 30.

¹⁵⁷ Шаповал Ю. Петро Шелест ... – С. 134 – 135.

не згадано про вплив російської культури¹⁵⁸. Акцентовано на “жорстокій політиці національного гноблення і ліквідації залишків автономії України” з боку царського уряду у XVIII ст., “великодержавній шовіністичній політиці царизму” у XIX ст.¹⁵⁹. Л. Тіллет звернув в свій час увагу також на те, що особливості українського минулого підкреслюються в “Україні нашій Радянській” не тільки наведенням історичних фактів, а й не властивими для радянської політичної і наукової літератури засобами мови – використанням епітетів, гіпербол, вигуків захоплення величиною, героїзмом, досягненнями українського народу¹⁶⁰.

Всупереч пануючій із середини 1960-х рр. історіографічній тенденції, в праці П. Шелеста не побачимо надмірного замовчування “труднощів” “соціалістичного будівництва” в республіці. Зокрема, висловлюється думка про те, що “роки першої п’ятирічки” були не тільки “героїчними і переможними”, а й “виявились водночас складними і тяжкими; особливо тяжке становище склалося з продовольством у 1933 році, але ці труднощі були подолані”¹⁶¹. Не обминається тут і питання про історичну роль Й. Сталіна: “На фоні таких успіхів та історичних звершень народу, Комуністичної партії особливо прикрим і тяжким у житті нашої країни виявився 1937 рік, коли особливо далися взнаки безпідставні репресії, зв’язані з культом особи Сталіна. Багато досвідчених партійних, радянських, військових діячів та інших кадрів було запламовано і репресовано. Велика провина за це лягає на Сталіна. Цього не можна забувати. Партія все зробила, щоб подібне свавілля, чуже духові марксизму-ленінізму, не могло повторитися. В цьому неоціненна роль і значення належать XX, XXII з’їздам Комуністичної партії Радянського Союзу”¹⁶². Також говориться про те, що “у нас були допущені прорахунки щодо часу нападу гітлерівських

¹⁵⁸ Шелест П. Вказ. праця. – С. 23 – 24.

¹⁵⁹ Там же. – С. 29, 41.

¹⁶⁰ Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest ... – Pp.764 – 765.

¹⁶¹ Шелест П. Вказ. праця. – С. 60.

¹⁶² Там же. – С. 61.

орд на нашу країну”¹⁶³. При цьому зауважимо наступне: аналіз спогадів і щоденникових записів П. Шелеста показує, що в часи свого перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ (та й згодом, після усунення від влади), він не був прихильником жорсткої критики сталінського режиму в стилі М. Хрущова, але не належав він і до сталіністів на кшталт М. Сусллова. Радше слід говорити про амбівалентне ставлення лідера УРСР до історичної ролі недавнього “вождя”. Він визнавав його злочини, але й вважав Й. Сталіна одним із основних співтворців “звершень” Радянського Союзу у процесі “соціалістичного будівництва”¹⁶⁴.

Найбільш відомим виявом пошанування тодішнім українським партійним керівництвом своєї “малої батьківщини” була підтримка ним низки починань у царинах краєзнавства і пам’яткоохоронної діяльності. Саме в часи П. Шелеста була проведена основна робота з написання 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” (К., 1967 – 1974), започатковано в 1965 р. створення Державного історико-культурного заповідника на острові Велика Хортиця, організовано в 1966 р. Українське товариство охорони пам’ятників історії та культури, розроблено проект Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР у с. Пироговому під Києвом¹⁶⁵.

Менш знаними є заходи тодішніх вищих українських функціонерів, які свідчили про наміри корекції офіційного історичного нарративу. Знаменита стаття “Прислання чи

¹⁶³ Там же. – С. 63.

¹⁶⁴ Див.: Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”... – С. 104 – 105, 299 – 300, 316 – 317, 319 – 320.

¹⁶⁵ Див. докл.: Тронько П. Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До III з’їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2003. – С. 63 – 72; Заремба С. З. Українське товариство охорони пам’яток історії та культури: Історичний нарис. – К., 1998. – С. 30 – 67; Савчук О. В. Краєзнавчий рух в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 14 – 15; Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина: Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000. – С. 36 – 38.

возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції”, яка містила фахову і безжальну критику канонічної точки зору на зміст і наслідки українсько-російського договору 1654 р., була написана істориком і археологом, активним учасником руху “шістдесятників” Михайлом Брайчевським у 1966 р. за підтримки керівників ІІ АН УРСР, в якому тоді працював науковець, І. Гуржія та К. Дубини¹⁶⁶. Показово, що попри не публікацію цієї праці через її занадто опозиційний до схеми “Тез” 1654 р. зміст, якихось безпосередніх характеристичних наслідків для біографії її автора вона не мала.

Монографія дослідниці козацтва Олени Апанович, яка містила альтернативні до офіційних ідеї про українську військову традицію і неординарною в якій була навіть назва – “Збройні сили України першої половини XVIII ст.” (К., 1969) – була видана за особистої підтримки П. Шелеста. Як свідчить сама авторка, після розмови К. Дубини з першим секретарем ЦК КПУ, в ході якої П. Шелест дізнався, що праця О. Апанович два роки пролежала без “руху” у видавництві, він наказав: “Видати цю книжку якнайшвидше і якнайкраще”. “Збройні сили” вийшли з неймовірно ошатним, як для книги з української “феодальної” історії, оформленням¹⁶⁷.

Як згадує історик Ярослав Калакура, який в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. працював в апараті ЦК КПУ, подібна ситуація склалася навколо монографії Раїси Іванченко (Іванової) “Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії і України (ІІ половина XIX ст.)” (К., 1971). За вказівкою В. Маланчука тираж книги був затриманий на основі закритої рецензії на сигнальний екземпляр. Автора звинувачували у віднесенні М. Драгоманова до числа провідних діячів українського революційно-визвольного руху, що

¹⁶⁶ Брайчевський М. Вказ. праця. – С. 295.

¹⁶⁷ Апанович О. Вказ. праця. – С. 38 – 39; тут слід зазначити, що, можливо, О. Апанович помилилася, приписавши розмову з першим секретарем ЦК КПУ К. Дубині – адже останній помер у вересні 1967 р. (див.: Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 333), а книга дослідниці була видана у 1969 р.

суперечило відомій ленінській оцінці його як “українського міщанина” і “ліберала”. Відділ науки і учбових закладів ЦК КПУ за дорученням Ф. Овчаренка організував додаткову апробацію книги, залучивши до цього фахівців з історії суспільно-політичної думки. Після незначних коректив, які автор внесла до монографії, вона була опублікована¹⁶⁸.

За спогадами тодішнього співробітника відділу “історіографії та джерелознавства” ІІ АН УРСР Марії Дмитрієнко (чоловік якої Олег Васильєв був помічником секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка), видання у 1971 р. “Літопису Самовидця”, підготовленого до друку Ярославом Дзирою (що також тоді працював у цьому підрозділі Інституту), було підтримане П. Шелестом і Ф. Овчаренком¹⁶⁹.

Вірогідно, що виступаючи з позицій “українського радянського” патріотизму, владна верхівка Радянської України була зацікавлена у політичній реабілітації раніше дискредитованих чи забутих видатних представників української інтелігенції, в т.ч. й істориків, революційної і післяреволюційної доби, які були лояльними до більшовиків, гравітували в полі дозволеного або яким можна було приписати свідоме толерування комуністичного режиму.

Серед низки імен українських інтелектуалів, стосовно яких здійснювалися спроби поновлення їх доброго імені, наукової і політичної репутації була постать офіційно затаврованого ще в 1940-і рр. Михайла Грушевського. Приводом і одночасно стимулом до конкретних заходів у цьому напрямку стало наближення 100-річного ювілею історика, який широко відзначався українською громадськістю на “буржуазному” Заході. Бажання легітимізувати постать М. Грушевського як “визначного українського буржуазного

¹⁶⁸ Калакура Я. Интеллект і партноменклатура не сумісні // Овчаренко Ф. Д. Вказ. праця. – С. 358.

¹⁶⁹ Дмитрієнко М. Портрет історика очима його колег // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик: Зб. наук. праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могиллянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Число 8 – 9. – Ч. 1. – С. 17.

історика”, який зрозумів “переваги радянського ладу” і тому визнав його, і пов’язана з цим прагненням необхідність протистояти “перекрученням в буржуазно-націоналістичній літературі” життя і діяльності вченого, особливо останнього, “радянського” періоду його життя, наштотували тодішнє українське керівництво на “дотепний”, за словами І. Колесник, аргумент на користь таких дій: “Не можемо повністю віддати Грушевського націоналістам”¹⁷⁰. За вказівкою П. Шелеста з приводу ювілею в 1966 р. було опубліковано дві спеціальні статті, які демонстрували зміну офіційного ставлення до постаті видатного вченого і політичного діяча – нарис науково-популярного характеру “Михайло Грушевський” історика Івана Бойка та літературознавця Євгена Кирилюка в тижневику “Літературна Україна”¹⁷¹ та наукову розвідку Федора Шевченка, присвячену проблемі повернення Михайла Сергійовича в Україну в 1924 р. і опубліковану в УІЖ (№ 11)¹⁷².

Як свідчать документи, інтерес до М. Грушевського в українських керівників і надалі не зник. У кінці 1960-х рр. на пропозицію тодішнього голови українського КДБ В. Нікітченка в ЦК УРСР готувалася стаття про історика для газети “Вісті з України” – видання, яке здійснювало пропагандистські функції, було розраховане на українських емігрантів на Заході і практично не читалося в Україні¹⁷³. Тоді ж на рівні ЦК КПУ розглядалось питання про перевидання праць М. Грушевського. Цьому передували меморандум та довідки КДБ УРСР, подані до ЦК КПУ, щодо М. Грушевського та М. Яворського й ставлення інтелігенції республіки до них¹⁷⁴.

¹⁷⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 364. – Арк. 7; Колесник І. І. Федір Шевченко ... – С. 190.

¹⁷¹ Див.: Бойко І., Кирилук Є. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1966. – 30 верес. – С. 3 – 4.

¹⁷² Див.: Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // “Істину встановлює суд історії” ... – Т. 1. – С. 674 – 695.

¹⁷³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 183. – Арк. 2.

¹⁷⁴ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 280 – 289.

В пропозиціях Ф. Овчаренка, з якими погодився й П. Шелест (викладених у доповідній записці першому секретарю від 15 грудня 1969 р.), ішлося про те, що “деякі праці Грушевського містять великий фактичний матеріал з історії України і мають певну наукову цінність” і про “можливість доручити Інституту історії АН УРСР розглянути питання про перевидання з розгорнутими коментарями окремих праць Грушевського, зокрема, з історії Київської Русі, визвольної війни українського народу, деяких його археографічних досліджень і свої пропозиції подати в ЦК КП України”¹⁷⁵. Однак, гадаємо, що навіть в умовах “шелестівщини” перспектив на перевидання творів М. Грушевського не існувало. Причину такої ситуації дуже точно і влучно підмітив український історик Михайло Марченко. Коли його внук, згодом один з провідних діячів дисидентського руху в Україні Валерій Марченко запитав діда у 1966 р. про можливість публікації праць М. Грушевського, той відповів: “Навряд. [...] Він суперечить усім офіційним теоріям з історії України. Неспростовний, тому й заборонений. Ну, та й відомо: всі, хто його лає, у нього ж таки безсоромно списують”¹⁷⁶.

Відтак справа перевидання творів М. Грушевського не була реалізована, не було опубліковано й статтю у “Вістях з України”. Ймовірно, що навіть обмежена реабілітація М. Грушевського наразилася на спротив з боку консервативної частини українських “верхів”. Той же В. Маланчук, фактично полемізуючи з прихильниками зміни ставлення до спадщини видатного науковця, у своїй програмній статті про “дві концепції минулого і сучасного України”, опублікованій ще за секретарювання П. Шелеста, писав: “Не заперечуємо, що викладений у ряді розділів основної праці М. Грушевського “Історія України-Руси” історичний матеріал має фактичну цінність. Однак не можна не нагадати, що в цілому його концепція є антинауковою, пристосованою до політичних цілей української буржуазії і підпорядкованою їй, в результаті чого історичні факти ви-

¹⁷⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 364. – Арк. 7 – 8.

¹⁷⁶ Марченко В. Листи до матері з неволі. – К., 1994. – С. 358.

світлювались однобічно, а то й антиісторично”¹⁷⁷.

Існують певні відомості про намір переглянути усталені негативні оцінки й лідера українських марксистських істориків 1920-х рр. Матвія Яворського, який ще в 1930-і рр. був затаврований як творець “буржуазно-націоналістичної концепції”, “прикритої псевдомарксистською фразеологією”. Як свідчать згадувані вже документи КДБ УРСР і доповідна записка Ф. Овчаренка П. Шелесту, в кінці 1960-х рр. “серед частини вчених-істориків республіки дебатовалося питання про ставлення до наукової спадщини” М. Яворського та “висловлювались пропозиції про перегляд деяких оцінок” його наукової діяльності. Було вирішено, що “перевидавати його праці не доцільно”, оскільки “вміщений у дослідженнях Яворського фактичний матеріал в нинішніх умовах розвитку історичної науки втратив наукову цінність”. Але все ж, “зважаючи на те, що Яворський був одним з організаторів історичної науки на Україні, провідним співробітником Українського інституту марксизму-ленінізму”, передбачалося “розглянути питання про опублікування в РЕІУ історіографічної розвідки про нього”¹⁷⁸. Статтю про М. Яворського в енциклопедії так і не було опубліковано – можливо тому, що четвертий, завершальний, том РЕІУ, в якому могло з’явитись гасло про вченого, побачив світ уже після усунення від влади П. Шелеста у 1972 р.

У низці джерел зафіксовано факт підтримки П. Шелестом і Ф. Овчаренком, умовно кажучи, більш об’єктивної і “проукраїнської” позиції в дискусії з питань історії Компартії України, що тривала з кінця 1950-х рр. (про змістовне наповнення цієї полеміки скажемо пізніше)¹⁷⁹. Головною особливістю цієї версії минулого КПУ була порівняна тер-

¹⁷⁷ Маланчук В. Вказ. праця. – № 1. – С. 103.

¹⁷⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 364. – Арк. 7 – 8; Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 283 – 284.

¹⁷⁹ Див.: Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”... – С. 145, 369; Овчаренко Ф. Д. Вказ. праця. – 171 – 174, 176, 238, 256; Калакура Я. Інтелект і партноменклатура не сумісні... – С. 360; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 65. – Арк. 25 – 27, 60 – 77.

пимість до українського націонал-комунізму. Такій позиції, яку обстоювали насамперед співробітники ІІІ ЦК КПУ, протистояла група партійних істориків, які звинувачували своїх опонентів у “сепаратизмі” і “проведенні націоналістичної лінії”, спираючись при цьому на “підбальорювання” деяких провідних московських істориків (зокрема, академіка І. Мінца) та партійних функціонерів (насамперед М. Сулова). На користь думки про те, що партійним лідерам з Києва історія КПУ бачилася по-іншому, ніж їхнім “старшим” колегам у Москві, говорить і факт публікації другого (1964) і третього (1971) видань “Нарисів історії Комуністичної партії України” – праці, яка готувалася співробітниками ІІІ ЦК КПУ, активно контролювалася і “лобіювалася” з боку ЦК КПУ й у якій втілена, про що докладніше скажемо в третьому розділі, саме “проукраїнська” версія.

Логічно вписувались у такі погляди українського керівництва на історію КПУ його спроби переглянути політичні оцінки спаплюжених у сталінські часи провідників українського націонал-комунізму та ідейно близьких до них діячів. У кінці 1960-х рр. ІІІ ЦК КПУ за дорученням відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ “вивчав питання” про діяльність ключової фігури в проведенні політики “українізації” О. Шумського, якого було юридично реабілітовано ще у 1958 р.¹⁸⁰ З цього приводу не було прийнято якогось конкретного рішення, але сам інтерес до постаті цього “націонал-ухильника” був виразною демонстрацією намірів щодо нього.

У 1965 р. П. Шелест особисто звернувся до ЦК КПРС з проханням “дати згоду на розгляд питання про посмертну реабілітацію у партійному відношенні” керівника уряду Радянської України в 1934 – 1937 рр., одного з лідерів партії боротьбистів Панаса Любченка, мотивуючи необхідність зняття звинувачень проти нього встановленням факту їх фальсифікації органами НКВС¹⁸¹. Його було реабілітовано

¹⁸⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 183. – Арк. 22 – 24.

¹⁸¹ Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”... – С. 449.

“у партійному відношенні” у тому ж році¹⁸².

Очевидно, що серед політичних діячів минулого УРСР, яких особливо шанували в середовищі, близькому до П. Шелеста, був М. Скрипник. Тогочасні українські партійні лідери протидіяли спробам зганьбити його т. зв. “скрипниківщиною” і взагалі реанімувати поширені в період сталінізму його негативні оцінки, які здійснювалися високопосадовцями ЦК КПРС¹⁸³. Промовисто ілюструє уявлення української партійної еліти про місце М. Скрипника в історії України радянського періоду курйозна, як для праці такого типу, помилка, яка закралася в “Україну нашу Радянську” П. Шелеста – іменування Миколи Олексійовича головою уряду Радянської України, обраним на I Всеукраїнському з’їзді Рад в грудні 1917 р.¹⁸⁴, хоча цю посаду він обійняв тільки в березні 1918 р.¹⁸⁵.

Існують відомості про певні кроки тодішнього ЦК КПУ, спрямовані на реабілітацію Володимира Винниченка. Як згадує відомий український літератор Віталій Коротич, П. Шелест підтримав ідею перевидання його творів, яка виникла на з’їзді письменників України в 1965 р. Однак тут же у Львові знайшовся якийсь “суперпатріот”, який прокоментував це приблизно так: “Нарешті, дожили до перевидання прем’єр-міністра часів Директорії”. Після цього комісія, яка мала займатися перевиданням, швидко розформували, а П. Шелест при зустрічі з В. Коротичем кинув йому: “Ну що, побачив, що ваші ідіоти роблять?”¹⁸⁶. В 1969 р. на рівні ЦК КПУ розглядалося питання про передання з Колумбійського університету в США архіву В. Винниченка¹⁸⁷. Тоді ця ініціатива не була реалізована найімовірніше через відсутність підтримки з боку Кремля. Ось як відобра-

¹⁸² Лозицький В. С. Вказ. праця. – С. 219.

¹⁸³ Див.: Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”... – С. 216, 655 – 656; Калакура Я. Интелект і партноменклатура не сумісні... – С. 359.

¹⁸⁴ Шелест П. Вказ. праця. – С. 49.

¹⁸⁵ Лозицький В. С. Вказ. праця. – С. 263.

¹⁸⁶ Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”... – С. 15, 714.

¹⁸⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 364. – Арк. 1 – 6.

жений цей епізод у щоденникових нотатках П. Шелеста: “Стало відомо, що у Колумбійському інституті (так в автора – авт.) є щоденники Винниченка. Треба було б мати їх для історії, для нащадків. Але думаю, це не підтримає Москва, іще можуть звинуватити у “націоналізмі”. У Москві є “політичні діячі”, які бояться всього неросійського, більше того, ставляться до такого з певною недовірою, навіть зневагою, проявляють махровий великодержавний шовінізм. До таких діячів найперше відноситься Суслов”¹⁸⁸.

У “добу П. Шелеста” було здійснено єдину спробу – аж до настання “перебудови” другої половини 1980-х рр. – оприлюднити в СРСР факт голоду в Україні 1932 – 1933 рр. Такий компетентний сучасний дослідник цієї проблеми, як Станіслав Кульчицький, згадує, що в 1966 р. перший секретар ЦК КПУ під тиском канадських комуністів (по суті, лівої частини української діаспори в Канаді) дав усне розпорядження коротко зазначити про голод у статті, присвяченій економічному розвитку України в роки радянської влади, в газеті “Вісті з України”. Через один абзац, в якому йшлося про голод, стаття затримувалася у різних інстанціях (які чекали на письмове розпорядження), довго не публікувалася і врешті з’явилася без згадки про події 1932 – 1933 рр.¹⁸⁹.

У другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. було видано низку узагальнюючих праць з історії України та її спеціальних проблем. Більшість синтетичних досліджень виходили з нагоди 50-ої річниці “Великого Жовтня” і мали ілюструвати “величні звершення” і “досягнення” українського народу в радянський період при “братерській допомозі” інших народів СРСР і проводом Комуністичної партії. Найважливішим з таких видань була нова версія двохтомної академічної “Історії Української РСР”, робота над якою почалася, як уже зазначалось, в 1962 р. і яка побачила світ у “ювілейному” 1967 р.¹⁹⁰.

¹⁸⁸ Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”... – С. 310.

¹⁸⁹ Касьянов Г. Разрытая могила: голод 1932 – 1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании // Ab império. – 2004. – № 3. – С. 245.

¹⁹⁰ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I; Т. II.

У кінці 1960-х рр. почалась реалізація проекту багатотомної історії України, який задумувався ще в кінці 1950-х рр. У цей же час було розпочато роботу з написання багатотомних синтезів з історій інших союзних республік¹⁹¹. Вирішальною ідеологічною передумовою для реалізації таких проектів стало видання у 1960-і – 1970-і рр. “рамкових” узагальнень з “історії СРСР”, насамперед дванадцятитомної “Истории СССР с древнейших времен до наших дней” (1967 – 1980)¹⁹². В 1968 р. після відповідної ініціативи П АН УРСР ЦК КПУ прийняв рішення про підготовку багатотомної “Історії Української РСР”¹⁹³, а через два роки співробітниками Інституту було розроблено і тоді ж опубліковано план-проспект цього видання, яке мало містити 10 томів¹⁹⁴.

Викладений вище матеріал дає підстави твердити, що період середини 1960-х – початку 1970-х рр. в аспекті офіційної доктрини української історії відзначався суперечливими процесами. Прихід до влади в Москві консервативних сил, налаштованих на згортання “відлиги”, сповіщав про початок відродження переглянутих у хрущовський період ортодоксально-сталіністських підходів до історії. З іншого боку, через відсунення на майбутнє реалізації планів “злиття націй” і створення “радянського народу” нові реакційні тенденції поки що відчутно не вплинули на ідеологічну складову національної політики режиму. Тимчасове зміцнення в Україні провідників “контрольованого автономізму” в умовах позірною збереження стратегії взаємін Центру та республік, вироблених в період “відновлення ленінських принципів національної політики” після XX з’їзду КПРС, створило підґрунтя для вибудовування ними власних візій національного минулого, які, безвідносно до того – чи були вони методом легітимації політичних претензій

¹⁹¹ Историография истории СССР (эпоха социализма): Учебник. – М., 1982. – С. 316.

¹⁹² Там же. – С. 316 – 317.

¹⁹³ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 253, 274.

¹⁹⁴ Скаба А. Д. Про створення багатотомної історії Української РСР // УІЖ. – 1970. – № 3. – С. 21 – 26.

П. Шелеста і його оточення на особливе місце України в номінально федеративній організації СРСР, чи виявом щиро етнічного патріотизму – вельми позначились на образах історії України, що створювалися вченими-істориками. В історичних уявленнях “українофілів” у владі підкреслювалися елементи самобутності та повноцінності української історичної спадщини, робилися спроби продовжити курс XX і XXII з’їздів КПРС на викриття “культу особи Сталіна” і реабілітацію жертв сталінізму, вказувалось на традиції та особливості Компартії України. Поза тим, через наростаючий наступ неосталіністів, які отримали владу в країні, не всі наміри українських партійців-“автономістів” щодо ревізії канону національної історії могли мати успіх.

Аналіз владних уявлень про українське минуле середини 1950-х – початку 1970-х рр. дає підстави стверджувати, що інтерпретація історії України в її найважливіших моментах була в цей час прерогативою партійних посадовців, а не професійної історіографії. Вона розглядалася як важливий інструмент політичної та національної інтеграції. Каркасом офіційної історичної доктрини протягом усього зазначеного періоду залишались “Тези про 300-річчя воз’єднання України з Росією (1654 – 1954). Схвалені ЦК КПРС”, які, хоч і з’явилися в 1954 р., ідейно все ж були продуктом сталінської національної політики. Політичні та ідеологічні процеси доби хрущовської “відлиги” та перших років перебування біля керма влади в СРСР брежневського керівництва, позначені в Україні порівняним зміцненням автономістськи налаштованої місцевої партійної еліти, зумовили ревізію сталіністської конструкції історії України, яка відбувалась під гаслами повернення до джерел “марксизму-ленінізму”. Вона не заперечувала схеми “Тез” 1954 р., а радше коригувала її і наповнювала новими обертонами, що робило офіційне зображення українського минулого менш російськоцентричним і більш близьким до національного його прочитання. Зокрема, було знято крайнощі в обстоюванні ідеї російської історичної винятковості,

дозволена помірною критикою загарбницької і шовіністичної політики російського царизму, відбулась часткова реабілітація українського національного руху. Не заборонялося, а в роки П. Шелеста навіть певною мірою заохочувалося пропагування козацької традиції та спадщини. Історики УРСР могли (а в період між XXII з'їздом КПРС і усуненням М. Хрущова – були зобов'язані) викривати окремі злочини сталінізму і були залучені до процесу часткового відновлення справедливості щодо його жертв. При цьому політика утримання старих і творення нових історичних образів України цілковито узгоджувалася із загальною суспільно-політичною і культурною ситуацією в Радянському Союзі та одній із його республік у середині 1950-х – на початку 1970-х рр. Найважливішим для писання національної історії її виявом було значною мірою крихке і нестійке збалансування та пом'якшення національної політики режиму.

Вищезазначене, однак, зовсім не свідчить про те, що політичний фактор у формулюванні інтерпретацій українського минулого був єдиним – швидше можна твердити про його абсолютне домінування. Опосередковано на нього впливали і результати наукових дискусій з проблем, дотичних до тематичного поля історії України, які провадились істориками союзного Центру при більшій чи меншій участі представників історіографій неросійських республік. У ході цих обговорень висловлювались міркування, ідеї, концепції, які могли бути потрактовані і в українському історичному контексті. До таких відносились ідея про ранньокапіталістичний розвиток Росії та ранньобуржуазний характер соціальних рухів тут у XVII – XVIII століттях, обґрунтування колоніального характеру економічної політики царизму, прогресивності окремих антицаристських національно-визвольних рухів.

Матеріали вже цього розділу дозволяють робити попередні припущення про роль власне професійних істориків в УРСР у творенні образів українського минулого. Очевидно, що вона не зводилась лише до написання продиктованих вищими партійними функціонерами директив, таких, як, на-

приклад, “Тези” 1954 р., і забезпечення фактами визначених “нагорі” апріорних схем та підходів – хоча б тому, що не всі проблеми українського минулого охоплювалися партійними настановами. Слід говорити про певний, досить незначний простір для дослідницької ініціативи у ділянках, менше відрегульованих вказівками влади. Вивчення офіційної доктрини в царині історії України показує, що дослідники, які займалися питаннями сучасної історії, були приреченими, принаймні в середині 1950-х – на початку 1970-х рр., на найбільшу залежність від політико-ідеологічних чинників і, фактично, абсолютно позбавленими можливості на щонайменшу творчу свободу. З іншого боку – історики радянського періоду мали ідеологічні преференції, оскільки з кінця 1950-х рр. сучасна історія була відкрито і примусово перетворена в “царицю” історичної науки.

РОЗДІЛ 2.

ВЛАДА ТА ІСТОРИКИ УРСР В УМОВАХ ПОСЛАБЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ДИКТАТУ (СЕРЕДИНА 1950-Х – ПОЧАТОК 1970-Х РОКІВ)

Партійно-державний апарат в СРСР не тільки визначав зміст та тлумачення історичного процесу, він же й керував організацією втілення офіційного бачення історії в наукових історичних текстах та домагався при цьому обов'язкового дотримання панівних догм. Водночас підготовку і виконання партійних директив у царині історичної науки забезпечувала розгалужена науково-організаційна структура та мережа механізмів заохочення і примусу. Попри вищезазначене, звичайно ж, що головними і безпосередніми творцями наукових історичних праць були не високопоставлені чиновники, які спиралась на підпорядковані їм інституції і технології стимулювання-контролю, а професійні історики, які зазнавали впливу політичних, соціокультурних та інтелектуальних чинників. Дію компонентів цього контексту на створення образів минулого України в історичній науці УРСР періоду послаблення комуністичного диктату в середині 1950-х – на початку 1970-х рр. розглянемо в даному розділі роботи.

2. 1. Засади організації та комунікації в історичній науці УРСР

Виглядає закономірним, що найвищий щабель в структурі установ історичної науки в Радянській Україні в зазначений час посідали не суто наукові інституції, а партійно-державні органи. Опіку над науковим життям в СРСР та союзних республіках здійснював апарат ЦК КПРС та ЦК республіканських компартій, партійні обкоми та міськко-

ми у складі відповідних відділів “ідеологічного” профілю, організація яких доволі часто видозмінювалася. Ці відділи носили такі назви: “науки та культури”, “науки та учбових закладів”, “агітації та пропаганди”¹. Зв'язок з науковими установами відбувався як безпосередньо, так і через існуючі в кожній вищій школі чи в АН УРСР та її підрозділах партійні організації.

Найвищі владні інстанції приймали рішення про створення, ліквідацію, перепідпорядкування і навіть перейменування наукових установ та часописів, зміну періодичності виходу часописів. Зокрема, утворення у Львові ІСН АН УРСР у 1951 р. було оформлене як постанова Ради Міністрів СРСР за підписом Й. Сталіна². Перейменування Інституту історії України АН УРСР на Інститут історії АН УРСР, ініційоване Президією АН УРСР, відбулось за “погодженням” з Радою Міністрів УРСР від 2 березня 1953 р.³. Започаткування УІЖ сталося після прийняття відповідного рішення ЦК КПУ⁴. “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР” почав виходити не чотири, а шість разів на рік у відповідності з рішенням ЦК КПУ від 19 березня 1960 р.⁵, аналогічно за рішенням ЦК КПУ УІЖ з 1965 р. став щомісячним журналом⁶. Підпорядкування у 1963 р. АН УРСР союзній Академії наук було узаконене постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про заходи з покращення діяльності Академії наук СРСР і академій наук союзних республік”⁷.

Як добре показано в спеціальних працях, партійні органи постійно нав'язували напрямки і тематику наукової

¹ Лозицький В. С. Вказ. праця. – С. 136 – 142.

² Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат. – К., 1995. – Т. I. – С. 655; Ісаєвич Я. Д. Сторінки історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ // УІЖ. – 2002. – № 4. – С. 8.

³ У ледачах тоталітаризму ... – Ч. II. – С. 162 – 163.

⁴ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 216.

⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 5.

⁶ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 221.

⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат. – Львів, 1996. – Т. II. – С. 576 – 578.

роботи історичних установ і публікацій в журналах, жорстко вимагали від їхніх керівників і редакторів пріоритетної розробки “актуальної” проблематики⁸. Наприклад, коли редколегія УІЖ у 1959 р. вирішила присвятити № 4 журналу 20-річчю “воз’єднання” українських земель у складі республіки, “згори” повідомили, що ця дата не відзначатиметься й “порекомендували”, які матеріали зняти і замінити іншими⁹. На виконання партійних рішень, спрямованих на радикальну переорієнтацію істориків на дослідження “соціалістичного і комуністичного будівництва”, ІІ АН УРСР в 1961 р. прийняв новий план своєї роботи, який передбачав опрацювання 11 великих тем, з яких 9 були “безпосередньо присвячені актуальним проблемам сучасності, дослідженню історії України радянського періоду та новітньої історії зарубіжних країн”¹⁰. Часто від наукових колективів вимагали займатися такими темами, які не мали навіть опосередкованого стосунку до фахових зацікавлень співробітників. Так, у зв’язку з міжнародною нарадою комуністичних і робітничих партій у Москві у червні 1969 р. партійне керівництво зобов’язало ІСН АН УРСР зосередитися на узагальненні “нових процесів” у міжнародному комуністичному і робітничому русі¹¹.

У відповідність із політично вмотивованою тематикою приводилась і внутрішня побудова інституцій, рубрикація часописів тощо. Так, у 1965 р. відділ “історії соціалістичного і комуністичного будівництва” ІІ АН УРСР був розділений на два: “історії соціалістичного будівництва” та “історії комуністичного будівництва”. І навпаки, в 1963 р. відділи “історії феодалізму” та “історії капіталізму” цього ж Інституту були об’єднані в один відділ “історії досоціа-

⁸ Див.: Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 20, 27, 218 – 223; Галайчак Т., Луцький О. Інститут суспільних наук: сторінки історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип.7: Зб. на пошану професора Юрія Сливки. – С. 38 – 39, 43.

⁹ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 218.

¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 485. – Арк. 84.

¹¹ Галайчак Т., Луцький О. Вказ. праця. – С. 38.

лістичних формацій”. Він виявився громіздким і важко керованим, тому в 1966 р. його знову розділили на два відділи з попередніми назвами¹². В 1968 р. в ІІ АН УРСР створено відділ “зарубіжної історіографії”, на який покладалося завдання “займатися науковим викриттям ідеології антикомунізму, критикою фальсифікацій ленінської національної політики КПРС, а також систематичним дослідженням становища української еміграції, соціальних процесів у її середовищі, політичної та ідеологічної діяльності зарубіжних українських буржуазно-націоналістичних організацій і їх зв’язків з правлячими колами країн перебування; вивченням зарубіжної літератури про Україну, напрямків і методів ворожої пропаганди проти УРСР та підготовкою інформацій і науково обґрунтованих рекомендацій для інформаційно-пропагандистської роботи за кордоном”¹³. У зв’язку з кризою у міжнародному комуністичному русі та загостренням ідеологічної боротьби на зламі 1960-х – 1970-х рр. в ІСН АН УРСР було створено відділ “критики ідеології та політики антикомунізму”¹⁴.

Однією з форм “патронату” над організаційною структурою історичної науки в УРСР була практика призначення партійними інстанціями керівників установ та редакторів часописів, хоча номінально увесь їх кадровий склад комплектувався за принципом службової підлеглості. Головним критерієм для підбору керівних кадрів української радянської історіографії була їхня здатність втілювати в життя поточну історичну політику. Відповідно підставою для ротации “політичних шефів” (вислів І. Лисяка-Рудницького)¹⁵ історичної науки в УРСР було або невміння відігравати роль “сторожових псів” (Я. Грицак)¹⁶ на “історичному фронті”, або

¹² Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 21.

¹³ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 266 – 267.

¹⁴ Галайчак Т., Луцький О. Вказ. праця. – С. 37.

¹⁵ Лисяк-Рудницький І. Довкола міжнародного історичного конгресу у Відні [Розмова з професором Дубиною] // Його ж. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 427.

¹⁶ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 289.

зміна політичного курсу в країні. Відтак директорами провідних (з погляду високопосадовців) історичних установ в республіці – ІІІ ЦК КПУ та ІІ АН УРСР – в зазначений період були особи, які пройшли добрий вишкіл у вищих ешелонах партійно-державного апарату, але, принаймні до призначення їх на ці посади, не мали серйозного досвіду наукової діяльності. Мало відомими як вчені, кандидатами наук на час призначення керівниками наукових інституцій були Микола Доній та Іван Назаренко (директори ІІІ ЦК КПУ відповідно у 1954 – 1956, 1956 – 1974 рр.)¹⁷, Олександр Касименко, Кузьма Дубина і Андрій Скаба (директори ІІ АН УРСР відповідно у 1947 – 1964, 1964 – 1967, 1968 – 1973 рр.)¹⁸.

На загал, у зазначений час роль білянаукової бюрократії в історичній науці УРСР постійно зростала, що відповідало аналогічній загальносоюзній тенденції¹⁹. Втім, абсолютного засилля істориків-функціонерів на керівних посадах у наукових інституціях Радянської України в середині 1950-х – на початку 1970-х рр. не було. Владна верхівка лібералізованого у хрущовські часи режиму, очевидно, була певною мірою зацікавлена в реальному поступі суспільних наук (звичайно, в межах дозволених ідеологічних постулатів), а також дбала про власну репутацію. Тому офіційними лідерами наукових колективів, діяльність яких розглядалась як менш важлива в ідеологічному сенсі, не рідко призначалися справжні авторитети в історичній науці, здатні генерувати поступ, організувати історичні дослідження на високому рівні. Так, в 1953 – 1962 рр. директором ІСН АН УРСР був видатний український вчений-історик Іван Крип'якевич²⁰.

¹⁷ Див.: Микола Романович Доній [некролог]// УІЖ. – 1975. – № 8. – С. 156; Гаврилук О. Ю., Кожукало І. П. Іван Дмитрович Назаренко (До 80-річчя з дня народження)// УІЖ. – 1988. – № 8. – С. 131.

¹⁸ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 325 – 339.

¹⁹ Балакин В. С. Отечественная наука в 50-е – сер. 70-х гг. XX в. (Опыт изучения социокультурных проблем). – Челябинск, 1997. – С. 34, 200.

²⁰ Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. – К.; Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 163.

Знаний дослідник Федір Шевченко очолював редколегію УІЖ впродовж 1957 – 1972 рр. (за виключенням короткого періоду у 1967 – 1968 рр.), в 1964 – 1967 р. займав посаду заступника директора ІІ АН УРСР, а в 1968 – 1972 рр. – директора ІА АН УРСР²¹. Здібний архівіст і археограф, справжній подвижник архівної справи Іван Бутич у 1953 – 1971 рр. очолював науково-видавничий відділ Архівного управління УРСР, у 1958 – 1971 рр. був відповідальним редактором “Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР” (з 1965 р. – “Архіви України”)²². Як слушно зауважив Я. Ісаєвич, надання в 50-х рр. посад і звань І. Крип'якевичу “було, значною мірою, виявом типового для періодів “відлиг” прагнення замаскувати справжню антиукраїнську суть режиму різними декораційними поступками, щоб ідейно обеззброїти противників влади, обманути зовнішніх спостерігачів, не відштовхнути збаламучених радянофілів в українській еміграції”²³.

Уже йшлося про те, що найбільш повно владне бачення історії втілювалось в СРСР у колективних узагальнюючих працях. Хоча відповідальність за їх написання покладалась в Україні, як правило, на установи АН УРСР або/та ІІІ ЦК КПУ, підготовка таких текстів проходила під пильним наглядом ЦК КПУ, а для найбільш важливих видань – й ЦК КПРС.

По-перше, як уже було показано в попередньому розділі на прикладі найважливіших синтезів з історії України, рішення про такі видання, як правило, приймалися не науковими структурами, а партійним керівництвом. Причому така практика іноді використовувалась для започаткування навіть порівняно тематично вузьких праць, як, напри-

²¹ Там же. – С. 353; Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 222 – 223.

²² Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 29.

²³ Ісаєвич Я. Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 12.

клад, “Нарис історії філософської думки на Україні”²⁴.

По-друге, партійні інстанції організовували чи під їхнім контролем відбувалось обговорення окремих питань майбутніх видань, макетів, обов’язковою була їхня згода на остаточні варіанти текстів. В результаті, для “народження” канонічного першого тому “Історії Української РСР” (К., 1953) знадобилося понад шість років марудних дискусій за участю російських істориків і партійних функціонерів з Москви і Києва, в ході яких було напрацьовано шість проєктів книги²⁵. Прискіпливою увагою з боку ЦК КПУ відрізнялася підготовка всіх трьох видань “Нарисів історії Комуністичної партії України”, що побачили світ у зазначений період (1961, 1964, 1971 рр.)²⁶. Підготовка першого видання затягнулася на п’ять років²⁷ і на нього надійшло понад 500 рецензій²⁸. Виходу в світ шкільного підручника з історії України передувало трьохрічне обговорення його макету під егідою ЦК КПУ і Міністерства освіти УРСР²⁹. За словами Т. Галайчак і О. Луцького, “справжні баталії” довелося витримати співробітникам ІСН АН УРСР, на яких було покладене завдання написання фундаментальної синтетичної праці “Торжество історичної справедливості. Закономірність возз’єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі” (Львів, 1968). Врешті робота була опублікована після санкції відділу науки та учбових закладів Львівського обкому КПУ³⁰.

Цілком відверто про роль вищого партійного керівництва у підготовці особливо “актуальних” праць висловився на нараді істориків України, яку було скликано в листопаді 1962

²⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 71. – Спр. 230. – Арк. 80.

²⁵ Див.: У лещатах тоталітаризму ... – Ч. II. – С. 87 – 172; Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 159 – 175.

²⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 65. – Арк. 16 – 77; Там же. – Оп. 31. – Спр. 1950. – Арк. 173 – 296; Там же. – Спр. 3676. – Арк. 1 – 157.

²⁷ Там же. – Оп. 31. – Спр. 1950. – Арк. 289.

²⁸ Там же. – Арк. 215.

²⁹ Там же. – Спр. 1463. – Арк. 1 – 153.

³⁰ Галайчак Т., Луцький О. Вказ. праця. – С. 43 – 44.

р. для обговорення проблем другого видання “Нарисів історії Комуністичної партії України”, секретар ЦК КПУ А. Скаба: “[...] ні одного кроку авторський колектив (першого видання “Нарисів” – авт.) не зробив без керівництва і допомоги ЦК КП України. [...] Ми постійно працювали разом з авторським колективом (хоча про це ніде не говориться і надалі робити цього не потрібно) над вирішенням цілої низки принципових питань, котрі необхідно вирішити. [...] Ми не можемо нав’язати свою точку зору авторському колективу, ми даємо йому поради, але ми думаємо і впевнені, що авторський колектив прийме ці поради і покращить нове видання “Нарисів””³¹.

Центральне місце в системі власне історичних наукових та навчально-наукових установ в Радянській Україні посідав ІІ АН УРСР у Києві. Хоча з його назви в 1953 р. зникло слово “Україна”, переважна більшість його співробітників і надалі розробляла питання історії республіки; попри часті організаційні перетворення, більшість підрозділів Інституту досліджувала проблеми “післяжовтневого” періоду³². У 1969 р. було створено два відділи цієї установи поза межами Києва – “історії європейських соціалістичних країн” в Ужгороді й “історії та конкретних соціальних досліджень” в Чернівцях³³. Проблеми минулого західноукраїнських земель домінували в дослідженнях учених “відділу історії України”, “відділу археології” та інших гуманітарних підрозділів ІСН АН УРСР у Львові (в 1963 – 1969 рр. входив у підпорядкування Львівського державного університету)³⁴. Українознавча історична проблематика знаходила відображення в діяльності установ АН УРСР суміжного профілю – Інституту археології, Інституту народного господарства, Інституту мистецтвоз-

³¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1950. – Арк. 282, 284.

³² Див. докл.: Санцевич А. Вказ. праця. – С. 50 – 81; Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 20 – 27.

³³ Звід законів Української РСР. – К., 1988. – Т. 3. – С. 537; Розвиток науки в західних областях України за роки Радянської влади. – К., 1990. – С. 265.

³⁴ Див. докл.: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів, 2001. – С. 51 – 111.

навства, фольклору та етнографії, Сектору держави і права (з 1969 р. – Інституту держави і права)³⁵.

Осередками історичної науки в республіці також були історичні факультети та кафедри вищих шкіл. На початок 1970-х рр. в Україні функціонувало 9 університетів і 9 педагогічних інститутів, які мали історичні факультети³⁶. Історія України найбільш активно досліджувалася вченими Київського, Львівського, Харківського університетів³⁷. Головними ланками вузівських студій над історією України були кафедри “історії УРСР”, які почали створюватись як самостійні підрозділи тільки починаючи з 1957 р. (існуючі до того кафедри “історії України” були ліквідовані в кінці 1940-х рр.)³⁸.

Тією мірою, якою архівні установи, бібліотеки, музеї УРСР здійснювали археографічну, насамперед, едиційну діяльність, їх також слід вважати частиною системи організації історичної науки в республіці. Найбільшою продуктивністю в справі оприлюднення матеріалів державного архівного фонду відрізнялись державні архіви. Так, за підрахунками Ю. Прилепішевої, впродовж 1946 – 1991 рр. ними

³⁵ Див. докл.: Історія Академії наук Української РСР. – К., 1967. – Кн. 1. – С. 320 – 321, 332 – 345, 354 – 357; 60 років Інституту археології НАН України. – К., 1994.

³⁶ Майборода В. С. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.). – К., 1992. – С. 130 – 131; Нікітчина С. О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917 – 1991 рр.). – Луцьк, 1996. – С. 187.

³⁷ Див.: Історичний факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834–2004 рр.). – К., 2004; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940 – 2000). Ювілейна книга. – Львів, 2000; Журавский Ю. И., Зайцев Б. П., Мигаль Б. К. Исторический факультет Харьковского университета: очерк истории // Вестник Харьковского университета. – 1991. – № 357. – Вып. 24. – С. 20 – 24; Бердута М. З., Булах В. И. Исследование отечественной истории в Харьковском университете за годы Советской власти // Вестник Харьковского университета. – 1991. – № 357. – Вып. 24. – С. 42 – 50.

³⁸ Бердута М. З., Булах В. И. Вказ. праця. – С. 43; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940 – 2000). ... – С. XV.

опубліковано 324 збірники документів і лєвова їх частка видана саме в середині 1950-х – на початку 1970-х рр.³⁹.

Починаючи з середини 1950-х рр., однією з констант офіційної історичної політики було акцентування на необхідності розвитку таких занедбаних у попередній період складових історичної науки, як історіографія, джерелознавство, спеціальні (в тодішній термінології – “допоміжні”) історичні дисципліни⁴⁰. Це відбилось і у формуванні наукових осередків та установ з відповідних напрямків. У 1959 р. в ІІ АН УРСР було утворено відділ “допоміжних історичних дисциплін”, у 1963 р. його перетворено на відділ “історіографії та джерелознавства”⁴¹. В 1964 р. в Харківському університеті вперше в республіці організовано вузівську кафедру, яка спеціалізувалася на дослідженні названих дисциплін – кафедру “історіографії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін”⁴².

Наукові історичні інституції УРСР існували в координатах службового підпорядкування, хоча усі разом були невільниками партійних інстанцій. Академічні інститути підпорядковувалися Президії АН УРСР, вищі школи – Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, державні архіви – Архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР. Ці органи влади і відомства в свою чергу були включені в загальносоюзну владну вертикаль. АН УРСР спершу формально була підлеглою тільки уряду УРСР, з 1963 р., як вже зазначалося вище, її поставили під контроль й АН СРСР.

Спеціальним компонентом структури історичних установ у Радянському Союзі були установи т. зв. “історико-

³⁹ Прилепішева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1946 – 1991). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – С. 9 – 13.

⁴⁰ Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. ... – С. 508; Сарбей В. Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади // УІЖ. – 1987. – № 12. – С. 125 – 126.

⁴¹ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 146.

⁴² Сарбей В. Г. Вказ. праця. – С. 126.

партійної науки”. Провідне місце в УРСР серед таких по-сідав Інститут історії партії ЦК КПУ – філіал Інституту Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна при ЦК КПРС (таку назву він мав у 1953 – 1956 рр.), впродовж 1956 – 1974 рр. іменований Інститут історії партії ЦК КПУ – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, а з 1974 до 1990 р. – Інститут історії партії при ЦК КПУ – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС⁴³. Цей Інститут мав своїм попередником т. зв. “Всеукраїнський Істпарт” (утв. в 1921 р.). Пріоритетним напрямком його діяльності було вивчення історії КПУ та радянського періоду історії України, а також переклад українською мовою творів “класиків марксизму-ленінізму”⁴⁴. До складу системи історико-партійних установ в УРСР також входили навчально-наукові заклади, співробітники яких якщо і займалися дослідженнями, то лише суто з історії компартії. Це Вища партійна школа при ЦК КПУ (утв. в 1948 р.)⁴⁵, Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті (утв. в 1949 р.)⁴⁶. Окрему ланку історико-партійних навчально-наукових установ становила розгалужена мережа кафедр “історії КПРС”, які були в кожному вузі республіки (а, приміром, в 1968 р. в УРСР було 136 вищих шкіл⁴⁷).

Організаційно відокремленою від системи державних архівів в СРСР була система партійних архівів, до якої в УРСР належали партархіви при обкомах партії та архів ІІІ ЦК КПУ⁴⁸. Партійні архіви відрізнялися, порівняно з

⁴³ Центральний державний архів громадських об’єднань України: Путівник. – К., 2001. – С. 95.

⁴⁴ Див.: Павлюк П. І., Щедрина Д. С. П’ятдесятиріччя Інституту історії партії КПУ України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС // УІЖ. – 1971. – № 4. – С. 3 – 12.

⁴⁵ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К., 1973. – С. 66.

⁴⁶ Барсенков А. С. Вказ. праця. – С. 39.

⁴⁷ Мізерницький Б. М. Вища освіта на Україні // РЕІУ. – К., 1969. – Т. 1. – С. 287.

⁴⁸ Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 434 – 439.

державними, меншою активністю в царині видання збірників документів та довідково-інформаційних видань; на загал, на думку Р. Пирога, у їхній діяльності використання документної інформації не належало до пріоритетних напрямів⁴⁹.

Виявом властивої для хрущовських часів віри радянських лідерів у здатність домогтися якісного поліпшення в усіх сферах суспільно-політичного життя країни за допомогою суто адміністративних заходів, з іншого боку – цілком вмотивованого прагнення до раціонального використання наявних наукових ресурсів було започаткування організаційно оформленої координації наукових досліджень в СРСР і республіках в кінці 1950-х рр. В процесі створення координаційних органів в УРСР у 1958 р. була сформована республіканська координаційна комісія з історії, до складу якої увійшли представники ІІ АН УРСР та ІСН АН УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Архівного управління при Міністерстві внутрішніх справ УРСР, завідувачі кафедрами вищих шкіл республіки. Як показала практика, при значному обсягові наукових досліджень одній комісії координувати всю роботу з історії виявилось неможливим. Тому вирішено було перейти, як це було і в межах усього Радянського Союзу, до створення проблемних “наукових рад”. Останні почали діяти при ІІ АН УРСР в 1961 р. Система наукових рад часто змінювалася у зв’язку з виникненням нових наукових напрямів. Вони займалися розробкою поточного і перспективного планування і аналізували результати виконання планів, організували наукові конференції (сесії, симпозіуми), здійснювали контроль за написанням окремих фундаментальних праць, за тематикою дисертацій, консультували пошукувачів наукових ступенів і т. ін.⁵⁰.

В розрізі проблеми організаційних засад історичної професії в УРСР цікавим є факт виношування в середовищі до-

⁴⁹ Там же. – С. 439.

⁵⁰ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. ... – С. 57; Санцевич А. Вказ. праця. – С. 71 – 72.

слідників з ІІ АН УРСР ідеї організації в Україні товариства істориків республіки. Мабуть, вперше таке бажання було оприлюднене на закритих партійних зборах парторганізації цієї установи в березні 1956 р., на яких обговорювались гострі питання розвитку історичної науки в УРСР “в світлі рішень ХХ з’їзду КПРС”. Тоді в одній з ухвал зборів йшлося про необхідність “порушити перед відповідними органами питання про створення на Україні історичного товариства”⁵¹. Ця ідея була підтримана керівництвом історичної науки в УРСР. У згаданому вже проекті “Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР” (К., 1958), розробленому для обговорення його науковою громадськістю, серед передбачуваних “організаційних заходів” зустрічаємо й такий: “Організувати Українське товариство істориків”⁵². Однак у затвердженому в 1959 р. Координаційною комісією з історії плані розвитку історичної науки в УРСР на 1959 – 1965 рр. цей намір вже не зазначався⁵³. Знову пропозиція про організацію об’єднання істориків УРСР в товариство пролунала в програмній статті О. Касименка, в якій конкретизувалися “завдання історичної науки в Україні”, опублікованій в 1963 р.: “На думку українських істориків, настав час створити товариство істориків, що об’єднувало б істориків-професіоналів з істориками-любителями в багатотисячну армію, яка внесла б належний вклад у комуністичне виховання трудящих”⁵⁴. Вірогідно, що повернення до ідеї товариства було зумовленим очікуваннями, які пов’язувались з новою хвилею десталінізації після ХХІІ з’їзду КПРС.

Справу з утворенням товариства намагались перевести зі стадії розмов в конкретну площину директор ІІ АН УРСР К. Дубина та віце-президент АН УРСР І. Білодід, які двічі в

⁵¹ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 181. – Арк. 26.

⁵² Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР. – К., 1958. – С. 48.

⁵³ Див.: Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959 – 1965 роки. – К., 1959.

⁵⁴ Касименко О. К. За нові успіхи українських істориків ... – С. 22.

1967 р. надсилали П. Шелесту звернення з пропозицією про утворення “Асоціації істориків УРСР”, яка мала працювати як відділення “Національного комітету істориків СРСР”. Однак після раптової смерті 22 вересня 1967 р. одного з ініціаторів проекту організації республіканської організації професійних істориків К. Дубини новаторську ідею було швидко і успішно забуто. В жовтні того ж року вона була “похована” у кабінетах відділу науки і культури ЦК КПУ, чиновники якого, як підмітив О. Рубльов, “нібито погоджувалися з ідеєю, а по суті обмежилися відпискою: “Відділ науки і культури вважає, що пропозиція про утворення в Українській РСР відділення Національного комітету істориків Радянського Союзу заслуговує на увагу. Але, оскільки постає питання про організацію таких відділень і в інших союзних республіках, Президії АН УРСР доручено вирішувати це питання через Національний комітет істориків Радянського Союзу”⁵⁵.

Очевидно, що створення будь-яких об’єднань істориків, та ще й у союзній республіці, суперечило владному баченню організації радянської історичної науки як вмонтованої в партійно-державний апарат та централізованої й уніфікованої в межах усього СРСР. Таку позицію не могло навіть похитнути оформлення в 1965 р. навколо журналу “Український історик” Українського Історичного Товариства, що згуртувало “буржуазно-націоналістичних” істориків – “запеклих ворогів соціалізму” і “дружби між українським та російським народами”.

Починаючи з другої половини 1950-х рр. зросло значення такого засобу комунікації в історичній науці СРСР, як наукові конференції та аналогічні наукові зібрання. Їх можна умовно поділити на ювілейні, присвячені великим ювілейним датам, і тематичні, на яких обговорювались конкретні важливі наукові проблеми. Після проведення таких форумів, як правило, видавалися їхні матеріали. Їх вплив на науку був суперечливим і неодноковим.

⁵⁵ Цит. за: Рубльов О. С. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова ... – С. 28.

Ювілейні конференції, питома вага яких постійно зростала, переважно проходили як парадні заходи і мали незначну наукову цінність, хоча в їхній роботі часто брали участь титуловані історики. Їм надавалося радше не фахове, а ідеологічне звучання. Зокрема, такими були численні конференції, сесії, симпозіуми з нагоди “300-річчя возз’єднання України з Росією”, 40-а і 50-річчя “Жовтневої революції”, 250-річчя Полтавської битви, 90-о і 100-річчя від дня народження В. Леніна. Менш помпезно і більш якісно проходили конференції, пов’язані зі святкуванням ювілейних дат подій української “дожовтневої” історії, які мали менше ідеологічне навантаження, наприклад, 200-річчя Коліївщини, 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка⁵⁶.

Високим рівнем полеміки, новизною винесених на обговорення питань відзначалась низка форумів, присвячених розгляду конкретних проблем історичної науки. Крім суто наукових результатів, такі заходи сприяли налагодженню контактів між вченими, сприяли формуванню певного неформального, не підконтрольного владі клімату в їхньому середовищі⁵⁷. За участю провідних істориків-аграрників з різних республік СРСР, в т. ч. й Радянської України, відбувалися започатковані в 1958 р. “Всесоюзні симпозіуми з аграрної історії Східної Європи”; в 1960 р. симпозіум проходив у Києві. Плідною була робота конференцій, присвячених історичним зв’язкам українського та вірменського народів (відбувалися в 1959 і 1967 р. в Єревані й у 1962 р. у Києві та Львові), наукових сесій з історії українсько-грузинських зв’язків (1967 р., Тбілісі; 1969 р., Київ; 1972 р., Батумі). Конференції за участю істориків неросійських республік, де піднімалися питання про зв’язки неросійських народів між собою, були не тільки, як зазначено в одній з праць того часу, виявом “творчої співдружності багатонаціонального

⁵⁶ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. ... – С. 56; Санцевич А. Вказ. праця. – С. 73; Когут З. Вказ. праця. – С. 278 – 279; Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика... – С. 286 – 287.

⁵⁷ Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика ... – С. 286 – 287.

загону радянських дослідників у вивченні важливої проблеми дружби народів СРСР”⁵⁸, а й прихованим протиставленням орієнтації дослідників в неросійських республіках виключно на прославлення “віковичної дружби з Росією”⁵⁹.

Однією зі значимих подій в історичній науці України стало проведення низки “республіканських наукових конференцій з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін” (1961, 1965, 1968, 1970, 1972 рр.). На них обговорювалися питання теоретичного архівознавства і археографії, спеціальних історичних дисциплін, відбувався обмін досвідом між архівістами та вченими-істориками України⁶⁰.

З середини 1950-х рр. почався вихід історичної науки в СРСР із стану організаційної та ідейної ізоляції від світової історіографії, в якому вона перебувала з 1930-х рр. Налагодження радянськими вченими міжнародних контактів виявлялося в їхньому членстві в міжнародних та двосторонніх товариствах, організаціях, комісіях та колоквиумах, спільних дослідженнях в рамках міжакадемічних угод, поїздках на наукові конгреси, конференції, відрядженнях за кордон для праці в зарубіжних наукових установах, публікації досліджень в інших країнах, індивідуальних контактах окремих істориків із колегами з-поза меж Радянського Союзу⁶¹. Проте розвиток міжнародних наукових зв’язків, у тому числі й за участю істориків союзних республік, знаходився під суворим контролем відділів ЦК КПРС, Комісії ЦК КПРС по виїзду за кордон, спеціальних підрозділів КДБ і партійних комітетів наукових установ⁶².

Найяскравішою формою поступової інтеграції історичної науки СРСР у світовий історіографічний процес була участь істориків країни в роботі Міжнародних конгресів

⁵⁸ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. ... – С. 51.

⁵⁹ Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади і роздуми. ... – С. 181.

⁶⁰ Нариси історії архівної справи в Україні. ... – С. 477.

⁶¹ Дудзинская Е. А. Международные научные связи советских историков. – М., 1978. – С. 174 – 197.

⁶² Балакин В. И. Вказ. праця. – С. 43 – 44.

історичних наук (МКІН) починаючи з X Римського конгресу 1955 р. (востаннє перед тим радянські історики були учасниками VII МКІН, що відбувався у Варшаві у 1933 р.). Попри розширення зв'язків зі світовою академічною спільнотою, вони все ж залишалися обмеженими (дозвіл на виїзд за кордон надавався тільки лояльним до режиму провідним вченим та історикам-функціонерам, переважала співпраця з науковцями країн “соціалістичного табору”); в науковому діалозі з колегами з “капіталістичних країн” домінував конфронтаційний стиль поведінки, адже історики СРСР були зобов'язані доводити переваги “марксистсько-ленінського” розуміння історичного процесу та радянської історичної науки⁶³.

Головна роль у здійсненні міжнародних контактів у СРСР відводилась історикам союзного Центру, участь у них науковців із республік, зокрема з УРСР, зводилася до мінімуму⁶⁴. Наприклад, Радянська Україна була представлена на X МКІН одним істориком (Іван Бойко) (загальна чисельність делегації від СРСР – 24 чол.), на XI МКІН (1960 р., Стокгольм) – одним істориком (Володимир Голобуцький) (від СРСР – 44 чол.), на XII МКІН (1965 р., Відень) – одним істориком (Кузьма Дубина) (від СРСР – 55 чол.), на XIII МКІН (1970 р., Москва) делегація УРСР складалася з 56 науковців, в той час як загальне представництво істориків СРСР було на цьому форумі рекордним як для цих конгресів – 1283 дослідники⁶⁵. Показово, що у найбільш повному дослідженні про міжнародні зв'язки радянських істориків, виданому в радянський період – монографії О. Дудзинської – ні разу не згадано істориків УРСР⁶⁶.

⁶³ Советская историография. ... – С. 78 – 81.

⁶⁴ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 20 – 21; Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади і роздуми ... – С. 181.

⁶⁵ Дудзинская Е. А. Вказ. праця. – С. 174 – 190; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. ... – С. 58; П. Т. [Винар Л.] Українська участь у XIII Міжнародньому Конгресі Істориків// Український історик. – 1970. – № 4. – С. 134 – 136; Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця.

⁶⁶ Див.: Дудзинская Е. А. Вказ. праця.

На офіційному рівні взаємини з зарубіжними вченими мали переважно українські дослідники загальної історії, насамперед історії “дружніх” країн “соціалістичного табору”, та міжнародних відносин⁶⁷. Суворі заборона існувала на контакти з представниками “української буржуазно-націоналістичної історіографії” в країнах Заходу. За таких обставин говорити про помітний вплив пожвавлення міжнародного співробітництва істориків УРСР на студіювання української історії не доводиться. Самостійно, “неофіційно”, часто всупереч негативному ставленню владних чинників, налагоджені творчі взаємини окремих істориків-українознавців та представників суміжних дисциплін (Іван Крип'якевич, Андрій Ковалівський, Федір Максименко, Михайло Брайчевський, Федір Шевченко, Володимир Голобуцький, Ярослав Дашкевич, Ярослав Ісаєвич) із зарубіжними вченими, в т. ч. й з “капіталістичних” країн, на загальну ситуацію мало впливали⁶⁸.

⁶⁷ Клебанівська Н. М. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР// УІЖ. – 1965. – № 2. – С. 153 – 155; Санцевич А. Вказ. праця. – С. 73 – 76.

⁶⁸ Див.: Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: учитель, вчений, керівник наукового колективу// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 598; Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листування 1964 – 1965 рр./ Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. ... – С. 627 – 628; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть ... – С. 11; Дашкевич Я. Федір Максименко – людина, вчений, книголюб// Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. ... – С. 637; ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 13. – Арк. 177; Там же. – Ф. 349. – Спр. 1105; Там же. – Спр. 1106; Там же. – Спр. 1117; Там же. – Спр. 1263; Юсов С. Передмова// Володимир Олексійович Голобуцький (1903 – 1993 рр.): Біобібліографія. – К., 2006. – С. 14; Богачевська-Хом'як М. Наука – невід'ємна частина його життя// Марра mundi: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – С. 33 – 39; Дашкевич Я. Для Омеляна Прицака. Мемуарний жмуток до 75-річчя// Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. ... С. 680 – 683; Ільницький М. Ярослав Ісаєвич: історик на тлі доби// Ярослав Ісаєвич. Бібліографічний покажчик. – Львів, 1999. – С. 8.

Важливим засобом наукової комунікації є періодичні та серійні історичні видання. Заснований в 1957 р. УІЖ аж до початку 1990-х рр. залишався єдиним профільним виданням істориків в УРСР. Спочатку він виходив шість разів на рік, а в 1965 р. перетворився на щомісячник. Хоча журнал вважався органом ЦК КПУ та ІІ АН УРСР, партійна установа радше виконувала наглядові функції⁶⁹. До початку 1970-х рр. редколегії часопису на чолі з Ф. Шевченком подекуди вдавалось протистояти тиску політичної кон'юнктури на зміст та рівень його публікацій, хоча все ж на його шпальтах переважали матеріали з історії УРСР та КПУ. З 1957 р. по 1972 р. в УІЖ з'явилося близько 600 статей з історії України дорадянського періоду, з них 290 стосувалися “феодалної” доби⁷⁰; разом з тим, впродовж 1959 – 1975 рр. на сторінках журналу було опубліковано понад 1200 статей і рецензій з історії діяльності КПРС в “період комуністичного будівництва” (тобто з часу проведення XXI з'їзду партії 1959 р.)⁷¹.

В 1960-х – на початку 1970-х рр. фактично на один з фахових часописів істориків України перетворилось відомче видання АУ, засноване ще в 1947 р. як “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління Міністерства внутрішніх справ УРСР”. В той час на його сторінках почали публікуватись не лише вузько-спеціальні матеріали для архівних працівників, а й статті зі спеціальних історичних дисциплін, джерелознавства, історії науки та культури України (зокрема понад 600 біографічних довідок про діячів науки та культури для майбутнього українського біографічного словника), матеріали до історичної бібліографії, архівні документи. Про авторитет часопису свідчило зростання його накладу – від 6300 примірників у 1960 р. до 21500 примірників у 1970 р. (це найвищий показник за всі

⁶⁹ Гуржій О., Капітан Л. Вказ. праця. – С. 33.

⁷⁰ Там же. – С. 67.

⁷¹ Калакура Я. С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис. – К., 1976. – С. 39.

роки видання). Перетворенню АУ на серйозний історичний часопис сприяла не тільки подвижницька праця його редколегії та авторів, а й порівняно менша увага до нього як до відомчого видання з боку ідеологічних наглядців⁷².

Питання історичного краєзнавства розглядалися у публікаціях квартальника “Пам'ятники України”, започаткованого у 1969 р. як часопис Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

З середини 1950-х рр. помітно зросла номенклатура і загальна кількість наукових записок, збірників, вісників вищих шкіл УРСР. Як правило, історичні дослідження містились в серіях “історична”, “історико-філологічна”, “історія СРСР”, “історія КПРС”, “суспільні науки”. Так, протягом 1956 – 1964 рр. в УРСР вийшло 205 томів видань такого типу. Зазвичай у кожному такому виданні містились публікації, не об'єднані якоюсь єдиною проблемою, пріоритетною була радянська й історико-партійна тематика, навіть збірники провідних університетів не подавали на своїх сторінках рецензій, оглядів літератури, публікацій історичних джерел, студій зі спеціальних історичних дисциплін⁷³.

Значно вищим науковим рівнем і меншою ідеологічною заангажованістю відрізнялись серійні видання інститутів АН УРСР, які були присвячені окремим напрямам чи галузям історичної науки, що почали виходити в кінці 1950-х рр. Впродовж 1957 – 1963 рр. ІСН АН УРСР видавав збірник, про тематичне спрямування якого свідчить його назва – “З історії західноукраїнських земель”. Оскільки ідеологічні цензори знайшли її неприйнятною, останні (“спарений” 6 і 7 та 8) його випуски вийшли під назвою “З історії Української РСР”. Питання спеціальних історичних дисциплін розглядалися у статтях видання Архівного управління при Ра-

⁷² Див.: Бутич І. “Архіви України” в 1947 – 1970 роках // Батюк А. А., Бутич М. І. “Архіви України”: Бібліографічний показник змісту, 1947 – 1970 рр. – К., 1999. – С. 3 – 7; Нариси історії архівної справи в Україні. ... – С. 520 – 523; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть ... – С. 11 – 12.

⁷³ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. ... – С. 48 – 50.

ді Міністрів УРСР “Історичні джерела та їх використання” (1964 – 1972, 7 вип.). Тут взагалі не знайдемо політично “актуальних” матеріалів, за винятком п’ятого випуску, цілком присвяченого радянській та ленінській тематиці. На початку 1960 рр. ІІ АН УРСР відмовився від видання “Наукових записок” (1943 – 1960 рр., 13 тт.) і пізніше перейшов до тематично спрямованих серійних збірок. Отримали трибуну для оприлюднення своїх студій і українські дослідники історії історіографії – збірник “Історіографічні дослідження в Українській РСР”, що випускався в ІІ АН УРСР (1968 – 1973, 6 вип.). Як видання, що орієнтувалися на висвітлення середньовічної і ранньомодерної історії України, задумався збірник “Середні віки на Україні” (під егідою ІА АН УРСР побачили світ всього два випуски, 1971 і 1973 рр.) та відроджена як продовження знаменитого українознавчого часопису кінця ХІХ – початку ХХ ст. “Київська старовина” (науковцями ІА АН УРСР було видано лише один випуск у 1972 р.). Також ІІ АН УРСР на початку 1970-х рр. видав по дві книги “Українського історико-географічного збірника” (1971, 1972) та збірника “Минуле і сучасне Північної Буковини” (1972, 1973).

Отож, система організації та комунікації в історичній науці УРСР середини 1950-х – початку 1970-х рр. у своїх основних інституціях та принципах функціонування утвердилася ще до початку 1950-х рр. Вона була орієнтованою на повне підкорення професійної історіографії в республіці запитах режиму та закріплення її провінційності (зосередження головних наукових сил на вивченні історії України радянської доби і КПРС-КПУ, обмеження в царині міжнародних зв’язків, видання наукових часописів). Водночас, твердити про повну герметичність і абсолютне одержавлення історіографічних інституцій в Україні в часи післясталінської обмеженої лібералізації режиму немає підстав, адже в їхньому існуванні передбачався й певний суто науковий сенс, а окремі сектори не були повністю підконтрольні політичному нагляду.

2. 2. Умови професійної праці істориків

Для забезпечення втілення владного бачення історії в наукові тексти зусилля в царині організації історичної науки були необхідними, але далеко не достатніми. Важливо було створити такі умови індивідуального творчого процесу, коли держава контролювала і спрямовувала його на всіх його стадіях. Але при цьому відкрите засудження в середині 1950-х рр. репресивних методів управління радянським суспільством змушувало шукати нові форми “роботи з кадрами” історичної науки.

Однією з найпомітніших обставин, в яких доводилося працювати історикам УРСР в усі періоди існування історичної науки в республіці, була обмеженість інформаційної бази досліджень, що була, головним чином, наслідком цілеспрямованої політики держави. З іншого боку, в другій половині 1950-х – 1960-х рр. бачимо спроби ліберальних змін в цій сфері, які, проте, не торкалися її фундаментальної риси – бажання визначати і контролювати геть усі інформаційні потоки.

Принциповою підставою успішних студій з будь-якої проблеми історичної науки є наявність бібліографічних джерел. На початок розглядуваного періоду в СРСР робота в ділянках ретроспективної і поточної бібліографії історії України фактично не велася. Ряд українських істориків та бібліографів в кінці 1950-х рр. звернули увагу на пекучу потребу дослідників українського минулого в такого роду виданнях⁷⁴. Певні зрушення відбулися в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. До здобутків і напрацювань нерадянських бібліографів привертала увагу І. Крип’якевич⁷⁵ та Я. Дашкевич⁷⁶. Було підготовлено проспект тритомної “бі-

⁷⁴ Кац Р. С., Шеліхова Н. М. Про стан історичної бібліографії на Україні// УІЖ. – 1958. – № 5. – С. 159 – 166.

⁷⁵ Крип’якевич І. П. Бібліографія історії України в дожовтневий період// УІЖ. – 1958. – № 5. – С. 166 – 170.

⁷⁶ Пісковий Я. [Дашкевич Я.] М. М. Кордуба та його “Бібліографія історії України”// Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 6. – С. 62 – 64.

бліографії з історії УРСР”, яку мала підготувати “до 50-річчя Великого Жовтня” Державна історична бібліотека УРСР разом з бібліотекою ІІ АН УРСР. В 1960 р. побачила світ перша ластівка проекту – “Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР”, укладена Р. Кацом та Ф. Максименком, в якій наведено понад 700 бібліографічних джерел, що мали стати за основу при створенні “бібліографії історії УРСР”⁷⁷ (в 1966 р. Н. Шеліхова і О. Ровнер видали доповнення до вищезгаданої бібліографії за 1956 – 1965 рр.⁷⁸). Однак до 1963 р. заплановану роботу було фактично згорнуто. В 1965 р. на сторінках УІЖ опубліковано лист групи українських істориків та бібліографів (І. Крип’якевича, М. Марченка, А. Введенського, Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича, Ф. Максименка, Н. Шеліхової), в якому містився заклик відновити перервану роботу. Крім того, автори листа вважали за необхідне організувати видання бібліографічних щорічників з історії України і пропонували організувати групу бібліографів та істориків при відділі “історіографії та джерелознавства” ІІ АН УРСР для керівництва справою видання бібліографії з історії України⁷⁹. Проте це звернення не було почуте – на порядку денному стояла розробка більш “актуальних” питань.

За відсутності вичерпних бібліографій з української історії, бібліографічні відомості все ж публікувалися на сторінках АУ, УІЖ, серійних збірників ІІ АН УРСР, наукових записок вищих шкіл, а також у вигляді бібліографічних покажчиків.

Переважала ретроспективна і поточна бібліографія української радянської історіографії. Дуже рідкими були матеріали про “дожовтневу” та не “марксистсько-ленінську” бібліографію історії України. Такої тематики бібліографії

⁷⁷ Кац Р., Максименко Ф. Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР. – К., 1960.

⁷⁸ Шеліхова Н. М., Ровнер О. С. Бібліографія російської і української бібліографії по історії Української РСР, 1956 – 1965. – К., 1966.

⁷⁹ Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР (лист до редакції)/ Введенський А., Дашкевич Я., Ісаєвич Я. та ін.// УІЖ. – 1965. – № 1. – С. 158 – 159.

часто були не повними або секретними (мали гриф “Для службового використання” чи “Таємно”). Наприклад, в укладеному О. Кізликком бібліографічному покажчику праць І. Крип’якевича (Львів, 1966) промовчані видання періоду війни, а також надруковані в Західній Європі та Америці⁸⁰. Секретний характер мали такі бібліографічні покажчики, як “Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР. 1951 – 1969” (Львів, 1970) (оскільки тут містилася інформація про тексти низки “скомпрометованих” вчених) та “Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР” (К., 1971)⁸¹. В 1968 – 1977 рр. ІІ АН УРСР видавав (спершу під грифом “Для службового використання”, згодом, з 1973 р. – “Таємно”) науково-реферативний бюлетень “Зарубіжні видання про Україну”⁸².

Траплялися й винятки з цього правила. Зокрема, інформацію про праці українських “буржуазно-націоналістичних істориків”, які працювали в 1920-і – на початку 1930-х рр. в установах Всеукраїнської Академії наук, можна було почерпнути з покажчиків “Видання Академії наук УРСР (1919 – 1967). Суспільні науки” (К., 1969)⁸³ та “Розвиток радянської археології на Україні (1917 – 1967)” (К., 1969)⁸⁴.

Важливим джерелом відомостей про науковий доробок провідних істориків УРСР була серія їхніх бібліографій. Зокрема, було опубліковано бібліографію І. Гуржія (Львів, 1965), А. Ковалівського (Х., 1966), Д. Яворницького (К., 1969), К. Гуслистоного (К., 1972)⁸⁵.

⁸⁰ Я. І. [Ісаєвич Я.] Від редакції// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 73 – 74.

⁸¹ Дашкевич Я. Федір Максименко – людина, вчений, книголюб ... – С. 637.

⁸² Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 421 – 422.

⁸³ Видання Академії наук УРСР (1919 – 1967). Суспільні науки: Біобібліографічний покажчик. – К., 1969.

⁸⁴ Розвиток радянської археології на Україні (1917 – 1967). Біобібліографічний покажчик. – К., 1969.

⁸⁵ Див.: Полек В. Т. Бібліографії істориків України// УІЖ. – 1967. – № 1. – С. 100 – 101; Дмитро Іванович Яворницький (Бібі-

Чи не найвідчутнішою перешкодою в науковій творчості для істориків в СРСР була відсутність вільного доступу до необхідних для опрацювання того чи іншого питання джерел та літератури.

В другій половині 1950-х рр. – 1960-х рр. відбувалася демократизація архівної галузі, яка після передачі її у 1939 р. у відання НКВС, була повністю інтегрованою в тоталітарну систему⁸⁶. Вона втілилась в деякому зменшенні ролі ідеологічних чинників у роботі архівних установ, покращенні їх матеріально-технічної бази, поліпшенні умов зберігання документів, підвищенні фахового рівня архівних працівників. Певною мірою знаковою подією стало підпорядкування державних архівів уряду СРСР, в Україні – уряду УРСР в 1960 р. Проте і надалі зберігалася запроваджена в 1929 р. паралельна система партійних архівів, підпорядкованих вищим органам КПРС.

Важливим для дослідників-істориків практичним виявом змін у роботі архівних установ УРСР стало розсекречення деяких архівних фондів. Так, до кінця 1957 р. в системі державних архівів України було розсекречено 62% одиниць зберігання⁸⁷. Більшість цих документів передали на загальне зберігання. Однак і надалі невід’ємною складовою архівних установ в СРСР залишалися засекречені фонди. Для допуску до них потрібно було мати “відношення” від наукових установ, а для деяких фондів – ще й від органів безпеки.

Роботу в архівних установах суттєво полегшувало започаткування в 1958 р. видання путівників по архівах УРСР, які описували несекретні архівні фонди. Всього впродовж 1958 – 1971 рр. вийшли 24 путівники по фондах центральних і обласних державних архівів. Було опубліковано короткий довідник “Державні архіви Української РСР” (К., 1972). З 1961 р. почалась робота зі вдосконалення найважливішого бібліографія вчених Української РСР). – К., 1969; Кость Григорович Гуслистый (Біобібліографія вчених Української РСР). – К., 1972.

⁸⁶ Нариси історії архівної справи в Україні. ... – С. 380.

⁸⁷ Там же. – С. 472.

елемента науково-довідкового апарату архівів – описів, яка триває донині⁸⁸.

Попри позитивні зрушення, архіви продовжували залишатися компонентом політичної системи СРСР, який обслуговував насамперед політико-ідеологічні потреби правлячого режиму. З прийняттям в 1959 р. закритого “Методичного листа начальникам центральних державних архівів СРСР, начальникам архівних управлінь – архівних відділів МВС союзних республік про перегляд порядку створення архівних довідників”, який вказав на неприпустимість занадто повного розкриття змісту документів у підготовлених на той час путівниках, уповільнився темп розсекречення документів і переведення їх на загальне зберігання. Лейтмотивом діяльності архівів України була орієнтація на виявлення і використання в основному джерел з історії радянського суспільства, яка посилилась після видання у 1967 р. постанови ЦК КПРС “Про заходи з дальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві”⁸⁹.

Найбільш закритою частиною архівних установ країни і УРСР зокрема (хоча й найкраще матеріально-технічно забезпеченою) залишалися партійні архіви. До роботи з документами допускалися тільки члени партії або кандидати в члени партії, лише за наявності дозволів обкомів партії, в деяких випадках – інших партійних та наукових структур. Члени ВЛКСМ та безпартійні дослідники допускалися тільки до роботи непартійних фондів. Документи, які мали секретний характер, – зокрема, неопубліковані роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, протоколи засідань Політбюро (Бюро, Президії), Секретаріату ЦК КПРС та ЦК компартій союзних республік, бюро обкомів партії, до читальних залів не видавалися. В описах проти цих справ робилася відповідна позначка. Для ознайомлення з секретними матеріалами необхідно було мати певні форми допуску. Правилами роботи партархівів вимагалася перевірка записів, зробле-

⁸⁸ Там же. – С. 486 – 487.

⁸⁹ Там же. – С. 472 – 473.

них дослідниками. Записи, які архів не вважав за можливе видати, усувалися із зошитів дослідників⁹⁰.

В результаті існування такого жорсткого режиму доступу відвідування читальних залів партійних архівів було на порядок нижчим від аналогічного показника роботи державних архівів. Так, наприклад, в 1959 р. в державних архівах Радянської України працювало 2144, в партійних – 514 дослідників⁹¹.

Радянські історики були обмежені в доступі не лише до неопублікованих джерел – їм було відмовлено в праві вільного використання й друкованого слова. Інтелектуальний кисень історикам в СРСР перекривався за допомогою політичної цензури. Цензура була невід’ємною частиною політичної інфраструктури, мала багаточаровий та всепроникний характер (за визначенням західної дослідниці М. Т. Чолдін – “всещензура”), що забезпечувало тотальність ідеологічного нагляду. Цензурні функції здійснювали партійні органи, органи КДБ, власне цензурні установи, Вища атестаційна комісія СРСР, редактори видавництв, рецензенти, академічні відділи та вузівські кафедри тощо⁹². На чолі “цензурної піраміди” стояли найвищі партійні інстанції, які визначали загальний напрям політики в цій сфері і давали вказівки з окремих питань (наприклад, на одній з нарад працівників системи Укрліту в кінці 1960-х рр. тодішній її начальник М. Поздняков прямо заявляв: “Потрібно пам’ятати, що органи цензури нічого не вигадують і не загадують. В своїй діяльності вони керуються вказівками партії та уряду [...]”⁹³). Головним же “аналітичним центром”,

⁹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 3. – Спр. 1438. – Арк. 8 – 50 (зв.); Там же. – Спр. 1520. – Арк. 21 – 28.

⁹¹ Мищак І. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років: Історичний нарис. – К., 2006. – С. 104.

⁹² Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991 гг. – М., 2002. – С. 7 – 8; Сонин А. С. ВАК СССР в послевоенные годы: наука, идеология, политика // Вестник истории естествознания и техники. – 2004. – № 1. – С. 63.

⁹³ ЦДАВОВУ. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 2.

який приймав конкретні рішення, був апарат державної цензури, об’єднаний в централізовану загальносоюзну систему т. зв. “Головліту” (повна назва установи змінювалась). В Україні існував його республіканський підрозділ на чолі з “Укрлітом” або “Головлітом УРСР”, якому в кожній області підпорядковувались “облліти”.

Однією з головних функцій структур Головліту було укладання списків видань, заборонених до використання в загальних фондах бібліотек та торговельній мережі. Такі індекси оформлювалися або як переліки окремих видань, або як переліки авторів, всі праці яких були заборонені. Найбільший масив у списках становили “політично шкідливі” тексти. Вони вилучалися з загального доступу і передавалися на зберігання в спеціальні фонди бібліотек. В Україні на початку 1970-х рр. було 26 таких спецфондів⁹⁴. Процедура допуску до “спецфондівської” літератури була аналогічною до схеми доступу до засекречених архівних фондів.

В різний час було накладене табу Головліту фактично на все серйозне українознавство⁹⁵, в т. ч. й “буржуазно-націоналістичну історіографію” історії України. Зокрема, на середину 1950-х рр. в спецфондах знаходились твори М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина⁹⁶.

Ліберальні вітри хрущовської “відлиги” наклали відбиток і на діяльність органів цензури. Зокрема, у зв’язку з реабілітацією багатьох авторів “політично шкідливих” видань з авторських списків, що налічували 3310 осіб, твори яких раніше вилучалися з відкритого користування, до 1 січня 1960 року виключено 2 635 імен. Внаслідок цього в загальні фонди бібліотек повернуто близько 18 тис. назв книжок⁹⁷.

⁹⁴ Там же. – Спр. 138. – Арк. 54; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1036. – Арк. 22.

⁹⁵ Білокінь С. І. На полицях спецфондів у різні роки // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 76.

⁹⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі ... – Т. I. – С. 353; Культурне життя в Україні. Західні землі ... – Т. II. – С. 314 – 319, 490; Горяева Т. М. Вказ. праця. – С. 81, 111.

⁹⁷ Баран В. Цензура та ідеологічний контроль в Україні (1946 – 1960-і роки) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість

Цікаво, що одним із рішень Головліту в 1963 р. було повернуто у відкритий обіг твори О. Оглоблина та К. Штепи⁹⁸. В 1960-і – 1980-і рр. в заборонних списках не було праць М. Грушевського, окрім “Ілюстрованої історії України” (К., 1918), на яку вказує один із “Зведених покажчиків” Укрліту 1954 р. На думку С. Білоконя, в умовах того часу влада мусила рахуватися з тим, що М. Грушевський був союзним академіком, який жодного разу не стояв перед судом⁹⁹.

Органи Головліту відігравали головну роль у здійсненні контролю над “ідейно-політичним змістом” наукових праць істориків в СРСР. Політичне потепління в країні не привело до зменшення інтенсивності ідеологічного нагляду. Відповідно до існуючого порядку, книги, брошури, інші друковані видання підлягали контролю цензорів органів Головліту. Видання деяких видів друкованої продукції, зокрема навчально-методичної літератури та бібліографічних покажчиків, дозволялося без головлітівського “сита”, під відповідальність самих видавництв та організацій, які їх готували до друку¹⁰⁰.

Основним чинником, який визначав характер цензорських втручань у наукові історичні праці, була поточна історіографічна кон’юнктура, офіційний образ історії, прийнятий у той чи інший час. Немало залежало й від особистої позиції і пильності цензорів, загальний рівень професійної сумлінності яких, за спостереженням Я. Ісаєвича, у 1950-і – 1980-і рр., порівняно з попереднім часом, помітно знизився¹⁰¹.

Як свідчать джерела, цензори вносили зміни політико-ідеологічної спрямованості в тексти істориків у двох випадках – коли інтерпретації історичних подій розходились із

мість, державність. – Львів, 2000. – Вип.7: Зб. на пошану професора Юрія Сливки. – С. 502.

⁹⁸ Горяева Т. М. Вказ. праця. – С. 81, 111.

⁹⁹ Білокінь С. І. Вказ. праця. – С. 74 – 75.

¹⁰⁰ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 867. – Арк. 184; Там же. – Оп. 70. – Спр. 2384. – Арк. 8; ЦДАВОВУ. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 1 – 3; Там же. – Спр. 145. – Арк. 20.

¹⁰¹ Ісаєвич Я. Передмова// Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 7.

прийнятними та коли наводився фактичний матеріал або прямі цитати із джерел (авторами яких часто були “вороги” радянської влади), що давали підстави для сумнівів у слушності офіційних трактувань. При цьому, очевидно, що “додаткова політична редакція” (як це називалось мовою документів органів Головліту) частіше відбувалася в другому, ніж у першому випадку – адже історики були невільниками передусім “цензури власної голови”, готували свої твори до друку, вправно орієнтуючись у чіткому наборі офіційних постулатів, якого слід було беззаперечно дотримуватись. У виборі ж фактологічного підґрунтя своїх студій вони були значно вільнішими. Для ілюстрації вищезазначеного наведемо кілька показових прикладів.

В 1957 р. кафедрою “основ марксизму-ленінізму” Київського інституту фізкультури готувався збірник, присвячений 40-ій річниці радянської влади в Україні, в якому планувалося помістити статтю Г. Симонова “З історії здійснення ленінської національної політики на Україні (до питання про українізацію в 1923 – 1925 рр.)”. Серед іншого в цій праці говорилося: “Партійна організація України в 1923 році складалась переважно з комуністів-росіян [...]. Більшість радянських службовців (в Україні – авт.) належала до російської інтелігенції, яка погано володіла мовою корінного населення [...]. За національною ознакою радапарат складався лише на 34, 3 % з українських кадрів [...]. В 1923 р. на керівній партійній роботі було лише 24, 5 % українців, в низовому партапараті – 46, 8 % [...]. Комуністи, службовці радянського державного апарату та інші не знали мови [...]. Службовців в центральних установах (ВУЦВК, наркомати, Укрдержстрах, Політуправління Українського військового округу) нараховувалось 25 854 чол. З них українську мову знали 8306, не знали 17548 чол. Відповідальних працівників було 3045 чол, знали українську мову 1108 чол. Комуністів було 1898 чол, з них знали українську мову 345 чол.” Як вважав тодішній начальник Головліту УРСР К. Полонник, “автор подібними підрахунками перегукується з буржуазними націоналістами, які кричать, що радянська влада насаджувалась силами росіян, а

не будувалась самим українським народом”¹⁰². Статтю було заборонено та вилучено із збірника¹⁰³.

Рішенням Львівського облліту в 1960 р. із збірника “У боротьбі за Радянську владу і соціалізм”, що готувався до друку у видавництві Львівського університету, було знято статтю В. Сульженка “Ідейно-виховна робота в масах та її роль в боротьбі трудящих проти залишків українських буржуазних націоналістів”. На погляд співробітників цієї установи, “використовуючи архівні матеріали про терористичну діяльність банд українських буржуазних націоналістів на території Львівської області в перші післявоєнні роки, автор показував цей рух як масовий і такий, який залякував населення західних областей України. Так, наприклад, на сторінці 230 автор писав: “З кожним днем зростало число осіб, які покинули банди і назавжди відмовились від контрреволюційної націоналістичної діяльності, приходили з повинною в частини Червоної Армії та в органи Радянської влади, склали зброю. Так, лише у Львівській області на весну 1945 р. з’явилося близько 15 тисяч учасників націоналістичних банд”. Поверхово, без аналізу була зображена ідейно-виховна робота в масах, котру проводили партійні організації західних областей України. Тов[ариш] Сульженко обмежився лише цифрами про кількість прочитаних лекцій і проведених бесід у Львові та області в 1944 – 1948 рр. Автор здебільшого оперував тільки цифровими відомостями за 1944 – 1948 роки і тим самим не знайшли повного відображення ті величні соціалістичні перетворення, котрі під керівництвом партійних організацій були досягнуті трудящими західних областей УРСР за роки Радянської влади”¹⁰⁴.

У 1960 р. у видавництві Харківського університету готувалася до друку книга І. Рибалки про Директорію УНР. Видавництво надіслало її верстку в Головліт УРСР. Там вона потрапила до рук ревного рецензента, який у своєму висновку зазначив, що автор широко використовує пресу та

¹⁰² Історія України: Хрестоматія. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 244 – 245.

¹⁰³ Там же. – С. 245.

¹⁰⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі ... – Т. II. – С. 455 – 456.

архівні фонди Директорії, які за змістом були “націоналістичними”. Відтак обком партії “порадив” провести спільне засідання кафедр історії СРСР та історії УРСР, на ньому обговорювалася верстка праці. Після цього авторові запропонували “повикидати матеріали з націоналістичних джерел” і тільки тоді книгу у скороченому вигляді допустили до видання – у 1962 р. вона побачила світ під назвою “Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні”¹⁰⁵.

В книзі “Ідеологія зради і запродавства”, підготовленій у 1970 р. до друку видавництвом “Карпати”, “без необхідності наводились розлогі міркування В. Винниченка релігійно-націоналістичного характеру”. На вимогу облліту Закарпатської області цитату було виключено із тексту видання¹⁰⁶.

“Серйозні зауваження” були зроблені Львівським обллітом з приводу монографії О. Крикуненко “Боротьба Комуністичної партії за здійснення ленінського кооперативного плану (1929 – 1931)”, що була підготовлена до друку видавництвом Львівського університету у 1970 р. Як зазначено в одному з документів, “в монографії стверджувалось, що в країні чимало партійних працівників виступало проти втілення в життя постанов ЦК ВКП(б), які засуджували викривлення під час проведення політики розкулачування, брутально порушували принципи добровільності при проведенні колективізації, чим створили напружене становище на селі. “Як свідчать документальні дані, – писалось на стор. 66, – основний удар цих викривлень був скерований проти середняків ... Помилки та викривлення в колгоспному русі, що мали місце взимку 1930 р., викликали незадоволення значної частини селянських мас, яке, починаючи з другої половини лютого 1930 р., вилилося у відкритий протест селян ...”. За вказівкою Львівського обкому партії книга була перероблена”¹⁰⁷.

У тому ж році редакція журналу “Вітчизна” подала на

¹⁰⁵ Рибалка І. К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Х., 1999. – С. 134 – 135.

¹⁰⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 4605. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 21.

¹⁰⁷ Там же. – Арк. 22 – 23.

контроль повість Р. Іванченко (Іванової) “Ганнібалова присяга”, в якій йшлося про життя і творчість М. Драгоманова. На погляд цензорів, у творі було докладно показано суспільно-політичну і науково-літературну діяльність М. Драгоманова, проте не розкрито його “націоналістичної позиції в питанні про польське повстання 1863 – 1864 рр.”. За вказівкою партійних органів редакція внесла у повість “необхідні виправлення”¹⁰⁸.

Слід сказати про те, що у випадку наявності таких розбіжностей у змісті праці історика з дозволеними інтерпретаціями, які було видно “неозброєним оком”, її просування до друкарського верстата зупинялось ще на стадії завершеного авторського тексту, без залучення головлітвівських “фахівців” – чи то в академічному відділі, чи на вузівській кафедрі, чи у видавництві. Дошкульне викриття хибності пануючих поглядів на характер українсько-російських взаємин у XVII – XVIII ст., здійснене у праці Михайла Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?”, зумовило недопущення її до друку в УІЖ¹⁰⁹. Жодне видавництво, куди звертався професор Київського університету Михайло Марченко у кінці 1960-х – на початку 1970-х рр., не захотіло публікувати через “неактуальність” проблематики його значно розширену і доповнену, порівняно з виданням 1959 р., доведену до кінця XIX ст. монографію про історію української історіографії¹¹⁰. Як про буденне явище згадував про недопущення до друку з ідеологічних мотивів навіть планових праць науковців ІІ АН УРСР добре поінформований багатолітній співробітник цієї установи Віталій Сарбей. Зокрема, у другій половині 1960-х рр. було заборонено публікувати роботу Олени Лугової про соціально-економічний розвиток міст України другої половини XIX ст., оскільки дослідниця ставила у ній питання про колоніальне становище України в складі Російської імперії¹¹¹.

¹⁰⁸ Там же. – Арк. 18 – 19.

¹⁰⁹ Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 295 – 296.

¹¹⁰ Марченко В. Листи до матері з неволі. – К., 1994. – С. 357 – 358.

¹¹¹ Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресом ідеології // Зневажена Кліо: Зб. – К., 2005. – С. 56.

Держава була фактично єдиним працедавцем в Радянському Союзі. Тому вчений міг працювати і отримувати платню тільки в державних установах; отримання авторських гонорарів теж фактично залежало від державних контролюючих органів та видавництв, які забезпечували публікацію наукових досліджень. Відтак науковці, в т. ч. історики, були цілковито матеріально залежними від влади. У разі отримання посади у науково-дослідному інституті чи вищій школі людина здобувала престижну і порівняно високооплачувану роботу. До початку 1960-х рр. наука перебувала на першому місці в Радянському Союзі за рівнем заробітної платні працівників, випереджуючи будівництво, промисловість, транспорт, не кажучи вже про сільське господарство; на 1970 р. наука перемістилась за цим показником на друге місце (після будівництва). У цілому рівень заробітної платні науковців в СРСР і УРСР до початку 1970-х рр. був вищим за зарплатню робітників і службовців на 20 – 25 %¹¹². В академічних інститутах та вузах у 1950-і – 1960-і рр. заробітна платня кандидатів і докторів наук була співставною з платнею партійних функціонерів середнього та вищого щаблів, а керівник науково-дослідної установи міг отримувати більше, ніж міністр. Особливо плідним в науковому сенсі, а також фаворизованим особам, особам, що посідали високі посади в наукових інституціях надавались й інші матеріальні блага – квартира, можливість поїздок за кордон тощо. Перед істориками відкривались перспективи й певної реалізації їхніх творчих здібностей, можливість очолити кафедру чи відділ, мати аспірантів, активно друкуватись¹¹³.

¹¹² Лахтин Г. А. Организация советской науки: история и современность. – М., 1990. – С. 190; Ковпак Л. С. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945 – 2000 рр.). – К., 2003. – С. 85.

¹¹³ Див.: Некрич А. Отрекшись от страха. Воспоминания историка. – Лондон, 1979. – С. 162; Ісаєвич Я. Зі спогадів про Івана Крип’якевича та його синів Петра Богдана й Романа // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці,

Важливим моментом було й те, що з випускників історичних факультетів комплектувався значний процент апаратників партійних органів, органів безпеки (зокрема тих ланок, що займалися ідеологічним наглядом)¹¹⁴, наукова кар'єра історика нерідко ставала трампліном для стрибка у вищі ешелони влади і одночасно – запасним майданчиком після звільнення з роботи в державному чи партійному апараті (про це яскраво свідчить біографія В. Маланчука – не тільки впливового в 1950-і – 1970-і рр. партійного діяча, а й порівняно ерудованого і амбіційного історика, який захистив докторську дисертацію у 35 років¹¹⁵, майже усіх директорів ІІ АН УРСР післявоєнного часу)¹¹⁶.

У випадку незгоди з існуючим станом речей в історичній науці, виявленої в наукових текстах, чи непокори в інший спосіб на всіх названих вище можливостях і преференціях можна було ставити, за висловом Ю. Мицика, “жирний хрест”¹¹⁷. Більше того, історика загрожувало використання проти нього різноманітних репресивних методів впливу. Після 1953 р. держава відмовилась від прямих фізичних репресій як засобу “перевиховання” вчених. Це привело до деякого розкріпачення творчої думки, зронило в окремих істориків, особливо в перші роки після XX з'їзду КПРС, сподівання на настання справжньої свободи наукових дослідів. Як влучно зазначав вдумливий очевидець тогочасної ситуації в радянській гуманітаристиці відомий російський

суспільстві. – С. 663; Мицик Ю. Вічна пам'ять (замість некролога проф. М. Ю. Брайчевському) // Наукові записки [Національного університету “Києво-Могилянська академія”]. Історичні науки. – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 7.

¹¹⁴ Дашкевич Я. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. VIII. – С. 55.

¹¹⁵ Див.: Бажан О. “Мене називають сучасним Кочубеєм ...” ... – С. 2.

¹¹⁶ Див.: Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 325 – 352; Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1-л. – Спр. 526; Там же. – Спр. 624; Там же. – Оп. 3-ос. – Спр. 1716; Там же. – Спр. 1276.

¹¹⁷ Мицик Ю. Вічна пам'ять (замість некролога проф. М. Ю. Брайчевському) ... – С. 7.

історик-медієвіст А. Гуревич, “При Сталіні історики боялись і мовчали, при Хрущові – і боялись, і сміялись”¹¹⁸. Однак вже незабаром стало зрозуміло, що влада каратиме за щонайменші вияви альтернативної історичної думки, використовуючи надалі більш витончені і селективні форми тиску. Як покажемо далі, арсенал цих форм впродовж зазначеного періоду був сталим. Цілком певним виглядає й факт зростання інтенсивності їх застосування, починаючи з другої половини 1960-х рр., що було пов'язано з посиленням неосталіністських тенденцій у внутрішній політиці режиму після приходу до влади в СРСР Л. Брежнєва, розгортанням відкритих репресивних акцій проти інакодумців, в т. ч. в Україні. Слід також зауважити, що переслідування вчених-істориків, крім ідеологічного, часто мали й особистий підтекст – людська неприязнь, особисте “кар'єрне” суперництво, небажана професійна конкуренція тощо.

Політичну цензуру, яка брутально деформувала результати наукової творчості, а то й блокувала оприлюднення студій істориків, слід вважати “найбуденнішим” способом утримування їх у межах дозволеного. Водночас варто наголосити на тому, що з середини 1950-х і до початку 1970-х рр. влада фактично не практикувала встановлення абсолютних заборон на публікацію творів окремих дослідників, які працювали в УРСР, за допущені ними ідеологічні “відхилення”.

Випробуваним методом боротьби проти інакодумства була організація “проробок”, психологічного цькування істориків, які припустилися “ідейних” помилок. Це робилося через проведення зборів “трудовак колективів” і партійних організацій (для істориків, які були членами КПРС), наукових конференцій, інспірування негативних, в т. ч. т. зв. “закритих” (тобто замовлених органами ідеологічного контролю і таємних) рецензій. Метою таких заходів було залякування вчених, примушування їх до відречення від “хибних” поглядів.

Суто наукові зібрання проходили менш істерично, а їх “винуватців” журили більш “по-батьківському”, ніж у сталінські часи, в суперечках добиралися наукові, а не лише

¹¹⁸ Гуревич А. История историка. – М., 2004. – С. 211.

ідеологічні аргументи. Партійні збори ж відбувалися більш “традиційно”, з висуненням звинувачень і категоричних вироків. Як правило, закінчувалися санкціями проти відступника – вимогою оприлюднити “визнання помилок”, винесенням “суворого попередження”, чи т. зв. “догани з занесенням до особової справи”. Найбільш суворим покаранням “по партійній лінії” вважалося (і насправді було) виключення з партії, але до нього, зазвичай, не доходило.

В попередньому розділі вже йшлося про низку таких заходів, проведених в другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. Деякі з них набували навіть характеру кількарічних “дискусій” (як, приміром, “справа О. Карпенка”, якому відповідальні функціонери Львівського обкому партії та ЦК КПУ, підтримані деякими істориками, закидали “методологічні помилки” та “фактичні неточності” його концепції подій листопада 1918 р. у Східній Галичині як “народної”, “прогресивної буржуазно-демократичної” та “національно-демократичної” революції; або кампанія звинувачень на адресу Ф. Шевченка за порушення канонів висвітлення українсько-російських взаємин середини XVII ст. в його монографії).

Активна громадянська позиція М. Марченка (на той час – доцента Київського педінституту) стала підставою для розгляду його громадської діяльності на засіданні Сталінського у м. Києві райкому партії в червні 1956 р. Тут йому було винесено “догану з занесенням до особової справи” за “непартійний виступ” на партійних зборах педінституту, присвячених обговоренню рішень XX з’їзду КПРС (такі збори, на яких зачитувалась “закрита” доповідь М. Хрущова, в березні 1956 р. відбувалися по всій країні). Провина вченого, який з власного досвіду знав про “принади” сталінської тиранії (його було репресовано в роки війни як “активного українського націоналіста”), полягала в тому, що він на згаданому зібранні гостро критикував сталінізм, зокрема національну політику партії (наприклад, висловив думку, що “українська культура за роки радянської влади розвивалася менше, ніж у дореволюційні роки, що зараз майже немає українських

шкіл і ми маємо факти, коли в школах діти не можуть навчатися українською мовою, [...] що наша цензура у видавництвах більш сувора, ніж це було при царській владі”)¹¹⁹.

Такі інструменти впливу на “неслухняних” істориків використовувались і в пізніший період. На спробу доцента Львівського університету, історика економічної думки в Україні Степана Злупка поставити на науковій сесії, що відбувалася в Москві в 1964 р., питання про необхідність ревізії усталених оцінок деяких проблем історії Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст., миттєво відреагувала партійна організація вузу. В тому ж році партійний комітет університету, за спиною якого стояв В. Маланчук (що був тоді секретарем Львівського обкому партії), провів засідання, на якому було прийнято рішення “вказати на політичну незрілість виступу” С. Злупка та розглянути питання про доцільність його перебування в докторантурі. За наполяганням В. Маланчука, історика було відкликано з докторантури¹²⁰. Згодом, вже працюючи в міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти (1967 – 1972 рр.), невсищаний партійний ідеолог домігся заборони на виїзд науковця до Куби для читання курсу “марксизму-ленінізму”¹²¹. На початку 1970-х рр. С. Злупка знову активно цькували за допущені ним “серйозні помилки ідейно-теоретичного характеру”, зокрема “ідеалізацію” в його працях окремих представників економічної і суспільно-політичної думки на західноукраїнських землях (насамперед одного з лідерів галицьких соціал-демократів Володимира Левинського) та ігнорування “буржуазно-націоналістичного” (чи “буржуазного”) характеру їхнього світогляду, свідому пропаганду “буржуазного націоналізму”. Дійшло до виключення С. Злупка у січні 1972 р. з членів КПРС¹²².

¹¹⁹ Архів Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. Р. 1246. – Оп. 4 л. – Спр. 50/ 74. – Арк. 14; Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 117.

¹²⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі ... – Т. II. – С. 621 – 623.

¹²¹ Овчаренко Ф. Д. Вказ. праця. – С. 176 – 177.

¹²² Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат. – Львів,

В 1970 р. нависли хмари над одним з ентузіастів громадського руху за увічнення запорізького козацтва, ініціатором і фактичним керівником робіт зі зведення меморіалу степового лицарства на Великій Хортиці, істориком-краєзнавцем, який тоді працював на посаді заступника голови Запорізького облвиконкому, Миколою Киценком. Функціонери обкому партії знайшли ідеологічну крамолу у в цілому “невинній” з ідеологічного погляду брошурі М. Киценка “Запоріжжя в бурях революцій” (Дніпропетровськ, 1969). Відтак в лютому 1970 р. бюро обкому прийняло спеціальну постанову, в якій вказало автору на “серйозні спотворення і помилки”, допущені ним в згаданій праці¹²³. Однак на більш високий рівень тоді розгляд питання не вийшов – ймовірно, через несерйозність і надуманість (для ідеологічної ситуації того часу) висунутих звинувачень, а М. Киценко продовжував працювати над реалізацією задуманого, в т. ч. над підготовкою до друку другого видання своєї книги “Хортиця в героїці та легендах” (перше побачило світ у 1967 р.)¹²⁴.

За публікацію статті в УІЖ, присвячену показу колоніального становища української економіки в Російській імперії (1967, № 3), протягом кількох років зазнавала гонінь, які виявлялися в психологічному тискові, у встановленні перешкод у публікації розвідок співробітниця ІІ АН УРСР Олена Лугова¹²⁵.

Найбільш жорстким за тих умов способом дисциплінування “небажаних” науковців було звільнення їх з місця праці. Як здається, розправа в такий спосіб тоді розглядалася як екстраординарний метод “кадрової політики”. Вона не означала позбавлення вченого засобів до існування, адже за тогочасної ситуації зберігалась можливість знайти роботу в іншій науковій установі. Крім того, у випадку по-

2006. – Т. III. – С. 678 – 679, 692 – 708; Рубльов О. С. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова ... – С. 44 – 47.

¹²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 867. – Арк. 139 – 142.

¹²⁴ Кириченко С. Посмертний лауреат // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 25 – 27.

¹²⁵ Рубльов О. С. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова ... – С. 38 – 39.

літичних мотивів усунення із займаної посади того чи іншого історика влада здебільшого намагалася маскувати це, звільнення оформлялося або як таке, що сталося “за власним бажанням”, або як звичайне “скорочення штатів”.

Так, попри рекомендацію з боку ЦК КПУ усунути з ІСН АН УРСР політично неблагонадійного Я. Дашкевича (який, мовляв, “повернувся з покарання (був репресований і перебував в ув’язненні в 1949 – 1956 рр. – авт.) і не представляв наукової цінності”), висловлену керівництву установи в 1959 р., історик і далі продовжував працювати в Інституті. В 1966 р. вченого все-таки “пішли”, але в 1967 р. він посів посаду старшого наукового співробітника, завідувача відділу Музею етнографії та художніх промислів АН УРСР у м. Львові¹²⁶. В 1968 р. формально – не пройшов чергової “атестації”, фактично – за активну громадську діяльність, участь в русі “шістдесятників” з ІІ АН УРСР звільнили М. Брайчевського. Головне звинувачення, яке висловлювалось історика – підписання ним зверненого до вищого керівництва СРСР т. зв. “листа 139”, в якому висловлювалось занепокоєння інтелігенції республіки тенденціями відходу від рішень ХХ з’їзду, “порушеннями норм соціалістичної демократії”¹²⁷. М. Брайчевський на той час був автором понад 200 публікацій, в т. ч. чотирьох індивідуальних монографій, розділів у колективних синтезах, статей в зарубіжних часописах. Але вже в 1970 р. вчений повернувся до ІА АН УРСР, в якому починав свою наукову діяльність, йому було надано, за підтримки директора Інституту Ф. Шевченка, широкі можливості для реалізації його новаторських ініціатив та планів¹²⁸. Звільнений в 1970 р. за “ідеологічні

¹²⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі ... – Т. II. – С. 388; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. – К.; Львів, 2004. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 135.

¹²⁷ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 248 – 253, 272; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. ... С. 75 – 76.

¹²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 1028. – Арк. 53; Івакін Г. Слово про історика // Брайчевський М. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 17 – 19.

викривлення” (зокрема, наголошування насильницького характеру колективізації сільського господарства, жорстку критику сталінського терору) в лекціях з курсу історії СРСР, які читалися студентам Львівського університету, доцент цього вузу, доктор історичних наук О. Карпенко в тому ж році був прийнятий на посаду старшого наукового співробітника Музею етнографії та художніх промислів АН УРСР¹²⁹. Через постійне цькування впродовж 1971 – 1972 рр., звинувачення в “ідеологічних збоченнях” змушений був звільнитись у 1972 р. завідувач кафедри “історії УРСР” історичного факультету Львівського університету професор Микола Кравець. В тому ж році він переїхав на роботу до Чернівецького університету, де став завідувачем кафедри “історії СРСР”¹³⁰. В 1968 р. за спроби порівняно об’єктивного дослідження політики радянської влади в українському селі в період колективізації був підданий ідеологічному тиску і залишив “за власним бажанням” ІІ АН УРСР його співробітник Іван Ганжа. Впродовж 1968 – 1971 рр. він працював викладачем, доцентом, виконуючим обов’язки завідувача однієї із кафедр Київського інституту культури, з 1971 р. – доцентом на історичному факультеті Київського педагогічного інституту¹³¹.

В УРСР з боку деяких партійних і наукових функціонерів чинився прихований, але й добре організований спротив окремим національно орієнтованим і одночасно висококваліфікованим дослідникам, які розробляли “неактуальну”, хоча формально й не заборонену проблематику, у захисті їхніх дисертацій. Як згадує Я. Дашкевич, в 1967 р. в Інституті народного господарства АН УРСР було “провалено” докторську дисертацію його близького колеги, історика економіки України, співробітника ІСН АН УРСР Григорія Ковальчака за підкреслено українську поставу здобувача на захисті роботи (виступав українською; питання, які йому ставили, спершу перекладав українською, а потім на них відповідав цією ж мовою)¹³². Довгі двадцять років робив спроби захистити докторську дисертацію про історію селянства Гетьманщини один із небагатьох вцілілих після репресій 1930-х рр. учнів М. Грушевського Микола Ткаченко. На перешкоді стояли його слава “грушев’янець” та непорядність деякого з його колег-істориків. Дисертація врешті була захищена в 1964 р., а в 1965 р. вченого не стало ...¹³³. Впродовж майже восьми років різноманітні перепони чинилися захисту новаторської кандидатської роботи філолога та історика Ярослава Дзири про взаємозв’язок літопису Самійла Величка та творчості Тараса Шевченка; вона була захищена в Одеському університеті в 1968 р.¹³⁴

Близько двадцяти років тривала епопея із захистом докторської дисертації М. Брайчевського. В 1960 р. він подав до розгляду в ІА АН УРСР, де на той час працював, гло-

близько двадцяти років тривала епопея із захистом докторської дисертації М. Брайчевського. В 1960 р. він подав до розгляду в ІА АН УРСР, де на той час працював, гло-

¹²⁹ Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949 – 1978 рр.) ... – С. 16 – 19; Кобута С. Науковець і партійно-ідеологічна система: документи і матеріали // Галичина (Івано-Франківськ). – 2001. – № 5 – 6. – С. 62 – 68; Гулай В. Між науковістю та політичною кон’юнктурою: історичний факультет Львівського університету на тлі ідеологічного наступу початку 70-их років ХХ ст. // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 80.

¹³⁰ Гулай В. Вказ. праця. – С. 80 – 81; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 98.

¹³¹ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 24, 508 – 509; Кармазіна М. Уклін учителю // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 116.

¹³² Дашкевич Я. Григорій Ковальчак (1928 – 1984), історик економіки України. До 10-річчя з дня смерті // Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 616.

¹³³ Юркова О., Федірко О. Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського. Листи І. П. Крип’якевича до М. М. Ткаченка (1955 – 1964 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 551.

¹³⁴ Дмитрієнко М. Портрет історика очима його колег // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могиллянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Число 8-9. – Ч. 1. – С. 15 – 16; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. ... – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 98.

бальне дослідження “Анти (нариси з історії Східної Європи в епоху великого переселення народів)”¹³⁵. У ньому він докладно обґрунтував свою концепцію про місце Антського союзу племен в історії східного слов’янства. Головні висновки автора дисертації зводились до ідентифікації черняхівської археологічної культури і літописних антив, ідеї про належність черняхівців-антів до південно-західної групи східних слов’ян, яка в VII – IX ст. мала збірну назву “поляни”, тези про те, що “в Антському союзі південно-західні слов’яни мали більш глибокі культурні традиції та у своєму соціально-економічному розвитку дещо випередили своїх північних, східних та північно-східних братів”, а в політичному сенсі “Антське політичне об’єднання належало до числа примітивних, “варварських” держав Європи епохи складання феодалізму (типу франкської, остготської та ін.)”¹³⁶. Загальний висновок М. Брайчевського полягав у тому, що анти в етнічному, культурному і політичному розумінні повинні розглядатись як попередники Київської Русі (проте цю генералізацію пом’якшено (побіжно, ніби “для годиться”, без наведення доказів) положенням про те, що Русь виникла на ширшій історичній основі, ніж Антське об’єднання, і творцями її були не тільки анти, але й всі інші східнослов’янські племена, які в своєму розвитку у др. пол. I тис. н. е., мовляв, “виявляють більш високі темпи розвитку порівняно з антськими племенами і впродовж приблизно двох століть (від VII до IX) наздоганяють їх, досягаючи приблизно тієї ж стадії соціально-економічного прогресу” і разом формують “давньоруську народність”)¹³⁷.

Опоненти М. Брайчевського (деякі впливові російські вчені, цілий ряд співробітників ІА АН УРСР), як гадаємо, не мали серйозних наукових аргументів проти його концепції, натомість звинувачували його в очевидній близькості побудов науковця до поглядів “забороненого” М. Грушевського, а найбільш ідеологічно пильні “колеги” – в “українському

¹³⁵ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 20.

¹³⁶ Там же. – Арк. 131 – 132, 148, 404, 429 – 430, 563.

¹³⁷ Там же. – Арк. 565 – 567.

буржуазному націоналізмі”¹³⁸. Попри те, що М. Брайчевський користувався деякою підтримкою в московських наукових колах (зокрема, з боку Бориса Рибаківа, який визнавав слушність більшості ідей українського вченого і добре бачив “надзвичайну жорстокість, тенденційність і несправедливість критики” його поглядів) і від відомих науковців України (Лазаря Славіна, Віктора Петрова (Бера, Домонтовича)), роботу не рекомендували до захисту після її обговорення в ІА АН УРСР у 1960 р. (всі учасники чотирьохденної дискусії в Інституті, за винятком, хіба, В. Петрова, визнали роботу невдалою, базованою на вибірковому ставленні до джерел, слабко аргументованих, апріорних тезах)¹³⁹. Спробі повторного захисту вже тепер більш “нейтральної” праці (рекомендованої в 1965 р. Вченою радою ІА АН УРСР) – монографії М. Брайчевського, присвяченої лише соціально-економічному аспекту історії черняхівських племен – “Біля джерел слов’янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен)” (К., 1964) – завадила прикра обставина: обрання Б. Рибаківа, який мав бути одним з офіційних опонентів на захисті, членом Пленуму Вищої Атестаційної Комісії, що унеможливило його опонування, робило надії на успіх в умовах збереження ворожого ставлення до поглядів Михайла Юліановича примарними, і, врешті-решт, змусило відмовитись від захисту¹⁴⁰. Доктором наук М. Брайчевський став тільки в 1989 р.¹⁴¹.

Професійні борці проти “українського буржуазного націоналізму” в Радянській Україні, які прагнули бути “святішими за самого папу” (себто бюрократії союзного Центру), спонукали двох чільних українських істориків того часу

¹³⁸ Там же. – Спр. 1902; Там же. – Спр. 1524; Там же. – Спр. 1525. – Арк. 1.

¹³⁹ Див.: Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. “Діловодний архів”. – Оп. 1. – Спр. 410. – Арк. 13 – 123; ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 13. – Арк. 160 – 161, 169; Там же. – Спр. 1522. – Арк. 1; Там же. – Спр. 1901.

¹⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 956; Там же. – Спр. 993; Там же. – Спр. 1525; Там же. – Спр. 1902; Там же. – Спр. 2184.

¹⁴¹ Івакін Г. Вказ. праця. – С. 20.

до перенесення захисту їхніх контрверсійних, з погляду української номенклатури, дисертацій за межі республіки – в провідні наукові центри СРСР, якими були Москва і Ленінград, де не такою актуальною була необхідність давати відсіч “націоналізму” і де ще не витруєними були старі академічні традиції. Так у нових умовах продовжувалась сумна традиція сталінських часів, коли українські історики шукали порятунку від політичних переслідувань за межами України (Олексій Баранович, Лев Окиншевич та ін.). М. Марченко в 1961 р. успішно захистив у Ленінградському університеті докторську дисертацію, присвячену історії української історіографії – темі, якої, за словами Валерія Марченка, “йому ніколи б не захистити в Україні”¹⁴². В 1963 р. в Москві в Інституті історії АН СРСР захистив докторську дисертацію на підставі гостро критикованої за “ідейні вади” монографії про українсько-російські зв’язки в ході “визвольної війни” сер. XVII ст. (К., 1959) Ф. Шевченко, причому голосування за присудження відповідного наукового ступеня було одностайним, що рідко траплялося в історії цієї установи¹⁴³.

Нормою для наукових колективів є наукове суперництво, конкуренція концепцій та творчих досягнень, що відіграє роль одного з важливих рушіїв поступу у будь-якій галузі знань. У гуманітарних науках в СРСР, скутих межами офіційних схем, що насильно уніфікували наукове мислення і робили неможливою вільну циркуляцію ідей, такий чинник розвитку науки апріорі мав менше значення. Разом з тим, не існувало жодних об’єктивних перешкод для персональних конфліктів, чвар, інтриг як наслідку змагання особистих інтересів та амбіцій і особистої неприязні поміж вченими. Навпаки, влада була об’єктивно зацікавлена в атомізації творчих спільнот з тим, щоб полегшити їх керованість і

¹⁴² Марченко В. Вказ. праця. – С. 356.

¹⁴³ Сливка Ю. Листування Івана Крип’якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, нації, суспільстві. – С. 536 – 540.

слухняність, і могла таку розпорошеність організувати і підтримувати. Окреслені обставини створювали підґрунтя для високого рівня конфліктності серед науковців і для здобуття контролерами за наукою в СРСР додаткових каналів впливу на її представників, можливостей маніпулювання середовищами вчених. У “розбірки” втягувались не тільки окремі особи, а цілі наукові колективи, у цій боротьбі використовувались неморальні методи (анонімні листи, що надсилались у владні інстанції, апеляція до впливових функціонерів, наклепи, плітки).

Існують переконливі факти про те, що подібні явища мали місце в 1950-і – 1960-і рр. в житті історичного факультету Львівського університету¹⁴⁴, ІА АН УРСР¹⁴⁵, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР¹⁴⁶. Непоодинокими були випадки тривалих міжособистісних конфліктів, учасники яких шукали підтримки в коридорах влади, між науковцями різних установ¹⁴⁷.

Особливо “уславився” у цьому відношенні ІІ АН УРСР, який у 1950-і – середині 1960-х рр. лихоманило від конфлікту між “касименківцями” (тобто тими, хто підтримував директора Інституту О. Касименка) і “антикасименківцями”¹⁴⁸. Тоді жартували, що в АН УРСР є два інститути сварки: один імені Є. Патона, другий – Інститут історії¹⁴⁹. Як зга-

¹⁴⁴ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів // Український історик. – 1996. – № 1 – 4. – С. 93, 128.

¹⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 13. – Арк. 136 – 156.

¹⁴⁶ Білокінь С. До питання про авторство “Словника українських псевдонімів”. Документи і матеріали // Мappa mundi: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – С. 870 – 874.

¹⁴⁷ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2714. – Арк. 21 – 23; Там же. – Оп. 31. – Спр. 1950. – Арк. 10 – 13, 98 – 99, 106 – 107.

¹⁴⁸ Див.: Там же. – Оп. 24. – Спр. 2714. – Арк. 21 – 23; Там же. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 181. – Арк. 59 – 87; Там же. – Спр. 232. – Арк. 65 – 57; Там же. – Спр. 280. – Арк. 110 – 112, 179 – 182.

¹⁴⁹ Коваль М. Зустріч на все життя // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І. О. Гуржія). – К., 1998. – Число 2. – С. 436.

дують очевидці тієї боротьби¹⁵⁰, і як свідчить аналіз складу її учасників, це був швидше двобій особистих амбіцій і генерацій, а не ідейних позицій (зокрема, як здається, лідерами ворогуючих угруповань були історики з виразно українськими сентиментами). Так чи інакше, ворожнеча і в цій установі, і в інших отруювала атмосферу в середовищі українських істориків, заважала їх професійній діяльності, проте була “на руку” владі.

Історики в УРСР після 1953 р. працювали у суперечливих обставинах. Їхня професія, особливо коли ідеться про дослідників історії радянського періоду та КПРС-КПУ, стала набагато безпечнішою, ніж у недавньому минулому, та доволі привілейованою в престижному і матеріальному сенсах. Проте вчений-історик в Україні залишався значною мірою “декласованим” як науковець, адже не мав звичного, наприклад, для його західного колеги верстату наукової праці (безперешкодного доступу до джерел і літератури, світового наукового форуму, можливості вільного обговорення проблем), тому мусів черпати інформацію, приміром, про плин світового історіографічного процесу, і зокрема з ділянок українознавства, із спотвореного дзеркала “критики” зарубіжної “буржуазної (“буржуазно-націоналістичної”) історіографії”¹⁵¹. Відтак професійна історіографія в УРСР була приречена хоча б цим фактором на провінціалізм. Не менш прикрою обставиною було те, що люди, які досліджували в УРСР історію своєї Батьківщини, продовжували знаходитись під жорстким пресом пристосованої до нових політичних реалій карально-наглядової складової комуністичного режиму. Не повинно вводити в оману те, що політичні утиски істориків УРСР у зазначений період були менш масштабними і порівняно м’якшими, ніж аналогічні процеси, що стосувалися діячів тогочасної укра-

¹⁵⁰ Там же; Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади і роздуми ... – С. 176.

¹⁵¹ Перелік головних праць такого типу, що побачили світ у зазначений період, див.: Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945 – 1982). – К., 1984. – С. 139.

їнської літератури і журналістики – тих царин інтелектуальної творчості, з яких, як відомо, вийшли лідери українських “шістдесятників”, а згодом і дисидентів. Як покажемо у наступному підрозділі, навіть з лібералізацією радянської політичної системи прояви інтелектуальної незалежності в середовищі вчених-істориків України, які “заслужували” на відповідну реакцію влади, були винятком з правила. Проте безсумнівно й інше – на професійну поведінку істориків у республіці впливали не тільки і не стільки владні нагінки, які торкнулися відносно невеликого кола осіб, скільки загроза їх застосування. Отож силові механізми підкорення інтересам правлячої партійно-державної бюрократії діяли в історичній науці УРСР фактично з такою ж самою потужністю, як і в інших ділянках суспільно-політичного життя.

2. 3. Спільнота істориків в УРСР: суспільно-політичні та інтелектуальні домінації

На 1960 р. в Україні працювало 2185 професійних істориків, що становило 4, 68 % загальної кількості наукових працівників (46657 чол.), на 1971 р. – 3480 професійних істориків (2, 53 %, 137507 чол.)¹⁵². Зростала кількість науковців, які мали науковий (в той час він називався “вченим”) ступінь. Якщо в 1956 р. в УРСР було 10 докторів історичних наук¹⁵³, то у 1971 р. їх стало вже 154¹⁵⁴. В 1964 р. у вузах та наукових установах республіки працювало 1040 кандидатів історичних наук, в 1971 р. – 1265 працівників з аналогічним ступенем¹⁵⁵.

Із часу охарактеризованого вище повороту в історичній науці СРСР у сторону вивчення “актуальних питань сучасності” у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. встановився дисбаланс у проблематиці досліджень і співвідношенні нау-

¹⁵² Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статистичний зб. – К., 1973. – С. 206.

¹⁵³ Шевченко Ф. П. Історія і сучасність. – К., 1965. – С. 19.

¹⁵⁴ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статистичний зб. ... – С. 206.

¹⁵⁵ Там же.

кових кадрів: дві третини вчених займалися історією КПРС та історією “радянського суспільства”¹⁵⁶, які в Україні розглядалися переважно через призму КПУ та минулого своєї “радянської республіки”; решта опрацьовувала питання історії України періодів “феодалізму” і “капіталізму”, спеціальних історичних дисциплін, археології. Дослідження ж всесвітньої історії були найбільш маргінальним дискурсом в українській радянській історіографії – чисельно невеликі кола таких науковців працювали над проблемами східно-європейських країн “народної демократії” (ІІ АН УРСР, Львівський, Київський, Чернівецький, Ужгородський університети), окремих розвинутих “капіталістичних” країн (ІІ АН УРСР), суспільств Сходу (Харківський університет). Найбільшу проблемно одноманітну групу (яка, крім того, була організаційно відокремленою) складали представники т. зв. “історико-партійної науки”. В 1971 р. у республіці налічувалось 1200 істориків компартії, в. т. числі 50 докторів і понад 600 кандидатів наук¹⁵⁷.

Слід твердити про апіорі невисокий рівень кваліфікації значної частини істориків в УРСР, адже вони працювали в умовах ідеологізації системи історичної освіти, відсутності повного доступу до джерел інформації, блокування контактів із західною науковою думкою, панування принципу “партійності”, який завжди ставився попереду науковості. Коли ж окремих провідних вчених вдавалось досягнути достатнього щабля професійної майстерності, то це було справою винятково їхньої надзвичайної наполегливості і професійної сумлінності. І навіть такі дослідники припускалися в своїх працях фактологічних помилок, породжених непоінформованістю, типовою для радянського історика, який не мав можливості диспонувати всіма необхідними йому джерелами і літературою. Наприклад, О. Оглоблин звернув увагу на те,

¹⁵⁶ Советская историография. ... – С. 183; Сидорова Л. А. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты // История и историки. 2004. – М., 2005. – С. 215, 222.

¹⁵⁷ Калакура Я. С. Комуністична партія України в боротьбі за розв’язання завдань будівництва комунізму ... – С. 33.

що в монографії “Запорожское казачество” (К., 1957) провідного радянського знавця козацтва Володимира Голобуцького містяться елементарні помилки, яких автор навряд чи припустився б за нормальних умов наукової творчості – незнання В. Голобуцьким справжньої дати смерті Петра Іваненка (Петрика) і недостовірного характеру окремих відомостей літопису Самійла Величка¹⁵⁸. З. Когут закидає ще одному авторитетному досліднику Федору Шевченку “некритичне ставлення до першоджерел”, внаслідок якого радянський історик, на підставі коденської судової книги, твердив про участь у гайдамацькому русі принаймні 50 росіян, а також й представників багатьох інших національностей. Проте, як зазначає канадський вчений, перевіряючи цитати, можна побачити, що більшість згаданих росіян або притягалася до польського суду через несплату боргів, або дезертирувала з російської армії, а сама книга була механічною збіркою записів військових судів, що відбувалися у різних місцях Правобережжя, які часто судили людей, зокрема й не українців, що не мали жодного стосунку до гайдамаччини¹⁵⁹.

У сенсі суспільно-політичному переважаючим, радше всього, в історичній науці постсталінської України був тип істориків, суцільно (за світоглядом, внутрішніми переконаннями і уподобаннями) інтегрованих в радянську систему. Високий рівень вірогідності цього припущення випливає, по-перше, із результатів серйозних досліджень про масову свідомість жителів СРСР того часу, які свідчать про те, що більшість населення країни тоді становили активні (адепти) та помірковані, законотрухняні (конформісти) прихильники влади¹⁶⁰, а в емоційному тонусі радянського

¹⁵⁸ Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 30 – 33.

¹⁵⁹ Когут З. Вказ. праця. – С. 284.

¹⁶⁰ Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущева. – М., 2001. – С. 534 – 535; Аксютин Ю. В. Хрущевская “оттепель” и общественные настроения в СССР в 1953 – 1964 гг. – М., 2004. – С. 475 – 476.

суспільства переважав оптимізм¹⁶¹. На користь зазначеної гіпотези говорить також нечисленність виявів антирежимного протесту серед українських радянських істориків навіть у сфері їх професійної діяльності, не кажучи вже про політичні акції, участь у дисидентському русі тощо.

З іншого боку, кількість політично лояльних істориків в УРСР, вірогідно, була меншою, ніж, приміром, в Російській Федерації. Тут вважаємо слушним послатися на авторитетне дослідження Б. Кравченка, який прийшов до висновку про переважання української національної самосвідомості в післявоєнній УРСР, особливо характерної для української інтелігенції, яка була в силу своїх соціальних особливостей “найчутливіша до історичного минулого нації та до її культури”¹⁶². Це, в свою чергу, унеможливило повне ототожнення з радянською системою, що передбачало розмивання національної і прийняття загальносоюзної чи російської ідентичності.

Для істориків УРСР, що позитивно ставились до існуючої системи, словами авторів некролога Юрію Кондуфору, “радянська влада була не “деформацією”, а природною “формацією””¹⁶³. Це були представники поколінь 1900-х – 1920-х років народження, які отримали освіту і виховання вже у радянські часи і не мали (за поодинокими винятками) ідейних та людських зв’язків з попередньою українською історіографічною традицією і плеядою істориків 1920-х рр., майже повністю винищеною в роки репресій 1930 – початку 1940-х рр. Окрім виховання, охарактеризованих вище матеріальних та кар’єрних стимулів, слід вести мову й про певні ірраціональні чинники, що зумовлювали їхню політичну лояльність. Йдеться про відомий сучасним дослідникам магнетизм режиму, котрий в умовах відсутності серйозного опору через знищення в 1930-і – 1940-і рр. в Україні опозиційно налаштованої до нього інтелігенції доволі успішно

¹⁶¹ Грушин Б. А. Вказ. праця. – С. 538.

¹⁶² Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С. 245, 252 – 253, 275 – 276.

¹⁶³ Кондуфор Юрій Юрійович [некролог]// УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 157.

культивував радянські суспільно-політичні і моральні цінності¹⁶⁴. (Принагідно згадаємо також відому максиму соціології та соціальної історії, яка полягає в наступному – люди в своїх діях і поведінці керуються не реалістичним аналізом суспільно-політичної ситуації, у якій знаходяться, а своїми суб’єктивними уявленнями про цю реальність¹⁶⁵). Важливим фактором лояльності для окремих вчених була їхня байдужість до соціальних обставин, в яких вони працювали (коли репресії та політичні кампанії “сприймалися, як погана погода”¹⁶⁶), яка для продуктивної їх частини була наслідком в тому числі й цілковитого занурення в професійні справи.

У фаховому сенсі істориків цього типу об’єднувало те, що вони органічно, подекуди навіть ревно і беззастережно приймали партійний диктат і не задумувалися над такою чужою “радянській” людині категорією, як індивідуальна свобода, в т. ч. свобода творчості, писали ідеологічно “стерильні” тексти, дотримувалися зовнішніх норм, ритуалів і стандартів життя “радянського вченого” (були членами КПРС, займалися (активно чи формально) громадською, пропагандистською діяльністю). Вони цілком відповідали офіційному образу радянського історика як “бійця ідеологічного фронту”, були, за висловом Наталі В. Гір, одночасно “вченими, проповідниками і державними службовцями”¹⁶⁷. За всієї спільності низки імперативів наукової праці та суспільної поведінки конкретні вияви такого типу були різноманітними: фанатичні сталіністи, позиції яких після 1953 р. дещо послабилися, безпринципні і малограмотні професійні кар’єристи, які знаходили собі застосування за всіх змін ідеологічного клімату, історики-функціонери – керівники

¹⁶⁴ Див.: Нагорна Л. Десталінізація на рівні суспільної свідомості: парадокси “повернення”// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на ХХ з’їзді КПРС): Матеріали “круглого столу”. – К., 1997. – С. 74 – 82.

¹⁶⁵ Стоун Л. Будущее истории// Thesis. – 1994. – № 4. – С. 161.

¹⁶⁶ Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт// Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 128.

¹⁶⁷ Heer N. W. Op. cit. – P. 3.

наукових історичних установ тощо.

Взірцевим істориком сталіністського типу був Андрій Лихолат (1914 – 1993). Виходець з багатодітної селянської родини, що мешкала на Черкащині, він у 1940-і – у середині 1950-х рр. зробив блискучу кар’єру. Був абсолютним відмінником, навчаючись на історичному факультеті Київського університету у 1935 – 1940 рр., в студентські роки вступив “до лав” КПРС. Після здобуття “партійної освіти” у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б) (1940 – 1942 рр.) протягом 1942 – 1945 рр. працював на відповідальних посадах в апараті ЦК ВКП(б) – в роки німецько-радянської війни був членом, з 1944 р. – керівником пропагандистської групи ЦК ВКП(б), яка проводила “політичну роботу” у військових частинах Південно-Кавказького і Першого українського фронтів, серед населення прифронтових районів, після того до 1957 р. – інструктором (у 1954 – 1955 рр. – завідувачем) сектора суспільних наук відділу науки, вузів і шкіл ЦК ВКП(б)¹⁶⁸. Як згадують українські і російські історики, політичні діячі, у кінці 1940-х – середині 1950-х рр. А. Лихолат вважався провідним експертом з “ідеологічної роботи” в апараті вищого політичного органу в СРСР, зокрема, чинив значний вплив на становище історичної науки¹⁶⁹. Був одним із ідеологічних наглядців під час підготовки істориками України першого видання курсу “Історія Української РСР”, безпосередньо керував роботою з укладання та був автором фінальної версії тексту “Тез” 1954 р., брав участь в розробці рішення ЦК КПРС про журнал “Вопросы истории”, прийнятого в березні 1957 р.¹⁷⁰ Після критики

¹⁶⁸ Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3-ос. – Спр. 2022. – Арк. 5, 10.

¹⁶⁹ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. ... – С. 43 – 44; Некрич А. Вказ. праця. – С. 145 – 146; Овчаренко Ф. Д. Вказ. праця. – С. 161 – 162; Науменко К. І. Крип’якевич в оцінці вищих структур ВКП(б). За документами Російського державного архіву соціально-політичної історії// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 908.

¹⁷⁰ Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп.

А. Мікояном на XX з’їзді КПРС монографії А. Лихолата про “перемогу Жовтневої революції на Україні” його акції трохи знизилась. “На прохання ЦК КПУ” в 1957 р. він поїхав “зміцнювати” історичну науку в Україну. Впродовж 1957 – 1961 рр. працював завідувачем одного із секторів ІІІ ЦК КПУ, з 1961 р. і аж до початку 1990-х рр. був співробітником ІІ АН УРСР (з 1990 р. – Інституту історії України АН УРСР). В період хрущовської десталінізації змушений був неодноразово публічно визнавати свої помилки, допущені в роки “культу особи”, зазнавав певних перешкод у науковій діяльності¹⁷¹. Будучи по-своєму досить кваліфікованим дослідником, доктором наук (1963), понад 200 праць присвятив апологетиці, показу переваг “дружби народів” і більшовицької національної політики, здебільшого на матеріалі історії України 1917 – 1930-х рр.

Показовою з погляду прикметних рис чисельної категорії малокомпетентних, але наполегливих і в’юнких у досягненні посад і звань (а відповідно – й певного життєвого комфорту) істориків є біографія викладача Львівського університету Василя Осечинського (1904 – 1981). Син сільського столяра з Вінничини, у 1926 р. вступив до партії (пропрацювавши перед тим три роки на керівній комсомольській роботі в Подільській губернії), у 1928 – 1932 рр. навчався на історичному факультеті Педагогічного інституту професійної освіти у Києві (хоча мав тільки початкову і не мав середньої освіти), у 1932 – 1938 рр. був аспірантом Київського університету та одночасно завідувачем “кафедри історії” у Вищій комуністичній сільськогосподарській школі. У 1938 – 1940 рр. В. Осечинський обіймав посаду доцента “кафедри історії СРСР” Київського університету. В 1940 р. його було скеровано до Львівського університету, де одразу, як припускає Я. Дашкевич – при допомозі сильних покровителів (адже не мав не те, що наукового ступеня – для того часу це ще не було великою рідкістю, а жодної опублікованої праці) став завідувачем “кафедри історії СРСР” і секре-

3-ос. – Спр. 2022. – Арк. 236; Єкельчик С. Вказ. праця. – С. 256 – 257.
¹⁷¹ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1950. – Арк. 98 – 99, 106 – 107.

тарем парторганізації університету. На стільці завідувача “кафедри історії СРСР” просидів (за виключенням періоду 1946 – 1950 рр.) до 1969 р., що було рідкісним явищем. Хоча захистив в 1949 р. кандидатську дисертацію, опублікував в 1954 р. єдину окремо видану працю, писав (?) (як вказував у своїх викладацьких звітах) докторську дисертацію з тематики “колоніального гніту і революційно-визвольного руху в Галичині у період імперіалізму”, “наукове ім'я” (і разом з тим – досить високий соціальний статус) створив собі “активним викриттям” “українського буржуазного націоналізму”, “рецидивів т. зв. школи М. Грушевського” в історичній науці. Зокрема, був одним з організаторів цькування І. Крип'якевича у перші післявоєнні роки, у 1960-і завзято критикував С. Злупка за “прагнення реабілітувати буржуазно-націоналістичні організації Західної України”, намагався перешкодити виходу у світ колективної монографії співробітників ІСН АН УРСР “Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі” (Львів, 1968) через її нібито ідеологічні вади¹⁷².

“На передньому краї” української радянської історіографії перебувала група вчених, які, будучи вихованими в повазі до цінностей, які впливали з комуністичної ідеї, все ж володіли відносною інтелектуальною незалежністю. Тому вони не запопадливо, а з тверезою симпатією чи нейтрально ставились до режиму, який після 1953 р. демонстрував певну здатність до оновлення і були фахівцями далеко не пігмейного формату. Домінантою їх професійної поведінки була потреба у фаховій самореалізації, тому не робили партійної кар'єри. Відтак у науковій роботі відзначалися прагненням поєднати наукові критерії та “партійність”. Попри загальну орієнтацію студій цих істориків на офіційні еталони і “символи віри”, їхня творчість не була

¹⁷² Див. докл.: Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів ... – С. 136 – 140; Культурне життя в Україні. Західні землі ... – Т. II. – С. 621 – 622; Культурне життя в Україні. Західні землі ... – Т. III. – С. 172 – 190.

ідеологічно сфокусованою. Як зразок такого світогляду наведемо висловлювання одного з провідних істориків УРСР 1950-х – 1980-х рр. Віталія Сарбея: “Все, що мною писалось (в радянський період – авт.), писалось щиро, в основному відбивало мої світоглядні переконання, що базувалися на вірі в соціалізм з людським обличчям як ідеал співжиття всього людства”¹⁷³.

Саме представники цієї “білої кістки” історичної науки в УРСР відігравали головну роль у виробленні і донесенні до читача владного бачення історії України. Насамперед вони становили ядро авторських колективів синтетичних праць. Їх найбільшою мірою можна вважати “офіційними істориками” УРСР.

Одним із реномованих істориків України офіційного рангу був Вадим Дядиченко (1903 – 1971). Майбутній вчений народився в Чернігові у родині службовця і вищу освіту здобув на факультеті соціального виховання в Чернігівському інституті народної освіти (1925 – 1929 рр.). Після нетривалого періоду викладацької діяльності в Миколаївському педінституті (1929 – 1935 рр.) в 1935 р. почалася робота в тоді ще Інституті історії ВУАМЛІН, на базі якого в 1936 р. було створено Інститут історії України АН УРСР, де дослідник пройшов всі щаблі професійного зростання – від аспіранта до старшого наукового співробітника, доктора наук (дисертація захищена у 1960 р.), провідного фахівця з українського “феодалізму” за посадою (в. о. завідувача “історії феодалізму” у 1948 – 1955 рр., завідувача цього ж відділу у 1961 – 1973 рр. (в т. ч. у 1963 – 1966 рр. – завідувача “історії досоціалістичних формацій”). Одночасно за сумісництвом викладав у Київському університеті. Хоча серед наставників В. Дядиченка були знані творці “золотої доби” в українській історіографії 1920-х рр. Олександр Оглоблин, Василь Дубровський, Павло Федоренко, все наукове життя вченого проходило в рамках свідомого і, радше за все, щи-

¹⁷³ Цит. за: Заремба С. З. Грані діяльності В. Г. Сарбея // Сарбевський читання: Тези виступів Всеукраїнського “круглого столу” 30 січня 2003 року. – К., 2003. – С. 32.

рого служіння саме владному баченню історії. Свої основні праці присвятив політичній системі Гетьманщини (“Ліво-бережної України”) доби Івана Мазепи і показу “зрадницької діяльності” гетьмана, спеціальним історичним дисциплінам, історії історичної науки в Україні. Був автором чи співавтором більшості узагальнюючих студій із зазначених проблем чи напрямків, виданих в 1940-х – 1960-х рр., в т. ч. брав участь у складанні “Тез” 1954 р., написав сорок чотири гасла з питань історії України XVII – XVIII ст. для “Української Радянської Енциклопедії” (К., 1959 – 1965), був співавтором шкільного підручника з “історії УРСР”. З середини 1950-х рр. долучився до громадського руху за увічнення історії запорізького козацтва¹⁷⁴.

Відомим серед офіційних істориків УРСР, що досліджували “післяжовтневу” добу, був Микола Супруненко (1900 – 1984). Народився в сім’ї робітника-муляра в Полтаві. В 1919 р. став партійцем, в 1919 – 1920 рр. брав участь у воєнних діях в Україні, дістав серйозне поранення. Роки бурхливої юності М. Супруненка, т. зв. “громадянської війни на Україні”, надалі стали головним об’єктом його наукових зацікавлень як історика. Після активної громадської діяльності у 1920-і рр. у 1931 р. за путівкою Дніпропетровського міськкому партії вступив спочатку на підготовчі курси, згодом – на історичне відділення Інституту червоної професури в Харкові (переведений в 1934 р. до Києва), який закінчив у 1936 р. З 1937 р. до кінця життя працював в ІІ АН УРСР. В 1955 – 1960 рр. очолював відділ “історії радянсько-

¹⁷⁴ Див. докл.: Близняк М. Б. Вказ. праця; Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 399, 405; Дзира Я. Інтелектуал з національною відачею // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І. О. Гуржія). – К., 1998. – Число 2. – С. 466 – 467; Його ж. Четверть століття поруч // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 56; Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам’ять М. Брайчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч. 1. – С. 17.

го суспільства”, в 1960 – 1984 рр. – відділ “історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни”. Був співавтором всіх колективних синтезів з історії України, виданих в 1950-х – середині 1980-х рр. Зокрема, керував роботою авторських колективів “радянських” томів “Історій Української РСР” 1956, 1957 і 1967 рр., третього тому праці “Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920” (К., 1967 – 1970). Авторитет науковця було визнано і на загальносоюзному рівні – він довгий час був членом Наукової ради АН СРСР з комплексної проблеми “Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції”, Головної редколегії дванадцятитомної “Истории СССР” і співавтором її VII тому, членом історичної секції Комітету з присудження Ленінських та Державних премій СРСР, входив до складу експертної ради ВАК СРСР тощо. В період після XX з’їзду КПРС обстоював необхідність подолання “культу особи” Й. Сталіна в історичних дослідженнях (в цьому відношенні особливо показовою була його монографія “Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920)”, опублікована у Москві в 1966 р.¹⁷⁵, яка була позитивно оцінена навіть західною критикою). Заслуги М. Супруненка в історичній науці були належно оцінені: в 1958 р. його було обрано членом-кореспондентом, а у 1972 р. – академіком АН УРСР¹⁷⁶.

“Проміжну” категорію істориків в УРСР становили люди, які органічне прийняття існуючого суспільно-політичного ладу поєднували з любов’ю до України, її історичного минулого, світоглядно балансували між лояльністю до режиму, комуністичної ідеології та прив’язаністю до своєї рідної зем-

¹⁷⁵ Див.: Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920). – М., 1966. – С. 34 – 35, 227, 332, 402, 415 – 416.

¹⁷⁶ Див. докл.: Жизненный и творческий путь Н. И. Супруненко // Супруненко Николай Иванович: биобиблиографический указатель. – К., 1980. – С. 3 – 29; Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 380 – 385; Терещенко Ю. Пам’яті М. А. Рубача // Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог. – К., 2000. – С. 62 – 64; Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 232, 282.

лі та традиції. Таке роздвоєння, ідейна еkleктика, прагнення вдосконалення і змін в рамках системи були своєрідним аналогом ідейних нуртів руху українських “шістдесятників” на його початковій стадії, хоча історики УРСР згаданого типу не мали безпосередніх зв’язків із “шістдесятництвом”. З аналізу їхніх доль бачимо, що природа Сумніву в даному разі крилася в елементарній чесності і критичності мислення, глибокою вкоріненістю в українській селянській стихії, народній культурі, і, передусім, непростому особистому досвіді переживання сталінського тоталітаризму, який отримав додаткові підтвердження своєї нелюдської сутності з початком часткового розкриття правди про попередній період радянської історії після XX з’їзду КПРС.

Важливою ідентифікаційною ознакою істориків такого типу було поглиблене опрацювання “дожовтневої” історії України та пов’язаних з нею спеціальних історичних дисциплін, а також те, що в щоденному спілкуванні і наукових працях послуговувалися тільки українською мовою. Не виступаючи проти основних принципів і засад владної історичної політики, в умовах середини 1950-х – початку 1970-х рр. вони намагалися розширити інтелектуальні обрії історичної науки в УРСР, поборювали примітивізм, захищали питоми українські компоненти в офіційному образі історії України.

Більший чи менший компонент інакомислення змушував їх вдаватися до тактики мімікрії, приховування поглядів, в т. ч. історичних. З іншого боку, ідеї прихильників “паліативної” українізації історичного дискурсу знаходили в даний період розуміння (чи, принаймні, не відштовхувалися) в окремих владних кабінетах. Тому істориків з подвійною суспільно-політичною орієнтацією, які були в той час провідними дослідниками проблем, якими займалися, бачимо навіть на високих (проте не найвищих, визначальних) посадах в академічній ієрархії УРСР середини 1950-х – початку 1970-х рр. і серед творців офіційного історичного нарративу. На нашу думку, найбільш опукло такий спосіб позиціонування виявився в діяльності Костя Гуслистого (1902 – 1973),

Івана Гуржія (1915 – 1971), Володимира Голобуцького (1903 – 1993), Федора Шевченка (1914 – 1995).

К. Гуслистий народився в Олександрівську (нині Запоріжжя) в робітничій родині. Навчався в Дніпропетровському інституті народної освіти, на зламі 1920-х – 1930-х рр. отримав добрий аспірантський вишкіл під керівництвом видатних істориків Дмитра Яворницького і Дмитра Багалія. Впродовж 1930-х – початку 1970-х рр. працював у різних наукових установах і вищих школах України, але найбільш плідною була його праця в ІІ АН УРСР (1936 – 1954) та Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (1954 – 1973), де посідав посаду заступника директора з наукової роботи. Був автором або співавтором перших в історичній науці УРСР після “Історії України-Руси” М. Грушевського синтезів з історії України, написаних на основі формул, “перехідних” від національної до радянської, виявленої в “Тезах” 1954 р., схеми української історії (кінець 1930-х – перша половина 1940-х рр.). Після розгромної критики цих синтезів в “ідеологічний” постанові 1947 р. про Інститут історії України АН УРСР став значно обережнішим. Вступив у 1952 р. до КПРС. Брав участь у розробці “Тез” 1954 р. З середини 1950-х рр. зосередився на виробленні не напрацьованої на той час в радянській історичній науці концепції етногенезу українського народу, в якій проводилася думка (яка офіційно не заборонялася, але й не заохочувалася) про суголосність динаміки етнічного розвитку українців та росіян і яка набула статусу офіційної. За цією проблемою захистив у 1962 р. докторську дисертацію (за сукупністю наукових праць). Відзначений обранням в 1969 р. членом-кореспондентом АН УРСР. Був активним учасником пам’яткоохоронного і краєзнавчого руху, конкретними кроками прислужився реабілітації імені і творчої спадщини напівзабороненого до середини 1950-х

рр. Д. Яворницького¹⁷⁷. За непідтвердженими джерельно відомостями, смерть історика була прискорена забороною на публікацію його монографії “Історичний розвиток української нації”¹⁷⁸. Ця праця була своєрідним підсумком його попередніх студій, її верстка “пішла під ніж” з початком ідеологічної реакції в Україні в 1972 р.¹⁷⁹

Непересічною постаттю на тлі історичної науки в УРСР післявоєнного періоду був І. Гуржій. Народжений в багатодітній селянській сім’ї в с. Худяки на Черкащині, історик прийшов у науку в тридцятирічному віці, маючи за плечима важкий, навіть як на ті часи, життєвий шлях (зокрема зазнав контузії під час війни у 1945 р.) і диплом випускника історичного факультету Одеського університету (1936 – 1941). Трохи більше як за десять років, завдяки натхненній праці і раціональній організації наукової роботи, зробив безпрецедентну наукову кар’єру: пройшов шлях від аспіранта до кандидата (1948), доктора наук (1953) і члена-кореспондента АН УРСР (1958). Вступив до КПРС у 1954 р. Залучався до підготовки більшості синтезів з української історії та енциклопедичних видань 1950-х – початку 1970-х рр., зокрема, був співавтором статті “Украинская ССР. Исторический очерк” в “Большой Советской Энциклопедии” (М., 1956, т. 44), членом Головної редколегії 12-томної “Истории СССР”, займав доволі високі науково-адміністративні посади (1958 – 1971 рр. – заступник директора ІІ АН УРСР з наукової роботи, протягом ряду років входив до складу керівних органів АН УРСР, Експертної комісії ВАК СРСР

¹⁷⁷ Див. докл.: Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998; Його ж. Історія одного листування (про участь К. Г. Гуслистого у виданні книги І. М. Шаповала “В пошуках скарбів”)// Борисфен. – 1993. – № 12. – С. 27 – 28; Його ж. К. Г. Гуслистий – учень і послідовник академіка Д. І. Яворницького// Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва: Мат. наук. читань Д. І. Яворницького. Зб. ст. – Запоріжжя, 1993. – С. 33 – 42; Юсова Н. М. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність” ... – С. 114 – 124.

¹⁷⁸ Див.: ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 95; Там же. – Спр. 96.

¹⁷⁹ Портнов А. Українська радянська історіографія: до постановки проблеми// Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 116.

тощо). Високе реноме І. Гуржію принесла насамперед ґрунтовна розробка фактично більшості питань соціально-економічної історії України кінця XVIII ст. – XIX ст., яку він вивчав у річищі проблематики та підходів офіційної історичної науки. Разом з тим, був “інтелектуалом з українською вдачею” (Я. Дзира)¹⁸⁰, стримував натиск українофобів і підтримував національно орієнтованих істориків в ІІ АН УРСР, опікувався низкою проектів, спрямованих на об’єктивніше вивчення українського минулого (зокрема започаткування на початку 1970-х рр. археографічної серії “Джерела з історії України”)¹⁸¹. Промовисто оцінив діяльність вченого в телеграмі на його передчасну смерть переслідуваний владою історик М. Кравець, назвавши І. Гуржія “великим істориком України”¹⁸².

Між Сцїллою політичної кон’юнктури, власних історичних поглядів, сформованих у часи інтенсивного переведення історичної науки в СРСР на державно-ідеологічні рейки, і Харибдою глибоко вкоріненого українського патріотизму та українськоцентричних наукових зацікавлень довелося прожити творче життя В. Голобуцькому. Народився на Чернігівщині в родині сільського священика, вчителя і громадського діяча, певний час навчався в Новгород-Сіверській духовній семінарії, але змушений був приховувати своє соціальне походження, вказуючи вже з 1920-х рр. на те, що він нібито “із сільської бідноти”. З середини 1920-х до се-

¹⁸⁰ Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею ... – С. 462.

¹⁸¹ Див. докл.: Санцевич А. Іван Гуржій – один з подвижників української історичної науки// Середньовічна Україна. – К., 1997. – Вип. ІІ: Пам’яті члена-кореспондента НАН України Гуржія Івана Олександровича (з нагоди 80-річчя від дня народження). – С. 3 – 17; Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 405 – 411; Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею ... – С. 462 – 474; Пінчук Ю. Спомин про І. О. Гуржія// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І. О. Гуржія). – К., 1998. – Число 2. – С. 416 – 426; Коваль М. Зустріч на все життя ... – С. 432 – 437; Рубльов О. С. У пошуках правди історії ... – С. 4 – 5.

¹⁸² ІА НБУВ. – Ф. 72. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 4.

редини 1940-х рр. навчався і працював у середніх і вищих школах Росії, тут же захистив під керівництвом провідного офіційного історика СРСР Бориса Грекова кандидатську (1938), згодом і докторську дисертацію (1947). В 1947 – 1949 рр. був деканом історичного факультету Чернівецького університету, з того ж часу працював (до 1961 р.) в ІІ АН УРСР, а згодом викладав в київських вузах і був науковим співробітником Інституту економіки АН УРСР. В 1950 р. став “партійцем”. Прикметним є факт, що серед друзів В. Голобуцького був гнаний владою (про що скажемо нижче) український історик Валентин Отамановський¹⁸³. За обставин визнання державою після прийняття “Тез” 1954 р. “прогресивної історичної ролі запорізького козацтва” опублікував цикл ґрунтовних праць з історії козащини і став її офіційним літописцем, розглядаючи степове лицарство швидше під “класовим”, а не російськоцентричним, кутом зору; був одним із ініціаторів громадського руху за увічнення пам’яті запорізького козацтва¹⁸⁴. Крім того, досліджував, в т. ч. на монографічному рівні, історію економіки України в ранньомодерний час, дипломатичну історію “Визвольної війни 1648 – 1654 рр.”. Разом з іншим українським істориком Іваном Бойком (1899 – 1971) на початку 1950-х років активно протестував, навіть звертаючись до ЦК ВКП(б), проти утвердження в офіційному дискурсі для характеристики подій 1654 р. терміну “возз’єднання”¹⁸⁵.

¹⁸³ Див. докл.: Юсов С. Володимир Голобуцький: біографічний нарис // Володимир Олексійович Голобуцький (1903 – 1993 рр.): Біобібліографія. – К., 2006. – С. 22 – 67; Його ж. Наукова й педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 89 – 105; Його ж. Передмова // Володимир Олексійович Голобуцький (1903 – 1993 рр.): Біобібліографія. – К., 2006. – С. 8 – 21; Його ж. Ранній період наукової творчості В. Голобуцького: 1934 – 1941 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 339 – 349.

¹⁸⁴ “Збережемо тую славу”. Громадський рух за увічнення українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. і мат. – К., 1997. – С. 27 – 32; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Вказ. праця. – С. 60.

¹⁸⁵ Скульчик С. Вказ. праця. – С. 169.

Чи не найяскравішою постаттю з категорії тих істориків, хто мав партійний білет і українську душу, був Ф. Шевченко. Народився в с. Дунаївці на Поділлі (нині місто в Хмельницькій області). Проїшов шлях від колгоспника, робітника на взуттєвій фабриці до студента і аспіранта Московського історико-архівного інституту (студії в цій установі закінчив в 1940 р.), кандидата (1943) і доктора (1963) історичних наук, члена-кореспондента АН УРСР (1969). У 1940-і рр. працював на керівних посадах в архівних установах України, Росії, Узбекистану, викладав у Київському університеті. З 1949 р. до кінця життя був співробітником ІІ АН УРСР (з перервою у 1968 – 1972 рр., коли очолював ІА АН УРСР). Уже зазначалось, що Ф. Шевченко – один з ініціаторів видання УІЖ і перший його головний редактор. Він увійшов до української історичної науки як дослідник з небуденною (в сенсі радянської історіографії) широтою історичного світогляду та творчого діапазону. Опрацьовував питання української історії доби Хмельниччини і Гетьманщини, соціальної боротьби в західноукраїнських землях в 1840-х рр., спеціальних історичних дисциплін, історії української історіографії, теорії історії (з-під пера вченого вийшло понад 600 праць). У низці досліджень нетрадиційно розв’язував проблеми, на той час фактично табуйовані або “остаточно вирішені” в офіційній історіографії (про справжні наміри московського уряду та керівників повстанців на початковому етапі “Визвольної війни” середини ХVІІ ст., місце козацької старшини у подіях війни, значення діяльності М. Грушевського, роль дискусій та критерій істини в історичній науці тощо). Будучи ідеологічно не зацикленим вченим і одним з небагатьох, за словами І. Крип’якевича, “справжніх українських комуністів”¹⁸⁶, Ф. Шевченко відверто співпрацював з “неблагонадійними” українськими науковцями, і, таким чином, виконував роль своєрідної сполучної ланки між офіційною та неофіційною, нонконформістською історіографією

¹⁸⁶ Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип’якевич: учитель, вчений, керівник наукового колективу // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 597.

сю в УРСР. За деякі свої неортодоксальні тексти та вчинки неодноразово зазнавав ідеологічних нагінок¹⁸⁷.

Протягом усього зазначеного часу порівняно значну активність на полі історичної науки в УРСР демонстрували вчені з альтернативним до офіційного історичним світоглядом загалом і таким же баченням національної історії зокрема. Наразі неможливо бодай приблизно підрахувати кількість тих істориків в Україні, хто “в душі” протестував проти положень офіційного історичного нарративу. Відносно точним обчисленням надається, натомість, тільки кількість вчених, які чимось виявили свою нелояльність. Якщо, за підрахунками Б. Кравченка, тоді в Україні серед 35 – 40 мільйонів її жителів було лише близько 950 людей, які в той чи інший спосіб виявили свою незгоду з практикою комуністичного урядування¹⁸⁸, то, за нашими підрахунками, серед двох – трьох з половиною тисяч науковців-істориків кількість тих, які, притаманними історичній науці методами заперечували адекватність виплеканого режимом образу минулого їхньої Вітчизни, не перевищувала 15 – 20 осіб.

Таке настановлення впливало насамперед зі скептичного чи відверто негативного ставлення до існуючої комуністичної системи. Нерадянські погляди – як покажемо далі – віддзеркалювали як неповторний індивідуальний життєвий шлях, пройдений окремими вченими, так і деякі спільні “поколінські” чинники, які впливали на формування пере-

¹⁸⁷ Див. докл.: Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування ... – С. 150 – 164; Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади і роздуми ... – С. 176 – 182; Симоненко Р. Вказ. праця. – С. 214 – 231; Документи// “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1 – С. 243 – 480; Шепель Л. Вказ. праця. – С. 483 – 542; Шевченко Ф. П. Щоденникові нотатки ... – С. 559 – 646; Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина ...; Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком ... – С. 500 – 547; Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 468 – 471, 680 – 681; Батуріна С. Бібліотека Ф. П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2. – С. 55 – 66.

¹⁸⁸ Кравченко Б. Вказ. праця. – С. 317.

конань та уявлень певних груп істориків.

У суспільно-політичній та етнопсихологічній площинах для істориків цього типу була властивою чітка ідентифікація з українством, в інтелектуально-професійному сенсі – ототожнення себе з нерадянською українською історіографічною традицією і професійною культурою. Особливим ореолом (а на думку Я. Дзири – справжнім культом¹⁸⁹) в колах національно орієнтованих дослідників була оточена постань напівзабороненого до середини 1960-х рр. найвидатнішого представника національної парадигми в українській історіографії М. Грушевського¹⁹⁰.

Окрім названих ознак, виявлених неявно, можна назвати низку видимих атрибутів-маркерів, притаманних опонентам офіційної історіографії в УРСР середини 1950-х – початку 1970-х рр. Їх об'єднувала неучасть у розробці партійної і радянської проблематики та знаходження поза КПРС (окрім Михайла Марченка, партійця з 1927 р.¹⁹¹ і Миколи Ткаченка – члена партії з 1956 р.¹⁹², що для першого було, як покажемо далі, наслідком ілюзій несвідомої молодості, а для шістдесятчотирирічного М. Ткаченка – очевидно, “свідомою” спробою засвідчення політичної “зрілості”). Натомість вони наполегливо актуалізували питання “дожовтневої” української історії, дбали про піднесення в Україні студій зі спеціальних історичних дисциплін, перебували в епіцентрі пам'яткоохоронного і краєзнавчого руху (захищали від знищення пам'ятки української культури, виступали з ініціативами, спрямованими на відновлення історичної пам'яті українського народу). Жоден з них не посідав у 1950-і – 1980-і рр. науково-адміністративних посад навіть найнижчого рангу (за винятком І. Крип'якевича).

¹⁸⁹ Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. ... – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 99.

¹⁹⁰ Див.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 231 – 235, 281 – 283.

¹⁹¹ Архів Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. Р. 1246. – Оп. 4 л. – Спр. 50/ 74. – Арк. 1.

¹⁹² Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського// УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 127.

Попри виразне відчуження від офіційної історіографії, історики такого типу були приневолені до виконання певного мінімуму правил, які засвідчували їхню політичну лояльність – у публікаціях заперечували лише окремі тези і концепції офіційної візії історії, але не відкидали її загалом, вдавались до стилістичного ідеологічного камуфляжу (вставляли у свої тексти обов'язкові набори цитат з “класиків марксизму-ленінізму”, подекуди використовували типову для наукових праць в СРСР лексику і термінологію).

Генеалогічний зв'язок з українською історичною наукою дототалітарної доби зберігали “недостріляні” під час сталінських репресивних хуртовин представники генерації “двадцятників”. Всі вони пройшли через переслідування, цькування, приниження в 1930-і – 1940-і – на початку 1950-х рр. Будучи надломлені фізично і духовно, полишили активні наукові студії, втім скористалися покращенням свого становища для захисту підготовлених ще у 1920-і рр. дисертацій і видання (в пристосованому до нових умов вигляді) написаних тоді ж книг. Знаний історик господарства Гетьманщини і архівіст Павло Федоренко (1880 – 1962), якого тричі в 1930-х – на початку 1940-х рр. заарештовували і один раз ув'язнили за “контрреволюційну діяльність”, із другої половини 1940-х рр. “перекваліфікувався” в музейного працівника (в 1946 – 1948 рр. працював в історико-культурному заповіднику “Києво-Печерська Лавра”, в 1948 – 1954 рр. – у Музеї історії Корсунь-Шевченківської битви у Корсуні) і зумів видати в 1960 р. у Москві монографію “Рудни Левобережної України в XVII – XVIII вв.”¹⁹³. Історик українських міст, краєзнавець, поліглот (знав 17 мов), керівник “Братства самостійників” у часи Центральної Ради і учасник бою під Крутами Валентин Отамановський (1893 – 1964) був двічі засуджений у 1930-і рр., з 1936 по 1958 р. поневірявся поза межами України, заробляючи

¹⁹³ Див. докл.: Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Три справи і одне життя (П. К. Федоренко) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – К., 1991. – С. 228 – 233; Їх же. Доля історика // Репресоване “відродження”. – К., 1993. – С. 198 – 211.

на життя викладанням і перекладами з іноземних мов; водночас домігся захисту кандидатської (1946, Московський університет), докторської (1956, Ленінградський університет) дисертацій з урбаністичної проблематики, публікації докторської монографії “Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.” (Саратов, 1955), повернення в 1958 р. в Україну, де до кінця життя очолював кафедру латинської мови в Харківському медінституті і опублікував низку розвідок з історії української медицини¹⁹⁴. Представник “київської” історичної школи М. Грушевського дослідник селянства Гетьманщини Микола Ткаченко (1892 – 1965) після звільнення з ВУАН у 1933 р. (з клеймом “класовий ворог”) не піддавався прямим репресіям, але довго в наукових інституціях в Україні, в які вдавалось влаштуватися, не затримувався; під час посідання своєї останньої наукової посади старшого наукового співробітника Інституту літератури АН УРСР (1952 – 1963) переорієнтувався на вивчення життя і творчості Тараса Шевченка, разом з істориком Оленою Компан та мистецтвознавцем, істориком української архітектури Григорієм Логвином опублікував на сторінках УІЖ (1964, № 2) лист-заклик до створення істориками УРСР “фундаментальної праці про культуру українського народу”¹⁹⁵ (яка в період української радянської історіографії так і не була написана); незадовго до смерті, як уже значалося вище, захистив докторську дисертацію зі своєї “старої” теми¹⁹⁶.

¹⁹⁴ Див. докл.: Кароєва Л. Р., Шпильова Л. М. Валентин Дмитрович Отамановський // http://www.museum.vn.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=49&Itemid=9; Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893 – 1964) – вчений, педагог, організатор науки. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006; Воловик В. П. В. Д. Отамановський у спогадах // http://www.museum.vn.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=51&Itemid=9.

¹⁹⁵ Компан О. С., Логвин Г. Н., Ткаченко М. М. Створити “Історію української культури” // УІЖ. – 1964. – № 2. – С. 158.

¹⁹⁶ Див. докл.: Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 116 – 131; 1999. – № 5. – С. 110 – 118; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довід-

Назовні (а певною мірою – і насправді) значно благополучніше в останні роки життя складалась наукова біографія чи не найвидатнішого учня М. Грушевського, автора близько 900 праць (з яких у 1950-і – 1960-і роки в УРСР видано не більше 60-и) Івана Крип'якевича (1886 – 1967). До початку 1950-х рр. ветеран української науки, людина з давно сформованими твердими українськими переконаннями пережила і піднесення до рангу радянського доктора наук, декана історичного факультету Львівського університету, керівника Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР на зламі 1930-х – 1940-х і в середині 1940-х рр., і бруталне цькування в післявоєнний час за належність до школи М. Грушевського. На початку 1950-х рр., у зв'язку з підготовкою до ювілею “возз'єднання України з Росією”, влада знову потребувала І. Крип'якевича як провідного в Україні знавця Хмельниччини, який міг сказати вагоме слово у цій пропагандистській акції. В тактиці загравання з І. Крип'якевичем важливим був також і такий аспект, як політична недоцільність ігнорування надто високого громадського і наукового авторитету вченого в умовах нового курсу Кремля щодо України і змін в історичній науці після 1953 р. І знову кар'єра науковця пішла вгору – в 1953 р. його призначили директором ІСН АН УРСР (на цій посаді він перебував до виходу на пенсію у 1962 р.), в 1958 р. Івана Петровича було обрано академіком АН УРСР, в 1961 р. надано звання заслуженого діяча науки УРСР. Змушений був вдаватися до реверансів в сторону режиму і сам вчений – писати в низці праць про “віковічні зв'язки українського і російського народів”, про те, що Б. Хмельницький був “поборником возз'єднання” і т. п., номінально засудити свої “немарксистські” праці дорадянського періоду наукової творчості¹⁹⁷. Проте навіть у написаних під приводом “перейславської” кампанії дослідженнях (“Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.” (К., 1953), “Богданник. ... – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 322 – 324; Юркова О., Федірко О. Вказ. праця. – С. 548 – 554.

¹⁹⁷ Крип'якевич І. П. З приводу однієї замітки // УІЖ. – 1959. – № 3. – С. 153.

Хмельницький” (К., 1954)) як мінімум на фактологічному рівні не хибив проти історичної істини. У сер. 1950-х – сер. 1960-х рр. розгорнув активну роботу в царині спеціальних історичних дисциплін, найвищим досягненням якої було упорядкування разом з Іваном Бутичем археографічної збірки “Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657)” (К., 1961). У студіях і виступах на наукових форумах І. Крип'якевич принципово і, за тих обставин, філігранно обстоював принципи науковості в історичних дослідженнях. Як керівнику ІСН АН УРСР І. Крип'якевичу вдалося сформувати із співробітників цієї установи науково продуктивний колектив українських вчених-гумантаріїв і протистояти спробам наповнити Інститут “ідеологічно підкутими” кадрами. Всупереч витвореному в СРСР у сер. 1950-х – 1960-і рр. образу І. Крип'якевича – “українського радянського історика”, який позбувся своїх “помилок буржуазно-націоналістичного характеру”, насправді він залишався людиною, глибоко чужою радянській системі; це знали і самі уповноважені до ідеологічної роботи в УРСР органи (показово зазначене ілюструє факт постійного нагляду за істориком з боку КДБ)¹⁹⁸.

Зовсім іншою, ніж у галичанина І. Крип'якевича, була генеза світогляду радянського українця, дослідника української історіографії, культури, політичної історії Михайла Марченка (1902 – 1983). До кінця 1930-х рр. він був вірним неофітом комуністичної ідеї: в рідному селі Гатне біля Києва очолював ревком і комбід (1919), брав участь у партизанському русі проти армії А. Денікіна, займав керівні громадсько-партійні посади в селах на Київщині, був

¹⁹⁸ Значний обсяг інформації про діяльність І. Крип'якевича в 50-і – 60-і рр. містять матеріали збірника (зокрема використані і в нашому дослідженні) “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві”. Окрім того, див.: Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. – К., 1969. – С. 114 – 116; Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. ... – С. 5 – 9; Заболотна І. М. Археографічна діяльність та джерелознавчі студії І. П. Крип'якевича. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

тут одним з організаторів колгоспів. Навчався в Інституті червоної професури (1932 – 1937), після закінчення якого в 1937 р. був скерований ЦК КП(б)У до Інституту історії України АН УРСР, де його обрали секретарем партійної організації і призначили завідувачем сектором “феодалної доби” (причому захистив кандидатську дисертацію в 1940 р.). Людина пряма і незалежна, тоді ще щирий комуніст-інтернаціоналіст, на відміну від багатьох своїх колег по Інституту, не сприйняв переорієнтації історичної науки СРСР з “класових” на шовіністично-російські позиції, про що відверто висловлювався в приватних бесідах і на наукових зібраннях. На світосприйняття М. Марченка вплинули і приятельські взаємини, які зав’язалися в стінах академічної установи, з чільним діячем української історичної науки, що пережив на той час ідеологічні гоніння, О. Оглоблиним¹⁹⁹. Особливо важливим чинником, який сприяв еволюції вченого в сторону нелояльності до влади, було перебування на посаді ректора Львівського університету після приєднання Західної України до УРСР (жовтень 1939 р. – серпень 1940 р.). Тоді М. Марченко побачив справжні реалії життя в нерадянському світі, мав можливість спілкування з вільною від комуністичної “зашореності” львівською інтелігенцією, а головне – отримав необмежений доступ до забороненої в Радянській Україні літератури. Зерна зневіри в системі, якій віддано служив, рясно проросли під час ув’язнення в сталінських таборах в 1941 – 1944 рр. У післявоєнний час викладав у Київському педінституті, а з 1956 р. до виходу на пенсію у 1974 р. – у Київському університеті. З понад 80-ти його наукових і науково-популярних праць найзначнішими були єдина синтетична студія з історії української культури в історичній науці УРСР 1930-х – 1980-х рр. “Історія української культури: З найдавніших часів до середини XVII ст.” (К., 1961) і написана значною мірою з неортодоксальних позицій “Українська історіографія

¹⁹⁹ Верба І. Олександр Оглоблин та його праця “Українська історіографія. 1917 – 1956”// Оглоблин О. Українська історіографія. 1917 – 1956. – К., 2003. – С. 8.

(з давніх часів до середини XIX ст.)” (К., 1959)²⁰⁰. В рецензійній полеміці з приводу останнього дослідження захищав від “обпльовування” наукову спадщину М. Грушевського²⁰¹. Погляди М. Марченка-громадянина засвідчують його “антирадянські” висловлювання в колі рідних і близьких (наприклад, Валерію Марченку він говорив, що “будуючи нове суспільство, мені і не ввижалося, що воно обернеться в такий кошмар”, а сусідці і приятельці О. Компан якимось кинув репліку: “Проср ... ли ми Україну в 1918 році”)²⁰².

У 1950-і – 1960-і рр. в українську історіографію увійшли ряд істориків дещо молодшого від названих вчених покоління, які мали (чи здобули) нерадянське, національно-патріотичне світосприйняття і наважились на спротив панівному способу писання історії України. Мова йде про дві нечисленні групи істориків, що жили і працювали відповідно у “галицькій” та “загальноукраїнській” столицях – Львові і Києві. При цьому певні відмінності між ними простежувалися не лише у такому формальному показнику, як місце фізичного перебування, а й способі набуття та характері “інакшості”.

Ніколи не був носієм радянської ідентичності відомий історик соціально-економічних процесів в Україні пізньосередньовічного та ранньомодерного періодів, фахівець із спеціальних історичних дисциплін Ярослав Кісь (1918 – 1986). Народився в с. Підмихайлівці на Станіславщині (нині –

²⁰⁰ Див. докл.: Михайло Марченко/ Підготовка тексту док. до друку та примітки О. С. Рубльова// УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 119 – 129; № 2. – С. 92 – 118; № 3. – С. 66 – 77; Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика// УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 106 – 118; Михайло Марченко (1902 – 1983). Патріот, репресований історик// Зона. – 1993. – № 4. – С. 187 – 206; Марченко В. Листи до матері з неволі. – К., 1994. – С. 354 – 359; Марченко В. Творчість і життя. – К., 2001. – С. 496 – 498.

²⁰¹ Див.: Михайло Марченко (1902 – 1983). Патріот, репресований історик ... – С. 195 – 200.

²⁰² Дзира Я. І. Чверть століття поруч// Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методик: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 60.

Івано-Франківська область) в родині національно свідомих українців. На формування історичних поглядів майбутнього вченого важливий вплив мало навчання на філософському відділенні Греко-католицької богословської академії у Львові (1937 – 1939), де слухав курси, які читались учнями М. Грушевського Іваном Крип'якевичем, Миколою Чубатим, знаним українським археологом Ярославом Пастернаком²⁰³. В роки навчання на історичному факультеті Львівського університету (1939 – 1948 рр., з перервою у 1940 – 1945 рр., коли проходив військову службу у лавах Червоної Армії, хоча не брав участі у воєнних діях) захоплювався викладами іншого “грушев'янця” Мирона Кордуби²⁰⁴. Все професійне життя Я. Кіся було пов'язане з його Альма Матер, де викладав з 1948 до 1986 рр., захистив тут кандидатську (1953) і докторську (1969) дисертації. Хоча зберігав зовнішні вияви лояльності до режиму, у своїй дидактичній і науковій діяльності ніколи не зраджував своїх переконань і не піддавався партійному диктату, що було в перетвореному на бастион боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” університеті справжньою рідкістю. Його наукові праці не містили жодного кон'юнктурно-ідеологічного компоненту, в навчальних аудиторіях і неопублікованих текстах опонували радянській історіографічній ортодоксії (наприклад, на засіданнях гуртка з вивчення “феодалної” історії України, яким керував впродовж 1957 – 1973 рр., у розмовах зі своїми дипломантами закликав опрацьовувати українську історію за творами М. Грушевського, дорадянськими студіями І. Крип'якевича, працями польських істориків першої пол. ХХ ст., у яких можна було знайти посилання на заборонених в ті роки українських і західних авторів, а в одній з неопублікованих рецензій назвав М. Грушевського “видатним вченим”²⁰⁵). Промовисто про репутацію науков-

²⁰³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 451. – Оп. 2. – Спр. 724. – Арк. 48 – 50.

²⁰⁴ Архів Львівського національного університету ім. І. Я. Франка. – Ф. Р. – 119. – Оп. 10. – Спр. 94. – Арк. 14.

²⁰⁵ Державний архів Львівської області. – Ф. Р. – 119. – Оп. 17. – Спр. 614. – Арк. 69 – 70.

ця свідчить такий факт: незадовго до смерті І. Крип'якевич заповідав своєму синові Роману Крип'якевичу передати домашній архів родини комусь з трьох осіб, серед яких історик назвав Івана Бутича, Ярослава Ісаєвича та Ярослава Кіся²⁰⁶.

Чи не найбільше відчуження від офіційної історіографії в УРСР було притаманним професійній і громадянській поведінці сходознавця, дослідника окремих проблем історії України та спеціальних історичних дисциплін Ярослава Дашкевича (нар. у 1926 р. у Львові). Батьками вченого були відомі галицькі військові та громадські діячі доби Української революції і міжвоєнного часу Роман Дашкевич та Олена Степанів; він, за словами його біографа Ігоря Гирича, “тисячами ниток був пов'язаний з різними середовищами політичного і культурного галицького життя 20 – 30-х рр. ХХ ст.”²⁰⁷. Отримане в юнацькі роки патріотичне виховання, добрий науковий вишкіл (закінчив Академічну гімназію у Львові (1944) і філологічний факультет Львівського університету (1949)), схильність до самоосвіти і широке коло наукових зацікавлень “спроєктували” подальшу наукову біографію Я. Дашкевича, а демонстративна закоріненість у національну традицію значною мірою визначили ставлення режиму до діяльності дослідника, як і самого Ярослава Романовича – до влади та одержавленої “української радянської науки”. В радянські роки зазнавав постійних переслідувань, обмежень в науковій діяльності (“репресивна” глава біографії Я. Дашкевича почалася в сталінських в'язницях та таборах, згодом його не допускали до відповідних навіть формальним досягненням вченого наукових посад, забороняли публікуватися, примушували до довгих років безробіття). В центрі його наукових зацікавлень у радянський період були проблеми вірменістики, передусім українсько-вірменські історичні зв'язки (за монографією “Армянские колонии на Укра-

²⁰⁶ Яремчук В. Вказ. праця. – С. 118. Про Я. Кіся див. докл.: Яремчук В. Вказ. праця. – С. 98 – 161.

²⁰⁷ Гирич І. Від Данила Галицького до Омеляна Пріцака: штрихи до історіографічних студій ювіляра // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 8.

не в источниках и литературе XV – XIX веков (Историографический очерк)” (Ереван, 1962) захистив в Інституті історії АН Вірменської РСР в 1963 р. кандидатську дисертацію); був укладачем низки археографічних видань; мав плідні наукові контакти з зарубіжними вченими і активно публікувався за кордоном²⁰⁸.

Виразно еретичну позицію в контексті радянської історіографії займав гурт з чотирьох дослідників, який працював у відділі “історії феодалізму” ІІ АН УРСР в 1960-і – на початку 1970-х рр. До нього входив історик східного слов’янства і археолог Михайло Брайчевський (1924 – 2001), дослідниця історії міст України ранньомодерної доби та історіософських питань Олена Компан (1916 – 1986), історик запорізького козацтва, української рукописної книги XVI – XVIII ст., життя і творчості Володимира Вернадського Олена Апанович (1919 – 2000), історик-джерелознавець, літературознавець, мовознавець Ярослав Дзира (нар. у 1931 р.).

В кожного з них був свій особливий шлях визрівання критичного ставлення до радянської дійсності, зокрема і до постулатів офіційної історичної науки. Цікаво, що майже всі вони (окрім Я. Дзирі) не були етнічними українцями і не виховувались в юнацькі і молоді роки в українському культурному середовищі, проте вже в 1960-і рр. перетворились на завзятих волонтерів національної історичної спадщини. На те, що виходець з етнічно польсько-російської і російськокультурної київської родини М. Брайчевський став українцем, мали вплив не тільки довготривалі чинники (як, приміром, сталий професійний інтерес до раннього періоду української історії, пам’яток київської старовини), але й такий, здавалось би, малозначущий фактор, як роки навчання в російській (!) середній школі. Саме там, як згадував сам М. Брайчевський, від вчительки української мови

²⁰⁸ Див. докл.: Гирич І. Від Данила Галицького до Омеляна Прицака ... – С. 7 – 23; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. ... – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 92 – 94; Білокінь С. До питання про авторство “Словника українських псевдонімів” ... – С. 830 – 874; Богачевська-Хом’як М. Наука – невід’ємна частина його життя. ... – С. 33 – 39.

і літератури Марії Полікарпівни Юркової він почув і за-своїв “елементарну істину: кожен народ має право на свою мову, на свою культуру і на свій особливий імідж”; і саме вона прищепила юнакові “глибокий пієтет до української проблематики”²⁰⁹. О. Компан, в якій, за її словами, “не було ні краплини української крові”²¹⁰, увійшла в коло української підрадянської інтелігенції доби хрущовської “відлиги” та її ідейних шукань значною мірою завдяки шлюбному союзу з відомим, не дуже шанованим владою українським письменником Іваном Сенченком (1901 – 1975), а арешт в 1937 р. батька і смерть у ніч арешту матері, нужденні передвоєнні і воєнні роки (на утриманні О. Компан залишилось два молодші брати і сестра)²¹¹ не могли не викликати прохолодне ставлення до режиму. Білоруска О. Апанович прийшла до українського берега, занурюючись у світ степового лицарства і ставши, як жартував Ф. Шевченко, “першою жінкою, яка проникла в Запорізьку Січ”; а під впливом розповідей колег-істориків, які пережили голодомор 1932 – 1933 рр., що воскресили спогади про трупи померлих від голоду селян, котрі бачила власними очима в Харкові в 1933 р., поступово зароджувались сумніви в справедливості суспільного ладу у “першій у світі країні трудящих”²¹². Єдиним із “четвірки” “відступників” з академічного інституту, кому не потрібно було проходити складну ідейну еволюцію, був Я. Дзира – виходець з галицької селянської сім’ї, в якій виховувався в національно-християнському дусі, він вже в юнацькі роки двічі потерпав від своєї “ідейної незрілості” – в 1947 р. був виключений з середньої школи за використання у відповідях на уроках історії знань, почерпнутих

²⁰⁹ ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 13. – Арк. 23 – 24.

²¹⁰ Дзира Я. І. Четверть століття поруч ... – С. 58.

²¹¹ Там же. – С. 50 – 52.

²¹² Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович// УІЖ. – 1999. – № 5. – С. 74; Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина ... – С. 48; Інтерв’ю Олени Михайлівни Апанович // <http://archive.khpg.org.ua/en/index.php?id=4121119522>

із забороненої літератури – “Великої історії України” Миколи Голубця та Івана Крип’якевича, праць Дмитра Дорошенка, Володимира Кубійовича, Богдана Лепкого. В 1949 р. його звільнили з роботи в школі, де вчителював у початкових класах, за те, що не спромігся вступити до комсомолу²¹³.

Аналіз життєвого і творчого шляху М. Брайчевського, О. Компан, О. Апанович та Я. Дзири дозволяє зробити висновки і про деякі загальні обставини, які привели усіх їх до, так би мовити, “спільного знаменника”. Це, передусім, їх близькість до середовища українських інтелектуалів, які склали ядро руху “шістдесятників” – усі вони (у більшій чи меншій мірі) мали добрі людські стосунки та знаходились у колі ідей Ліни Костенко, Алли Горської, Івана Дзюби, Зіновії Франко, Євгена Сверстюка, Івана Світличного²¹⁴. Усі мали в домашніх бібліотеках або давали читати, дарували один одному “всюдисущого”, як його називали у “феодалному” відділі, М. Грушевського, інших класиків української історіографії, праці яких перебували в спецфондах²¹⁵. Захоплювалися (окрім перекonanого антикомуніста Я. Дзири) “новим прочитанням” й класиків “марксизму-ленінізму”, також до їхнього читацького репертуару входили актуальні для того часу твори ревізіоністів марксизму Пальміро Тольятті, Мілована Джіласа²¹⁶. Інформацію про справжній

²¹³ Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. ... – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 98 – 99; Дмитрієнко М. Портрет історика очима його колег ... – С. 12 – 13.

²¹⁴ Дзира Я. І. Четверть століття поруч ... – С. 53 – 54; Шудря М. Суцвіття, бите холодами // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 78 – 79; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. ... – С. 19, 69.

²¹⁵ Мельник І. М. Книжок не може бути багато // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 8 (Спецвипуск 3): Пам’яті М. Ю. Брайчевського присвячується. – С. 60; Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина ... – С. 146 – 147; Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування ... – С. 152.

²¹⁶ Дзира Я. І. Четверть століття поруч ... – С. 53, 56 – 57; Мельник І. М. Вказ. праця. – С. 61.

стан речей у країні і світі отримували також із повідомлень західних радіостанцій²¹⁷.

Звичайно ж, що на погляди кожного з них мало неабиякий вплив тісне взаємне спілкування. Їх зближувала не тільки професійна (дослідження історії України з неофіційних позицій), громадсько-просвітницька діяльність (зокрема, читали лекції з історії України, козацтва на громадських засадах в 1967 – 1968 рр., заборонені владою в 1968 р.²¹⁸, були ініціаторами організації і активістами Українського товариства охорони пам’яток історії та культури²¹⁹ тощо), але й репресії з боку режиму – всі вони, починаючи з 1972 р. аж до кінця 1980-х рр. перебували на становищі проscribeваних науковців.

Найбільш плідною в науковому сенсі і виразною в розумінні громадської позиції в середовищі згаданої неформальної групи істориків була постать М. Брайчевського. Був людиною харизматичною, наділеною багатьма винятковими моральними та інтелектуальними якостями. Як вчений вирізнявся широтою зацікавлень і неабиякою ерудованістю, оригінальним, власним баченням історичних подій і явищ, яке принципово обстоював у суперечках навіть з визнаними авторитетами історичної науки. Є автором близько 500 опублікованих і кількох десятків неопублікованих праць, переважна частина яких присвячена різним питанням історії східних слов’ян в I тис. н. е. Історичні погляди М. Брайчевського формувались під впливом глибокого опрацювання і вдумливого аналізу праць К. Маркса (вважав його “великим вченим, який до “марксизму” в його радянській інтерпретації немає ніякого відношення”²²⁰), Ф. Енгельса і

²¹⁷ Дзира Я. І. Четверть століття поруч ... – С. 53; Інтерв’ю Олени Михайлівни Апанович // <http://archive.khpg.org.ua/en/index.php?id=4121119522>

²¹⁸ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 245 – 247.

²¹⁹ Заремба С. З. Українське товариство охорони пам’яток історії та культури ... – С. 97; Рубльов О. С. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова ... – С. 31.

²²⁰ Мельник І. М. Вказ. праця. – С. 61.

В. Леніна, творів М. Грушевського, до якого ставився з великою пошаною²²¹, класичної та сучасної йому російської і європейської літератури з ділянки археології та історії Європи (зокрема, високо цінував концепцію визнаного фахівця слов'яно-руської археології Бориса Рибаківа про найдавніше середньодніпровське, а не північне, ядро Київської Русі²²²). Попри те, що деякі ортодокси в ІА АН УРСР вже в 1950-і рр. вважали М. Брайчевського “українським буржуазним націоналістом”²²³, як гадаємо, до початку – середини 1960-х рр. він не сприймався офіціозом і не був опозиційно налаштованою до влади особою. Про це, наприклад, свідчить те, що він у той час залучався до написання колективних синтезів, серед них “Нариси стародавньої історії Української РСР” (К., 1959), “Історія Української РСР” (К., 1967, 2 тт.), “Історія селянства Української РСР” (К., 1967, 2 тт.), “Історія українського мистецтва” (К., 1966 – 1968, 6 тт.); підготував за власною ініціативою в 1960 р. до друку цілком “правовірний” підручник з “основ марксистської філософії” (приміром, в ньому міститься твердження про те, що “багатонаціональний СРСР – приклад блискучого вирішення національної проблеми в соціалістичній державі”²²⁴); впродовж 1955 – 1960 рр. п'ять разів побував за кордоном (у тому числі туристом у 1956 р. – у Фінляндії та Швеції)²²⁵. Тільки активна участь у русі “шістдесятників”, який з середини 1960-х рр. все більше перетворювався в політичну опозицію режиму (а стаття М. Брайчевського “Приєднання чи возз'єднання?” набула значної популярності у самвидаві, стала одним з маніфестів українських дисидентів²²⁶), та-

²²¹ Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття// Український історик. – 1996. – № 1 – 4. – С.319 – 321; Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 233 – 234, 282.

²²² ІР НБУВ. – Ф. 320. – Спр. 1522. – Арк. 1.

²²³ Там же; Там же. – Спр. 13. – Арк. 160.

²²⁴ Там же. – Спр. 65. – Арк. 320, 322, 357, 508.

²²⁵ Інститут археології НАН України, відділ кадрів. – Особова справа Брайчевського Михайла Юліановича (нумерація аркушів відсутня).

²²⁶ Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження

кож репресії проти історика за його принципову наукову і громадську позицію, до яких вдавалася влада в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр., остаточно підштовхнули історика у табір переконаних “антирадянщиків”. Надалі, аж до кінця 1980-х рр. М. Брайчевський залишався “персоною нон-грата” (за висловом Г. Касьянова²²⁷) в українській радянській історіографії. М. Брайчевський закарбував своє ім'я в анналах української історичної науки як самотній вчений Радянської України 40-х – 80-х рр., який вже у працях 1960-х рр. оприлюднив не лише незгоду з окремими положеннями офіційної схеми історії України, а й фактично обґрунтував її загальну неспроможність.

На спеціальну увагу в контексті ролі “кадрового” чинника в конструюванні історичних образів України в сер. 1950-х – на поч. 1970-х рр. заслуговують неформальні об'єднання вчених-істориків. Незважаючи на відсутність в сучасній історіографії конвенції з приводу поняття “наукова історична школа”²²⁸, можемо говорити про наявність й узгоджених

... – С. 20 – 21; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. ... – С. 115 – 116.

²²⁷ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. ... – С. 116.

²²⁸ Див. докл.: Грицак Я. Чи була школа Грушевського?// Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції, Львів, 24 – 25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 138 – 152; Водотика С. Г. Взаємодія наукових шкіл української історіографії 1920-х років// Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С. 116 – 120; Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми “наукова історична школа”// Український історик. – 1997. – № 1 – 4. – С. 40 – 46; Мерніков Г. І. Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми теорії та історіографії. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997; Кіян О. І. Генезис категорії “Київська історична школа” в історіографії// Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 154 – 165; Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. – Rzeszów, 2005. – S. 127 – 173; Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії// Ейдос. – 2006. – № 2. – С. 381 – 404.

підходів. Загалом в теоретичних рефлексіях над поняттям “наукова історична школа” побутує думка, що для іменування певного колективу істориків “школою” недостатнім є існування зв’язків “вчитель (науковий керівник) – учні” та єдиної тематики чи галузі досліджень; такі колективи повинні бути автономними утвореннями, які самостійно визначають свої дослідницькі пріоритети і програми, їх робота має базуватися на специфічних теоретичних підвалинах (методологія історії, джерелознавча методика), на усвідомленні самими репрезентантами історичних шкіл та їхніми сучасниками належності окресленого кола науковців до такого роду об’єднань. У зазначеному розумінні жодна зі “шкіл” істориків УРСР 1950-х – 1970-х рр., які нині згадуються в літературі, не “дотягує” на таку кваліфікацію. Тим паче, “школи” в історичній науці УРСР зазначеного періоду не витримують порівняння з попередніми “дидактичними” школами (як такого типу об’єднання істориків назвав Єжи Матерніцький²²⁹) в українській історичній науці за їх місцем у визначенні образу історії (“галицькою” і “київською” школами М. Грушевського, школами Миколи Василенка, Дмитра Багалія, Матвія Яворського).

Все ж елементи наукової історичної школи були притаманними групі учнів знаного історика-аграрника, професора Львівського університету Дмитра Похилевича (1897 – 1974), яку склали Я. Мельничук, Я. Ісаєвич, М. Крикун, Г. Яценко, В. Пірко, історик з Білорусі С. Щербаков. Під керівництвом Д. Похилевича названі дослідники захистили кандидатські дисертації з питань соціально-економічної історії українських і білоруських земель в ранньомодерну добу, більшість з них (окрім Я. Ісаєвича) зберегли “вірність” цій проблематиці і у подальшій науковій діяльності²³⁰.

В 1960-х – на початку 1970-х рр. в Ужгородському уні-

²²⁹ Maternicki J. Op. cit. – S. 127.

²³⁰ Див.: Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть ... – С. 10; Титаренко Д. М. Короткий нарис наукової і громадської діяльності Пірка Василя Олексійовича // В. О. Пірко. Біобібліографічний покажчик. – Донецьк, 2005. – С. 3 – 4.

верситеті оформилось коло дослідників, які під керівництвом відомого історика соціально-економічних відносин на Закарпатті у ХVІІІ – ХІХ ст. Іллі Шульги (1921 – 1993) займались вивченням господарства західноукраїнських земель в період їх капіталістичної модернізації. До неї належать В. Задорожній, О. Мазурок, Г. Божук, Г. Дем’ян, С. Дровозюк, М. Зінченко, М. Лихогляд, І. Мазило, Л. Раковський, В. Пальок, Р. Стівбун, М. Ткаченко²³¹.

Ситуація в історичній науці УРСР залежала і від ще менш формалізованих співтовариств, в основі яких було співробітництво рівних за своїм науковим статусом вчених в реалізації спільних наукових планів і особистісні зв’язки, дружба, взаємоповага. Таким чином співпрацювали задля піднесення рівня історичної науки, організації студій зі спеціальних історичних дисциплін, конкретної археографічної роботи І. Крип’якевич, Ф. Шевченко, І. Бутич, ряд інших дослідників. Відбувалося взаємне рецензування наукових праць, було підготовлено одне з найкращих археографічних видань того часу (згадувана вище збірка документів Б. Хмельницького), розквітнув семінар із спеціальних історичних дисциплін при філіалі Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, на серйозний науковий часопис перетворились АУ і було організовано вихід збірника “Історичні джерела та їх використання”²³².

В 1950-і – 1970-і рр. вагомий вплив на вивчення проблем історії України 1917 – 1920 рр. мав тандем істориків ІІ АН УРСР та товаришів “по життю” М. Супруненко та М. Рубача. Його видимим результатом стала підготовка спільних узагальнюючих праць з історії “Жовтневої революції” в Україні²³³.

Значною мірою завдяки дружнім зв’язкам, взаємній підтримці у коридорах влади та науковому співробітництву

²³¹ Товстопят Л. М. І. Г. Шульга як історик України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 8.

²³² Сливка Ю. Листування Івана Крип’якевича з Федором Шевченком ... – С. 500 – 502; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть ... – С. 10 – 11.

²³³ Терещенко Ю. Вказ. праця. – С. 62 – 68.

складались наукові кар'єри істориків і впливових партійних діячів 1950-х – 1960-х рр., “вихідців” з Харківського університету А. Скаби, Ю. Кондуфора і В. Астахова²³⁴. Зокрема, у співавторстві Ю. Кондуфора і В. Астахова у 1950-і рр. вийшли три монографії про події “трьох революцій” у Харкові і Харківській губернії²³⁵.

Таким чином, велика частина істориків зазначеної доби – принаймні ті, хто належав до вчених “першого плану” – не були фанатичними трубадурами режиму, хоча більшість все ж позиціонувались як лояльні громадяни “країни Рад”. Ця ж більшість, яка формувала кадрову основу історичної науки УРСР в 50-і – 60-і рр., мала радянський фаховий вишкіл і не мала пошани (ба, навіть достатньої інформації) до надбань своїх попередників та сучасників у небільшовицькому світі. Її представники ідентифікували себе з офіційною радянською історіографією та її дослідницькою культурою (з перевагою принципу “партійності” над науковістю, звичкою слідувати у фарватері партійних приписів, нерозвиненістю навиків самостійної думки, домінуванням у творчості “актуальної” проблематики та “марксистсько-ленінських” поглядів на хід історичного розвитку тощо). Хоча не можна відкидати використання в науковій діяльності “рафінованих” “радянських істориків” в УРСР стратегій адаптації, все ж вони не стільки пристосовувалися до існуючих вимог, скільки органічно їх приймали, служили системі, яка розглядала історичну науку, як свою ідеологічну підпору, “не за страх, а за совість”.

Специфічно радянські якості кадрового складу історичної науки в УРСР плекалися системою, вони були, з одного боку,

²³⁴ Куць О. М. В. І. Астахов у моєму житті// Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях). – Х., 2002. – С. 103; Пиріг Р. Я. Сторінки спогадів// Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях). – Х., 2002. – С. 114; Юркова О. Юрій Кондуфор: Біографічно-історіографічний нарис// Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: В 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 9.

²³⁵ Юркова О. Вказ. праця. – С. 9.

– необхідними, з іншого – цілком достатніми для реалізації завдань, які ставились перед професійною історіографією.

При тому ототожненні з радянською історичною наукою, який був властивим питомій частині істориків в УРСР, починаючи з середини 1950-х рр. виокремилась нечисленна група істориків-нонконформістів. Вони поставили на порядок денний момент автономії творчого процесу та поступового розкріпачення наукової історичної думки. Не випадковим здається те, що серед тих, хто чинив опір нав'язуванню гранднарративу, бачимо винятково й опонентів більшовицького ладу в політичному сенсі. До них належали ті українські історики, які вціліли від сталінських чисток або ж були виховані вчителями із генерації adeptів української Кліо, що творила в міжвоєнний період, чи були представниками тієї частини українського суспільства, яку називають “дітьми відлиги”.

Між цими відмінними за суспільно-політичними та професійно-інтелектуальними орієнтаціями середовищами українських істориків гравітувала група вчених, до розуміння змісту світогляду якої можна наблизитись, скориставшись такою формулою: “політично – радянці, етнічно – українці”. В фаховому ж плані їх об'єднувало прагнення вивести історичну науку в УРСР на той науковий рівень, який відповідав кращим зразкам історичної науки в СРСР, та примирити елементи українськоцентричного бачення історії з російськоцентричним офіційним історичним нарративом.

У мережі взаємопов'язань, в яких функціонувала історична наука в постсталінській Україні, вирішальну роль відігравала політична влада. Навіть найкращі представники української радянської історіографії зазначеного періоду були позбавлені можливостей для повноцінного оволодіння своїм ремеслом і реалізації творчих здібностей та потенціалу. Хоча політичний пресинг на “бійців ідеологічного фронту” після закінчення ери сталінізму помітно зменшився, він і далі залишався основним принципом співіснування держави й професійних істориків. Підпорядкування історичної

науки завданням більшовицького режиму здійснювалось за допомогою жорстко централізованої системи її організації, контролю за комунікативними практиками, суворої цензури інтелектуальної продукції, методів силового примусу, матеріальних і моральних стимулів. Відмова від фізичних репресій як засобу упокорення інтелігенції, надання ширших матеріальних і творчих можливостей ще більше заохочували до консенсусу історичної професії з існуючими вимогами і концепціями.

Попри те, що зрушення, які мали місце в площині соціальних умов історичної науки в Україні, принципово не змінили її характеру як жорстко залежної від політико-ідеологічних чинників, перегляд владою терористичних методів керівництва науковим життям зумовив певну лібералізацію професійної історичної думки. Найбільш чутливо на пом'якшення ставлення до істориків в УРСР відреагували національно орієнтовані історики-інакодумці, які в різний спосіб атакували рудименти і переглядали догми радянської історіографії, насамперед ті, що стосувалися насадженого нею образу історії України.

Все ж з великою долею вірогідності можна припускати, що більшість істориків УРСР в сенсі інтелектуальних і суспільно-політичних уподобань залишалися типово радянськими вченими, які ретельно дослухалися до політичної кон'юнктури, були такими ж “людьми зі Страху”, як і мільйони звичайних простих громадян “країни Рад”, “не могли жити без вказівок “згори” і навіть чекали на такі вказівки”²³⁶.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ОФІЦІЙНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ 1950-Х – ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ

3.1. “Сталінський” образ “історії УРСР”

Двохтомний синтез “Історія Української РСР” (К., 1953 – 1956)¹ став першою оприлюдненою працею узагальнюючого характеру, в якій було втілено владну інтерпретацію національного минулого, вироблену в пізньосталінський період та перші післясталінські роки. У центрі уваги авторів цього тексту – історія українського народу, минувшина ж інших спільностей, які населяли та населяють українську етнічну територію, в тому числі і росіян, фактично не розглянута. Висвітлено питання його політичної, соціально-економічної та культурної історії (поняття “культура” розуміється в традиційних категоріях – як розвиток освіти, науки і мистецтва), подано виклад головних етапів етногенезу українців. Історичний розвиток українського народу розглянуто як закономірний поступ у напрямку звільнення з-під соціального і національного гніту.

В основу періодизації “Історії Української РСР” покладено т. зв. формаційний принцип. При цьому весь український історичний процес поділено на більші дві частини: “дожовтневу” добу – до “Лютневої буржуазно-демократичної революції” включно (перший том) та період “підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції” й “побудови соціалізму в УРСР” (другий том). Такий поділ, як і назва праці, застосовані вперше в радянський час у цьому синтезі, демонстрували виняткове значення комуністичного періоду в історії українського народу і применшували вагу його попереднього історичного досвіду. В свою чергу пер-

¹Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I; Історія Української РСР. – К., 1956. – Т. II.

²³⁶ Советская историография. ... – С. 23 – 24.

ший том містить такі розділи-етапи: 1. “Первісно-общинний лад і зародження класового суспільства”, 2. “Формування і розвиток феодалних відносин у східних слов’ян. Древньоруська держава”, 3. “Період феодалної роздробленості Русі (XII – XIV ст.)”, 4. “Розвиток феодално-кріпосницьких відносин і боротьба народних мас проти соціального та національного гніту в XV – XVI ст. Утворення української народності”, 5. “Посилення кріпосництва і національного гніту на Україні в першій половині XVII ст. Селянсько-козацькі повстання 20 – 30-х років”, 6. “Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. Возз’єднання України з Росією”, 7. “Соціально-економічний розвиток і політичне становище України після возз’єднання з Росією (Друга половина XVII ст.)”, 8. “Посилення феодално-кріпосницького гніту на Україні в кінці XVII і першій половині XVIII ст.”, 9. “Феодално-кріпосницькі відносини в другій половині XVIII ст. і зародження капіталізму на Україні”, 10. “Розклад і криза феодално-кріпосницької системи. Зростання капіталістичних відносин на Україні (Кінець XVIII – перша половина XIX ст.)”, 11. “Розвиток промислового капіталізму. Початок революційної боротьби пролетаріату на Україні (Друга половина XIX ст.)”, 12. “Революція 1905 – 1907 рр. на Україні”, 13. “Україна в роки столипінської реакції (1908 – 1912 рр.)”, 14. “Україна в роки нового революційного піднесення (1912 – 1914 рр.)”, 15. “Україна в роки світової імперіалістичної війни і другої російської революції”. Другий том складається з таких розділів: 1. “Підготовка і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Встановлення Радянської влади на Україні”, 2. “Українська РСР в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1920 рр.)”, 3. “Українська РСР у період відбудови народного господарства Радянської країни (1921 – 1925 рр.)”, 4. “Українська РСР в роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.)”, 5. “Українська РСР в роки боротьби за суцільну колективізацію сільського господарства (1930 – 1934 рр.)”, 6. “Українська РСР в період боротьби за завершення побудови соціалістичного сус-

пільства і прийняття нової конституції (1935 – 1937 рр.)”, 7. “Українська РСР в період боротьби за завершення будівництва соціалізму і поступовий перехід до комунізму в передвоєнні роки (1938 – 1941 рр.)”, 8. “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти фашистської Німеччини (1941 – 1945)”, 9. “Боротьба українського народу за відбудову і дальший розвиток народного господарства в післявоєнні роки”. Розділи обох томів поділено на підрозділи кількістю від двох до п’яти.

Уся праця пронизана екстремальним російськоцентризмом. Таке бачення української історії нав’язано, по-перше, через не обтяжені історичною аргументацією прямі твердження, які розуміються як аксіоми, по-друге, через російськоцентричні історичні концепції та інтерпретації і, по-третє, шляхом наповнення структури тексту “російськими” сюжетами.

В синтезі наполегливо і прямо, але бездоказово насаджуються взаємопов’язані тези-аксіоми про російське культурне, політичне, економічне переважання над іншими народами та провідництво в історичній долі українського народу, яке здійснюється шляхом безкорисливої (“братерської”) допомоги. З’ясовуючи процес утворення українського народу, автори узагальнення твердять: “Головну історичну роль серед цих (слов’янських – авт.) народностей з самого початку їх виникнення почала відігравати найсильніша з них – російська народність” [137]. Без наведення будь-яких аргументів неодноразово йдеться про те, що “найважливішим фактом в історії Східної Європи в XIV – XVI ст. “було утворення могутньої Російської держави, яка стала центром притягання для близько споріднених з російським народом українців і білорусів, що опинилися під іноземним гнітом” [117, див. також: 91, 118, 120, 149]. З приводу приєднань до Московського царства Казанського й Астраханського ханств у синтезі містяться такі міркування: “Приєднання до Росії мало прогресивне значення для неросійських народів. Більш розвинена економіка і культура російського народу справила позитивний вплив на економіку і культуру цих народів” [152].

Вищість російської культури в XIV – XVI ст. доводиться таким голосливим твердженням: “Як свідчить хроніст, знатні литовські, українські і білоруські феодали грамотних людей, які добре вміли писати, привозили з Російської держави” [171]. На одній зі сторінок праці наведено навіть своєрідне пояснення такого культурного переважаювання – мовляв, російська культура розвивалася “в більш сприятливій обстановці”, ніж українська і білоруська культури, “в умовах політичної незалежності російського народу з кінця XV ст. і утворення ним своєї централізованої держави” [203]. Про російську культуру першої половини XIX ст. читаємо таке: “Починаючи з О. Пушкіна, російська література по своїй високій ідейності і своїх художніх якостях зайняла перше місце в світі” [449]. “Російська література, мистецтво, наука висунули ряд великих письменників, художників, учених, які по праву зайняли провідне місце у світовій культурі” [461]. “Нічого сумящєйся”, автори праці твердять, що на початку XX ст. “великий російський народ” був “провідною і найбільш передовою нацією Росії” [719].

Особливо розлого очільництво “великого російського народу” змальовано стосовно радянського періоду [див.: 72, 133, 176, 213, 238, 243, 326, 656 – 650]. Як вважають автори, “в об’єднанні соціалістичних націй в єдину союзну державу видатна роль належить російській соціалістичній нації, навколо якої згуртувались усі народи Країни Рад” [213]. Аналогічно стверджується, що “провідну роль серед національних культур Радянського Союзу відіграє культура великого російського народу. Радянська Росія йшла в авангарді створення соціалістичної культури” [238]. Ніби узагальнено ідею російської пріоритетності та провідництва подано у такому пасажі синтезу: “Дружню сім’ю народів СРСР очолює великий російський народ, який заслужив гарячу любов і вдячність усіх радянських народів. Російський народ відіграв вирішальну роль у перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, в побудові соціалізму в Радянській країні, в боротьбі за честь і незалежність Радянської Батьківщини у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. Росій-

ський народ є тією силою, яка цементує дружбу всіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни. Вірний ідеям ленінсько-сталінської національної політики російський народ подав українському і всім іншим народам СРСР величезну допомогу в створенні і зміцненні їх національної радянської державності, в розвитку економіки і культури” [656].

Логічним продовженням вищезазначених сентенцій був більш завуальований спосіб проповідування російської величчч – через постулювання позитивного впливу російського народу, його культури, економічного життя, політичних традицій на український. Оповідючи про культуру України в XIV – XVI ст., автори зазначають: “На розвитку живопису України відбився вплив московського і новгородського живопису”, а також “спільні риси з російською архітектурою” [176 – 177]. Культурні відносини в XVI – XVII ст. трактуються таким чином: “Великий вплив на розвиток української і білоруської культури справив російський народ, що мав з українським і білоруським народами спільну багатовікову культурну спадщину, спільні традиції, які, проте, в Росії розвивались в більш сприятливій обстановці” [202 – 203]. Фактично єдиним аргументом на користь такого твердження була діяльність “основоположника друкарства на Україні” “російського першодрукаря” І. Федорова, що вважалася достатньою підставою для одного з базових російськоцентричних постулатів – “виникненням друкарства Україна зобов’язана московським друкарям” [171 – 173, 203]. Перераховано всі ті “позитивні наслідки”, що були пов’язані з “возз’єднанням 1654 р.”, що й у “Тезах” 1954 р. [260 – 262]. Однак помітною є більша апологізація російського чинника. Зокрема, наголошено на тому, що “возз’єднання” означало “включення до складу Російської централізованої держави, яка стояла в той час на шляху економічного, політичного і культурного прогресу” [260]. Стверджується, що актом “возз’єднання” для України “створювались сприятливі передумови для дальшого розвитку товарно-грошових відносин, які сприяли розвитку продуктивних сил країни і підготовці умов для капіталістичного розвитку” [260]

– 261]. Думка про російське переважання сформульована і в аспекті впливу акту 1654 р. на українську культуру: “Возз’єднання з Росією створило сприятливі умови для дальшого культурного зближення двох братніх народів (в “Тезах” 1954 р. – “культурне взаємозбагачення двох братніх народів” – авт.), воно забезпечило благодіючий вплив прогресивної російської культури, що розвивалася, на українську культуру” [261]. Ідея вищості постулюється не тільки за допомогою бездоказового твердження про вплив “прогресивної” Росії на непрогресивну (як слід було розуміти) Україну – на допомогу авторам тут прийшов ... “великий російський революціонер-демократ” В. Г. Белінський, який, мовляв, писав з цього приводу: “Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відкрила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці ... Разом з Росією її чекає тепер велике майбутнє” [261].

Для першої половини ХІХ ст. доктрина про російську вищість проводиться ще послідовніше: “При підтримці передової російської культури передова українська культура ставала надбанням не тільки українського, але й російського та інших народів” [445]. Аналогічно з синтезу можна довідатись, що в другій половині ХІХ ст. “на розвиток культури і науки на Україні передова російська наука справила величезний вплив. Її видатні представники – Д. Менделєєв, І. Мечников, К. Тімірязєв, І. Павлов, І. Мічурін та ін.” [741]. Впливи йшли так далеко, що, за твердженням авторів, наприклад, у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. російські робітники “передавали свій революційний досвід робітникам України, знайомили їх з передовою російською культурою, що мало для робітничого руху на Україні величезне значення” [512]. Як глузував В. Дубровський, “як саме “знайомили з передовою російською культурою” самі неграмотні або малограмотні російські робітники, – це прикладами не ілюстровано”².

Амальгування української історії з російською здійснено

² Дубровський В. Найновіша советська концепція історії України// Український збірник. – Мюнхен, 1956. – Кн. 6. – С. 97.

також за допомогою низки історичних концепцій, які спиралися хоча й на “своєрідно” потрактований, але все ж історичний фактаж. Через увесь текст проведено ідею про наявність “тісних історичних зв’язків” між українським і російським народами протягом всієї їх історії. Їй підпорядковано концепцію “древньоруської народності”, яка давала відповідь на питання про початкову стадію етногенезу українського народу. В синтезі концепція отримала доволі докладне висвітлення. Підставами існування “древньоруської народності” вважались “спільність державно-політичного життя”, “єдність права (“Руська правда”), матеріальної і духовної культури (писемність, мистецтво), релігії (християнство), спільність боротьби проти зовнішніх ворогів”, “свідомість єдності древньоруської народності”, феодальні “виробничі відносини”. Однак “спільна коліска” “не стала цілком стійкою спільністю” через слабкість економічних зв’язків і збереження мовно-культурних особливостей племен, що продовжували існувати “в надрах древньоруської народності”. Окрім того, “процес етнічної консолідації древньоруської народності затримало зростання феодальної роздробленості у ХІ – ХІІ ст.”. Етнічна диференціація трьох “братніх” східнослов’янських народностей-народів (ці терміни вживаються як синонімічні), відповідно до тексту, “найінтенсивніше проходила близько ХІV – ХV ст.”, проте час її започаткування точно не вказаний. Вона вважалась наслідком дії двох чинників, співвідношення між якими також виразно не зазначене: розпаду Київської Русі і входження її території до складу різних держав у ХІV – ХV століттях та процесів економічної і культурної консолідації населення окремих руських земель [див.: 84 – 87, 137 – 142].

Якщо попередня концепція вказувала на етнічну та політичну єдність між українцями та росіянами на початковому етапі їхньої історії, то інша доводила наявність “тісних зв’язків” між ними в часи їх роздільного історичного існування. Це теорія про безперервне прагнення до “возз’єднання” з російським народом та Російською державою. Вона логічно виводилась із низки історичних інтерпретацій. Це, насампе-

ред, тлумачення перебування українських земель у складі “чужоземних” держав у категоріях суцільного “загарбання”, “поневолення” та “гноблення”, а політики експансії дореволюційної Росії як винятково дружньої і безкорисливої та спрямованої лише на “визволення” з-під “іноземного гніту”, без зазначення її імперського характеру [див.: 156, 178, 180, 190, 210 – 213, 254, 365 – 367, 373, 416, 442; 167, 173, 439 – 451]. З іншого боку, українському народу приписувалось споконвічне відчуття кровної спорідненості з росіянами та незмінно дружні почуття до них. Така “емоційна” близькість пояснювалась майже слово в слово за “Тезами” 1954 р., окрім того, додавався такий об’єднуючий чинник як релігія: “В прагненні українського народу бути разом з народом російським велику роль відігравала спільність походження, близькість мови і культури, єдність релігії. Два братні народи об’єднувала спільність історичної долі, вікова боротьба проти іноземних загарбників” [258; див. також: 140, 191].

Логіка теорії марення “возз’єднанням” потребувала наведення зримих фактів його існування, та ще й “на протязі століть”. Проте про такі прояви ні з українського, ні з російського боку до другої половини XVI – початку XVII ст. у тексті не подано жодних відомостей. Ба, навіть для цього періоду містяться здебільшого голослівні констатації. Так, наприклад, стверджується, що “своєю боротьбою і діяльністю Запорізька Січ відбивала прагнення українського народу визволитись від іноземних поневолювачів і возз’єднатися з братнім російським народом” [166], що поразки “селянсько-козацьких повстань” кінця XVI – 30-х рр. XVII ст. “зміцнювали в народі свідомість, що єдиною силою, яка може подати йому допомогу в боротьбі за визволення з-під іноземного гніту, є братній російський народ” [171, 201], що “розгром російським народом польських інтервентів у 1612 р. має величезне значення для боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі [...]. З цього часу український народ все більше покладав надії на можливість при допомозі братнього російського народу скинути ярмо панської Польщі” [185], що “надзвичайно важливе значення для

зміцнення орієнтації української шляхти, купців і торговців на Росію, для посилення руху українських народних мас за возз’єднання з Росією мав розвиток економічних зв’язків між Україною і Росією, особливо в другій чверті XVII ст.” [216]. Виявами “тісних зв’язків” і прагнення до “возз’єднання” автори вважали переселення в останні десятиріччя XVI ст. нереєстрових козаків на територію Московського царства [163 – 164], посольство П. Одинця до Михайла Романова 1620 р. [189], діяльність Ісайї Копинського та Іова Борецького в напрямку пошуку підтримки з боку російського уряду [191].

“Споконвічна мрія” “народів-братів” була реалізована в результаті “народно-визвольної війни” 1648 – 1654 рр. шляхом укладання акту “возз’єднання” 1654 р. Концептуальне бачення подій середини XVII ст. в синтезі є в основному тотожним їх тлумаченню в “Тезах” 1954 р., тому не потребує спеціального розгляду.

Після “возз’єднання” “теорію самопоневолення” (В. Дубровський)³ було збережено щодо тих українців, що залишилися поза межами Російської держави і навіть поширено на західних українців. Однак це зроблено обережніше – стосовно західних та правобережних українських земель теорія тлумачилась й як прагнення до “возз’єднання” з українцями етнічно українських теренів, що знаходились у складі Росії, а не лише безпосередньо з Росією (і в цьому помітна певна розбіжність із фразою про безпосереднє “возз’єднання” Правобережжя у “Тезах” 1954 р.). Проте, гадаємо, тут не слід бачити якихось проявів українського етноцентризму. Такий підхід мотивувався і вимогами здорового глузду, і, з іншого боку, робив переконливішою саму доктрину “прагнення до возз’єднання”, адже ж у праці не йшлося про бажання, скажімо, українців ВКЛ до “возз’єднання” зі своїми “братами” у Польському королівстві, чи українців Гетьманщини з “братами” у Речі Посполитій. Наприклад, у XVIII ст., мовляв, “переважна більшість українських земель об’єдналась у складі Російської держа-

³ Дубровський В. Вказ. праця. – С. 90.

ви, до цих земель тяжіли в своєму історичному розвитку і західноукраїнські землі, які залишились під іноземним пануванням” [349]. Опинившись в останній третині XVIII ст. у складі імперії Габсбургів, західні українці “підтримували зв’язки з українським народом на Правобережжі і Лівобережжі і прагнули [...] возз’єднатися з Росією” [366]. В 1793 – 1795 рр. Правобережжя було “визволене” Росією від “тяжкого іноземного гніту” і, таким чином, відбулося “возз’єднання більшої частини українських земель у складі Російської держави” [367 – 368]. В кінці XIX ст. “широкі маси українського населення Західної України прагнули здійснити свою вікову мрію – возз’єднатися з Україною в складі Росії, визволеної з-під гніту царизму” [537]. Поза тим, щоб не виникало сумнівів у нездоланній любові до російського народу, зазначалося (без наведення конкретних доказів), що, наприклад, у 1793 р. “населення Правобережної України з радістю зустрічало російські війська як своїх визволителів і подавало їм всебічну підтримку” [367], або, що в 1914 р. “українські трудящі маси Галичини, Буковини й Закарпатської України з радістю чекали приходу російських військ, сподіваючись від них визволення від австро-німецького гніту” [750]. Що ж до “Південної України” (чи “Чорноморського узбережжя”), то її історія у другій половині XVIII ст. трактується як “звільнення від тяжкого турецько-татарського панування в результаті тривалої боротьби Російської держави проти агресії султанської Туреччини” та “возз’єднання” (“приєднання”, “входження”) безпосередньо з Росією [349, 372].

Російської перспективи дотримано і в тлумаченні персоналій національної історії. Для оцінок діячів, які чимось завинили перед “старшим братом”, характерною є лексика політичних процесів в СРСР 1930-х рр. Дискредитовано майже всіх гетьманів та відомих представників козацької старшини доби Гетьманщини (особливо І. Мазепу, який таврувався як “зрадник українського народу”, що “ненавидів як російський, так і український народи, але вміло приховував це” [308], був “жорстоким кріпосником, якого

ненавидів весь народ” [313, 318, 324], “підступним та бундючним зрадником, який продав свій народ чужоземцям” [450]). “Оскаженілими буржуазними націоналістами, ненависниками російського народу і зрадниками інтересів українського народу” названо В. Антоновича, О. Кониського та інших діячів “громадівського” руху в Україні [536]. Навіть М. Драгоманов, “виступаючи проти демократичного централізму [...], по націоналістичному намагався посіяти ворожнечу між українським, російським та іншими народами, роз’єднати, відірвати їх один від одного” [508]. Надзвичайно багато ненависті вкладено в численні риторичні атаки на “реакційного ідеолога українських буржуазних націоналістів” М. Грушевського [537, 706, 723 – 724, 762; 26, 207, 241, 375, 383].

Навпаки, до рангу героїв віднесено тих осіб, які вважалися співтворцями “братерського єднання” з “великим російським народом”. Показово, що навіть ті діячі українського минулого, які належали до “експлуататорської” верхівки, але суттєво прислужилися “дружбі” між українським та російським народами, змальовані як “вірні сини” українського народу. Особливо глорифіковано постать “великого сина українського народу” Б. Хмельницького [262 – 263, 268 – 269]. Позитивно оцінено діяльність князя Д. Вишневецького [152], кошового отамана І. Сірка [291 – 292], козацьких полковників С. Палія, С. Самуся, З. Іскри, А. Абазіна [319 – 321]. Кумедно виглядають дві згадки про представників козацької старшини часів І. Мазепи В. Кочубея та І. Іскру. Перший раз автори пишуть про їхній донос на гетьмана таким чином, що вони постають в образі мучеників, які постраждали від щирого прагнення допомогти Російській державі (“вважали своїм обов’язком сповістити царя про відомі їм факти ворожих дій Мазепи” [323]). Вдруге вони виринають у тексті як важливі персонажі поеми О. Пушкіна “Полтава”: “Пушкін оспівав Кочубея, Іскру і Палія – синів України, непохитно відданих українському і російському народам і сповнених ненависті до шведських баронів і польських магнатів” [450].

Примітна особливість наративної структури “Історії

Української РСР” полягає у включенні в опис великих сюжетів з російської історії, мало або зовсім не пов’язаних з українською. Зокрема, два підрозділи присвячено утворенню “Російської централізованої держави” в XIII – XVI ст., поданому в контексті утворення аналогічних політичних утворень у регіоні Східної Європи. В працю включено ґрунтовний підрозділ “Реформи в Російській державі на початку XVIII ст. і їх значення для України” [330 – 335]. В підрозділах, у яких оповідається про українську культуру XIX ст., ледь не половину місця відведено на панегірики на адресу діячів науки та культури Росії з обов’язковим підкресленням їх опікунства над українськими інтелектуалами. Так, Д. Соловей підрахував, що в 9-му підрозділі IX-го розділу російським письменникам виділено 191 рядок тексту, а українським – 360, однак і в розповіді про, наприклад, українських майстрів слова автори шукають в першу чергу впливів російського письменства на українське і залежності останнього від першого⁴. Наприклад, у нарисі про Марка Вовчка майже половину тексту віддано переказам змісту статей М. Добролюбова, чимало місця відведено згадці про М. Тургенева та мало що лишилося про саму Марко Вовчок [545 – 546]. Особлива увага приділяється подіям поза межами України у тих розділах, де йдеться про утворення та діяльність у кінці XIX – на початку XX ст. більшовицької партії, період “іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни 1918 – 1920 рр.”, “історію УРСР” в роки “Великої Вітчизняної війни”.

Охарактеризовані вище російськоцентричні ідеологеми та концепції стали основою для менш очевидної, але імпліцитно присутньої на сторінках “Історії Української РСР” концепції єдиного політичного та культурного простору українського і російського народів на протязі всього їх спільного історичного шляху. Вона також нав’язується використанням термінів “наша країна”, “наша батьківщи-

⁴ Соловей Д. Національна політика партії і уряду СРСР в Україні в світлі деяких найновіших фактів// Український збірник. – Мюнхен, 1956. – Кн. 6. – С. 149 – 150.

на”, “вітчизна” в якості проєкцій політичних реалій Радянського Союзу на українське минуле “дожовтневого” періоду [107, 262, 450, 452], включенні в орбіту національної історії “Північної війни початку XVIII ст.” і “Вітчизняної війни 1812 р.” як війн за оборону “вітчизни” від “іноземних загарбників” [321 – 329, 400 – 404], у гіперболізації історичної ролі м. Москви [74 – 76, 150 – 151, 271, 452].

У прямому зв’язку з постулатами російського месіанізму знаходиться виключна неувага авторів синтезу до західноукраїнських земель, адже вони впродовж майже усієї своєї історії стояли осторонь російських впливів. Їхнє минуле виринає на його сторінках лишень у вигляді скупих крапель до загальноукраїнського історичного процесу, зосередженого на Наддніпрянщині – коли потрібно було описати тісні зв’язки між Галицько-Волинським та Володимиро-Суздальським князівствами та дружні почуття Данила Галицького до апологізованого Олександра Невського [104 – 108], “загарбання польськими феодалами” Галицької землі [108 – 109], “повстання” карпатських опришків (за версією авторів, західноукраїнського аналогу правобережних гайдамаків) проти “феодального гніту” у XVIII ст. [361 – 362], “загарбання західноукраїнських земель Австрії” [365 – 366], подати загальну характеристику становища цього регіону в Габсбурзькій імперії [435 – 440, 531 – 536, 693 – 711], а також показати “боротьбу народних мас Західної України, Північної Буковини і Закарпаття за соціальне і національне визволення” у міжвоєнний час [439 – 451], процес “визволення Радянською Армією Західної України, Північної Буковини і воз’єднання їх з Українською РСР” [452 – 457] та “завершення воз’єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі” [556 – 558] (йшлося про приєднання українського Закарпаття; природно, що передача до складу УРСР Криму не вважалась передачею української землі). У завершальному розділі другого тому продемонстровано “успіхи” в розвитку “народного господарства” в щойно приєднаних до УРСР західноукраїнських землях у післявоєнний час. Вра-

ження про периферійну роль цих територій в історичній долі українського народу посилено тезою про їх значне відставання порівняно з тими українськими регіонами, які перебували під Росією, а з 1917 р. – в Радянській державі [366, 533, 694; 450]. Таке становище в умовах Габсбурзької імперії пояснювалося колоніальним, у тому числі й в економічному сенсі цього поняття, гнобленням українського населення та повільнішим, порівняно з Росією, розвитком капіталізму як у цілому в “клаптиковій монархії”, так і особливо в її українських територіях. Останні хоч і вступили в другій половині XIX ст. в період розвитку капіталізму, однак, як твердили автори синтезу, продовжували залишатись сировинним додатком до економіки метрополії та економічно значно відставали від Наддніпрянської України [435 – 436, 531 – 533, 693 – 694].

Цілком органічно російськоцентричну ідеологію “Історії Української РСР” доповнюють панславістські та антизахідницькі мотиви, помітні, правда, лише у першому томі праці. Наприклад, її автори твердять, що слов’яни відіграли таку ж роль “при переході від рабовласницької суспільно-економічної формації до феодалізму” в Східній Римській імперії, яку германці – в Західній Римській імперії [39], що Київська Русь була “наймогутнішою державою в середньовічній Європі”, “відіграла найвидатнішу роль в міжнародному житті ранньосередньовічної Європи”, її культура мала самобутній характер, а інші трактування культурного життя Русі є “брехливими космополітичними вигадками буржуазної історіографії” [77]. Відповідно до тексту праці, “основою для формування поглядів декабристів були не західні впливи, а російська дійсність” [408]. В заслугу М. Гоголю ставиться те, що він “боровся проти властивого дворянству космополітичного раболіпства перед Заходом” [452]. Затавровано пануючі класи Російської та Австро-Угорської імперій за “проповідь національного нігілізму і низькопоклонство перед розтлінною буржуазною культурою Західної Європи” [741].

На перший погляд, антитезою до вражаючого заперечення самодостатності українського історичного процесу і його

підпорядкування плину російського є непоодинокі висловлювання авторів “Історії Української РСР” про “шовіністичну”, “анексіоністську”, “колоніальну” політику “тюрми народів” стосовно України [334 – 335, 349, 351, 383, 400, 489, 588, 628 – 629, 655, 676, 741; 566]. Однак, по-перше, йшлося, як і в “Тезах” 1954 р., тільки про гноблення в національно-культурній і політичних царинах. Стосовно економічної складової, то колоніальне становище українських земель в Російській імперії не визнавалось. Натомість підкреслювалася прогресивність включення України в систему загальноросійського ринку. “Благотворний вплив” тут виявлявся в економічній кооперації, виокремленні спеціалізованих районів, прискореному втягненні в процеси розкладу “феодално-кріпосницьких відносин” і “зародження елементів нового, капіталістичного виробництва”, які мали місце починаючи з 1730-х – 1760-х рр. Особливо наголошено на “величезному позитивному впливі на Україну” економічних, політичних, військових і культурних реформ Петра I [334 – 335, 338, 654 – 655]. Хоча й висловлювалася думка про однобічно-сировинний характер української промисловості у кінці XIX – на початку XX ст., вина за це покладалася на “іноземних імперіалістів” [655]. Сказано також, що “прогресивний процес об’єднання економіки відбувався не добровільно, а насильно”, отож така “непримиренна суперечність між процесом господарського об’єднання народів та імперіалістичними способами цього об’єднання [...] могла бути ліквідована тільки революційним поваленням влади поміщиків і капіталістів” [655].

Прикметним є те, що сентенції з приводу великоросійського шовінізму царату не підкріплювалися ґрунтовною фактичною аргументацією і тому виглядали не дуже переконливо. Так, про остаточну ліквідацію царизмом Запорізької Січі йдеться лише у двох абзацах і не висловлено якоїсь певної оцінки цього акту [370]. Аналогічно нечітко висловлена позиція щодо ліквідації автономії Гетьманщини (з одного боку – Катерина II “знищила систему адміністративно-політичного устрою України, яка історично склалася протягом ряду де-

сятиріч”, з іншого – “при автономному устрої України влада була в руках експлуататорів”, “найтісніше зближення українських земель з Росією мало (навіть в умовах гнобительської політики царизму) об’єктивно прогресивні історичні наслідки” [351]). Про заборонні акти імперського уряду другої половини XIX ст. сказано менше сторінки [489 – 490]).

Зовсім незначне місце в синтезі посідають питання формування української нації та національного руху. Розгляд проблеми націостановлення, в тому числі й саме розуміння поняття “нація”, фактично обмежується викладом і коментуванням відповідних поглядів Й. Сталіна [505]. Початок перетворення української народності-народу в “буржуазну” націю віднесено до другої половини XVIII ст., тобто до того періоду, коли, буцімто, на українських теренах зароджуються капіталістичні стосунки [349]. “Тривалий процес формування буржуазної нації” завершився тоді, коли в Україні остаточно утвердився капіталізм – тобто, за версією авторів “Історії Української РСР”, в другій половині XIX ст. [505]. Наслідуючи “вчення” Й. Сталіна, вони твердили, що “українська буржуазна нація і всі буржуазні нації Росії існували до Великої Жовтневої соціалістичної революції і з її перемогою ліквідувались; замість них утворились нові, соціалістичні нації” [505].

Попри визнання факту національного гноблення українців у складі імперій, для праці притаманне фактично суцільно негативне ставлення до будь-яких форм і виявів українського національного руху, який цілком ототожнюється з “українським буржуазним націоналізмом”. Така позиція мотивується для кожного конкретного випадку, але в основному зводиться до двох моментів: по-перше, йшлося про “класові інтереси” “буржуазних націоналістів” – їхнє прагнення “розірвати” “дружбу українських і російських трудящих” і таким чином зашкодити спільній “революційній боротьбі” проти спільних гнобителів – царизму та “буржуазно-поміщицького” ладу та, по-друге, про політичне підпорядкування “українських народних мас” “українській буржуазії і поміщикам” [490, 589, 645, 677 – 678, 684

– 686]. Відтак, не могло бути й мови про бодай поверхове концептуальне осмислення руху, натомість по тексту розкидано характеристики його діячів і організацій.

Затавровано “праве”, “буржуазно-націоналістичне” “крило” Кирило-Мефодіївського товариства (М. Костомаров, П. Куліш), якому “запекло” протистояла “демократична” “група” на чолі з Т. Шевченком, котра виступала проти “буржуазного націоналізму”, за “дружбу з російським народом” та “революційне розв’язання селянського питання” [428 – 432]. Головна Руська Рада у Львові зображена ледь не як основна “контрреволюційна” сила, на яку спирався австрійський уряд, придушуючи революцію в Галичині в 1848 – 1849 рр. [438 – 441]. Як “буржуазно-націоналістичний” оцінено рух “громадівців” в підросійській та “народовців” в підавстрійській Україні [490, 508 – 510, 534]. Виключно темними фарбами змальовано діяльність всіх українських партій і політичних організацій кінця XIX – початку XX ст. [536 – 537, 589 – 590, 615, 645, 683 – 686, 706 – 707]. Годі вже говорити, що однозначно маріонетковими, нікчемними, такими, які не спиралися на підтримку широких народних мас, за напрямками своєї діяльності – “контрреволюційними”, а за ідеологією – “буржуазно-націоналістичними” вважалися уряди Центральної Ради, Української Держави 1918 р., Директорії УНР, ЗУНР та політичні сили, котрі їх підтримували [26 – 27, 73 – 88, 108 – 119, 169 – 170]. Наприклад, Центральна Рада бачилась організацією, створеною “українськими буржуазними націоналістами” задля “обману мас” та “придушення соціалістичної революції”, а назви її універсалів для доведення їхньої бутафорності бралися в лапки. Вважалося, що вона виступала одностайно з Тимчасовим урядом, з яким становила “єдиний контрреволюційний табір”, а незгоди між ними існували лише “в питаннях про права і широту повноважень буржуазних установ” [26 – 27]. Розкритикована за “буржуазний націоналізм” діяльність українських партій в Західній Україні в міжвоєнний час [449 – 450]. Навіть скромна участь Української думської громади в I Державній думі спровокувала викривальний запал авто-

рів через те, що “українські націоналісти хотіли переконати селянських депутатів, обраних на Україні, що їм не слід вимагати землі, а треба через думу просити у царського уряду автономії для України. Буржуазним націоналістам, які прикривались національним флагом (так у тексті – авт.), автономна Україна потрібна була тільки для того, щоб захопити в свої руки управління краєм і забезпечити дальшу експлуатацію трудящих мас України” [619].

Єдиною партією, за якою закріплено ексклюзивне право визначати і реалізовувати національні прагнення українського народу, виявляється були більшовики та їхні лідери В. Ленін та Й. Сталін. Вони єдині “вели послідовну боротьбу проти великодержавної імперіалістичної політики самодержавства і російської буржуазії та проти українських буржуазних націоналістів, твердо відстоювали право українського народу на вільний розвиток та державний суверенітет” [590, 676 – 687; 13, 26 – 27, 66 – 67, 217]. Саме вони змогли реалізувати “одвічну мрію українського народу” – створити “дійсно суверенну, національну Українську Радянську соціалістичну державу” [72]. Таким чином, відповідно до “Історії Української РСР”, першою державою в історії українського народу фактично проголошувалась Українська Радянська держава. Водночас визнавалося, що в часи “Визвольної війни 1648 – 1654 рр.” було створено “елементи державності”, “органи української державної влади”, що “мало велике значення для організації народних сил в боротьбі із зовнішніми ворогами, для визрівання національної самосвідомості українського народу і розвитку його культури” і “дуже велике значення для розв’язання історично назрілого питання возз’єднання України з Росією” [242]. “Проте у несприятливих умовах, що історично склалися, елементи державності, яка формувалася, не могли розвинути у суверенну державу” [242], а після “возз’єднання” Україна стала “частиною Російської держави” (термін “державність” для її позначення вже не використовувався, тепер ішлося про “гетьманську адміністрацію”, “гетьманське управління”) користуючись при

цьому “автономією” [273 – 275], ліквідованою в другій половині XVIII ст. [349 – 351].

Яке ж місце в історіософії “Історії Української РСР” посідає “класовий” фактор? Позірно “класове” розшарування, “класове” гноблення і “класова” боротьба є ключовими сюжетами в структурі синтезу. На його сторінках, вже починаючи з Київської Русі, описано формування соціально диференційованого “феодалного” суспільства та безперервний шерег “народних” повстань, війн, бунтів і т. п., які змістовно вкладаються в поняття “класова боротьба” [52, 63 – 68, 72 – 73].

Виникнення козацтва і Запорізької Січі пов’язано передусім з інтенсивним закріпаченням селянства [136, 163 – 164]; запорізьке козацтво з самих початків своєї історії “розвивалося в умовах гострих класових суперечностей між рядовими, голотою і козацькою верхівкою”, а для організації влади на Січі був притаманним “формальний демократизм” [165 – 166, 291]. При цьому вважалося, що вже з кінця XVI ст. Запоріжжя стало “опорною базою в боротьбі проти турецько-татарської агресії і поступово перетворювалося в політичний центр українського народу”, хоча висловлювань про його прогресивну роль, як це зроблено у “Тезах” 1954 р., у праці не знайдемо [166].

Далі в структуру українського минулого вплетено такі вияви “класової боротьби”, як “селянсько-козацькі повстання” кінця XVI – 30-х рр. XVII ст. та “Визвольна війна 1648 – 1654 рр.”. Соціальні рухи другої половини XVII – XVIII ст. звичайно підносились або як “спільна боротьба українського і російського народів проти феодално-кріпосницького гніту” (відгомін повстання С. Разіна на Слобідській Україні [295 – 298]), чи як зумовлені не лише соціальними мотивами, але й прагненням до “возз’єднання” (“повстання” 1702 – 1704 рр. на Правобережжі [320 – 321], Коліївщина [362 – 364]).

Помітне місце в “Історії Української РСР” посідають сюжети, присвячені селянським та робітничому рухові XIX ст., “революції 1905 – 1907 рр. на Україні” та “Лютневій буржуазно-демократичній революції”. Останні дві події тлумачаться в контексті тези про піднесення “революцій-

ного руху трудящих” Росії та України, коли його очолив “авангард пригноблених мас – російський пролетаріат”, керований “партією нового типу” – російськими більшовиками на чолі з В. Леніним та Й. Сталінім.

Певною мірою показником “класової” історіософії “Історії Української РСР” є характеристики “дореволюційної” української культури в сенсі ленінської ідеї про “дві національні культури в кожній національній культурі” – поділу на “передову”, “прогресивну”, “демократичну”, а з кінця XIX ст. – і “соціалістичну культуру трудящих”, та “реакційну”, “буржуазно-поміщицьку”, “буржуазно-націоналістичну” культуру “експлуататорів”. Проте насправді підставою такої типологізації культурних явищ та їх носіїв була не стільки їхня суголосність інтересам класів (як того вимагало “марксистсько-ленінське вчення”), скільки позиція в координатах українсько-російських історичних взаємин [див.: 445, 451, 538, 560 – 565].

Таким чином, хоча назовні “класова” тематика становить сюжетну канву “Історії Української РСР”, а її автори, наприклад, твердили, що “саме гостра класова боротьба українських селян проти українських, литовських, польських, угорських, молдавських та інших феодалів (російських “феодалів”, очевидно, свідомо упущено – авт.) була основою рушійною силою історії України в період феодалізму” [137], фактично “класові” механізми історичного процесу в стосунку до українського минулого в даному синтезі підпорядковано національним. На користь такого загального висновку свідчить зведення прагнення до “возз’єднання”, ідей “історичних зв’язків”, російського кермування та впливу до постійно діючих чинників поступу українського народу та визначення історичної ролі контроверсійних з погляду ставлення до Росії діячів українського минулого в залежності не від їх класової належності та соціальної політики, а від цього ставлення.

Виклад проблематики кінця XIX – першої половини XX ст. значною мірою редукується до діяльності більшовиків та їхніх керівників в Україні та показу виняткового місця Й. Ста-

ліна у “звершеннях” українського народу. Особливий акцент поставлено на його вирішальній ролі у здійсненні в Україні національної політики більшовиків (яка навіть у другому томі іменується для періоду 1920-х – середини 1950-х рр. не “ленінською”, як переважно для попереднього етапу діяльності більшовиків [13, 76, 234], а “ленінсько-сталінською” [96, 214, 217, 259, 653, 660]) та здобутті перемоги у “Великій Вітчизняній війні” (“В організації розгрому фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії видатна роль належала учневі і продовжувачеві справи Леніна великому Сталіну” [567]).

Історія “Великого Жовтня” в Україні витлумачена як регіональне втілення інтегральної загальноросійської “пролетарської революції”, якій протистояли “контрреволюційні”, “буржуазно-націоналістичні” сили на чолі з Центральною Радою. Її перемога (а свідченням такої вважалися “проголошення України республікою Рад” на Першому Всеукраїнському з’їзді Рад у Харкові в грудні 1917 р. і “розгром націоналістичної і кадетсько-каледінської контрреволюції”, свідченням чого ніби була “втеча” Центральної Ради на Волинь і переїзд українського радянського уряду з Харкова до Києва в кінці січня 1918 р [71 – 72]) розцінювалась в світлі тези про звільнення завдяки їй від соціального і національного гніту та започаткування в історії українського народу “нової, славної епохи, епохи соціалістичного будівництва” [72].

Історія радянського періоду подається як переможний і безпомилковий (провину за помилки, які визнавалися, було покладено на “шкідницькі” організації та “ворогів народу”) поступ до “соціалізму” під проводом ВКП(б)-КПРС та її “бойового загону” – КП(б)У-КПУ в братерському союзі з іншими “радянськими народами”, але, передусім, з російським. Втілено теорію “двох вождів” у “Жовтневій революції” та подальшому “соціалістичному будівництві” (так, виключно позитивні характеристики Й. Сталіна зустрічаються на сторінках обох томів понад 150 разів, В. Леніна – понад 220 разів). Розкриття періоду “іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918 – 1920 рр. на Україні” обертається навколо “трьох походів Антанти”. У русло тлумачень “Ко-

роткого курсу історії ВКП(б)“ вкладається лакована і хронологічно суперечлива версія “індустріалізації”; зокрема, її основні події зсунуто на 1926 – 1929 рр. Аналогічно на переможній риторичі та трактуваннях “енциклопедії сталінізму” базується виклад історії “суцільної колективізації сільського господарства (1930 – 1934)”. Промовчане проведення політики “українізації”, як і не зустрічаються самі терміни “українізація” і “коренізація”. Натомість рішення XII з’їзду більшовицької партії, який започаткував реалізацію такого курсу, потрактовані наступним чином: вони “зобов’язали членів партії зміцнювати співробітництво народів Радянського Союзу, приділяти особливу увагу ліквідації господарської і культурної нерівності між народами СРСР – наслідку колоніальної політики самодержавства, поміщиків і капіталістів. З’їзд вказав, що у виконанні цього завдання провідна роль повинна належати російському робітничому класові, і зобов’язав усіх членів партії рішуче боротися з великоруським шовінізмом і місцевим буржуазним націоналізмом” [217]. В основу інтерпретації подій “Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.” в Україні покладено офіційну її концепцію, вироблену в перше післявоєнне десятиріччя.

Стосовно періоду кінця 1920-х – 1930-х рр. текст рясніє описами “нещадної боротьби” з “агентами іноземних розвідок” – “ворогами народу”. Найбільше паплюжаться “троцькісти”, “бухарінці” та “українські буржуазні націоналісти” (йшлося про українських націонал-комуністів). Міститься не тільки перелік основних “шкідницьких організацій”, але розкриваються у фантастичних версіях організаторів політичних процесів 1930-х рр. методи їх діяльності. Наприклад, опір “шкідників” колективізації описано наступним чином: “Пробравшись в Наркомзем, окружні та земельні районні відділи і планові органи, вони домагалися скорочення поголів’я робочої худоби [...]. Обстоюючи інтереси куркульства, вони уклали шкідницькі плани, засмічували посівний матеріал і цим підривали молоді колгоспи” [339]. Промовистою є характеристика судових процесів над “ворогами народу”: “Судові процеси, які відбулися в Москві в 1936,

1937 і 1938 рр. над ватажками терористичних контрреволюційних груп троцькістів, зінов’євців, бухарінців і буржуазних націоналістів, показали, що всі вони об’єдналися для контрреволюційної боротьби проти Країни Рад. Радянський суд до кінця викрив мерзенні злочинства троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних ватажків і засудив їх до розстрілу. Радянський народ з величезною одностайністю схвалив розгром банди троцькістсько-бухарінських злочинців і буржуазних націоналістів” [410]. Лайливі епітети вжито й до тих діячів більшовизму в Україні, проскрибованих у сталінські роки, перегляд офіційного ставлення до яких вже було розпочато в середині 1950-х рр., але процедура реабілітації яких на час виходу книги ще не була завершена – М. Скрипника та В. Затонського [52, 100, 215, 379]. Докладно описано роль “ідеологічних постанов” і “дискусій” другої половини 40-х – початку 50-х рр. у “боротьбі” проти “пережитків буржуазного націоналізму”, “космополітизму”, “вейсманізму-морганізму” [652 – 653].

Якщо до жовтня 1917 р. найбільш помітними і почесними персоналіями української історії були росіяни або українці – симпатичні Росії, то після 1917 р. – діячі більшовицької партії, насамперед В. Ленін та Й. Сталін, а також ті, які належали до її керівництва на час виходу першого і другого томів “Історії Української РСР” – М. Хрущов, М. Булганін, К. Ворошилов, Л. Каганович, Г. Маленков, А. Мікоян, В. Молотов. Наприклад, “революційна” діяльність в Україні К. Ворошилова тільки до “Лютневої революції” відзначена в тексті аж п’ять разів [531, 584, 606, 616, 642]. Природно, що найбільше вип’ячувалася роль М. Хрущова, який в уявленнях авторів упевнено посідав третє місце – після В. Леніна та Й. Сталіна – за значенням у новітній українській історії – на сторінках другого тому про нього міститься понад сотню згадок (юний (народився в 1894 р.) Микита не встиг хоч як-небудь “засвітитись” в “революційному русі”, щоб бути відзначеним у першому томі).

Текст “Історії Української РСР” демонструє виразне пристосування до найновіших політичних процесів в СРСР.

Цілковито у відповідності з ключовим напрямком початків реформаторської діяльності М. Хрущова висвітлено матеріал у підрозділі з характерною назвою “Боротьба українського народу за круте піднесення сільського господарства” завершального розділу праці. Промовчаний факт розпуску в 1938 р. КПЗУ, натомість про цю партію згадано двома абзацами як про “провідну силу в революційно-визвольній боротьбі народних мас західноукраїнських земель” [444, 450].

Промовисто завершують “Історію Української РСР” її завершальні абзаци. В них ніби у стислому вигляді відображена історіософія цього синтезу: “Багатовікова славна історія українського народу є історією його боротьби за свободу і незалежність, за нерозривну братерську дружбу з великим російським народом. Вся дореволюційна історія українського народу незаперечно доводить, що тільки завдяки братерській дружбі і тісному єднанню з великим російським народом український народ врятував себе як націю, зберіг національну культуру і забезпечив свій національний розвиток у складі держави братнього російського народу.

Історія українського народу вчить, що братерський союз робітничого класу України і Росії, їх беззавітна (так у тексті – авт.) спільна боротьба під проводом Комуністичної партії принесли довгождану свободу і національне відродження українському народу.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка знищила старий експлуататорський лад насильства і національного гніту, ознаменувала нову еру в житті та розвитку багатонаціональної Радянської країни. Український народ вперше в своїй історії створив справді народну Радянську державу, яка за роки соціалістичного будівництва перетворилася в могутню республіку з високорозвинутою індустрією і механізованим великим сільським господарством.

Історія українського народу вчить, що ці всесвітньоісторичні успіхи, здобуті в будівництві Української Радянської держави, стали можливі завдяки мудрій ленінсько-сталінській національній політиці Комуністичної партії, під прапором якої український народ йшов поруч з великим

братом – російським народом і всіма народами СРСР.

Історія українського народу вчить, що нещадна боротьба проти найлютіших ворогів радянських народів – українських буржуазних націоналістів і розгром їх були неодмінною умовою успішного соціалістичного розвитку Радянської України [...]” [660].

Перевиданий у 1955 р. перший том “Історії Української РСР” не мав, як здається, доповнень концептуального характеру. Зміни торкалися фактологічного наповнення книги та уточнення окремих формулювань у межах підходів попереднього видання. Наприклад, ще більше підкреслено вплив ідей В. Белінського на Україну⁵. Як новий доказ “нерозривних зв’язків” подано такий факт: “В написаних сучасниками біографіях Ломоносова відзначалось, що він деякий час був слухачем відомої тоді Київської академії” [410]. Ще більше наголошується на відставанні в економічному відношенні західноукраїнських земель від підросійської України [див.: 571].

Проте бачимо в цьому тексті і такі нові вкраплення, які можна трактувати як, ймовірно, вияви прагнення, поки що дуже незначні, до усунення надто кричущого нехтування питоми українськими сюжетами в “Історії Української РСР”. Таким слід вважати, гадаємо, посилення наголосу на негативних наслідках ліквідації Гетьманщини, коли використано термін “національна державність”: “Ця політика царського уряду була спрямована на цілковиту ліквідацію залишків української національної державності, що складалися історично на протязі попередніх десятиріч” [382]. Також внесено деякі корективи в структуру та ілюстративний ряд, які можна тлумачити як такі, що були покликані надати синтезу більш “українського” спрямування. Виділено окремий підрозділ “Галицько-Волинське князівство після монголо-татарської навали” з підрозділу “Боротьба руського народу з монголо-татарською навалою. Руські князівства під ігом Золотої Орди” видання 1953 р. та змі-

⁵ Історія Української РСР. – К., 1955. – Т. I. – С. 488 – 490.

нено назву підрозділу “Культура руських князівств” на “Культура південно-західних руських князівств”. Знято низку кольорових ілюстрацій, зокрема “Ранок на Куликівському полі”, “Полтавська битва. Шведи схилиють прапори перед Петром I”, “К. Є. Ворошилов на Алчевському заводі читає робітникам твори Т. Г. Шевченка”, “О. М. Горький читає твори Т. Г. Шевченка селянам”.

Таким чином, очевидно, що образ українського минулого, втілений у першому “дійсно марксистському” його узагальненні, був в основному аналогічним тогочасному офіційному баченню національної історії, втіленому насамперед в “Тезах” 1954 р. Оскільки в політичному курсі компартії до 1956 р., попри появу паростків “відлиги”, помітно не було виявлено спрямування на ревізію сталінізму, а владою не було подано чіткого сигналу суспільствознавцям до “зміни віх”, на ідеологемах пізньосталінських часів побудовано і текст праці. Зважаючи на зазначене, образ українського минулого, запропонований в “Історії Української РСР” 1953 (1955) – 1956 рр., доречно іменувати й ідентифікувати як “сталінський”. Рівночасно слід говорити й про відсутність стрункості і суперечливості “історіографічної” візії національного минулого в уявленнях тодішніх її творців – між визнанням факту існування історії українського народу та фактичним запереченням її самобутності на користь невід’ємного зв’язку з російською історією, між ідеями російського – не лише на рівні “народу”, а й в сенсі імперської держави – месіанізму та неможливістю повного заперечення ленінської максими про “Росію – тюрму народів”, між фактичним пріоритетом національного чинника і декларуванням чинника класового в якості основного рушія історичного процесу. Таку відносно очевиднішу логічну непорядкованість “наукового” бачення історії України порівняно з політичним можна пояснити певним “опором” конкретного історичного матеріалу, який важко було абсолютно підігнати під ідеологічну схему.

3. 2. Українська минувшина в синтезах другої половини 1950-х – початку 1970-х років

Друге видання (1957) другого тому “Історії Української РСР” засвідчує започаткування переписування “сталінської” версії національного минулого. Намір авторів керуватись рішеннями XX з’їзду КПРС і “подолати наслідки культу особи, схематизм, догматизм і начотництво”, “більш глибоко і творчо вивчити славне минуле нашої Батьківщини і особливо історії радянського суспільства” висловлено вже в передмові до тому, наявність якої (в першому виданні вона була відсутня) сама по собі сигналізувала про зміну підходів щонайменше до радянського періоду⁶.

Праця примітна насамперед першими ознаками “подолання культу особи Й. Сталіна” в розумінні його деаполітизації та часткової, визначеної згори реабілітації людей та подій, проскрибованих в сталінський період та викреслених з українського минулого. Вперше в синтетичній праці пролунала критика – пряма або завуальована – на адресу недавнього вождя. Сказано загальні речі – про неправомірність пов’язування з його іменем “великих перемог, які досягли Комуністична партія і радянський народ”, про надмірне славослів’я і “культ особи, який призвів до порушення колективного керівництва, ленінських принципів і норм партійного і державного життя”. Вказано на хибність висунутої “батьком усіх народів” у 1937 р. теоретичної формули про посилення “класової боротьби” в “міру просування Радянського Союзу до соціалізму” [431].

Крім цих, визначених червневою 1956 р. постановою ЦК КПРС, оцінок, ідеться і про два конкретні помилкові кроки та рішення Й. Сталіна, які не згадані в цьому документі, але коментуються в офіційних загальносоюзних наукових текстах. Серед таких критика невиконання Реввійськкрасою Південно-Західного Фронту “важливої директиви” Головного командування від 11 серпня 1920 р. про перегрупування частин Червоної Армії з-під Львова на люблінський

⁶ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II. – С. 5 – 7.

напрямок, що привело до невдачі наступу проти “білополярків”, хоча роль Й. Сталіна в цих подіях безпосередньо не з’ясовується [192 – 193]. Також негативно оцінено сталінський проект “автономізації” як способу об’єднання радянських республік в єдину державу [242 – 243].

З іншого боку, зі сторінок тому помітно, що для його авторів Й. Сталін продовжував залишатись “недоторканим” чільним діячем радянської доби “історії УРСР”. Про нього в тексті міститься близько 40 позитивних або нейтральних згадок. Під таким кутом зору також повторюються основні положення червневої 1956 р. постанови ЦК КПРС. Зокрема, його зараховано до “провідних діячів партії, які активно боролись проти ворогів ленінізму, за перетворення (так в тексті – авт.) в життя ленінських заповітів”. Автори твердять, що він, мовляв, не був безпосередньо причетним до організації масових репресій, а лише його “хибна теоретична формула стала обґрунтуванням найгрубіших порушень соціалістичної законності і масових репресій”. Повторено також і наступний ключовий постулат цього ж документу: “Незважаючи на злочинні дії ворогів народу та помилки і перекручення ленінських норм і настанов, що були зв’язані з культом особи, соціалістична природа радянського суспільного і державного ладу лишалася незмінною” [431 – 432]. Не йдеться навіть про пунктирно окреслені в постанові “серйозні помилки” Й. Сталіна, які можна було інтерпретувати в українському контексті, а саме в сільському господарстві і в “організації підготовки країни” до війни.

Характерною особливістю праці є часткове звільнення радянського періоду української історії від “ворогів народу” (цей термін у ній використано лише стосовно “злочинної зраї агента міжнародного імперіалізму” Л. Берії) і викривального пафосу всеохоплюючого шкідництва та шпигуноманії. Замовчування і плямування змінилось суцільним оспівуванням героїзму реабілітованих на час виходу тому “видатних партійних і радянських діячів УРСР” – С. Косіора, В. Чубаря, В. Затонського, П. Постишева, І. Якіра та ін. [див.: 432]. Хоча названо той же, що і у першому виданні тому, пе-

релік “антирадянських” організацій, однак повністю знято опис вигаданих сталінськими опричниками форм їх “шкідницької діяльності”. Хоча і надалі в тексті було відображено боротьбу з “антиленінськими” угрупованнями в партії в 1920-х – 1930-х рр. – “троцькістсько-зінов’євською”, “бухарінською” (“правою”), “буржуазно-націоналістичною” опозиціями – було знято лайливі епітети і більш об’єктивно описано діяльність “троцькістів” Х. Раковського та Г. Пятакова [див.: 18, 20, 36, 61, 111, 119, 123, 124, 126, 153, 156, 243, 248, 254]. Очевидно, що на час виходу книги все ще не було усталено певної офіційної оцінки М. Скрипника, попри те, що, як зазначалося вище, його позитивні характеристики містилися на сторінках провідних офіційних видань вже у 1956 р. Хоча на включення відомостей про нього в книгу на с. 112 і 149 вказує іменний покажчик [див.: 767], у самому тексті про нього ні на вказаних сторінках, ні на інших не має ані згадки.

Ще одна ознака відображення десталінізації в “Історії Української РСР” – зменшення залежності її структури та періодизації від рамок сталінських концепцій історії радянської доби. Зокрема, знято тезу про “три походи Антанти”, також автори відмовились від жорсткої прив’язки другої половини 1920-х рр. до “індустріалізації”, а першої половини 1930-х рр. – до “колективізації” [див.: 775 – 777].

Окрім початку десталінізації метанаративу, корективи внесено і в положення про безпомилковість і суцільні вікторії комуністичної партії, особливо у вирішенні “національного питання” та в “соціалістичній перебудові сільського господарства”. Так, критикується прагнення українських більшовиків у 1919 р. “в найкоротший строк, всупереч реальним можливостям перебудувати на соціалістичній основі сільське господарство”, що означало “перекручення земельної політики Комуністичної партії” та порушення ними тоді ж “ленінської національної політики”. Проте відповідальність за ці прорахунки покладалася передусім на тодішніх керівників УСРР “троцькістів” Х. Раковського та Г. Пятакова [147, 153, 156]. Негативно оцінюється політика команду-

вача російськими червоногвардійськими військами в Україні В. Антонова-Овсієнка за те, що організовуючи боротьбу проти “контрреволюції” в Україні, “призначав на керівні посади людей, не погоджуючи їх кандидатури з українським урядом Радянської України”. Особливо різко засуджується призначення ним М. Муравйова командувачем радянськими військами, що наступали на Київ: “Муравйов своєю поведінкою і провокаційними наказами про масові розстріли без суду обурював широку громадськість України і підривав авторитет і довір’я до Радянської влади” [82 – 83]. Двічі, хоча й вельми обтічно, автори тому змушені були визнати негативні наслідки “колективізації” – сказано про “тяжкий прорив” (?) [372] сільського господарства України в 1931 – 1932 рр., про “продовольчі труднощі” [376], хоча негаразди в сільському господарстві пов’язуються з “перегинами” в проведенні “колективізації” на місцях і жорстоким опором “класових ворогів”, а політика центральної влади і особисто Й. Сталіна підтримується і навіть схвалюється [363 – 365, 370 – 372]. Йдеться також про “труднощі” для “трудівників села” України і Криму в 1946 р., хоча вони аналогічно пов’язуються лише з об’єктивними факторами – руйнівними наслідками війни і “нечуваною за останні 50 років посухою” [643].

Важлива новація праці полягає в усуненні з тексту екстремальних виявів російськоцентризму. Не знайдемо тут настирливих навіювань про могутність Російської держави, велич російського народу у “дореволюційний” період та його пріоритет в усіх “звершеннях” Радянського Союзу. Помітна відсутність сюжетів з російської історії, які не пов’язані з українським минулим.

Натомість більш акцентовано виявлено національну самобутність “історії УРСР”. На рівні загальної констатації вказано на “значний вклад українського народу у боротьбу проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції, в побудову соціалістичного суспільства, в боротьбу народів світу проти фашизму, за мир і демократію”; відзначені його “величезні успіхи”, які “є переконливим доказом всепермагаючої сили соціалістичного ладу” і “дружби радянських на-

родів” (без спеціальної згадки про російський народ!) [5, 6].

Додано тезу про “напівколоніальне” в економічному сенсі становище України в складі “буржуазної Росії”. Воно виявлялось у тому, що “її промисловість набрала однобічного характеру. В основному розвивалися ті галузі промисловості, які були зв’язані з розробкою багатих надр України, а життєво важливі галузі важкої індустрії – машинобудівна, верстатобудівна, електротехнічна, як і взагалі обробна промисловість, були дуже мало розвинуті”. Зроблено важливий висновок, що великодержавна політика “імперіалістичних кіл старої Росії” заважала не тільки культурному, але й економічному розвитку України [12].

Менш прямолінійно-засуджувальною, більш розлогою, складною та диференційованою є характеристика діяльності Центральної Ради. Переглянуто тезу про цілковиту однаковість її дій з Тимчасовим урядом та незначний вплив в українському суспільстві. Так, ідеться про те, що всупереч волі Тимчасового уряду в своєму Першому універсалі Центральна Рада заявляла про здійснення автономії України, хоча це пояснено “суперечностями між російською великодержавною та українською національною буржуазією” [37]. Також визнано, що восени 1917 р. Центральна Рада “ще зберігала свій вплив на значну масу селянства і солдат-українців” [65]. Показово й те, що назви її універсалів вже не бралися в лапки.

Цікавими ознаками зміни позицій авторів синтезу є поглиблений інтерес і в основному прихильна оцінка партії боротьбистів [див.: 120, 148, 175, 178 – 179] та підкреслення аспекту “суверенітету” УРСР – виділення в структурі тому підрозділу “Зв’язки Радянської України з народами зарубіжних країн” [718 – 728].

Такими були змістовно-концептуальні зрушення нового офіційного видання, присвяченого радянській добі в українській історії. У всьому іншому, насамперед у загальній логіці та тлумаченні ходу “соціалістичного будівництва” в Радянській Україні дотримано підходів попереднього варіанту синтезу. Окремо слід звернути увагу на чутливість ав-

торів тому до усіх важливих політичних процесів і струсів 1956 – 1957 рр. Засуджено факт розпуску в 1938 р. КПЗУ [468], однак конкретних ініціаторів насильства над партією, як і в “Заяві” п’яти “братерських” партій, не названо. Докладно обговорюється діяльність “антипартійної групи Г. Маленкова, Л. Кагановича і В. Молотова” (спеціально викривається робота Л. Кагановича в Україні в 1947 р., коли він “під виглядом боротьби з українським буржуазним націоналізмом зводив несправедливі обвинувачення і наклепи на чесних радянських письменників та інших представників української науки і культури, часто своїми грубими, нерадянськими методами тероризував партійний і радянський апарат” [697 – 699]) і немає жодних інших відомостей про діяльність в українському контексті цих партійних вождів. Зовсім промовчана роль у подіях “Великої Вітчизняної війни” усунутого у червні 1957 р. з посади міністра оборони СРСР Г. Жукова – він згадується лише раз як командувач одного з фронтів у ході битви під Москвою у 1941 р. [543].

Отже, друге видання другого тому “Історії Української РСР” (1957) відображає стабільність виробленої у попередньому виданні конструкції радянського періоду національної історії і водночас відмову від крайнощів та найодіозніших постулатів історіографічної догматики сталінських часів. Якщо інтерпретація “загальносоюзних”, “рамкових” процесів спиралася на “ідеологічні” постанови ЦК КПРС 1956 і 1957 рр. та інші офіційні тексти, у яких предметом була “історія СРСР”, то в розробці суто українських питань історики УРСР не мали чітких директивних приписів, а радше скористалися критикою великодержавної політики царизму в російській історіографії та послабленням великоросійської риторики, а тому мали ширші можливості для інтерпретацій. Така відносна свобода зумовила те, що ними були певною мірою самостійно вироблені нові підходи до тлумачення проблем економічної політики царизму в Україні, діяльності Центральної Ради, боротьбистів, національної політики українських більшовиків, а самі ці під-

ходи аналогічно, як і декларовані “згори”, дисонували з попередньою офіційною традицією.

“Популярний нарис” “Історія Української РСР” (К., 1960), написаний директором ІІ АН УРСР О. Касименком, був фактично єдиною узагальнюючою книгою з української історії, що побачила світ у проміжку між виданням курсів середини 1950-х і 1967 рр. Цей підготовлений керівником провідного в історичній науці УРСР академічного інституту синтез дає розуміння того, яким був метанаратив на зламі десятиліть, позначеному призупиненням “лінії ХХ з’їзду”.

В анотації до книги автор “щиросердно” зізнавався, що при її написанні “використав в загальному плані дослідження радянських істориків, зокрема двотомну колективну працю “Історія Української РСР” (К., 1955, 1957)”⁷. Так воно і є, проте виклад витриманий у більш лакованому стилі, ніж у синтезі середини 1950-х рр.

Тут міститься ще менше згадок про “культ особи Сталіна” та помилки в здійсненні “соціалістичного будівництва”. Втім, автор відзначив факт, якого не знайдемо в “Історії Української РСР” 1957 р. – в розділі про “участь українського народу у Великій Вітчизняній війні” читаємо, що “тимчасові невдачі Радянської Армії в 1941 р. були обумовлені також (крім “об’єктивних” причин цих прорахунків, за текстом О. Касименка – “віроломності нападу” та “раптовості удару” фашистів на СРСР) “невірною оцінкою Й. В. Сталіним воєнно-стратегічної обстановки напередодні війни” [318 – 319].

О. Касименко виявляє також більшу старанність і менше стриманості в прагненні догодити тогочасному радянському лідеру. Так він зазначав, що “серед молодих робітників, які виступали пропагандистами і агітаторами і організували збір коштів на допомогу сім’ям жертв Ленського розстрілу (1912 р. – авт.) на Рутченівському руднику, був молодий шахтар М. С. Хрущов” [192], а, перераховуючи “видатних

⁷ Касименко О. К. Історія Української РСР. Популярний нарис. – К., 1960. – С. 4.

діячів КП(б)У”, які керували “відбудовою народного господарства республіки” у роки після закінчення “громадянської війни”, називає й “одного з керівників партійної організації Донбасу М. С. Хрущова” [276].

Ворожій тональності в стилі першого видання “Історії Української РСР” дотримано в характеристиці українського національного руху, особливо в зображенні Центральної Ради [див.: 196, 217, 241]. Натомість вперше в синтез українського минулого було включено матеріал про “українську трудову еміграцію за межами батьківщини” [374 – 382].

Двохтомна “Історія Української РСР” 1967 року видання демонструє найбільш ґрунтовну переробку “сталінського” тексту середини 1950-х рр. В цій праці бачимо збереження та поглиблення тенденції до дерусифікації та десталінізації української історії й поширення таких підходів і на “дореволюційний” період. Утім, слід наголосити й на утримуванні в цьому метанаративі базових підвалин попередніх версій національного минулого. Йдеться про періодизацію, російськоцентризм, класовий чинник як історіософські основи праці та її “несучі” інтелектуальні конструкції – концепції “давньоруської народності” та утворення на її основі трьох східнослов’янських народностей, “визвольної боротьби українського народу” проти “іноземного загарбання” у польсько-литовський період, “прагнення до возз’єднання” та “возз’єднання 1654 р.”, бачення етапів економічного розвитку України, “розкладу феодалізму” і зародження та утвердження капіталістичних відносин, сталінське розуміння поняття “нація” (хоча прізвище Й. Сталіна в цьому контексті вже не згадувалось), концепції “Великого Жовтня” і “соціалістичного будівництва” в Україні.

Автори книги більш наполегливі в підкресленні національних особливостей української минувшини вже на рівні її структури. Зокрема виокремлено нові підрозділи “Виникнення козацтва” і “Національний рух на Україні в другій половині ХІХ ст.”.

Сформульована, хоча й у вельми невиразний спосіб,

думка про наявність “державності” українського народу ще до подій середини ХVІІ ст.: “Процес формування і розвитку української народності та її боротьба проти іноземних загарбників були зв’язані з виникненням тенденцій до складання української феодальної державності. За словами Ф. Енгельса, “тенденція до створення національних держав, яка виступає все виразніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки”. Ця тенденція на Україні більш помітно виступає приблизно з ХVІІ ст.”⁸. На думку авторів, вже на Запорізькій Січі “поступово формувались основи національної державності” [165]. Посилено увагу до складання держави в період “Визвольної війни 1648 – 1654 рр.”. Стосовно неї використано дефініцію “молода українська держава”, а про її устрій сказано, що вона мала “основні риси феодальної республіки” [221 – 222]. Різко негативно охарактеризовано процес “ліквідації залишків автономії України”: “Внаслідок реакційної політики царизму український народ втратив ті елементи державності, що склалися в попередні століття і були важливою і невід’ємною частиною його національного розвитку” [321].

Подано низку нових відомостей, які ілюструють культурно-національну самобутність українського народу. Зокрема, вказано на виразні ознаки для ХV – ХVІ ст. формування української і білоруської літературної мови та особливостей їх письма (скоропису), від якого “значною мірою відрізнялось скорописне великоруське (московське) письмо цього періоду” [171]. Ці явища прокоментовано на прикладі “Пересопницького євангелія”, не згаданого в попередніх синтезах. Попри збереження “букви” концепції про “тяжіння” українського народу до російського і положення про перманентний “плідний” вплив другого на перший [166, 193, 194, 232, 334, 353, 457 – 458], їхній “дух” дещо вихолощений і підважений. Так, хоча й констатується культурний вплив росіян на українців у першій половині ХVІІ ст., однак тут же йдеться і про вплив української культури на російську і культурні контакти українського і польського народів та,

⁸ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. І. – С. 142.

таким чином, досягнуто ефекту послаблення винятковості Росії як ексклюзивного реципієнта духовних запозичень [194]. При перерахуванні наслідків “возз’єднання” з Росією знято самий наївно-суперечливий з них – твердження, що акт 1654 р. забезпечив можливість “спільно боротися проти українських і російських феодалів, буржуазії та царизму”. Вилучена й теза про те, що актом 1654 р. Україна включалась до складу Російської централізованої держави, яка стояла в той час на шляху економічного, політичного і культурного прогресу. Підкреслено, що “возз’єднання” мало позитивне значення для розвитку економіки не тільки України, а й Росії і знято тезу про підготовку умов для капіталістичного розвитку завдяки Переяславу [232]. Ідея одностороннього культурного впливу Росії на Україну після 1654 р. замінена іншою – “возз’єднання забезпечило благотворний взаємовплив російської і української культур”, немає й висловлювання з цього приводу В. Белінського [232]. Сформульована також думка про “українську радянську культуру” як результат взаємодії з культурами “братніх народів СРСР”⁹. Епітет “великий” стосовно росіян, використаний в синтезі лише двічі¹⁰, виглядає ритуальною, а може й неусвідомленою, даниною фактично переглянutoї аксіоми пізньосталінських часів.

Відрізняється від попередніх і позиція авторів щодо національної політики Російської імперії. Гостріше і докладніше засуджується великодержавний шовінізм і національний гніт, здійснюваний самодержавством [339 – 340, 453 – 456, 490, 516, 533, 604 – 605, 685 – 686]. Переглянуто тезу стосовно винятково безкорисливих мотивів царської політики, спрямованої на захоплення українських земель – натомість зроблено наголос на її “реакційності”. Проте аксіома об’єктивно “прогресивних наслідків” залишалася непорушною, а саме підкорення і далі іменувалося “визволенням”. Зокрема про причини неможливості завершення в часи

⁹ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 598.

¹⁰ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 334; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 528.

“Визвольної війни 1648 – 1654 рр.” створення “суверенної держави” висловлено думку, що, крім протидії “панської Польщі” і “султанської Туреччини”, цей процес “не відповідав також і політичним планам російського царизму, який мав на меті встановити на Україні свою необмежену владу” [222]. Говориться також про те, що Б. Хмельницький був невдоволеним Віленською угодою 1656 р. і “насадженням в Україні російської адміністрації”, хоча тут же вказано, що, попри це, він “добре розумів значення возз’єднання і ніколи не звертав з визначеного шляху” [239]. “Возз’єднання” Правобережної України охарактеризовано наступним чином: “Здійснюючи реакційну політику поділів Польщі, царська Росія керувалася, звичайно, зовсім не інтересами українського та білоруського народів. Зовнішня політика російського царизму, як і інших феодальних монархій, була загарбницькою. Однак визволення правобережних українських, а також білоруських земель від тяжкого іноземного поневолення об’єктивно мало велике прогресивне значення. Українському народові більше не загрожувало поглинення шляхетською Польщею і поневолення польськими панами. Він у своїй більшості в кінці XVIII ст. возз’єднався у складі Російської держави” [336]. Як “реакційний” оцінено акт ліквідації Запорізької Січі [340].

Нічого не сказано про позитивне значення для України реформ Петра I (як і знято підрозділ тексту 1953 р., в якому вони описуються). Навпаки, стверджується, що “друге десятиріччя XVIII ст. характеризувалося дальшим зміцненням панування російського царизму на Україні, посиленням гноблення і визиску українського народу” [289]. Це виявлялося у тому, що “царський уряд прагнув використати природні багатства України для російської промисловості”, “втручався у торгівлю України”, “все більше підкорював Україну і політично, обмежуючи її автономію” [290].

Цікавою в цьому сенсі є радикальна зміна ставлення до діяльності П. Полуботка, якого в синтезі 1953 р. зараховано до “старшини – експлуататора і найлютішого ворога народних мас, що демагогічними вимогами автономії і “старих

вольностей” [...] прикривала вузько класові, експлуаторські цілі – зміцнити своє привілейоване становище і монополю гнобити трудящих України”¹¹. Впраці ж 1967 р. читаємо наступне: “Наказний гетьман Павло Полуботок очолив частину старшини, яка підняла свій голос протесту проти обмежень царською монархією автономії України. Він домагався дозволу на обрання гетьмана, скасування колегії (йдеться про першу Малоросійську колегію – авт.) та всіх інших обмежень. Але це суперечило централізаторській політиці царизму, і цей виступ було придушено. П. Полуботка викликали до Петербурга і там ув’язнили. Полуботок так і помер у в’язниці” [291].

Чіткіше окреслено процес генези “української буржуазної нації” – названо не лише етап закінчення, але й період початку її формування – середина XVII ст. [455] (і в такий спосіб, ймовірно, завуальовано ідею про появу паростків капіталізму в Україні саме у цей час, а не у другій половині XVIII ст.).

У тексті 1967 р. бачимо ознаки часткової реабілітації та вироблення певних контурів концепції українського національного руху. Міститься відсутнє у попередніх версіях “Історії Української РСР” положення про набуття національним питанням важливого місця в Росії на початку XX ст. і “прогресивне значення боротьби українського народу за національну рівноправність”, яка, проте, зберігала підпорядковану роль – мовляв, “була частиною боротьби трудящих проти царизму і поміщицько-капіталістичного гніту” [533]. На погляд авторів, український національний рух зародився в другій половині XIX ст., коли завершився процес консолідації української народності в “буржуазну націю”. Вже з самого початку в ньому виділилося дві течії (напрямки) – “ліберально-буржуазна” (інший термін – “буржуазно-націоналістична”, з часу виникнення перших українських партій у 1890-х рр. як правило називалась “буржуазно-націоналістичною”) і “революційно-демократична” [461 – 466, 572]. Конкретні характеристики цих течій та відміннос-

тей між ними є досить невиразними і заплутаними. Йдеться лише про те, що “перша з них відображала інтереси національної буржуазії, конче зацікавленої в оволодінні ринками збуту товарів, в розширенні своїх політичних прав” і виступала проти “революції” та соціального визволення “трудящих”, а друга, захищаючи інтереси “народних мас”, прагнула не тільки і не стільки національного, скільки соціального визволення, тільки “революційним” шляхом і обов’язково в “братерській” єдності з “передовими представниками” і “трудящими” інших націй, причому спеціально пріоритет російської не застережений [461 – 466, 535 – 536].

Як видно з тексту, автори мали труднощі зі змістовним наповненням “революційно-демократичного” напрямку, адже до кінця XIX ст. він був представлений лише “прогресивними” діячами української літератури (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник тощо). І тільки з початку XX ст., особливо з років “буржуазно-демократичної революції 1905 – 1907 рр.”, яка “пробудила національно-визвольний рух усіх пригноблених народів” і в тому числі українців Австро-Угорщини, його керманічами і головною силою стали більшовики (а їхній лідер В. Ленін “розробив струнку систему поглядів у національному питанні, яка вказувала конкретні шляхи боротьби за визволення народів від соціального і національного гніту”) та він став “національно-визвольним рухом робітників і селян”. Всі решта його персоналії та організації зараховано до іншої течії [див.: 535, 569, 572, 632, 672].

Примітно, що в праці відсутні однозначно негативні оцінки “неправильного” напрямку. Як знову ж таки бачимо з конкретних висловлювань щодо його діячів та організацій, ті з них, які домагалися реалізації національно-культурних прав і в політичній сфері – автономії України, вважалися прогресивними. Стратегія незалежності традиційно іменувалась “українським буржуазним націоналізмом” і оцінювалось, як і раніше, негативно – як вияв бажання “українських експлуаторських класів” “розірвати дружбу” пригноблених “трудящих” з тим, щоб відвернути револю-

¹¹ Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I. – С. 333.

ційне повалення їхнього панування та прагнення до створення “буржуазної національної держави”, необхідної для забезпечення їхніх “класових” інтересів [489, 535, 571 – 572, 641 – 642, 663 – 665, 714 – 715]. Так, у синтезі не тільки розповідається про ідейні і тактичні відмінності між членами Кирило-Мефодіївського товариства, а й акцентовано на їх спільних поглядах – боротьбі проти кріпацтва та за “національне визволення українського народу” [392 – 394]. В діяльності Головної Руської Ради підноситься її прагнення до утвердження єдності українського народу на всіх його землях, а сама організація ні разу не названа “контрреволюційною” [400 – 401]. Автори праці схвально, рідше – нейтрально, відгукуються про ті напрямки діяльності “громадівського” та “народовського” рухів другої половини ХІХ ст., які стосувались розвитку української мови, школи, театру, науки тощо [456 – 457], про роботу українських земств і “партій української буржуазії” початку ХХ ст. – Української радикальної партії та Української демократичної партії, спрямовану на захист української культури та “досягнення автономії України в рамках буржуазної конституційної Росії” [534], про організацію “Просвіт”, українських клубів, видання українських часописів в ході революції 1905 – 1907 рр. [570 – 571], про національно-культурницькі та національно-політичні (“вимога політичної автономії України в етнографічних межах”) домагання Української думської громади [571].

Ще більш помірковано оцінюється діяльність Центральної Ради. Хоча й повторюється теза попередніх видань “Історії Української РСР” про те, що “в основних питаннях революції” вона “підтримувала контрреволюційну політику Тимчасового уряду”, проте чітко вказується, що “в національному питанні” цей орган “розійшовся” з тодішньою російською вищою владою. Таке твердження дало підстави для конкретизації оцінки політичної програми Центральної Ради: “Прагнучи посилити свій вплив на народні маси, Центральна Рада висунула демократичні вимоги національно-державної автономії України, скасування будь-яких обме-

жень у вживанні української мови і розвитку української культури”¹². Вперше в синтезі національної історії оприлюднений факт вступу київських більшовиків до Центральної Ради в серпні 1917 р. нібито для того, щоб боротися з “обурливим зневажанням Тимчасовим урядом прав українського народу”, виявленим у т. зв. “Тимчасовій інструкції” Генеральному секретаріату від 4 серпня 1917 р.¹³. Та все ж виразніше думка про демократичний, прогресивний зміст принаймні національної її політики і тривалість такого курсу не висловлена.

Варто звернути увагу на один важливий аспект, у якому можна помітити інтерпретаційний зсув аж до версії “Історії Української РСР” 1953 р. Ідеться про тлумачення економічної політики російського царизму щодо України. В тексті 1967 р. його автори повертаються до положення праці 1953 р. про відсутність якогось спеціального економічного гноблення і на загал позитивні для української економіки результати її об’єднання з російською в єдиний, спільний господарський комплекс [див.: 516, 604 – 605]. Проте в розглядуваному синтезі збережено критичне ставлення до деяких особливостей економічної політики імперії в Україні. Так, його автори вбачають в “припливі російського капіталу” в економіку України такий негативний момент, як посилення її політичної залежності від російського царизму, що “зумовило ще сильніше національне гноблення” [516]. Ще одна риса “цього прогресивного процесу об’єднання економік” полягала в тому, що він “відбувався не добровільно, а насильно” [604].

Одним із показників виокремлення національного складника в праці слід вважати наголошування на суверенності Радянської України. В цьому відношенні (як і в сенсі десталінізації, про що йтиметься далі) значимою здається критика наркома національностей в уряді більшовицької Росії Й. Сталіна, який навесні 1918 р. закликав керівництво Радянської України “перестати гратися в уряд і республіку”

¹² Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 734.

¹³ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 30.

за нехтування тодішньої цілковитої “незалежності” “Української Радянської держави” [83 – 84, 88]. Хоча і далі в праці не знайшлося місця для чіткої характеристики національної політики компартії в 1920-і рр., у текст включено новий матеріал про створення в УСРР в 1923 – 1925 рр. національних адміністративно-територіальних одиниць і про VII конференцію КП(б)У, яка “засудила великодержавно-шовіністичну теорію боротьби двох культур”, котру пропагував один із керівників Радянської України Д. Лебідь [193 – 194]. При тому двічі в книзі зустрічається термін “українізація” в контексті подій 1920-х – початку 1930-х рр., проте сутність самої політики, і навіть її наявність фактично не з’ясовано [300, 402]. Більше інформації, ніж у праці 1957 р., подано про “зовнішньополітичну діяльність УРСР”.

Більш розлого в “Історії Української РСР” 1967 р. представлено “помилки”, “зловживання”, “порушення соціалістичної законності”, пов’язані з “культури особи Й. Сталіна”. Зокрема, повторюється те, що зазначено в цьому плані в тексті “Історії Української РСР” 1957 р. Окрім того, Й. Сталіна прямо звинувачено у невдачах Червоної Армії під час боїв на Варшавському напрямку в 1920 р. [140 – 142].

Поглиблено аналіз причин “помилки і перекину” в колгоспному будівництві в ході колективізації сільського господарства”. Хоча й глухо, але вперше проводиться думка про причетність найвищого радянського керівництва до виникнення наприкінці 1932 – навесні 1933 рр. “продовольчих труднощів”. Так, про листи Й. Сталіна “Запаморочення від успіхів” та “Відповідь товаришам колгоспникам” сказано, що у них “однорічно визначались причини перекину і помилок, допущених у колгоспному будівництві” [268]. Визнано, що “труднощі [в колективізації] загострювались ще й тим, що у 1931 – 1932 рр. були допущені серйозні помилки і недоліки в проведенні хлібозаготівель. Нерідко колгоспам і селянам-одноосібникам зверху визначались “зустрічні плани”, внаслідок яких у їх господарствах створювались утруднення з посівним матеріалом, фуражем, продуктами харчування” [280]. Також автори даної праці найбільше на-

близилися до визнання в Україні факту голоду 1932 – 1933 рр.: “Ворожі дії класових ворогів, помилки і серйозні хиби у керівництві сільським господарством, а також неврожай внаслідок посухи, яка охопила основні зернові райони республіки, привели у 1932 р. до важкого становища в сільському господарстві України. Навесні 1933 р. переважна більшість колгоспів залишилась без посівного матеріалу, колгоспники – без продовольства, продуктивна і робоча худоба – без фуражу” [347].

Наводяться відомості про репресії проти українських письменників (лише Г. Епіка, М. Куліша, Остапа Вишні, З. Тулуб, І. Микитенка) у 1930-і рр. [416], а ідеологічні постанови другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. оцінено як вкрай суперечливі, такі, що поряд з позитивними моментами (накреслили широку програму ідеологічної роботи по “вихованню народу в дусі комунізму, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, в дусі непримиренності до бездіяльності й аполітичності” тощо), містили “окремі бездоказово різкі оцінки і перебільшення недоліків у культурному розвитку країни”, а їх виконання супроводжувалось “грубим адмініструванням, безпідставним опорочуванням творчості окремих видатних діячів культури, звинуваченням в націоналізмі або несправедливим перебільшенням недоліків і помилок в творчості окремих діячів культури”, проте конкретні прізвища цих діячів не названо [582, 591 – 593, 596, 675]. До “лику святих” зараховано М. Скрипника – він позитивно згадується в праці понад 25 разів, хоча промовчаний факт його самогубства. У версії директивної статті 1963 р. в “Коммунисте” розкрито “керівну роль у революційно-визвольній боротьбі” “трудящих” Західної України КПЗУ [230, 435 – 445].

Детально розглянуто причини невдач Червоної Армії на початковому етапі “Великої Вітчизняної війни”. Наголошено на “необґрунтованих” репресіях проти військових і стратегічних прорахунках Й. Сталіна як ключових факторах поразок і втрат перших місяців війни. Також вказано на особисту відповідальність Й. Сталіна за оточення під Києвом у

вересні 1941 р. і поразку під Харковом у травні 1942 р. [див.: 458 – 460, 468, 480]. Не так безпроблемно-апологетично, як у попередніх синтезах, змальовано партизанський рух в Україні: визнаються його “значні труднощі” в 1941 р. і слабе поширення на Правобережжі в 1942 р. [482, 485].

В аналізованій праці в черговий раз переписаний і прилаштований до мінливої політичної кон’юнктури найближчий період. Постать М. Хрущова ні в контексті керівництва ним українською парторганізацією, ні як радянського генсека не згадується (в традиціях тодішньої офіційної історіографії творець “відлиги” виринає на сторінках книги серед діячів партії, яких було направлено на “відповідальну роботу в армію” в ході війни [461, 464, 481]). Звертають на себе увагу й певні моменти, які, напевно, не тільки свідчать про “забуття” діяльності М. Хрущова, але і, ймовірно, – про спроби ресталінізації офіційного історичного нарративу: упущено відомості про “антипартійну групу” 1957 р.; хоча розкриваються “історичні рішення” XX з’їзду КПРС, який “відкрито засудив культ особи Сталіна” [608, 640 – 642], в той же час обійдено мовчанкою антисталіністські кроки XXII з’їзду.

Отже “Історія Української РСР” 1967 р. виглядає найменш російськоцентричною і найбільш українськоцентричною та антисталіністською з усіх загальних версій національної історії зазначеного періоду. В питанні рушіїв історичного розвитку українського народу зменшено роль російського, актуалізованого в сталінські часи, чинника (проте він і надалі зберігав значення одного з головних) і піднесено вагу української національної самобутності. Разом з тим, цей історіографічний образ зберіг історіософські основи та осьові концепції “сталінського” образу. Отже, можна говорити про те, що стрижнева конструкція українського минулого, втілена в “Історії Української РСР” 1953 – 1956 рр., фактично набула значення та відіграла роль канонічної схеми. Вельми важливим видається впровадження текстом 1967р. в офіційний історіографічний дискурс тези про реакційні мотиви царського “визволення” України від “іноземних загарбників” та, хоча й невиразно озвученої, але все

ж ідеологічно “свіжої” думки про наявність державницької традиції в українському минулому. Особливо значимою в синтезі була часткова реабілітація та вироблення елементів цілісної концепції історії українського національного руху.

Безперечно, що таке порівняно глибоке переформулювання “своєї історії” стало можливим завдяки відносно сприятливій історичній політиці в часи підготовки і публікації цієї праці. Її дослідження переконує в збереженні, а то й в посиленні тенденції, помітної і з аналізу тексту 1957 р., у взаєминах між владою та українськими істориками – до певної інтелектуальної незалежності в опрацюванні власне українських питань, які не дотикались “загальносоюзної” проблематики. На користь такого висновку свідчить хоча б те, що формулюючи названі вище новаторські підходи, українські історики не мали жорстко артикульованих офіційних приписів, якими слід було керуватися. Оскільки їх не було і в основному директивному “компасі” – “Тезах” 1954 р., до того ж одне з положень цього “нормативного” документа – про наслідки “возз’єднання” 1654 р. – було у тексті 1967 р. знято, а друге – змінено, гадаємо, що “Тези” дещо втратили у статусі авторитетного джерела схеми національної історії – принаймні для “Історії Української РСР” 1967 р. видання.

Оскільки після 1967 до 1972 – 1973 рр. не було видано жодного узагальнюючого академічного синтезу під титулом “Історія Української РСР”, побачити, наскільки впродовж цих п’яти років образ, накреслений в 1967 р., залишився сталим, а наскільки змінився, допоможуть інші узагальнюючі праці вузької тематики чи призначення. Доброю ілюстрацією змісту офіційного нарративу на межі 1960-х – 1970-х рр. є шкільні підручники (які цілком і повністю “рівнялися” на свої академічні взірці) та колективні студії з історії т. зв. “громадянської” та “Великої Вітчизняної” воєн, які побачили світ у цей час.

Підручник “Історія Української РСР” В. Дядиченка і Ф. Лося для 7-8 класів середньої школи з викладом подій до 1900 р., перше видання якого з’явилося у 1967 р.¹⁴, демонструє вклю-

¹⁴ Дядиченко В. А., Лось Ф. Є. Історія Української РСР: Підручник

чення у текст нових “національних” фрагментів порівняно з текстом підручника В. Дядиченка, Ф. Лося та В. Спицького останнього свого видання 1966 р.¹⁵. Зокрема, у праці 1967 р. знаходимо більшу кількість матеріалу, що стосується діяльності козацтва, в хронологічній таблиці знято дату “утворення Російської централізованої держави”. У доповненому виданні цієї книги 1970 р.¹⁶, яким учні шкіл УРСР користувались до 1973 – 1974 навчального року (в 1974 р. вийшов в чергове змінений текст книги), знову спостерігаємо розширення матеріалу – в розділі про Галицько-Волинське князівство, а в розділі про “Визвольну війну 1648 – 1654 рр.” додано пункт “Створення нових органів управління”.

У першому виданні підручника Ф. Лося та В. Спицького (1968 р.) для 9-10 класів з розповіддю про “історію УРСР” у ХХ ст. (не зазнав змін до 1974 р.) бачимо спробу затушовування особистої відповідальності Й. Сталіна за “труднощі колективізації” та “невдачі на початку Великої Вітчизняної війни” шляхом підкреслення “об’єктивних” обставин і використання словосполучення “культ особи” без зазначення прізвища Й. Сталіна¹⁷. Про ХХ з’їзд КПРС сказано, що він “засудив чужий марксизму-ленінізму культ особи, який скоював розвиток соціалістичної демократії в нашій країні”¹⁸. Втім, при характеристиці причин поразок Червоної Армії в 1941 р. автори називають і таку: “Бракувало досвідчених, добре підготовлених командних кадрів, значна частина яких ще в передвоєнні роки була безпідставно усунута від керівництва військами або стала жертвою культу особи”¹⁹.

У другому томі (1968) трьохтомного синтезу “Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.” (К., 1967

для 7-8 класів. – К., 1967.

¹⁵ Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Підручник для 7-8 класів. – Вид. 5-е. – К., 1966.

¹⁶ Дядиченко В. А., Лось Ф. Є. Історія Української РСР: Підручник для 7-8 класів. – Вид. 4-е, переробл. – К., 1970.

¹⁷ Лось Ф. Є., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Посібник для 9-10-х класів. – К., 1968. – С. 108, 136 – 137.

¹⁸ Там же. – С. 174.

¹⁹ Там же. – С. 137.

– 1970) вказано на “велику провину” Й. Сталіна, результатом якої стали “зайві жертви”, в період боїв у Криму проти угруповання Я. Слацова²⁰. Натомість вже у третьому томі (1970) його діяльність змальована дуже докладно і лише у позитивному плані²¹, а роль у поразках радянських військ у Польщі у 1920 р. затушована²².

Якщо в першому томі (1967) узагальнюючого трьохтомного дослідження “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу” (К., 1967 – 1969) докладно висвітлено причини неготовності до війни та невдач її початкового етапу, в т. ч. ретельно зафіксовано “зловживання” і “прорахунки” Верховного головнокомандувача²³, то в другому (1968) Й. Сталіна згадано нейтрально і лише один раз²⁴, так само нейтрально про нього йдеться двічі в третьому томі (1969)²⁵.

Отже, в офіційних наукових працях кінця 1960-х – початку 1970-х рр. можна відзначити збереження питомої ваги етноцентричних сюжетів, властиве попередній пост-сталінській історіографії в УРСР. Водночас, звертає на себе увагу й усунення з історичних текстів критичних висловлювань на адресу Й. Сталіна.

3. 3. Нове прочитання початкової історії більшовизму в Україні

Спроби переформулювання офіційного бачення національної історії, втіленого в низці узагальнюючих студій середини 1950-х – початку 1970-х рр., здійснювались не

²⁰ Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. – К., 1968. – Т. 2. – С. 395.

²¹ Див.: Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. – К., 1970. – Т. 3. – С. 63, 67, 85, 87, 106, 126, 153, 161, 252, 273.

²² Див.: Там же. – С. 329.

²³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1967. – Т. 1. – С. 23, 32, 55 – 56, 60, 62, 201, 208, 313 – 314, 439 – 440, 463.

²⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1968. – Т. 2. – С. 23.

²⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1969. – Т. 3. – С. 361, 381.

тільки нонконформістськи налаштованими науковцями, погляди яких будуть проаналізовані в наступному розділі. Переосмислення “сталінського” образу українського минулого, долання історіографічної аксіоматики сталінських часів наражались на протидію й зі сторони істориків-ретроградів, які не приймали щонайменших змін, оскільки зберігали сталіністський історичний світогляд та загалом – уяву про картину світу. Вище зазначалось про тривалу полеміку такого типу представників науки в УРСР з офіційними істориками з приводу низки питань, пов’язаних з ранньою історією більшовицьких організацій України в розрізі позиції щодо неї тодішнього керівництва республіки. У цьому ж підрозділі торкнемось змістовної сторони зазначеної суперечки. Важливість аналізу змісту опонуючих одна одній версій історії встановлення радянської влади в Україні (а саме так, дещо ширше, можна ще окреслити дискусійну проблематику) полягає не тільки і не стільки у можливості з’ясувати конкретні погляди тодішніх дослідників на, власне, досить вузькі питання, скільки в прослідковуванні зв’язку цих підходів із загальнішими тенденціями історіописання та політичною кон’юнктурою того часу.

Предметом активної полеміки були такі питання: оцінка факту вступу лідерів київської організації РСДРП(б) до складу Малої Ради та створеного нею 25 жовтня 1917 р. (за старим стилем) “Комітету по охороні революції на Україні”; ставлення до проголошення 27 січня 1918 р. (за старим стилем) на IV з’їзді Рад Донецького і Криворізького басейнів в Харкові т. зв. Донецько-Криворізької республіки як автономної частини більшовицької Росії; оцінка рішення т. зв. Таганрозької наради більшовиків України про необхідність створення самостійної КП(б)У, зв’язаної з РКП(б) через Міжнародну комісію III Інтернаціоналу та невдалої спроби реалізації цього рішення під час проведення I з’їзду більшовицьких організацій України і створення КП(б)У 5 – 12 липня 1918 р.; діяльність партії боротьбистів.

У другому томі “Історії Української РСР” 1956 р. видання ці питання тлумачились здебільшого відповідно до

російськоцентричного і “культівського” спрямування праці. Так, нетривале співробітництво більшовиків Києва з “Комітетом по охороні революції на Україні” у кінці жовтня 1917 р. потрактоване як віроломна акція “української буржуазно-націоналістичної контрреволюції”, яка “гарячково мобілізувала всі свої сили на боротьбу за збереження буржуазного ладу” і “для цього використала Г. Пятакова і В. Затонського (неодноразово таврованих у книзі, першого – як “троцькіста”, другого – як “націонал-ухильника” – авт.), які у відповідальний момент боротьби за Радянську владу ввійшли до складу Центральної Ради”²⁶.

Трохи несподівано як для першого видання “Історії Української РСР” оцінюється проголошення Донецько-Криворізької республіки. Цей акт зображено як найпоказовіший приклад “нерозуміння деякими працівниками партійних організацій Києва, Одеси, Харкова та інших міст України ленінської національної політики і необхідності всемірного (так у тексті – авт.) зміцнення національної Української Радянської держави”. “Стоячи на сепаратистських, обласницьких позиціях, вони вважали, що в основу держаного устрою багатонаціональної країни треба покласти не національний принцип, а принцип територіально-виробничої спільності областей країни”. Ще один аргумент проти слушності ідеї Донецько-Криворізької республіки, використаний у праці, полягає у наступному: “Штучне виділення зі складу Радянської України в окрему республіку найбільш розвинутих в промисловому відношенні районів з добре організованими і високосвідомими кадрами робітників – металістів і гірників – дуже ослабляло пролетарську базу Радянської України”²⁷.

“Самостійницьке” рішення Таганрозької наради в тексті 1956 р. замовчано, автори обмежились лише констатацією того, що у Таганрозі “було вирішено скликати з’їзд більшовицьких організацій України і обрано оргбюро для підготовки з’їзду”²⁸. Натомість з приводу його втілення частиною

²⁶ Історія Української РСР. – К., 1956. – Т. II. – С. 52.

²⁷ Там же. – С. 76.

²⁸ Там же. – С. 96.

учасників установчого з'їзду КП(б)У зазначено, що “ліві” (група “лівих комуністів”, попередньо охарактеризована як “агенти американсько-англійських та французьких імперіалістів” – авт.) і націонал-ухильники типу Скрипника намагались протипоставити (так у тексті – авт.) українські партійні організації Центральному Комітетові РКП(б)”, а тому “І з'їзд КП(б)У дав рішучу відсіч антипартійним елементам, що намагались відірвати і протипоставити КП(б) України єдиній РКП(б). Комуністична партія (більшовиків) України була створена на основі марксистсько-ленінських ідеологічних і організаційних принципів, як територіальна організація єдиної Комуністичної партії”²⁹. Зауважимо при цьому, що конкретна сутність домагань “антипартійних елементів” у книзі не розтлумачена.

Діяльність боротьбистів якоїсь спеціальної уваги авторів “Історії Української РСР” не привернула. Така позиція зумовлена, очевидно, тим, що цю партію ідейно ототожнено з іншими “буржуазно-націоналістичними” організаціями. Її курс прокоментовано лише раз у зв'язку із “заколотом” отамана М. Григор'єва: “У підготовці цього заколоту брала участь і буржуазно-націоналістична партія боротьбистів. Своєю контрреволюційною діяльністю в радянському тилу боротьбисти, як і інші українські буржуазно-націоналістичні партії, подавали пряму допомогу білогвардійщині, буржуазії і поміщикам, що прагнули реставрувати експлуататорський лад”³⁰.

Подібну до “Історії Української РСР” 1956 р. спрямованість має трактування початкової історії більшовизму в Україні і в низці спеціальних праць, виданих в 1951 – 1955 рр. Зокрема, більшість вищеназваних питань схоже тлумачиться в монографії А. Лихолата “Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922)” (М., 1954)³¹ та В. Руднева “Українські буржуазні націоналісти – агенту-

ра міжнародної реакції” (К., 1955)³². У вищеназваній праці А. Лихолата³³, дослідженнях С. Кіхтева³⁴ і П. Загорського³⁵ позитивно оцінено проголошення Донецько-Криворізької республіки. В основу такого бачення цього політичного утворення покладено тезу, що вона створювалась задля перешкодження опануванню німецькими і австрійськими військами української території.

Кардинальну переоцінку діяльності тієї частини українських більшовиків, які тримались у взаєминах з російськими однопартійцями поміркованого курсу, здійснено в офіційних текстах другої половини 1950-х – початку 1970-х рр., авторами яких були М. Супруненко, М. Рубач, С. Королівський, М. Куліченко, В. Маланчук (!), колектив співробітників ІІІ ЦК КПУ на чолі з директором Інституту І. Назаренком.

Вже в “Історії Української РСР” 1957 р. (автор відповідного розділу – М. Супруненко), керівництво більшовиків Києва, які вступили до Малої Ради, зображено щирими прихильниками збройного повстання в Україні, яке просто “не розгадало маневру буржуазних націоналістів” та їхнього органу Центральної Ради, котра “вороже ставилась до соціалістичної революції, але, не будучи впевнена в своїх силах, удавала з себе “нейтральну”, щоб виграти певний час для мобілізації контрреволюційних сил”. І, мовляв, як тільки Рада видала резолюцію з засудженням більшовицької “революції”, “представники більшовицького комітету вийшли з Центральної ради і почали готувати робітників та солдатів до збройного повстання”³⁶. Таким чином, крок київських більшовиків розглядається як незначний епізод і про його помилковість однозначно не заявлено.

³² Руднев В. В. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції. – К., 1955. – С. 48 – 49, 53.

³³ Лихолат А. Вказ. праця. – С. 90.

³⁴ Кіхтев С. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. – К., 1954. – С. 220 – 226.

³⁵ Загорський П. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергеева). – К., 1951. – С. 78 – 81.

³⁶ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II. – С. 61.

²⁹ Там же. – С. 100.

³⁰ Там же. – С. 131.

³¹ Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине. – М., 1954. – С. 90, 107 – 108, 440 – 442.

У “Нарисах історії Комуністичної партії України” (надалі – “Нариси історії КПУ”) 1961 і 1964 рр. видань факт співробітництва з “органом української буржуазно-націоналістичної контрреволюції” взагалі замовчано. В “Історії Української РСР” 1967 р. бачимо в тексті авторства того ж М. Супруненка ще більш прихильний до київських членів РСДРП(б) погляд. Їхня поведінка названа “правильною”, оскільки мала на меті пошук союзу з “впливовими силами”, які конфліктували з Тимчасовим урядом. Умовами підтримання “ділового контакту” з Центральною Радою вважалося ненадання нею допомоги поваленому “центру загальноросійської контрреволюції” і “перехід влади на місцях до Рад робітничих і солдатських депутатів”; і як тільки Центральна Рада відмовилася від досягнутої умови, представники більшовиків вийшли з її складу³⁷. Так само витлумачено жовтневий 1917 р. епізод минулого українських комуністів у виданні “Нарисів історії КПУ” 1971 р.³⁸.

Як достеменно “помилкове” охарактеризовано проголошення Донецько-Криворізької республіки у низці праць другої половини 1950-х – початку 1970-х рр. При цьому якщо в більшості таких видань для критики дій більшовиків Донецько-Криворізького басейну застосовано ті ж аргументи, що і в “Історії Української РСР” 1956 р., то в “Історії Української РСР” 1967 р. акцентовано лише на хибності покладення в основу державного устрою територіально-виробничого, а не національного принципу³⁹, а в “Нарисах історії КПУ” 1961, 1964 і 1971 рр.⁴⁰ та в статті А. Воскресенського та І. Рибалки в “Комуністі України” (1962, № 11)⁴¹

³⁷ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 47 – 48.

³⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 3-є, доп. – К., 1971. – С. 194.

³⁹ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 70.

⁴⁰ Нариси історії Комуністичної партії України. – К., УРСР, 1961. – С. 205; Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 2-є, доп. – К., 1964. – С. 212 – 213; Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 3-є, доп. ... – С. 218.

⁴¹ Воскресенский А., Рыбалка И. По поводу освещения некоторых проблем истории большевистских организаций Украины // Коммунист Украины. – 1962. – № 11. – С. 78.

йдеться тільки про “послаблення бази пролетарської революції на Україні” через відокремлення Донецько-Криворізької республіки.

Найдокладніше обґрунтування негативного ставлення до Донецько-Криворізької республіки міститься у згадуваній вже статті М. Супруненка, опублікованій в “Комуністі України” в 1956 р. (№ 10). Тут він жорстко критикує позицію керівників цього утворення на чолі з його лідером Артемом (Ф. Сергєєвим) насамперед за те, що вони, всупереч “ленінським настановам”, “не зрозуміли всієї гостроти національного питання на Україні”, а “їх позиція була явною поступкою великодержавному націоналізму, адже в Донецько-Криворізьку республіку увійшла саме та частина української території, котра виключалась із складу України інструкцією від 14 серпня 1917 року” (очевидно, мається на увазі інструкція Тимчасового уряду від 4 серпня – авт.). М. Супруненко спростовував твердження тих дослідників, які запевняли, що республіка була створена виключно “для боротьби проти німецьких імперіалістів” наведенням фактів, що свідчили про бажання керівників ДКР відокремитися ще до початку наступу німецько-австрійських військ на Україну⁴². З пізніших видань найбільш серйозну критику “хибного кроку” проголошення ДКР бачимо в книзі М. Куліченка та В. Маланчука⁴³. Основним аргументом, який зумовив негативне ставлення авторів до ідеї Донецько-Криворізької республіки, було визнання “помилковою точки зору, за якою після перемоги революції національне питання зживає себе, а той, хто вважає, що воно існує і при соціалізмі, нібито стає на шлях націоналізму”⁴⁴. Звертає на себе увагу і позитивна оцінка М. Скрипника за його намагання зберегти єдність “Української радянської держави”⁴⁵.

Аналогічно можна спостерігати помітну еволюцію в ін-

⁴² Супруненко Н. К вопросу об изучении гражданской войны на Украине ... – С. 29 – 30.

⁴³ Куліченко М. І., Маланчук В. Ю. В. І. Ленін і розв’язання національного питання на Україні. – К., 1971. – С. 63 – 68.

⁴⁴ Там же. – С. 66.

⁴⁵ Там же.

терпретації рішень Таганрозької наради. У текстах другої половини 1950-х – 1960-х рр. “самостійницька” постанова українських більшовиків, прийнята в Таганрозі, або взагалі промовчана⁴⁶, або сутність її не з’ясована, але вона прокоментована наступним чином: “Рішення Таганрозької наради виходили з необхідності збереження мирної передишки для зміцнення Радянської Росії як головної умови і вирішального фактора перемоги революції на Україні”⁴⁷. Проте вже в третьому виданні “Нарисів історії КПУ” (1971) прямо сказано про те, що “більшістю голосів нарада прийняла пропозицію М. О. Скрипника про створення на Україні самостійної “Комуністичної партії (більшовиків) України”, зв’язаної з РКП(б) через Міжнародну комісію III Інтернаціоналу”, а саме рішення пояснено, як і раніше, тактичними міркуваннями – неможливістю відкритого декларування належності КП(б)У до РКП(б) через необхідність дотримуватись умов Брестського договору⁴⁸.

Що ж до спроби організації самостійної компартії в Україні на установчому з’їзді КП(б)У в Москві, в більшості текстів другої половини 1950-х – початку 1970-х рр. її оцінено як “порушення єдності партії” та “духу настанов В. І. Леніна”, здійснене “лівокомуністичними” і “націонал-сепаратистськими” “елементами”⁴⁹. Зауважимо, що, звичайно, такий підхід дисонував з формулою про самостійність як правильний крок українських більшовиків на Таганрозькій нараді – адже в липні 1918 р. був ще чинним Брестський мир Радянської Росії з Німеччиною і тому оцін-

⁴⁶ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II. – С. 112; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 85.

⁴⁷ Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1961. – С. 228; Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 2-е, доп. ... – С. 236.

⁴⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 3-є, доп. ... – С. 242 – 243.

⁴⁹ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II. – С. 118 – 119; Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1961. – С. 231 – 232; Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 2-е, доп. ... – С. 238 – 239; Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 3-є, доп. ... – С. 247 – 248.

ка тодішніх “самостійницьких” прагнень комуністів України у такому разі повинна була б бути такою ж прихильною. Інше слабке місце такого пояснення одного з епізодів ранньої історії української компартії полягало у можливості піддати сумніву тезу про “самостійницькі” наміри більшовиків України у Таганрозі як зумовлені тільки тактичними міркуваннями – послідовність їх відстоювання й на з’їзді у Москві свідчила на користь гадки про ідею сепарування КП(б)У як стратегічну мету, а не кон’юктурний та тимчасовий маневр. Так чи інакше, така інтерпретація колізій установчого з’їзду КП(б)У була єдино можливою з огляду на російськоцентричну побудову історії більшовизму в Україні і загалом української історії та одночасно – забезпечувала утримання хоча й епізодичного, але “свого”, особливого фрагменту. Гіпотетично, що очевидність такої суперечності і, з іншого боку, бажання зберегти “чистоту” образів політично реабілітованих вже на 1957 р. М. Скрипника та В. Затонського підштовхнули одного з авторів “Історії Української РСР” 1957 р. М. Супруненко до замовчування “контroversійної” постанови Таганрозької наради та до пов’язання спроби “протиставити” КП(б)України РКП(б) на I з’їзді КП(б)У тільки з “лівими комуністами”, а не й з групою М. Скрипника⁵⁰, а у його ж розділі в “Історії Української РСР” 1967 р. взагалі замовчати дискусії з приводу статусу української компартії на Таганрозькій нараді та Московському з’їзді⁵¹.

В усіх названих вище працях другої половини 1950-х – початку 1970-х рр. (за винятком першого видання “Нарисів історії КПУ”⁵²) варто відзначити прагнення їх авторів реабілітувати партію боротьбистів і зобразити її політичний курс та взаємини з більшовиками в позитивному плані. Лінія на перегляд негативного ставлення до цієї помітної на тлі ранньорадянської історії організації була започаткована стат-

⁵⁰ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II. – С. 118.

⁵¹ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 88 – 89.

⁵² Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1961. – С. 232, 262 – 263, 269.

тею О. Осліковської та А. Снегова в “Вопросах истории”⁵³ та статтею М. Супруненка в “Комунисті України”⁵⁴, опублікованими в 1956 р., а також у примітці про боротьбистів, написаній укладачем збірника документів “Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920)” (К., 1957) М. Рубачем⁵⁵.

Найбільш масштабно і повно прихильна візія боротьбизму реалізована в підготовлених М. Супруненком розділах “Історії Української РСР” 1957 і 1967 років⁵⁶, названій вище книзі М. Куліченка і В. Маланчука⁵⁷ та другому і третьому томах колективного синтезу “Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.”⁵⁸. Історіографічний образ боротьбизму в цих працях суттєво відрізнявся від бачення авторів текстів 1953 – 1955 рр. та першої редакції “Історії Української РСР” (1956). Ця організація виносилась тут за рамки одноманітного ряду інших “буржуазно-націоналістичних партій”. Ідеологічно вона стала вважатись виразником інтересів українського “трудящого селянства”, а не “куркульства”. Тепер вже йшлося про її перехід “на радянську платформу”, однак при цьому й застерігалось, що така еволюція не торкнулася значної частини членів партії, яка продовжувала знаходитись під впливом “ілюзій дрібнобуржуазного націоналізму” і “українського буржуазного націоналізму”. На конкретних фактах показувались боротьба партії проти Гетьманату і Директорії, ідейна еволюція її “більшої і кращої частини” (“кращої частини”, “революційно-демократичних елементів”, “лівого крила”,

⁵³ Осликовская Е. С., Снегов А. В. Вказ. праця. – С. 146.

⁵⁴ Супруненко Н. К. вопросу об изучении гражданской войны на Украине ... – С. 28.

⁵⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920): Зб. док. і мат. – К., 1957. – С. 986.

⁵⁶ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II. – С. 120, 148, 175, 178 – 179; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 89, 100, 112, 117 – 118, 128, 131.

⁵⁷ Куліченко М. І., Маланчук В. Ю. Вказ. праця. – С. 113 – 118.

⁵⁸ Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. ... – Т. 2. – С. 68; Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. ... – Т. 3. – С. 43 – 45.

“більшості керівного складу”), котра виявлялась у військовому співробітництві з КП(б)У, підтримці політичного курсу більшовиків, вступі до органів радянської влади.

Позитивний образ боротьбистів підтримувався і шляхом замовчування найбільш “незручних” моментів їхньої діяльності. Так, в “Історії Української РСР” 1967 р. під час опису “заколоту” М. Григор’єва упущено факт належності його до боротьбистів, про який повідомляється в “Історії Української РСР” 1957 р.⁵⁹; так само у виданні 1967 р. не згадано про намір партії вступити до Комінтерну, натомість цей аспект детально з’ясовано на сторінках синтезу 1957 р. та інших, навіть прихильних до боротьбистів, текстів⁶⁰. Ще один помітний крок до створення респектабельної візії боротьбизму – позитивна оцінка діяльності одного з його лідерів О. Шумського (прізвище якого лунало в інших працях лише в контексті боротьби проти “українського буржуазного націоналізму” чи “націонал-ухильництва” в 1920-і рр.) на сторінках синтезу “Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.”⁶¹.

Ліквідація партії в березні 1920 р. зображувалась, з однієї сторони, як логічний наслідок дружньої взаємодії боротьбистів з КП(б)У, і тому кваліфікувалась як “самоліквідація”, з іншої – як закономірний акт, прискорений “гострою принциповою критикою політики та ідеології боротьбистів” з боку українських більшовиків, які “керувались настановами В. І. Леніна”, котрий, як відомо, на початку 1920 року почав “активно підтримувати необхідність злиття кращої частини боротьбистів з більшовицькою партією”. Толерантне ставлення до боротьбизму проглядається і у питанні з’ясування причин його “самоліквідації”. Партія, мовляв, “стала притягальним центром української буржуазно-

⁵⁹ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II. – С. 156; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 117.

⁶⁰ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II. – С. 178 – 179; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 130 – 131.

⁶¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. ... – Т. 2. – С. 68; Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. ... – Т. 3. – С. 44.

націоналістичної контрреволюції”, “до неї прагнули і знаходили притулок петлюрівські елементи, які, використовуючи легальні можливості, вели підривну діяльність”. Усунення боротьбистів з політичної арени також пояснювалося потребою “дальшого згуртування селянських мас навколо Радянської влади і консолідації революційних сил”, оскільки ця організація “претендувала на керівну роль в республіці, про що свідчить її заява про прийняття до Комінтерну, що було на користь контрреволюційним елементам”. Отже, відповідно до оновленої версії боротьбизму, ліквідовувалась не “буржуазно-націоналістична” і не “контрреволюційна” партія, а лише така, яка “притягувала” “українські буржуазно-націоналістичні елементи” і заважала “консолідації революційних сил” в боротьбі проти “контрреволюції”⁶².

Завдяки продемонстрованим вище підходам в другій половині 1950-х – на початку 1970-х рр. було укладено нову офіційну інтерпретацію початкової історії Компартії України, а отже – підкориговано історію й Радянської України у цілому. Неодмінною, однак виявленою радше імпліцитно, її ознакою стало акцентування “свого”, особливого шляху становлення КПУ та “Української Радянської держави”, хоча й у межах понять радянського політичного дискурсу про “національні загони” КППС як її невід’ємні складові і статус союзних республік як наділених лише формальними ознаками державності і суверенітету. Слід також підкреслити посилення етноцентричних пріоритетів у висвітленні зазначених питань у текстах середини 1960-х – початку 1970-х рр. порівняно з попереднім періодом другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр.

Ревізії історії більшовизму в Україні опонувала група партійних істориків, які працювали у вузах Києва, ІІ АН УРСР та редакції офіціозу ЦК КПУ “Комуніст України”. При тому у відкритих публікаціях на сторінках “Вопросов истории КПСС”, “Комуніста України”, УІЖ їхні

⁶² Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 130 – 131; Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. ... – Т. 3. – С. 43 – 45.

погляди оприлюднювались лише протягом 1958 – 1962 рр., надалі вони поширювались кулуарно, переважно у вигляді негативних відгуків і рецензій на охарактеризовані вище офіційні праці і тому відображені тільки в документах. Єдина, на наш погляд, публікація з, як покажемо далі, певною мірою альтернативними для часу свого виходу оцінками – це монографія А. Лихолата “Здійснення ленінської національної політики на Україні, 1917 – 1920” (К., 1967).

Незначну увагу критиків ревізіоністських підходів привернули питання співробітництва більшовиків України з Центральною Радою в період “Жовтневого збройного повстання” та їх політичної поведінки в ході створення КП(б)У в 1918 р. Гадаємо, що причина такого відносного ігнорування полягає в тому, що ці питання розкриваються в текстах 1956 і 1957 рр. та в “Нарисах історії КПУ” 1961 р. змістовно порівняно близько до тлумачення їх в працях, що побачили світ до видання “Історії Української РСР” 1956 р. включно; та й у пізніших публікаціях трактування цих питань все ж менше, ніж у випадку з Донецько-Криворізькою республікою та боротьбистами, відрізняється від бачення авторів досліджень, опублікованих до ХХ з’їзду КППС.

Заклик до авторів першого видання “Нарисів історії КПУ” “повніше розкрити негативний вплив на розгортання революційних подій на Україні” вступу київських більшовиків до “Комітету по охороні революції” і закид про “непереконливе висвітлення в “Нарисах”” “неправильного” рішення Таганрозької наради про “організаційний відрив КП(б)У від РКП(б)” міститься в опублікованій в 1962 р. в “Комуністі України” рецензії А. Бородина, М. Гольнева та П. Дніпровського⁶³. Подібну критику зустрічаємо й в опублікованій в “Вопросах истории КПСС” у 1960 р. статті Б. Борцова, М. Ліповченка та Я. Пашка⁶⁴. Як серйозний про-

⁶³ Бородин А., Гольнев Н., Днепроvский П. В едином боевом строю великой партии Ленина // Коммунист Украины. – 1962. – № 9. – С. 83 – 84, 87 – 88.

⁶⁴ Борцов Б. П., Липовченко Н. Н., Пашко Я. Е. К освещению вопроса об образовании КП(б) Украины и ее тактики в 1918 году // Вопросы истории КПСС. – 1960. – № 3. – С. 83.

рахунок змальовано вступ більшовиків Києва до органів, створених Центральною Радою в жовтні 1917 р. в книзі А. Лихолата⁶⁵. Таке ставлення автора до цієї події зумовлене тим, що співпраця більшовиків з “буржуазно-націоналістичною Радою” була успішно використана останньою “для обману мас і маскування своєї підготовки до придушення всіх спроб встановлення Радянської влади на Україні” і вона ж “в напружені дні підготовки до рішучої боротьби сил революції і контрреволюції не могла не викликати незадоволення серед робітників”⁶⁶.

Серйозні претензії опонентів нових підходів до висвітлення ранньої історії більшовизму в Україні стосувались питання про Донецько-Криворізьку республіку. А. Бородін, М. Гольнев та П. Дніпровський намагалися довести, що “створення Донецько-Криворізької республіки потрібно [...] розглядати як вияв революційної творчості мас, а проголошення її частиною РСФРР – як тактичний задум розрахований на порятунок Донецько-Криворізького басейну від австрійсько-німецької окупації”. При цьому вони визнавали, що частина керівників Раднаркому цього утворення “розглядали Донецько-Криворізьку республіку як постійне державне утворення, що не входило до складу України, виступали проти створення єдиного фронту оборони, проводили помилкову, антиленінську лінію в національному питанні”⁶⁷.

Бажаючи, з однієї сторони, виправдати існування Донецько-Криворізької республіки, а з іншої – згода з хибністю “виробничого” принципу будівництва “радянських національних республік” – прослідковуються в спробі аналізу цієї проблеми в праці А. Лихолата⁶⁸. Хоча історик підтримав думку про те, що “надії організаторів Донецько-Криворізької республіки зупинити німецьких загарбників

⁶⁵ Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917 – 1920. – К., 1967. – С. 81 – 83.

⁶⁶ Там же. – С. 81 – 82.

⁶⁷ Бородин А., Гольнев Н., Дніпровский П. Вказ. праця. – С. 85.

⁶⁸ Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. ... – С. 155 – 161.

на її кордонах шляхом проголошення її автономною частиною РСФРР не виправдались”, він все ж знайшов, крім вищеназваної, й інші причини політики керівництва ДКР з тим, очевидно, щоб аргументувати її серйозність і слушність. Зокрема, повторюючи ті ж тези про причини утворення республіки і унезалежнення її від Радянської України, що й А. Бородін, М. Гольнев та П. Дніпровський, А. Лихолат твердить наступне: “Крім цих головних міркувань [...] існували й інші мотиви, в основі яких було прагнення відокремити пролетарські райони України від головних центрів українського буржуазного націоналізму, що знаходились на Правобережжі і особливо в Києві”. Прагнення А. Лихолата реанімувати позитивну оцінку ДКР засвідчує й така авторська ремарка: “Дуже короткочасним було існування республіки і занадто мало збереглося документів, щоб можна було категорично судити про значення і доцільність її організації”⁶⁹.

З усіх дискусійних аспектів історії утвердження радянського режиму в Україні найгостріша протидія чинилась новим поглядам на питання боротьбизму. В опублікованих в “Комуністі України” статтях О. Касименка⁷⁰, Г. Овчарова⁷¹, рецензії Г. Алфеевої⁷², аналізованій вже рецензії А. Бородіна, М. Гольнева та П. Дніпровського, замітці Ю. Гамрецького в УІЖ (1958, № 5) з приводу обговорення в II АН УРСР нових праць, “які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня”⁷³, праці І. Гуржія та В. Сарбея⁷⁴, новій редакції примітки про

⁶⁹ Лихолат А. Вказ. праця. – С. 158 – 160.

⁷⁰ Касименко А. Задачи развития исторической науки на Украине ... – С. 38.

⁷¹ Овчаров Г. По поводу освещения вопроса о боротьбизме // Коммунист Украины. – 1958. – № 2. – С. 36 – 47.

⁷² Алфеева Г. Советское строительство на Украине в годы гражданской войны [рец. на:] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920): Зб. док. і мат. – К.: АН УРСР, 1957 // Коммунист Украины. – 1958. – № 1. – С. 80.

⁷³ Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня ... – С. 228 – 233.

⁷⁴ Гуржій І. О., Сарбей В. Г. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. – К., 1960. – С. 43 – 45.

боротьбистів авторства М. Рубача в другому, доповненому і переробленому виданні збірника документів 1957 р. під трохи зміненою назвою “Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919)” (К., 1962)⁷⁵ містяться закиди тим історикам, які “йшли по лінії деякого відбілювання”, “ідеалізації” боротьбистів та вибудований інший образ цієї партії. Боротьбисти проголошувались контрреволюційною націоналістичною дрібнобуржуазною організацією, яка діяла в загальному річизці “українського буржуазного націоналізму”. Вона, мовляв, вела запеклу і послідовну боротьбу проти комуністів, за відвоювання в них політичної гегемонії в Україні, проводила політику, “спрямовану на розкол сил українського і російського народів у спільній боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів республіки”. Її ідеологія ототожнювалась з однією з “витончених форм українського буржуазного націоналізму” – націонал-комунізмом і вважалась набагато гнучкішою і тому більш небезпечною, ніж, за висловом найзавзятішого опонента реабілітації боротьбистів серед авторів кінця 1950-х – початку 1960-х рр. Г. Овчарова, “петлюрівське самостійництво”⁷⁶. Соціальною опорою цієї “ворожої” партії називалось “куркульство”, хоча й визнавалось, що вона мала вплив “на деяку частину відсталих трудящих”, які були обмануті “лицемірною” боротьбистською агітацією. Саме тим, щоб викрити боротьбистів перед цими “широкими масами трудящих”, пояснювалось співробітництво більшовиків з ними в органах радянської влади. “Цього випробування боротьбисти, звичайно, не витримали. Щоб хоч як-небудь зберегти свої позиції, боротьбисти вимушені були вести в радянських органах і деяку позитивну роботу. Але це була робота другорядної важливості. В основному ж та вирішальному вони саботували позитивну діяльність, прагнули дискредитувати Радянську владу, політику більшовиків, ставили перепони для її ре-

⁷⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): Зб. док. і мат. – К., 1962. – С. 698 – 699.

⁷⁶ Овчаров Г. Вказ. праця. – С. 37.

алізації,” – таврував боротьбистів Г. Овчаров⁷⁷. Водночас визнавалось слушним входження їх “кращої частини” в КП(б)У. Втім, для того, щоб не виникало сумнівів в цілковитій “контрреволюційності” боротьбистів, застерігалось, що “ці елементи наша партія відвоювала, перевиховала, допомогла їм утвердитись на позиціях комунізму”⁷⁸. І ще одна характерна своєю загальною позицією і навіть лексикою цитата зі статті Г. Овчарова: “Що стосується методів підприємної, антирадянської діяльності, то боротьбисти багато в чому уподібнювались до троцькістів, бухарінців та інших політичних суперників Комуністичної партії. Як і ці вороги радянського народу, боротьбисти діяли дворушницьки. Прикриваючись комуністичним прапором, вони насправді нічого спільного з комунізмом не мали та всіляко намагались розхитати ті основи, від яких залежить існування та міцність радянського ладу”⁷⁹.

Таким чином, консервативно налаштовані історики в УРСР у питаннях ранньої історії більшовизму в Україні пропагували догматично-охоронні підходи, базовані на вироблених до 1956 р. схемах та оцінках. Те, що пік їх “викривальної” активності припав на кінець 1950-х – початок 1960-х рр., було не випадковим – адже, як ми показали в першому розділі, це був час “боротьби проти ревізійнізму” та відчутного згортання прогресивних змін в історичній науці СРСР. Оскільки в цей період критичні до масиву історичної продукції 1956 – 1957 рр. концепції оприлюднювались у найбільш “авторитетних” для істориків виданнях, можна твердити, що тоді вони посідали становище офіційного знання і зайняли, на недовгий час, в такій якості місце ревізійністських (з погляду консерваторів) концепцій (приблизно до виходу в 1964 р. другого видання “Нарисів історії КПУ”).

В перші післясталінські роки закінчилось формування нового офіційного історіографічного образу українського минулого, відображеного в двохтомнику “Історія Україн-

⁷⁷ Там же. – С. 38.

⁷⁸ Там же. – С. 41.

⁷⁹ Там же. – С. 37.

ської РСР” 1953 (1955) – 1956 років видання. “Сталінський” історичний наратив базувався на екстремальному російськоцентризмі, формаційній періодизації, підпорядкованому місці класових механізмів історичного процесу, прилаштуванні української історії передреволюційного та радянського часу до сталінських його схем і оцінок.

На наступному етапі, започаткованому політичним струмом ХХ з’їзду, в офіційній історіографії відбулося пристосування основних догм “сталінського” образу національної історії до ідеологем модернізованої комуністичної системи, яка відмовилась від безпардонної пропаганди російського націоналізму і засудила найбільш кричущі прояви сталінізму. Найбільш далеко у “переписуванні” українського минулого і формуванні на основі схеми 1953 – 1956 рр. частково десталінізованого і дерусифікованого його образу просунувся колектив авторів двохтомної “Історії Української РСР” 1967 р. Цей текст виражав таке офіційне бачення українського минулого, в якому не знайшлося місця аксіомам історичної першості “великого російського народу” та перманентного і одностороннього позитивного впливу російського народу та його держав на розвиток українського народу. На зміну плямуванню і демонізації українського національного руху прийшло усвідомлення його історичної правомірності, його концептуальне осмислення та вироблення більш толерантних оцінок. Було актуалізовано тему української “феодальної” державності. Відбулось часткове руйнування міфу про видатну роль Й. Сталіна в українській історії та переможне “соціалістичне будівництво” в Україні. На загал у “великому тексті” української історії зросла значимість українських сюжетів та зменшена роль російського фактора. Проте, історіософські засади (формаційна періодизація, хоча й пом’якшений, але російськоцентризм, класовий чинник) та осьові концепції цього тексту (“давньоруської народності”, прагнення до “возз’єднання”, “возз’єднання” 1654 р., концепції “Великого Жовтня” та “соціалістичного будівництва”), або ж, іншими словами, схема, вироблена ще в 1953 – 1956 рр., залишалась мало зачепленою новими під-

ходами. Відтак, можна твердити про часткове переформулювання “сталінського” образу українського минулого, але стабільність схеми-канону. Слід зазначити, що такий зміст офіційні історичні тексти зберігали аж до початку 1970-х рр., проте з них поступово, починаючи приблизно з 1968 р., вимивались інвективи стосовно “культу особи Й. Сталіна”.

Освячення владною підтримкою забезпечувало те, що офіційний науковий канон історії України доби послаблення комуністичного диктату середини 1950-х – початку 1970-х рр. знаходив позірне схвалення і не викликав суттєвого опору з боку не залучених до його формування істориків. Однак, як тільки в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. політичний термометр почав показувати похолодання, а ідеологічна риторика актуалізувала загрозу “ревізйонізму”, “бійці ідеологічного фронту” повели наступ на “великий текст” в тій його частині, яка видавалась небезпечно втягнутою у процес “підриву основ”. Вони домоглися того, що за офіційне бачення початкової історії більшовизму в Україні на межі 1950-х – 1960-х рр. сприймалася їхня версія. Проте надалі – до початку 1970-х рр. нова, звільнена від сталінської догматики, візія історії утвердження більшовизму в Україні стала домінуючою.

Дослідження узагальнюючих історичних текстів середини 1950-х – початку 1970-х рр. дозволяє виділити певні етапи конструювання офіційною історіографією образу українського минулого. На нашу думку, цей процес пройшов такі етапи: від формулювання канону 1953 – 1956 рр. до перших спроб його підважити в 1956 – 1957 рр., від консервативної реакції кінця 1950-х – початку 1960-х рр. до часткового і обмеженого наповнення образу національним змістом та усунення Й. Сталіна з української історичної сцени в середині 1960-х – на початку 1970-х рр. одночасно зі збереженням канонічного статусу схеми середини 1950-х рр. (проте, як вже зазначалось, критика “культу особи Й. Сталіна” почала згасати вже з 1968 р.).

Аналіз офіційних праць середини 1950-х – початку

1970-х рр. у контексті співвідношення їх з політичними реаліями показує щільну залежність історіописання в Радянській Україні від політичної кон'юнктури. Це чітко прослідковується передусім у суголосності історичних трактувань ідеологічним дороговказам політичного (на кшталт “Тез” 1954 р.) чи наукового (на кшталт нормативного підручника “История СССР (эпоха социализма)”) походження.

Вмотивованість авторів наукових історичних праць з національної історії політичними міркуваннями і уявленнями можна помітити і за відсутності позірних артикульованих директив. Гадаємо, що яскравими прикладами, які підтверджують вищезазначене, є перебіг дискусії дослідників початкового періоду більшовизму в Україні та витлумачення в офіційній історіографії УРСР українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст.

Дуже високою вважаємо вірогідність того, що в полеміці з приводу ранньої історії Компартії України історики УРСР обстоювали більше ніж і не стільки конкретні погляди на конкретні проблеми – засобами історіописання вони озвучували ідейно-політичні пріоритети груп впливу в ешелонах української влади та історичної науки як її ідеологічної опори. Суперечки навколо Донецько-Криворізької республіки, ймовірно, приховували глибшу розбіжність – про принциповість чи небов'язковість збереження за Радянською Україною її східних земель та про те, що в історичній перспективі небезпечніше – загроза втрати єдності української національної території чи загроза втрати контролю комуністів над Україною. Обстоювання нюансів в тлумаченні особливої позиції українських більшовиків в 1917 – 1918 рр. могло спиратись на відмінні погляди в різних українських партійних та партійно-владних середовищах на статус КПУ – чи як спеціального, автономного утворення, чи як територіального підрозділу КПРС, жорстко вмонтованого в її структуру. Нарешті, позитивне чи негативне ставлення до боротьбизму – це були, припускаємо, “заміщені” форми симпатії чи неприйняття націонал-комуністичних ідей і

взагалі необхідності брати до уваги “національне питання” в ході “радянського будівництва” в Україні.

Аналогічно, переконані, що часткова реабілітація українського національного руху була визначена насамперед прихованими резонами політичного світогляду (хоча не слід скидати з рахунку й впливу наукових дискусій з приводу національних рухів у царській Росії в історичній науці СРСР середини 1950-х – 1960-х рр.). Позитивна оцінка тих його учасників та організацій, що протистояли національному гнобленню українців Російською та Габсбурзькою імперіями, сповідували українську культурно-національну самобутність та домагалися права на політичну автономію в складі “демократичної федеративної Росії” була зумовлена близькістю таких ідей до політичних поглядів українських високопосадовців та інтелектуалів 1960-х – носіїв “подвійної лояльності”, прихильників “суверенітету” Радянської України як “контрольованого автономізму”.

РОЗДІЛ 4. НАЦІОНАЛЬНЕ МИНУЛЕ В НОНКОНФОРМІСТСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Користуючись відносно сприятливими умовами для наукової творчості в середині 1950-х – на початку 1970-х рр., неспроможено налаштовані історики в УРСР виробили низку поглядів і концепцій, які частково не вкладались в межі офіційних образів національного минулого, а деякі з них – повністю їм суперечили. Якщо спробувати типологізувати об'єкти спеціальної уваги фрондуєчих українських дослідників, то вимальовуються три предметних блоки: контексти – загальноєвропейський і російський – української історії, феномен запорізького козацтва та процеси українського націотворення в широкому розумінні цього поняття (а саме власне становлення української нації, питання українського державотворення і національного руху). Аналізу підходів до вирішення цих проблем, які склалися в недирективній історіографії в зазначений період, присвячено даний розділ.

4. 1. Контексти української історії у світлі неканонічних підходів

Однією з цікавих новацій альтернативної історіографії в УРСР була розробка ідеї про аналогічність історичних процесів в Україні до перебігу визначальних моментів світової історії. В основу такого бачення покладено як марксистський постулат принципової єдності історії, деякі конкретноісторичні погляди “класиків”, так і аналіз власне українських історичних феноменів. Найбільш придатним для проведення широких порівнянь українських і загальносвітових, передусім, європейських історичних реалій і виведення з них відповідних висновків здавався період XVI – XVII ст. Така

ідея обґрунтована в низці студій О. Компан другої половини 60-х – початку 70-х рр. Окремі питання українського минулого доби переходу від середньовіччя до Нового часу в компаративному аспекті студіювались також В. Голобуцьким, М. Брайчевським та О. Пономарьовим.

На концептуальному рівні такий підхід чи не вперше в історичній науці Радянської України з часу публікації відомої праці Наталії Мірзи-Авак'янц “История Украины в связи с историей Западной Европы” (Х., 1929) (на яку, до речі, О. Компан посилялась в одній зі своїх статей¹) реалізовано в брошурі з характерною назвою “Єдність світового історичного процесу” (К., 1966). Спираючись на “погляд на історію як на єдине ціле”, що “був величезним досягненням марксистської науки”, на думки В. Леніна про XVII ст. як початок нового періоду в історії Росії та Ф. Енгельса про зв'язок селянських війн з раннім буржуазним розвитком², і наводячи конкретноісторичні аргументи, О. Компан робила висновки про аналогічність фундаментальних явищ всесвітньої, російської та української історії, одночасно застерігаючи від надмірного отождіння і спрощення особливостей минулого окремих країн і народів. Зокрема, вона вважала, що “світова історія, затаюючи у вир буржуазної епохи нашу країну, деформувала в ній старі феодальні порядки. З часу утвердження в Європі буржуазної епохи (а це, на думку авторки, XVI ст. – авт.) феодальний уклад в Росії і на Україні, хоч і дуже повільно, але роз'їдали з середини елементи нового, буржуазного розвитку”³. Повстання під проводом Мухи (1490 – 1492) і “національно-визвольну боротьбу українського народу в середині XVII ст.” О. Компан ставила в один ряд з найбільшими соціальними вибухами в країнах Європи (Жакерією, повстанням Уота Тайлера, Селянською війною в Німеччині тощо) і розглядала їх як ранні буржу-

¹ Компан О. С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 39.

² Компан О. С. Єдність світового історичного процесу. – К., 1966. – С. 26 – 27, 32.

³ Там же. – С. 27.

азні революції – складові частини “багатоактного процесу європейської буржуазної революції, що охопила широкий простір багатьох країн і була тривалою в часі”⁴. Проте дослідниця зазначала, що селянські війни відрізнялись рівнем організованості і розмаху боротьби. “Щоб не наробити хибних висновків, не можна приймати другий місяць вагітності за дев’ятий. Селянська війна під проводом Мухи в XV – XVI ст. ст. поступалася своїм розмахом і значенням перед війною 1648 – 1654 рр. Але в загальному процесі заміни європейського феодалізму капіталізмом кожна з них становила більш або менш важливий внесок у справу прогресу”⁵.

Для доведення єдності плину історичного процесу в Україні та європейському світі О. Компан вибудувала в програмній статті в збірнику “Середні віки на Україні” (К., 1971) розлогу концепцію української історії XVI – XVII ст. Звертає на себе увагу насамперед те, що автори збірника спробували ввести в історіографічний вжиток стосовно українського минулого загальноєвропейське поняття “середні віки”, яке в українському контексті, починаючи з 1930-х рр., не використовувалося, будучи заміненим на поняття “феодалізм”. З цього приводу О. Компан зауважувала наступне: “Створюється враження, що історія України стояла поза тими змінами, які відбувались в решті європейського світу”. Одночасно з тим дослідниця вважала за необхідне вести мову про “точне визначення місця українського середньовіччя на світовій орбіті історичного руху” і про “вклад українського народу в світову історію середніх віків”⁶.

Стосовно XVI – XVII ст., то, на її думку, в Україні в цей період були наявними всі основні загальноєвропейські тенденції. Ключовими такими рисами дослідниця, відповідно до її марксистських матеріалістичних уявлень, вважала появу з другої половини XVI ст. паростків буржуазного ладу – “принаймні зародкових форм мануфактури” у вигляді

⁴ Там же. – С. 31 – 32.

⁵ Там же. – С. 32 – 33.

⁶ Компан О. С. Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 19, 20.

т. зв. промислів, поступ у розвитку торгівлі, що виявлявся в провідній ролі в ній міст і містечок і що вказував “на існування в ній не середньовічного, натурального, а товарного господарства”, спалахи в Україні починаючи з останнього десятиліття XV ст. “великих селянських війн”, властивих для ранньобуржуазної доби. Важливими були й явища ідеологічного порядку – реформаційний рух (причому О. Компан вважала, що “боротьба проти покатоличення за православну релігію становила частину загальноєвропейського реформаційного руху”), вияви ренесансної гуманістичної ідеології та культури – розвиток освіти, друкарства, іконопису (який вважала передвісником “виникнення реалістичного портретного живопису, пов’язаного з гуманістичною ренесансною ідеологією, яка протистояла середньовічному світогляду”), хорового і музичного мистецтва (“заміна у XVI ст. середньовічного, дуже складного нотного письма на більш просте і зручне лінійне, сучасне письмо”, що зумовила перехід до “багатоголосного церковного співу замість співу в унісон, який панував за часів раннього середньовіччя”)⁷.

Слід відзначити, що в одній зі своїх розвідок – рецензійній статті 1967 р., написаній як відгук на появу перших двох томів “Історії українського мистецтва” (К., 1966 – 1967) – О. Компан не лише звернула увагу на показ авторами цієї праці “елементів” ренесансного стилю, а й фактично запропонувала розглядати ці “елементи” з перспективи цілісного явища “українського ренесансу”, яке розумілося, відповідно до класичних канонів марксизму, як культурно-духовне вираження ранньобуржуазного розвитку в Європі. “Результати такого осягнення фактичного матеріалу з культурного життя України XVI – першої половини XVII ст. (здійсненого авторами згаданої праці – авт.) приголомшують своєю несподіваністю. Перед нами повнокровне, яскраве торжество українського відродження”, – писала дослідниця у цій розвідці. Вона ж прямо вказувала на причини ігнорування істориками нових явищ в українській культурі зламу середньовіччя і нового часу, вказуючи на пануван-

⁷ Там же. – С. 15 – 19.

ня хибної схеми про жорсткий вододіл між “феодалізмом” і “капіталізмом” (натомість О. Компан вважала, що слід визнати можливість “одночасного існування як феодалських, так і капіталістичних відносин”) та віднесення початку зародження останнього в Україні до другої половини XVIII ст. (таким чином, на її думку, “виключається можливість буржуазних за своїм характером явищ у попередній період”)⁸.

Концептуальні міркування О. Компан підтримувалися також М. Брайчевським. Зокрема, він так само, як і його колега, вважав, що Україна на зламі середньовіччя і нового часу “становила собою невід’ємну частину європейського *terrae orbis*, її історія була нерозривно зв’язана з тими процесами, які в цей час визначали головні напрямки всесвітньої історії”⁹. Аналогічні міркування про “український ренесанс” висловлені в статті дослідника про Альбрехта Дюрера¹⁰. Особливо плідними були думки М. Брайчевського про ранньобуржуазні відносини в Україні. “Не зовсім вірним” він вважав “загальноновизнане уявлення про Україну другої половини XVI і першої половини XVII ст. як про країну кріпацьку, з безроздільним пануванням феодалських порядків”¹¹. Натомість “феодалські відносини тут становили лише верхній шар соціальної структури, крізь який дуже сильно пробивалися нові, буржуазні (точніше – дрібнобуржуазні) тенденції”¹². До такого висновку автор прийшов на основі фактів наявності в цей час в Україні високого рівня урбанізації (тут він спирався на підрахунки О. Компан, здійсненні в її дослідженні “Міста України в другій половині XVII ст” (К., 1963)), переважання в структурі зайнятості

⁸ Компан О. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Літературна Україна. – 1967. – 17 жовт. – С. 4.

⁹ Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 329.

¹⁰ Брайченко М. Ю. [Брайчевський М. Ю.] Альбрехт Дюрер та український ренесанс (до 500-річчя від дня народження) // УІЖ. – 1971. – № 6. – С. 134 – 135.

¹¹ Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 327.

¹² Там же. – С. 328.

“вільного дрібного виробника” – “найбільш класичним виразом якого був тип козака”, виникнення і поширення мануфактурного виробництва, що охопило головним чином промисли¹³. Належність промислів до форм мануфактурного виробництва, на погляд історика, визначалась такими їх ознаками: а) робота на ринок; б) застосування найманої праці; в) поділ праці в середині конкретного підприємства та спеціалізація технологічних функцій¹⁴.

Вперше в історичній науці УРСР спробу переглянути офіційну тезу про появу паростків буржуазного розвитку в Україні в другій половині XVIII ст. фактично здійснив В. Голобуцький. В статті, опублікованій в “Вопросах истории” в 1959 р. (№ 9), він проаналізував нові явища насамперед в економіці, також політичній та ідеологічній сферах в регіоні на схід від р. Ельби, в першу чергу Росії та України. Український історик прийшов до такого загального висновку: “Посилення кріпацтва приблизно з кінця XV – XVI ст. в країнах на схід від Ельби свідчить не про зміцнення феодалізму, а, навпаки, про початок його розкладу, про вступ його у свою “низхідну” стадію”. Тоді, на його думку, виникла невідповідність між характером продуктивних сил, які демонстрували складання нового, буржуазного ладу, та існуючими панівними ще виробничими відносинами¹⁵. Проявами капіталістичного способу господарювання вже в той час В. Голобуцький називав розклад натурального господарства, передусім в маєтках “поміщиків”, соціальне розшарування селянства та появу найманої робочої сили, прискорення процесу урбанізації, розпад цехової організації ремесла і формування на основі експлуатації купецьким капіталом позацехових майстрів початкових форм мануфактури¹⁶.

¹³ Там же. – С. 327 – 329.

¹⁴ Брайчевський М. Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV – XVIII ст. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 28.

¹⁵ Голобуцький В. А. О начале “нисходящей” стадии феодальной формации // Вопросы истории. – 1959. – № 9. – С. 137.

¹⁶ Там же. – С. 124 – 134.

“У повний зріст” (за висловом М. Брайчевського)¹⁷ проблему української мануфактури XVI – XVII ст. і ширше – початку буржуазної еволюції в Україні – поставив відомий український історик-економіст Олексій Пономарьов, опублікувавши в 1970 р. в УІЖ (№ 3) статтю “Про початок мануфактурного періоду на Україні”. Спираючись на теоретичні міркування “класиків” марксизму та наведення новаторських для історичної науки в СРСР кінця 1950-х – 1960-х рр. концепцій про зародження капіталізму в Росії вже в XVI – XVII ст., на відомості про наявність мануфактурного виробництва в чеських і польських землях, фактаж попередніх студій українських істориків (П. Федоренка, В. Голобуцького, І. Бойка та ін.) про характер “продуктивних сил” та “виробничих відносин” на українських промислах – млинарському, солеварному, скляному, рудницькому (металургійному), паперовому, поташному, в селітроварінні та друкарстві, дослідник прийшов до важливих узагальнень. На його думку, “вивчення проблеми генезису капіталізму дає змогу помітити дві чітко визначені стадії: нижчу, яка характеризується визріванням нових явищ і вищу – розвинутий уклад. На першій стадії переважають початкові форми мануфактури, що є проявом процесу зародження капіталістичного укладу, а другій властиве панування великих, як правило, мануфактур. Остання стадія настає лише у XVIII ст. Але до цього часу українські мануфактури пройшли довгий шлях свого розвитку, повсюдно і міцно вкоренилися і підготували умови для переходу на вищий щабель”. Отже, в Україні “у надрах старої феодално-кріпосницької формації чітко накреслюються контури нових виробничих відносин, відбувається формування капіталістичного укладу”. Як гадав дослідник, про початок мануфактурного періоду в Україні можна цілком говорити вже з кінця XVI ст., оскільки в першій половині XVI ст. мануфактурне виробництво тільки зародилося в ряді галузей, а вже в другій половині цього століття воно значно зміцнилося, відбулося

¹⁷ Брайчевський М. Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей ... – С. 28.

його територіальне розширення та воно стало провідним в основних галузях виробничої діяльності¹⁸.

На тлі історіографічного процесу в Україні у післясталінський період особливо значимими видаються спроби окремих істориків переглянути стрижневу вісь офіційного “великого тексту” – історіософію російської винятковості в українському минулому з її несучими конструкціями – концепціями “давньоруської народності” та “возз’єднання” 1654 р. Звернемося до змісту таких новацій.

Міркування, висловлені М. Брайчевським в монографії “Походження Русі” (К., 1968), дозволяють говорити про заперечення автором теорії “спільної колиски”. Авторове бачення етнічних процесів у Київській державі є логічним компонентом загальної концепції етнічного розвитку східнослов’янських племен I – початку II тисячоліття н. е., виробленої в 50-і – 60-і рр. і розкритої в щойно названій праці. У цій книзі, неопублікованій і незахищеній докторській дисертації (про яку вже йшлося) дослідник обстоював погляд про пов’язаність початків етнічної консолідації східнослов’янського комплексу з племенами черняхівської культури. М. Брайчевський обмежив район поширення пам’яток цієї культури лісостеповою смугою України та ідентифікував її з Антським союзом племен. Він дотримувався думки, що анти нікуди не зникли з історичної сцени на початку VII ст., як традиційно вважалось, а здобули собі ім’я літописних полян, що були не одним з понад десятка східнослов’янських літописних племен передкиївських часів, а об’єднанням шести таких угруповань: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян та білих хорватів. Після поразок, завданих антам аварями, та тимчасової політичної дезінтеграції, центр діяльності антів-полян перемістився з Волині-Прикарпаття до Середньої Наддніпряниці – “найвіддаленішого від Карпат району, що менше постраждав від спустошливих аварських набігів”, що й стала осередком ут-

¹⁸ Пономарьов О. М. Про початок мануфактурного періоду на Україні// УІЖ. – 1970. – № 3. – С. 34 – 35.

ворення Русі. М. Брайчевський закликав шукати відповідь на питання етнічної основи Київської держави в її передісторії. Остання уявлялася як “просторова консолідація” “об’єднання восьми великих “племінних союзів” (поляни, сіверяни, древляни, дреговичі, радимичі, в’ятичі, кривичі, ільменські словени), кожен з яких у свою чергу складався з кількох (найбільше – з шести) менших племінних груп”¹⁹. Разом з тим, генеза племен докиївської доби, “розпочавшись у масштабах усєї східної слов’янщини”, відбувалася “навколо трьох епіцентрів – південного, північно-східного та північно-західного”. Відтак історик твердив, що початки існування трьох східнослов’янських народностей (при цьому він не ставив під сумнів їх остаточне формування вже в післякиївський період) слід шукати ще в епоху літописних “племен”. Вже тоді полянський лісостеп став осередком формування української народності, верхів’я Дніпра, Оки і Волги – російської, область дреговичів та полочан – білоруської²⁰.

Такі міркування привели М. Брайчевського до фактичного заперечення існування “давньоруської народності” як етнічно гомогенного утворення, а оскільки він мав таку позицію, то фактично (а деякими висловлюваннями, які наведемо нижче – і номінально) підважував і сам факт її існування. Дослідник вважав, що в IX – XIII ст. головною лінією етнічного розвитку східного слов’янства була “етнічна консолідація, яка набирала характеру агломерації навколо трьох епіцентрів”, в якій “традиція генетичної спадковості мала значення основного фактора”. Такий висновок зроблено на підставі факту “відсутності суцільних міграцій протягом IX – XIII ст. і загальної сталості населення, при якій лише в окремих і обмежених хронологічно районах мали місце часткові зрушення і переміщення”. Враховуючи вищезазначене, М. Брайчевський вважав, що “предками кожного з трьох східнослов’янських народів було передусім на-

¹⁹ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С. 148, 163 – 165.

²⁰ Там же. – С. 188 – 189.

селення тих земель, які в пізніші часи становили їх етнічні території”. Тому автору здавалася “невдалою поширена формула: “давньоруська народність – спільний предок трьох народів – російського, українського та білоруського”. Вона надто спрощує проблему; з неї виходило б, що, скажімо, кривичі або ільменські словени були в такій же мірі предками сучасних українців, як поляни чи сіверяни. Тому вважаємо більш правильним говорити про те, що Русь становила спільний період (або етап) в історичному розвитку трьох східнослов’янських народів”²¹.

Таким чином, для М. Брайчевського етнічні реалії Київської Русі були іншими, ніж у їх традиційному баченні – панівною була тенденція не загальноруської консолідації, а подальшого розвитку трьох етнічних осередків, що виокремились в докиївські часи. Проте, з іншого боку, історик не відкидав збереження в межах простору цієї держави й певної етнічної єдності – “єдності не абсолютної, а дуже відносної”, для іменування якої історик показово не використовував термін “давньоруська народність”, а послуговувався терміном “Русь” (причому розуміючи його швидше як політонім, а не етніонім і тому пишучи саме слово завжди з великої літери). На його думку, “реальність Русі як етнічного явища” виявлялася в тому, що “відмінності між, скажімо, деревлянами і в’ятичами в IX – XIII ст. були зовсім іншого порядку, ніж відмінності між тими ж деревлянами і першою-ліпшою етнографічною групою польських слов’ян. Поняття “Русь” в ті часи мало далеко не умовний характер, і лише етнічною цементацією можна пояснити той, зрештою, добре відомий (але й досі не всім зрозумілий) факт, що в період феодального роздроблення XII – XIII ст., і навіть пізніше – в умовах роздільного державного існування, населення різних частин Русі усвідомлювало себе як структурну частину чогось цілого, чия історична реальність була нереалізованим етапом історії”²².

М. Брайчевський критикував й іншу складову ортодоксальної концепції – тезу про те, що розпад Русі на ряд фео-

²¹ Там же. – С. 189.

²² Там же. – С. 184 – 185.

дальних напівдержав потягнув за собою і розпад давньоруської народності та поділ її на три сучасних східнослов'янські народи. Цей погляд йому здавався “принципово невірним”, “бо тут причина й наслідок помінялися місцями”²³. Для доведення цієї думки він наводив факти з історії міжкнязівських взаємин в XII – XIII ст. з тим, що в їхній основі бачив “етнічні характеристики”. “Невипадковим, – твердив, наприклад, М. Брайчевський, – очевидно є те, що володимиро-суздальські князі прагнули до збереження свого впливу в Рязані, Муромі, Ярославлі, претендували на зверхність над Новгородом, але виявляли цілковиту байдужість до Чернігова, Переяслава, Полоцька, не кажучи вже про Галич та Волинь. Натомість волинські князі дуже ретельно пильнували Берестя, Турів, Пінськ, добивалися влади над Галичиною й Поділлям, простягали свої претензії аж до Києва і Чернігова, але були цілком байдужими до значно ближчих Слуцька, Мінська або Полоцька. Сферою ж інтересів полоцьких князів [...] були землі полочан і дреговичів”²⁴.

Найбільш гострим виявом протистояння офіційній російськоорієнтованій візії історії України було історико-публіцистичне есе М. Брайчевського “Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції” (1966). Певна річ, що цей твір через його позацензурний статус не можна вважати в повній мірі текстом навіть недирективної історіографії. Однак його аналіз вважаємо вельми важливим, оскільки думки, висловлені провідним тогочасним вченим-гуманітарієм України, вірогідно, озвучували позицію не тільки його одного, але й ширшого кола науковців – адже не дарма в тексті праці зустрічаємо відверте визнання цього: “У цій статті я хочу підняти питання, – зазначав М. Брайчевський, – яке вже давно назріло, яке уже довгий час обговорюється в наукових кулуарах, але ще й досі не вийшло за стіни цих кулуарів”²⁵. Про те, що “існуючі канони (з приводу подій середини XVII ст. – авт.)

²³ Там же. – С. 190 – 191.

²⁴ Там же.

²⁵ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих ... – С. 301.

вже дуже всім надоїли”, писав в 1958 р. в одному з листів до І. Крип'якевича Ф. Шевченко²⁶.

Концепцію “возз'єднання” 1954 р. історик заперечував з двох пунктів – з позиції показу її історіографічної генези і доведення таким чином її цілковито ідеологічно-політичного, а не наукового походження, та з точки зору невідповідності “марксистсько-ленінській” історичній теорії та елементарного історичного фактажу. Вчений доводив, що концепція “возз'єднання” була частиною загальнішої теорії про російський месіанізм, яка є “нічим іншим, як гострим рецидивом великодержавного шовінізму в радянській історичній науці 40-х – 50-х років”²⁷. М. Брайчевський обґрунтовував неправомірність виключення Росії “за рамки тих закономірностей, які становлять зміст історичного матеріалізму”²⁸ і розцінював акт 1654 р. як банальне колоніальне загарбання та вказував на “класовий” його характер. “Ця угода становила класовий зговір української старшини, що активно феодалізувалася, з російським царизмом, орієнтований на збереження (чи вірніше – реставрацію) на Україні феодального ладу. За своїм характером і спрямуванням це був антинародний акт, покликаний приборкати повсталі маси трудового населення; зрадою національних інтересів. Б. Хмельницький і його оточення [...] бачили в царизмі ту силу, яка мала допомогти їм тримати в шорах непокірну чернь”²⁹. Така оцінка фактично реанімувала офіційну візію угоди 1654 р., яка існувала до середини 1930-х рр.

Аналогічно стримано М. Брайчевський закликав ставитись і до, на його думку, надмірно ідеалізованої у радянській історіографії часів “культу особи” постаті Б. Хмельницького. Він вважав його “справді видатним діячем свого часу і народним героєм – у тій мірі, в якій саме він підняв і очолив повстання проти шляхетської Польщі, здобув ці-

²⁶ Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком ... – С. 520.

²⁷ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих ... – С. 303.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. – С. 340.

лий шерех блискучих перемог і забезпечив визволення України з-під польсько-шляхетської неволі”. “Але разом з тим, – зауважував історик, – не можна забувати й того, що Б. Хмельницький був типовою постаттю феодального класу і виразником феодальної ідеології в той період, коли феодальна система давно вже стала реакційною силою на шляху прогресу. Тому за конструктивною програмою вважати його прогресивним діячем неможливо, – в тій мірі, в якій він вважав своєю метою утримання народного руху в певних рамках, домагався збереження на Україні феодального ладу, не зупиняючись перед прямою зрадою повсталих мас (як це, було, наприклад, під Берестечком)”³⁰.

З політико-правового погляду Переяславський акт охарактеризовано як добровільне визнання Українською державою протекторату з боку Московської держави і приєднання до неї (а дослідник вказував на правомірність саме цього терміну, що використовувався в історичній науці СРСР до початку 1950-х рр.) на умовах точно визначеної автономії³¹.

Повної ревізії в праці М. Брайчевського зазнали тези, які визначали прогресивність “возз’єднання” (примітно, що кожну з них спростовано з використанням посилань на твори В. Леніна). Справжніми наслідками акту 1654 р., як доводив вчений, була реставрація в Україні феодальних порядків “в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом”, розвиток української економіки в інтересах метрополії (“союз коня і вершника, в якому Росія відігравала роль останнього”) та штучне придушення буржуазних елементів в економіці України, які на середину XVII ст. вже “починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку”, поступова ліквідація української державності у формі Гетьманщини і Запорізької Січі, здійснення “значного кроку назад в сфері культурного життя”, численні заборони на українське слово та зведення до жалюгідного стану української літератури³².

³⁰ Там же. – С. 332.

³¹ Там же. – С. 343.

³² Там же. – С. 319, 342 – 343.

М. Брайчевський побіжно висловив думки (хоча докладно їх не розвинув) про можливий хід історичного розвитку України в разі ухилення її від укладання договору з Московщиною. На його погляд, навряд чи були безглуздими альтернативи російській орієнтації – перспективи союзів з Польщею та Туреччиною. Крім того існувала “перспектива евентуального утвердження незалежної української держави (яка [...], за нашим переконанням, була цілком реальною при умові спирання не на феодальні, а на буржуазні тенденції розвитку)”³³.

Окрім такого, антагоністичного до владного, бачення подій середини XVII ст., яке запропонував історик, чийм фахом була археологія та історія східного слов’янства, окремі положення, що не так очевидно розходилися з канонізованою концепцією, зустрічались і в працях деяких дослідників ранньомодерної доби. Йдеться про монографії І. Крип’якевича “Богдан Хмельницький” (К., 1954) та Ф. Шевченка “Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.” (К., 1959). Назовні обидві праці написані з “правильних” позицій. Однак в цих текстах простежується і певний вихід їх авторів за межі офіційної схеми. Насамперед, неортодоксальність поглядів істориків виявилась у структурі та змістовному наповненні цих студій, які не цілком узгоджувалися із загальною логікою казенної концепції. Поважне місце в обох творах займають не тільки “актуальні” сюжети українсько-російського братерства, участі пригноблених народних мас, передусім селянства, в подіях “народно-визвольної війни”, героїзації канонізованих “народних” ватажків, але й проблеми, що традиційно привертали незначну увагу – організація державної влади, дипломатія Б. Хмельницького, участь в подіях середини XVII ст. вищих прошарків українського суспільства.

Структурно розмаїті студії І. Крип’якевича та Ф. Шевченка цікаві й своїми підходами до конкретноісторичних питань. В них проглядались насправді еретичні погляди. По-перше, історики подавали фактичні відомості, а поде-

³³ Там же. – С. 324.

куди – й прямі твердження, що розходились з офіційною оцінкою намірів керманців визвольної боротьби та російського уряду на початку повстання. Якщо для історіографії, що інтерпретувала українську історію в річищі “Тез” 1954 р., аксіоматичними були формули про бажання визволитись “з-під гніту шляхетської Польщі” та “возз’єднатись з Росією” як основні мотиви повсталих вже в 1648 – 1649 рр. та “братерську допомогу” російської влади також з перших місяців “народно-визвольної війни”, то названі дослідники не приховували дещо іншого розуміння цих питань. Зокрема, в розділі, присвяченому підготовці повстання, І. Крип’якевич писав, що його організатори “звичайно, на перше місце (або, як висловлювався історик в іншому місці книги, як “мінімальні вимоги”³⁴ – авт.) ставили справи Запорізького війська, забезпечення його “вольностей””. Крім того “козацтво [...] мало й широкі прагнення – визволитися цілком з-під магнатсько-шляхетського режиму і здобути повну владу на своїй, окремій території”. Далі історик писав про захист “вольностей” і православної віри як про “найпопулярніші гасла визвольної боротьби” і ні слова – про марення “возз’єднанням”³⁵. Перший лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р. І. Крип’якевич тлумачив як заклик до російського монарха посісти польський престол у сприятливі часи міжкоролів’я, а не як вислів бажання перейти під російську зверхність, як того вимагала офіційна концепція³⁶.

Переконливий матеріал на підтвердження думки, що принаймні на першому етапі війни Б. Хмельницький домагався лише досягнення максимальних вигод для козацької старшини, але аж ніяк не “возз’єднання”, міститься і в книзі Ф. Шевченка³⁷. Лист Б. Хмельницького від 8 червня 1648 р. Ф. Шевченко трактував як реалізацію “ідеї про те, щоб російський цар Олексій Михайлович після смерті Владислава

³⁴ Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 114.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. – С. 418 – 419.

³⁷ Див.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 78 – 114.

IV став і королем польським”, оскільки вона “була популярною серед шляхетських кіл на Україні”, виразником інтересів яких в цьому випадку виступав Б. Хмельницький³⁸.

Проти тези про всеохоплююче прагнення українського народу до “возз’єднання” і безальтернативність союзу з Москвою свідчив і висновок Ф. Шевченка, який зводився до того, що “Українська національна державність” у середині XVII ст. могла відбутися тільки завдяки укладанню коаліцій і приєднанню до якоїсь сильнішої на той час держави. Серед таких історик називав не тільки Росію, але й Річ Посполиту і Порту³⁹.

В працях І. Крип’якевича та Ф. Шевченка відкрито оприлюднено відомості, що яскраво демонстрували й політичні пріоритети московського уряду на початку Хмельниччини. Вони показали, що російська влада, пов’язана з Річчю Посполитою договірними зобов’язаннями Поляновського миру 1634 р., не була схильною сприяти Україні, а швидше навпаки. Так, І. Крип’якевичем наведено факт про те, що московським урядом було визнано слухними вимоги київського воеводи А. Киселя про надання допомоги польському уряду в боротьбі проти повсталих і в травні 1648 р. віддано наказ воеводам кількох прикордонних міст рушити у похід на польську територію⁴⁰. Як показав Ф. Шевченко, такому розвитку подій запобігли народні заворушення в самій Москві⁴¹. Історик прямо писав, що на початку повстання “правлячі кола Росії, зв’язані відповідними зобов’язаннями щодо Польщі, одержуючи найсуперечливіші відомості і виходячи з певних класових позицій, дуже насторожено і підозріло ставились до подій на Україні”⁴².

Варто звернути увагу й на інше, ніж в офіційній історіографії, розуміння І. Крип’якевичем та Ф. Шевченком соціальних аспектів Хмельниччини. Попри те, що деклара-

³⁸ Там же. – С. 114.

³⁹ Там же. – С. 267 – 268.

⁴⁰ Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. ... – С. 417 – 418.

⁴¹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією ... – С. 81.

⁴² Там же. – С. 91.

тивно автор монографії “Богдан Хмельницький” змушений був твердити про селянство як основну “рушійну силу” “визвольної війни” і навіть присвятити викладу фактів, які мали це ілюструвати, спеціальний підрозділ книги⁴³, в тексті можна знайти і ремарку, яка фактично заперечувала таку тезу: “У тогочасних умовах України очолити маси у Визвольній війні могло тільки Запорізьке військо [...]. Хоч реєстрове козацтво після 1638 р. налічувало тільки 6 тис. чоловік, воно все-таки лишалося центром, на який покладали надію поневолені маси. [...] навколо реєстрового козацтва могли швидко об’єднатися численні “випицики” і селянські загони. Козацтво мало великий вплив на народні маси завдяки своїм ідеям “вільностей”, вільного господарства, незалежності від панів, самоврядування”⁴⁴.

Ще більше розходжень з офіційним трактуванням “рушійних сил” Хмельниччини можна побачити в студії Ф. Шевченка. Як і його старший колега, київський дослідник вважав, що “перше місце серед станів України в роки війни займало козацтво”⁴⁵. Однак на відміну від І. Крип’якевича, який помірковано оцінював місце української шляхти в подіях середини XVII ст.⁴⁶, Ф. Шевченко докладно і доволі панегірично як для тексту 1950-х рр. описав місце цього суспільного прошарку в тогочасній конкретно-історичній ситуації⁴⁷. Наприклад, в цій праці можна знайти такий незвичайний в контексті історіографії “народно-визвольної війни” пасаж: “Слід відзначити, що багато шляхтичів прославилася в рядах української армії мужністю і рішучістю в боротьбі з загарбниками”⁴⁸. Слова автора про те, що, мовляв, він у своєму дослідженні прагнув “не возвеличувати шляхту, а підкреслити, що її представники відіграли

⁴³ Див.: Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. ... – С. 102, 115, 321, 193 – 202.

⁴⁴ Там же. – С. 103 – 104.

⁴⁵ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією ... – С. 177.

⁴⁶ Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. ... – С. 140.

⁴⁷ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією ... – С. 173 – 177.

⁴⁸ Там же. – С. 175.

позитивну роль в подіях саме виходячи з своїх класових інтересів”⁴⁹ виглядають ритуальним жестом, спрямованим на виправдання своїм надто сміливим міркуванням.

Помічаємо відмінності і у підходах І. Крип’якевича та Ф. Шевченка до особи Б. Хмельницького. Якщо перший оцінював його діяльність, в т. ч. найбільш вразливий як для офіційного канону її аспект – соціальну політику керівника “народно-визвольної війни”, в річищі ідеалізованої офіційної візії (буцімто гетьман, будучи представником суспільної верхівки, все ж намагався стримати прагнення старшини до запровадження особливо важких форм “феодальної залежності”⁵⁰), то Ф. Шевченко підкреслював його “класову обмеженість”: “Очолити національно-визвольну війну українського народу, Б. Хмельницький та його однодумці і не мріяли про створення на Україні якогось іншого ладу, в якому не було б станів, привілеїв для одних і різних повинностей – для інших. Гетьман та його близьке оточення були людьми своєї епохи”⁵¹. Принагідно зауважимо, що і в текстах інших українських істориків середини 1950-х рр. можна зустріти гостро критичні висловлювання щодо соціальної політики Б. Хмельницького⁵². Пізніше зауваги з приводу класових мотивів творця “возз’єднання” зникли зі сторінок наукових історичних праць.

Важливим здається і те, що Ф. Шевченко спробував переглянути усталену для офіційного тлумачення подій середини XVII ст. термінологію: в його книзі вони названі не “визвольною”, “народно-визвольною війною”, як того вимагала партійно-ідеологічна інтерпретація, а “національно-визвольною війною”, поряд з термінами “возз’єднання” та “українська державність” зустрічаються й такі, як “приєднання”, “об’єднання” та “Українська держава”⁵³. Безумов-

⁴⁹ Там же. – С. 176.

⁵⁰ Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. ... – С. 278, 283.

⁵¹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією ... – С. 172, див. також с. 96 цієї ж книги.

⁵² Див.: Гуслистий К., Дядиченко В. На скрижальях історії // Вітчизна. – 1955. – № 2. – С. 182; Лисенко М. М. Вказ. праця. – С. 10.

⁵³ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв’язки України з Росією ... – С. 175.

но, що такі термінологічні новації надавали й іншого сенсу визначеним згорі підходам.

М. Брайчевським робилися спроби реабілітації діячів козацької старшини доби Гетьманщини, які чимось “насолили” “старшому брату” і тому були затаврованими чи як “зрадники”, “агенти іноземних поневолювачів”, чи як “нікчеми” та “демагоги”. На необхідність такої переоцінки, потребу врахування масштабу і характеру діяльності, класової позиції та соціальної програми українських діячів XVII – XVIII ст. при встановленні їх ролі в історії він вказував ще в своєму есе “Приєднання чи возз’єднання?”⁵⁴. Відголоски таких міркувань історика потрапили і до друкованої праці – підготовлених ним коментарів до тексту публікації частини твору Максима Берлінського “Історія міста Києва” в часописі “Київська старовина”⁵⁵. Так, тут читач початку 1970-х рр. міг несподівано для себе відкрити факт, що “програма П. Дорошенка в перший період його діяльності полягала в об’єднанні Правобережної і Лівобережної України під егідою Росії”⁵⁶. Автором коментарів наводились й інші, замовчувані не тільки в узагальнюючих, а й в спеціальних працях відомості з української історії другої половини XVII – XVIII ст. Наприклад, як зауважив М. Брайчевський, навіть в монографії К. Стецюк, присвяченій народним рухам в Гетьманщині в 50-х – 70-х рр. XVII ст., відсутній сюжет повстання позитивно оцінюваного в офіційній історіографії за свою в цілому проросійську і антистаршинську політику І. Сірка проти царських воєвод в 1668 р.⁵⁷. Натомість в коментарях до тексту М. Берлінського читаємо наступне: “Андрусівське перемир’я 1667 р. означало поділ України між Польщею і

сією ... – С. 62, 65, 66, 87, 267, 282, 499.

⁵⁴ Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 307 – 309.

⁵⁵ [Брайчевський М. Ю.] Коментарі [до праці М. Берлінського “Історія міста Києва”] // Київська старовина. Щорічник. – К., 1972. – С. 194 – 202.

⁵⁶ Там же. – С. 200.

⁵⁷ Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 309.

Росією по Дніпру, демонструвало небажання царського уряду дотримуватись договору 1654 р. Воно викликало загальне обурення на Україні. Відповіддю на це перемир’я було повстання в Україні, очолюване П. Дорошенком та І. Сірком”⁵⁸. М. Брайчевський подав інший замовчуваний факт, який свідчив не на користь тези про схвалення загалом українського суспільства акту “возз’єднання”: “Перехід київської метрополії у підпорядкування московського патріарха викликав незадоволення з боку української православної ієрархії та козацтва. Численні спроби здійснити цю реформу розбивалися об уперту протидію”⁵⁹.

Непрямо нейтральне, а то й позитивне ставлення до козацької старшини та гетьманів другої половини XVII ст. проектується і в статті Я. Ісаєвича, присвяченій зв’язкам братств з козацтвом в XVII ст., і опублікованій в тій же таки “Київській старовині”⁶⁰. Тут ідеться про спільну діяльність братств та запорізького козацтва, спрямовану проти “національно-релігійного гноблення”, і в цьому контексті згадано (ніби побіжно, але з явним наміром включити в позитивний ряд діячів) про взаємодію з цими культурно-релігійними організаціями й окремих представників козацької старшини Гетьманщини та гетьманів І. Виговського, П. Тетері, Ю. Хмельницького і навіть митрополита Й. Тукальського – “близького співробітника гетьмана П. Дорошенка”⁶¹.

В 1968 р. на сторінках “Архівів України” (№ 2) було опубліковано статтю історика зі Львова Ореста Мацюка, яка вже своєю назвою ставила під сумнів один із канонічних прикладів російського культурного месіанізму – “Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова”. Доповнивши відомі вже натяки на дофедорівське книгодрукування

⁵⁸ [Брайчевський М. Ю.] Коментарі [до праці М. Берлінського “Історія міста Києва”] ... – С. 200.

⁵⁹ Там же. – С. 201.

⁶⁰ Ісаєвич Я. Д. Зв’язки братств з запорізьким козацтвом // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 149 – 153.

⁶¹ Там же. – С. 151 – 152.

ня, зокрема, напис в післямові до Львівського “Апостола” 1574 р. (що І. Федоров “ходяще стопами некоего богоизбранна мужа”) та епітафію на надгробній плиті І. Федорова (“друкованіе занедбалое обновил”) інтерпретацією щойно віднайдених в архівосховищах документів кінця XVIII ст. (основою аргументації були документи судового листування між уніатським орденом Василіян з монастиря св. Онуфрія та Львівським Ставропігійським братством: орден, серед іншого, вимагав повернення йому братством друкарні, яка, нібито, належала монастирю приблизно з 1460 р., коли власник друкарні львівський міщанин українець Степан Дропан спеціальним привілеєм передав її цій обителі), автор ствердно відповів на поставлене питання. На його думку, ще до 1574 р. в Україні було книгодрукування, зокрема у Львові, Острозі та Києві, а першою друкарнею на українських теренах слід вважати друкарню Степана Дропана, засновану до 1460 р., тобто приблизно в той же час, коли друкарський верстат почав поширюватись і в інших європейських країнах⁶².

В 1971 р. О. Мацюк в черговій своїй публікації наводив нове “припущення”, яке свідчило на користь його тези про дофедорівське книгодрукування. На підставі аналізу водяних знаків одного з анонімних стародруків (т. зв. “Средньошрифтного четвероевангелія”), поширених у Москві в середині XVI ст., він прийшов до висновку про його можливе українське походження⁶³.

Сенсаційні висновки О. Мацюка, підтримані також і у низці науково-популярних публікацій⁶⁴, дочекалися критики лише на сторінках УІЖ у березневому номері 1972 р. Маловідомий автор А. Смідович (можливо, це був псевдонім; чи було це так, не змогли встановити й автори спеці-

⁶² Мацюк О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова // АУ. – 1968. – № 2. – С. 3 – 14.

⁶³ Мацюк О. Ще про початки книгодрукування на Україні // АУ. – 1971. – № 1. – С. 26 – 32.

⁶⁴ Див.: Смідович А. Д. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова // УІЖ. – 1972. – № 3. – С. 65 – 67.

ального дослідження про УІЖ О. Гуржій та Л. Капітан⁶⁵) закидав О. Мацюку і його однодумцям “необґрунтованість” тверджень і “намагання применшити роль І. Федорова в розвитку українського книгодрукування”⁶⁶. Проте докази для спростування версій львівського архівіста, які наводив А. Смідович, виглядали ще менш переконливо, ні критиковані положення. На найбільш вразливе місце теорій О. Мацюка – відсутність автентичних документів, які б походили з дофедорівських друкарень – вказано скоромовкою та нечітко: “З “Хроніки монастиря св. Онуфрія” [...] видно, що привілей (Степана Дропана – авт.) загублений і яка була його суть – дізнатися тоді було неможливо. І досі цей документ не знайдено”⁶⁷. Натомість А. Смідович цілком серйозно твердив наступне: “Не слід забувати, що орден Василіян був уніатським відділенням єзуїтів, які дотримувалися правила: “мета виправдовує засоби”. Тому вони могли піти на будь-яку підробку, щоб одержати від братства гроші за користування друкарнею”⁶⁸. На появі цієї статті, наскільки нам відомо, публічна дискусія про альтернативні підходи до історії початків книгодрукування в Україні припинилась, й надалі в усіх публікаціях з цього приводу можна побачити канонічну схему.

Як уже зазначалося в попередньому розділі, загальним місцем офіційної версії української історії була констатація ганебності політики національно-культурного і політичного гноблення українського народу, що здійснювалася російським царизмом, і, разом з тим, твердження про позитивні наслідки від входження українських територій в орбіту “загальноросійського ринку”. Важливо підкреслити і те, що за межі синтетичних праць розгляд проблеми великодержавної політики Російської імперії звичайно не виходив. Лише в середині 1960-х – на початку 1970-х рр. у друці з’явилися поодинокі розвідки, автори яких спеціально звернулись до

⁶⁵ Див.: Гуржій О. І., Капітан Л. І. Вказ. праця. – С. 166.

⁶⁶ Смідович А. Д. Вказ. праця. – С. 65.

⁶⁷ Там же. – С. 68.

⁶⁸ Там же. – С. 66.

теми, що офіційно нібито не була табуованою, і при цьому висвітлювали її з “дозволених” позицій. Серед таких слід назвати статті О. Апанович⁶⁹, М. Грищенко⁷⁰, документальну публікацію з докладним коментарем М. Рубача⁷¹.

Єдиною спробою в історичній науці УРСР зазначеного періоду переглянути трактування економічної політики царизму в Україні була стаття київської дослідниці Олени Лугової “Про становище України в період капіталізму”, що з’явилася друком в УІЖ в 1967 р. (№ 3). Постійно цитуючи В. Леніна та оперуючи значним масивом фактичних відомостей, авторка доводила, що в другій половині XIX ст. Україна була колоніально залежною в економічному сенсі частиною Російської імперії. Головні докази, які наводились нею, зводяться до показу домінування в економіці підросійської України починаючи з кінця XVIII ст. російських та згодом “іноземних” підприємців з середовища колоністів, російських купців та поміщиків, російських і закордонних промисловців, слабкості місцевої буржуазії, однобічності господарської структури України в імперії, що робила її “сировинним придатком царської Росії і вела до хижацького використання природних ресурсів”⁷². Така ситуація, на думку дослідниці, була не стільки об’єктивною, “стихійною”, а радше зумовленою цілеспрямованою політикою царизму: “Російський царизм допомагав капіталістичним колам Росії, які зацікавлені були в ослабленні позицій національної буржуазії, в проникненні російського капіталу в усі сфери економіки України”⁷³.

Посилювала аргументацію основної тези статті і вель-

⁶⁹ Апанович О.М. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. // УІЖ. – 1968. – № 5. – С.75 – 85; Ї ж. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі // УІЖ. – 1970. – № 9. – С.23 – 35.

⁷⁰ Грищенко М. М. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України// УІЖ. – 1968. – № 7. – С. 51 – 57.

⁷¹ Рубач М. А. До історії політики царизму на Україні// УІЖ. – 1969. – № 1. – С. 112 – 116.

⁷² Лугова О. І. Про становище України в період капіталізму// УІЖ. – 1967. – № 3. – С. 20.

⁷³ Там же. – С. 22.

ми переконлива з позиції матеріалістичного розуміння історії думка О. Лугової про сенс національно-культурної та політичної дискримінації неросійських національностей в імперії: “Гноблення інших національностей в царській Росії здійснювалося в усіх напрямках – в економіці, політиці, культурі. Ці економічні, політичні і національні утиски тісно перепліталися між собою і взаємно обумовлювали один одного, створюючи в країні таку обстановку, що дала підстави називати Росію “тюрмою народів”. В основі режиму “тюрми народів”, насамперед, лежало їх економічне пограбування російськими дворянами-землевласниками, які одержали земельні масиви на території неруських національностей, купкою капіталістів-тузів, що вели торговельні справи, та фабрикантів, що виробляли товари і шукали ринків збуту, купкою купців, підрядчиків тощо. Політика “звірячого націоналізму” (вислів В. Леніна – авт.), яку запроваджував царизм, являла собою тільки політичну надбудову над цими економічними інтересами російської правлячої верхівки. Вона розчищала поле діяльності для російського капіталізму по національних окраїнах”⁷⁴.

Нетрадиційно виглядало й визнання “слабкості” української буржуазії, нехарактерне для офіційного образу українського минулого і, навпаки, притаманне для “буржуазно-націоналістичної історіографії”. Проте, на відміну від останньої, О. Лугова твердила, що “дійсну причину такого розвитку української національної буржуазії слід шукати не в демократизмі, нібито властивому українській нації взагалі, а, насамперед, в колоніальному становищі України. Українські капіталісти змушені були конкурувати в своїй підприємницькій діяльності з буржуазією інших національностей, яка мала більші капітали й більший досвід гонитви за наживою”⁷⁵.

Антитезою до пануючої концепції абсолютного блага “возз’єднання” була й така сентенція: “Колоніальне становище України в системі Російської імперії дещо відрізнялося

⁷⁴ Там же. – С. 16.

⁷⁵ Там же. – С. 22.

від долі Польщі, а також Фінляндії та інших народів Прибалтики. Провадячи на всіх окраїнах політику національного гноблення, царизм все ж змушений був визнавати існування польського, фінського та інших народів. Однак щодо України царський уряд вів курс на повну русифікацію українського народу, на невизнання його прав як нації. Це, по суті, перекреслювало не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був приречений на загибель”⁷⁶.

“Непереконливість, а частково й принципову неприйнятність аргументів” О. Лугової намагався продемонструвати у своєму відгуку на її розвідку одеський історик Саул Боровой⁷⁷. Однак він не виступив проти основної тези студії своєї опонентки, вважаючи лише, що питання, поставлені нею, потребують подальшого “поглибленого і всебічного вивчення”⁷⁸. Полемізуючи з О. Луговою, С. Боровой спростовував її твердження про переважно неукраїнську колонізацію степової України в кінці XVIII – першій чверті XIX ст. та про свідоме прагнення царизму перетворити Україну в сировинний додаток до “великоруської митрополії”⁷⁹. Визнаючи за “безперечний факт” порівняну економічну і кількісну слабкість української буржуазії, історик, проте, вважав, що О. Лугова зменшила питому її вагу і не погоджувався з тим, що самодержавство свідомо допомагало неукраїнській буржуазії притискувати українських капіталістів. На доказ свого припущення про відсутність спеціально антиукраїнської економічної політики імперського уряду дослідник наводив і факт однакового фіскального визиску в Україні та в “метрополії”⁸⁰.

Отож, слід відзначити, що контраргументи С. Борового, по-перше, не спростовували всіх положень статті О. Лугової (він прямо не заперечував твердження про загальне переважання в Україні підприємців неукраїнського похо-

⁷⁶ Там же. – С. 24.

⁷⁷ Боровой С. Я. До питання про становище України в період капіталізму // УІЖ. – 1967. – № 9. – С. 115 – 121.

⁷⁸ Там же. – С. 120 – 121.

⁷⁹ Там же. – С. 116 – 118.

⁸⁰ Там же. – С. 119 – 120.

дження, пов’язаність національної і політичної дискримінації з економічною), по-друге, й сам дослідник не наполягав на вичерпаності проблеми.

Таким чином, генералізації О. Компан, М. Брайчевського, О. Пономарьова були об’єктивно спрямовані на обстоювання “європейськості” України, підпорядкування її минулщини загальносвітовим тенденціям історичного процесу, вписування її історії в широкий історичний контекст. Одночасно з тим такі ідеї мимохіть, а ще правдоподібніше – свідомо, заперечували ідеологію тісного українсько-російського зв’язку, сприяли підвищенню статусу української історії в системі офіційних історичних уявлень та історичної науки, доланню створеного владно-партійною історіографією образу периферійності, провінційності національних складових “історії СРСР”. Твердження В. Голобуцького, О. Компан, О. Пономарьова, М. Брайчевського про “ранній” капіталізм в Україні, О. Компан про селянські рухи як складові буржуазної трансформації ранньомодерної України, О. Мацюка про дофедорівське українське книгодрукування суперечили думці про недорозвиненість українського народу в період до “возз’єднання” 1654 р. і культуртрегерську місію Росії. Особливо відверто націленими на спростування канону були спроби ревізії концепцій “давньоруської народності” (М. Брайчевський) та “возз’єднання” 1654 р. (М. Брайчевський, І. Крип’якевич, Ф. Шевченко). Київським науковцем О. Луговою було підважено концептуальну ідею офіційної історіографії про позитивні наслідки в економічному плані від перебування українського господарського комплексу в системі економічних відносин царської Росії.

4. 2. Дослідження запорізького козацтва: офіційна та “романтична” версії

Одним із найяскравіших виявів “націоналізації” образу національної історії в історичній науці УРСР середини 1950-х – початку 1970-х рр. було розгортання вивчення за-

порізького козацтва. В дослідженнях істориків Запоріжжя можна побачити два підходи – офіційний, репрезентований насамперед провідним в УРСР інтерпретатором козащини Володимиром Голобуцьким, також Вадимом Дядиченком, Олександром Касименком, і неофіційний, представлений творчістю Олени Апанович, Миколи Киценка, Дмитра Наливайка, Георгія Фруменкова, Миколи Кравця. В студіях Костя Гуслистого, Івана Бойка знаходимо оцінки, притаманні для двох названих підходів.

Офіційна версія історії Запоріжжя названа такою, оскільки мала, передусім, формальні ознаки такого статусу. В. Голобуцькому належали монографічні праці синтетичного рівня – “Черноморское казачество” (К., 1956), “Запорожское казачество” (К., 1957), “Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734 – 1775” (К., 1961). На них посилалися, критикуючи відхилення від “правильного” висвітлення козацької проблематики⁸¹, вони ж підносилися в синтетичних історіографічних студіях⁸², їх включали до переліку рекомендованої літератури в узагальнюючих працях з історії України⁸³. Нарешті, саме В. Голобуцький був автором більшості гасел з проблематики запорізького козацтва в енциклопедичних виданнях того часу – “Советской исторической энциклопедии” (М., 1961 – 1976), РЕІУ (К., 1969 – 1972), “Українській радянській енциклопедії” (К., 1959 – 1965). В. Дядиченку та О. Касименку належали відповідні розділи в синтетичних “Історіях Української РСР”.

Зі змістовного боку головні її висновки є наступними. Виникнення козацтва і Запорізької Січі пов'язувалося передусім із соціальним гнобленням та його жертвами – народними низами⁸⁴. Першу Січ, відповідно до офіційної ін-

⁸¹ Див.: Дружинина Е. И. По поводу одной брошюры // Вопросы истории. – 1972. – № 11. – С. 203.

⁸² Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К., 1970. – С. 51; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. ... – С. 92 – 93.

⁸³ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 755, 758.

⁸⁴ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734 – 1775. – К., 1961. – С. 48; Касименко О. К. Історія Україн-

терпретації, було засновано на о-ві Томаківка приблизно в середині XVI ст.⁸⁵. Зроблено наголос на соціальному розширенні козацтва, яке існувало з самого початку Запоріжжя і особливо посилилось у період Нової Січі, що пережила кілька заворушень січової “сіроми” і навіть “повстань”⁸⁶. Разом з тим, стверджувалася думка про те, що Запоріжжя завжди, навіть після 1734 р., притягало до себе “втікачів від феодалного гніту”, що воно було “опорним пунктом” соціальних рухів козацтва і селянства XVI – XVIII ст.⁸⁷.

У помірних інтонаціях характеризувався політичний лад Січі. Його типова оцінка спиралася на повторювання відомих висловлювань К. Маркса про “християнську козацьку республіку” (слово “християнська” часто упускалося), про “дух козацтва”, який “розлився по всій Україні” з заснуванням Січі. Поряд із наявністю принципів народовладдя іншою “особливістю” політичної організації Запоріжжя вважалось існування довший час “самоврядування”, “автономії”, тобто певної незалежності від урядів тих країн, до яких входили запорізькі землі⁸⁸. Як уже йшлося, автори синтезу “Історія Української РСР” 1967 р. навіть твердили, що на Запорізькій Січі “поступово формувались основи національної державності”. Однак при тому робився наголос на формальності січової демократії, яка в Новій Січі стала зовсім фіктивною: “Головною функцією всього цього військового, адміністративного та судового апарату, який за-

ської РСР. ... – С. 42 – 51; Голобуцький В. О. Запорізька Січ// РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С. 189.

⁸⁵ Запорізька Січ// Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1961. – Т. 5. – С. 182; Голобуцький В. О. Запорізька Січ// РЕІУ. ... – Т. 2. – С. 190.

⁸⁶ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 162 – 163, 337 – 339; Голобуцький В. О. Запорізька Січ// РЕІУ. ... – Т. 2. – С. 189 – 192; Касименко О. К. Історія Української РСР. ... – С. 42 – 51.

⁸⁷ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. ... – С. 408, 411; Його ж. Сечь Запорожская// Советская Историческая Энциклопедия. – М., 1969. – Т. 12. – С. 818; Його ж. Нова Січ// РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – С. 242 – 244.

⁸⁸ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. ... – С. 192.

хищав інтереси імущих верств Запоріжжя, було тримати в покірності пригноблені маси козацтва і посполитих”⁸⁹.

Система господарювання на Січі характеризувалась як нефеодална за своєю природою – базована на вільнонайманій праці. Так, В. Голобуцький серед головних чинників, які визначали “почесне місце, яке справедливо посіло запорізьке козацтво в історії українського народу”, вказував на наступний: “Запоріжжя на протязі більше двох століть приваблювало пригноблені елементи феодального суспільства, в першу чергу селян, перспективою звільнення від ланцюгів кріпосництва і перетворення у вільних виробників”⁹⁰.

Прогресивна роль Запоріжжя визначалась передусім боротьбою козацтва проти соціального та національного гніту⁹¹. Визнавалась “реакційною” політика Російської держави, яка з середини XVII ст., а особливо з часів Петра I, неухильно обмежувала права Запоріжжя. Вона пов’язувалась з “колоніальними”, “централізаторськими прагненнями царського уряду”, бажанням зміцнення феодально-кріпосницької системи і захоплення “експлуаторами” різних гатунків та національностей родючих запорізьких земель, втратою в 70-і рр. XVIII ст. Запорізькою Січчю значення прикордонного форпосту щодо Кримського ханства⁹². Однак називались і позитивні наслідки встановлення царського контролю над Січчю у середині XVII ст. – “зміцнення позицій Січі у боротьбі проти агресії татарських, турецьких і польських феодалів”, “розширення меж запорізької території”, “зростання населення”, “розвиток промислів і торгівлі”, “зміцнення економічних і політичних зв’язків з Російською державою”⁹³. Наслідки остаточної ліквідації Січі у 1775 р. змалювано швидше як негативні – “закріпачення основної маси запорожців”, роздавання запорізьких земель

⁸⁹ Там же. – С. 71 – 72.

⁹⁰ Там же. – С. 411.

⁹¹ Там же.

⁹² Касименко О. К. Історія Української РСР. ... – С. 105; Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. ... – С. 59, 407 – 408; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 340.

⁹³ Голобуцький В. О. Запорізька Січ// РЕІУ. ... – Т. 2. – С. 191.

“російським та українським феодалам”⁹⁴.

Персональний аспект в офіційному тлумаченні історії Січі виявлявся в цілком позитивній репутації ватажків “селянсько-козацьких” повстань і провідників боротьби степових лицарів проти татарської, турецької і польської “агресії” – Івана Підкови, Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Тараса Трясила, Івана Сулими, Павла Павлюка (Бути), Яцка Острянина, Дмитра Гуні, діячів Визвольної війни середини XVII ст., Івана Сірка, Максима Залізняка тощо. При цьому обов’язковою вимогою до них була відсутність в їхніх політичних біографіях “антиросійських” спонукань і “демократичне” соціальне походження. Тому Кость Гордієнко викривався як “зрадник”⁹⁵, а оцінки діяльності таких знакових фігур для історії Запоріжжя, як Дмитро Вишневецький, Петро Сагайдачний та Петро Калнишевський відзначались суперечливістю.

Лише в тексті “Історія Української РСР” 1953 р. Д. Вишневецький як діяч, що мав тісні стосунки з урядом Івана IV Грозного, характеризувався цілком позитивно: “[...] український князь Дмитро Вишневецький кілька років перебував на службі у російського уряду. До своєї появи у Москві Вишневецький очолював боротьбу українських козаків проти татар і турків; опорним пунктом українських козаків був замок, збудований [...] на острові Мала Хортиця [...]. Повернувшись з Москви на Україну, Вишневецький продовжував очолювати походи козаків проти татар і турків. Він потрапив в полон до турків, був привезений в Константинополь і страчений. Про смерть Вишневецького було складено немало легенд. В одній з популярних пісень він виступає під іменем Байди”⁹⁶.

У наступний же період утвердилася “класова” інтерпретація діяльності князя, автором якої був В. Голобуцький.

⁹⁴ Касименко О. К. Історія Української РСР. ... – С. 106; Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. ... – С. 409 – 410; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 340; Голобуцький В. О. Запорізька Січ// РЕІУ. ... – Т. 2. – С. 192.

⁹⁵ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 303.

⁹⁶ Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I. – С. 152.

Історик повністю відмовляв Д. Вишневецькому в щонайменшій позитивній ролі в історії козацтва. Зокрема, він заперечував будь-яку причетність князя до зародження козацтва, аргументуючи своє твердження класовою його належністю. На його думку, Запорізька Січ апріорі могла виникнути “не по волі “ясновельможних” магнатів, подібних князю Д. Вишневецькому, а у боротьбі з ними”. Більше того, В. Голобуцький вважав будівництво малохортицького замку своєю диверсією проти низовиків (мовляв, Д. Вишневецький побудував укріплення за наказом Жигмонта Августа, щоб боротися проти них, “він був засобом підкорення запорізьких козаків польській владі”); також йшлося про те, що малохортицькі укріплення задумувались і як “опорний пункт в боротьбі проти нападів турків і татарів”⁹⁷. Аналогічно, виходячи з класового бачення ранньої історії Запоріжжя, цей автор заперечував будь-які риси тотожності між пісенним Байдою і князем: “[...] благородні риси народного героя – непохитна мужність, відданість народу і батьківщині [...] і презирство до смерті – властиві Байді, були штучно пов’язані з магнатом Дмитром Вишневецьким, який у своїх діях переслідував корисні (так у тексті – авт.) інтереси феодала, був заклятим ворогом народних мас, козацтва”⁹⁸. В “Історії Української РСР” 1967 р. з приводу пісні про Байду зазначено: “[...] є підстави вважати, що пісня про Байду [...] існувала ще до Вишневецького, а варіант, зв’язаний з його ім’ям, у якому він також прозваний Байдою, з’явився пізніше”⁹⁹.

В українській радянській історіографії середини 1950-х – початку 1970-х рр. було переглянуто візію діяльності П. Сагайдачного, запропоновану у відповідному томі “Большой Советской Энциклопедии” (М., 1955), яка кваліфікува-

⁹⁷ Голобуцький В. А. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 86 – 87; Вишневецький Дмитро Іванович// Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 403; Запорізька Січ// Українська Радянська Енциклопедія. ... – Т. 5. – С. 182; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 135, 162.

⁹⁸ Голобуцький В. А. Запорожское казачество. ... – С. 86 – 87.

⁹⁹ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 135.

ла його як “реакційного політичного діяча”, який “на протязі майже всієї своєї діяльності перебував під впливом українських магнатів та польської шляхти і виступав захисником польського панування на Україні” і що тільки “для встановлення свого престижу серед козаків Сагайдачний у 1620 р. змушений був послати козацьке посольство у Москву з пропозицією, щоб російський уряд взяв козаків на свою службу і виступив на захист України”¹⁰⁰. Встановилася виваженість його оцінка, яка визнавала за цим козацьким ватажком риси “хороброго і досвідченого полководця”, “освіченої людини”, що відіграла вагомий роль в боротьбі проти турецької і татарської “агресії”, сприяла відродженню православної церкви і розвитку освіти в Україні. З іншого боку – П. Сагайдачний проголошувався виразником “інтересів козацької верхівки”, що зумовлювало його “угодовську” політику щодо правлячих кіл Речі Посполитої. Московський похід 1618 р. пояснювався в контексті прагнень П. Сагайдачного “заслужити у польсько-шляхетського уряду розширення прав заможного козацтва”, він, мовляв, “викликав велике невдоволення серед козаків”. Посольство Петра Одинця 1620 р. тлумачилось як поворотний момент у політиці гетьмана, що засвідчував зміну його політичного курсу і початок орієнтації на Росію¹⁰¹. Еволюція офіційного ставлення до П. Сагайдачного зайшла так далеко, що його згадано серед “видатних діячів періоду феодалізму”, які заслуговували на спеціальні дослідження, в написаній провідними співробітниками ІІ АН УРСР колективній монографії “Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії” (К., 1969)¹⁰².

П. Калнишевський характеризувався як діяч, що лікві-

¹⁰⁰ Сагайдачний, Петр Кононович// Большая Советская Энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 37. – С. 578.

¹⁰¹ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I. – С. 183 – 186; Голобуцький В. А. Сагайдачний, Петр// Советская Историческая Энциклопедия. – М., 1969. – Т. 12. – С. 454; Гуслистий К. Г. Сагайдачний Петро Кононович// РЕІУ. – К., 1972. – Т. 4. – С. 48.

¹⁰² Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. – К., 1969. – С. 41.

дував на Січі рештки народоправства, гнобив козацьку голоту, однак виявив себе як “здібний полководець” під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.¹⁰³.

Оскільки “романтизована” версія історії запорізького козацтва не була канонізованою в синтезах чи енциклопедіях – основним рупором її прихильників був УІЖ, то вона виглядає менш артикульованою. Очевидно, що її творці визнавали ключові положення історії Запоріжжя, властиві для офіційної версії, – про час, місце, причини виникнення, еволюцію політичної та соціально-економічної структури, причини і наслідки ліквідації, історичну роль Січі. Водночас низка названих вище дослідників намагалась вийти за межі канону, пропонуючи альтернативні погляди на окремі проблеми козацької історії. Загальна спрямованість такої переоцінки полягала в напрямку ідеалізації та апологізації степового лицарства і січового устрою. Безперечним лідером ревізійної течії в козакознавчих студіях, який обґрунтував у своїх статтях середини 1960-х – початку 1970-х рр. та монографії “Збройні сили України першої половини XVIII ст.” (К., 1969) головні підходи цієї групи істориків, була О. Апанович.

У працях ревізійного типу зроблено акцент на демократичності політичного режиму Запоріжжя (при декларативному визнанні “формальності” народоправства)¹⁰⁴. В статті “Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі” О. Апанович фактично переглянула тезу офіційної історіографії про девальвацію запорізьких політичних “вольностей” у XVIII ст. Так, дослідниця писала, що “у XVIII ст. зберігала свою силу автономія Запорізької Січі, що значною мірою базувалася на давніх традиціях і мала коріння в іс-

¹⁰³ Калнишевський Петро Іванович // РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С. 295.

¹⁰⁴ Апанович О. М. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. ... – С. 81; Її ж. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі ... – С. 33 – 35; Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ. – 1968. – № 8. – С. 30; Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – 2-е вид. – Дніпропетровськ, 1972. – С. 8, 77 – 78.

торичному минулому українського народу”¹⁰⁵. У цьому ж тексті дослідниця більш рельєфно, ніж це робили офіційні історики, наголосила на соціально-економічній самотності Січі: “Як і раніше, Запоріжжя у XVIII ст. було осередком соціального протесту пригнобленого люду, залишалось в очах мільйонів селян Російської імперії привабливим місцем волі. Самий факт його існування по революційному впливав на характер соціально-економічних відносин на Україні і, певною мірою Росії, підривав підвалини поміщицько-кріпосницького господарства. Дедалі частіше втечі на Січ не тільки українських, але і російських селян позбавляли поміщицькі маєтки необхідних робочих рук і впливали на рівень феодального визиску”¹⁰⁶.

Оскільки на Запорізькій Січі існувала своєрідна політична організація, що нагадувала державний лад, то деякі українські історики не сумнівались в її “державницькій” природі. Для І. Бойка Січ була носієм “української державності”¹⁰⁷, для О. Апанович – “державним утворенням [...]”, що в процесі свого розвитку вже виявляє деякі буржуазні ознаки, виступає прообразом ранніх, буржуазних республік”, “напівдержавою”¹⁰⁸, для О. Компан – “державною організацією українського народу республіканського типу”¹⁰⁹, а Г. Фруменков називав її “козацькою державою”¹¹⁰.

Підкреслено високий рівень воєнного і фортифікаційного мистецтва запорожців¹¹¹, міжнародне значення їхньо-

¹⁰⁵ Апанович О. М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі ... – С. 23.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Бойко І. Д. Вказ. праця. – С. 30.

¹⁰⁸ Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // УІЖ. – 1965. – № 12. – С. 37.

¹⁰⁹ Компан О. С. [рец. на:] Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967. – 79 с. // УІЖ. – 1968. – № 3. – С. 155.

¹¹⁰ Фруменков Г. Г. Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі // УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 120.

¹¹¹ Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму ... – С. 33; Її ж. Збройні сили України першої половини XVIII ст. ... – С. 121 – 124, 170 – 173.

го збройного опору турецькій і татарській експансії, який, мовляв, вирішальним чином вплинув на послаблення і падіння воєнно-політичного престижу Османської імперії¹¹².

Посилено наголос на “реакційності” царської політики щодо Січі – їй відмовлено в будь-якій прогресивності¹¹³. Наслідки її остаточної ліквідації змальовано як повністю від’ємні – до відомих вже для офіційної версії додано поданий в такому сенсі наслідок – заселення запорізьких земель іноземними колоністами¹¹⁴.

Дослідження істориків-нонконформістів виглядають більш персоніфікованими, помітна зміна ставлення і до окремих постатей. Зокрема, запропоновано розглядати більш виважено діяльність Д. Вишневецького. На думку М. Киценка, підтриману О. Апанович (а обидва історики вступили у відкриту полеміку з В. Голобуцьким), малохортицький замок, збудований князем, був “одним з перших опорних пунктів козацтва проти татар”, а сам князь ніколи не виступав проти низовиків. Вони ж, не заперечуючи проти тези про відсутність зв’язку між пісенним Байдою та Д. Вишневецьким, бачили у Байді “збірний образ, в якому відбилися елементи трагічної долі” і Д. Вишневецького¹¹⁵. Такий погляд на діяльність одного з перших провідників козацтва, окрім “уточнення його історичної оцінки”, фактично підважував ще одну офіційну тезу – про походження Січі винятково з “плебейських” мас.

¹¹² Наливайко Д. С. Західноєвропейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією [закінчення] // УІЖ. – 1968. – № 6. – С. 147.

¹¹³ Апанович О. М. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. ... – С. 81 – 82; Її ж. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі ... – С. 23 – 35; Киценко М. Вказ. праця. – С. 54, 69.

¹¹⁴ Апанович О. М. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. ... – С. 75 – 85; Її ж. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі ... – С. 23 – 35.

¹¹⁵ Апанович О. М. Достойно увічнимо пам’ять славних запорожців // УІЖ. – 1967. – № 7. – С. 125; Киценко М. П. Про роль і місце Хортиці в історії запорізького козацтва // УІЖ. – 1968. – № 8. – С. 93 – 99; Його ж. Хортиця в героїці і легендах. ... – С. 47 – 48.

Помірковано-позитивна характеристика П. Сагайдачного була замінена зарахуванням його до пантеону “видатних діячів”, “героїв” Запорізької Січі на кшталт Т. Трясила, Б. Хмельницького чи І. Сірка¹¹⁶. До традиційних для офіційного підходу суперлятивів на його адресу додано виправдання його антимосковської політики в 1618 р. об’єктивними причинами. Вона пояснювалася обіцянками поступок з боку польського уряду щодо православної релігії та зближенням між Російською державою та Туреччиною з Кримом, що викликало незадоволення частини козацтва¹¹⁷. В спеціальній статті М. Кравця, присвяченій гетьману, взагалі використано метод “події замовчування”. У ній про московський похід П. Сагайдачного, якого названо “видатною”, “незвичайною в історії України людиною”, взагалі не згадано. У цій же розвідці відсутня типова “класова” оцінка світогляду козацького провідника – сказано лише, що він “очолював помірковану частину козацької старшини”, проводив “помірковану і обережну політику”, яку “не завжди підтримувало козацтво”¹¹⁸.

В розвідках О. Апанович та Г. Фруменкова подано дещо відмінні від офіційних й оцінки діяльності останнього кошового отамана Запоріжжя. Не заперечуючи проти його “класової” позиції у внутрішній і зовнішній політиці, водночас ці дослідники вважали П. Калнишевського невтомним і непохитним захисником запорізьких “вольностей”. З відвертою симпатією до П. Калнишевського написана докладна стаття Г. Фруменкова з характерною назвою “Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі”, в якій висвітлені обставини його арешту, перебування на засланні та смерті¹¹⁹. О. Апа-

¹¹⁶ Апанович О. М. Достойно увічнимо пам’ять славних запорожців ... – С. 126, 129; Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. ... – С. 7, 50 – 52.

¹¹⁷ Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму ... – С. 34; Гуслистий К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ. – 1972. – № 4. – С. 124.

¹¹⁸ Кравець М. М. Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ. – 1967. – № 4. – С. 126 – 128.

¹¹⁹ Фруменков Г. Г. Вказ. праця. – С. 120 – 126.

нович віддавала належне його “неабиякому організаційному і адміністративному хисту, таланту полководця і особистій хоробрості [...], вмінню орієнтуватись в політичній обстановці і надзвичайній дипломатичній гнучкості”, які особливо виявились під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр.¹²⁰

Таким чином, у період середини 1950-х – початку 1970-х рр. в історичній науці УРСР в умовах політичної підтримки було актуалізовано козацьку тематику. Аналіз відповідних текстів показує, що дослідження “славного Запоріжжя” стало для істориків УРСР чи не найвагомим сюжетом національного минулого, що давав можливість підкреслювати його самобутність. Більше того, на нашу думку, саме трактування Запорізької Січі було єдиним прикладом, коли класовий момент в офіційній українській радянській історіографії зазначеного часу відтіснив російськоцентричний. Натомість діяльність у ділянці вивчення запорізької старовини національно орієнтованих науковців була спробою подолати і класовий, і російськоцентричний підходи і виробити таке бачення, яке нав'язувало б до історіософії реабілітованого в цей же період (про що скажемо у наступному розділі роботи) в якості заслуженого знавця Запоріжжя Д. Яворницького. Прикметним є те, що виразніше національно тонована “романтична” версія козацької історії концептуально оформилась в середині 1960-х – на початку 1970-х рр. – на відміну від офіційної, головні постулати якої було укладено ще у середині 1950-х – на початку 1960-х рр. Такий хронологічний ракурс ще раз свідчить на користь тези про своєрідний характер історичної політики в Україні в часи П. Шелеста, хоча, безперечно, що активізація студій над минулим запорізького козацтва була б неможливою без його “прогресивного” тлумачення в “Тезах” 1954 р.

¹²⁰ Апанович О. М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі ... – С. 32 – 33.

4. 3. Проблеми формування української нації в недирективній історіографії

Одним із напрямків наукової активності істориків-нонконформістів УРСР були проблеми утворення української нації, українських державотворчих традицій та національного руху. Провідним та офіційним з точки зору його наукових концепцій українським дослідником проблем формування українського народу (народності) та нації був К. Гуслистий. Попри те, що створена ним фактично самостійно модель-схема історично-етнічного розвитку українського народу і формування української “буржуазної” нації в головних рисах вписувалась в річище офіційного бачення, все ж вона містила й компонент неортодоксальності. Хоча історик і визнавав, що російська народність, а потім нація формувалась інтенсивніше та швидше, ніж українська і білоруська народності-нації, але при цьому вважав, що “в основному етапи етнічної історії трьох братніх східнослов'янських народів так само, як і періоди їх соціально-економічного розвитку, збігалися”. “Не можна, – писав дослідник у своєму стислому синтезі “До питання про утворення української нації” (К., 1967), – погодитись з тими радянськими вченими, які відсувають початок перетворення української народності в націю на 100 – 150 років пізніше від російської”¹²¹. Оскільки для Росії ці процеси починалися, на переважуючу в 1950-і – 1960-і рр. думку істориків СРСР, з XVII ст., то, відповідно, на погляд К. Гуслистого, приблизно з першої половини XVII ст., ще в умовах Речі Посполитої, а особливо після “Визвольної війни” та “возз'єднання” 1654 р., коли в Україні помітно зросли товарно-грошові відносини і обмін, зароджуються і зміцнюються “буржуазні національні зв'язки” – тоді і можна говорити про початок перетворення української народності в націю¹²². Примітно, таким чином, що для обґрун-

¹²¹ Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. – К., 1967. – С. 21.

¹²² Там же. – С. 20 – 21; див. також: Гуслистий К. Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования

тування такого нетрадиційного висновку вчений спирався на “залізобетонну”, по суті, кон’юнктуру аргументацію – беззаперечну з офіційного погляду тезу про економічний поступ України в рамках Росії.

Також історик наводив й інші докази. Серед таких початок створення національного ринку ще в першій половині XVII ст. завдяки інтенсивному розвитку українських міст, етнічне змішування населення різних областей, особливо в часи “Визвольної війни”, в результаті чого поглиблювалась мовна і культурна спільність українського народу, формування в XVII ст. української етнічної території внаслідок інтенсивного припливу населення на територію Середнього Подніпров’я, низу Дніпра та Слобожанщини, поширення назви “Україна” на всі етнічно українські землі¹²³. В своїй неопублікованій монографії “Історичний розвиток української нації” К. Гуслистий уточнив і час, коли, на його думку, остаточно завершився процес утворення “української буржуазної нації”, що раніше пов’язувався (в т. ч. і в його працях) з утвердженням капіталізму в другій половині XIX ст. Це сталося “не на початку другої половини XIX ст. – на зламі двох соціально-економічних формацій – феодально-кріпосницької і капіталістичної, а в період переростання домонополістичного капіталізму у найвищу і останню стадію свого розвитку – імперіалізм”¹²⁴.

Ряд українських істориків вдалися до радикальнішого переосмислення проблем утворення української нації та глибшої ревізії канонічних побудов. Першорядною в цьому сенсі була стаття О. Апанович “Національно-визвольні війни в епоху феодалізму”. В ній авторка спробувала подати власне розуміння поняття “нація” та на цій підставі обґрунтувати свої погляди на час зародження української нації та характер соціальних рухів в Україні кінця XVI – XVII ст.

буржуазных отношений // Народы европейской части СССР: Этнографические очерки. – М., 1964. – Т. I. – С. 577 – 579.

¹²³ Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. ... – С. 22 – 23; Його ж. Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования буржуазных отношений ... – С. 577 – 579.

¹²⁴ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 7.

Концептуальною новацією позиції дослідниці було розширення, порівняно з ортодоксальною дефініцією нації, числа об’єднуючих національні спільноти чинників за рахунок політичної та релігійної єдності і винесення, як видно з її висловлювань, до розряду головних консолідуючих компонентів такого суб’єктивного фактора (який традиційно вважався другорядним), як національна самосвідомість. Фактично виходячи з такої широкої інтерпретації та спираючись, передусім, на факти наявності національної самосвідомості українців вже з кінця XVI ст., О. Апанович поставила під сумнів ще одну непохитну тезу – про те, що нація є продуктом “буржуазної формації”: “[...] початкові етапи складання нації проходять ще в умовах феодальних відносин, подібно до того, як капіталістичні відносини починають зароджуватися й розвиватися ще в надрах феодального ладу”¹²⁵.

Свої теоретичні розмірковування авторка супроводжувала підведенням під них фактів з української історії. На її думку, вже в кінці XVI – першій половині XVII ст. були наявними такі прояви зародження української нації, як “високий рівень національної самосвідомості українського народу”, боротьба різних груп українського суспільства за православну віру (а визнання, в умовах тогочасної України, однієї віри “могло мати певне значення для національного самоствердження”¹²⁶), виникнення економічних (“посиленний розвиток товарного виробництва в Україні, початок руйнування рамок натурального господарства” і “виникнення початкових елементів формування внутрішнього ринку”¹²⁷) та політичних (“загострення зовнішньої небезпеки”, формування української державності – “напівдержави” Запорізької Січі та “української державності” середини XVII – XVIII ст. з “республіканським гетьманським урядом” на чолі¹²⁸) передумов націотворення. Тому дослідниця впевнено твердила, що “зародження української нації [відбулося]

¹²⁵ Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму ... – С. 29.

¹²⁶ Там же.

¹²⁷ Там же. – С. 30.

¹²⁸ Там же. – С. 30 – 38.

наприкінці XVI ст.”, а соціальні рухи кінця XVI – XVII ст., трактовані в офіційній історіографії передусім як “антифеодальні”, “народно-визвольні”, відповідно до концепції О. Апанович, були впершу чергу “національно-визвольними” рухами за політичне самовизначення української нації¹²⁹.

Оригінальні ідеї, висловлені О. Апанович, викликали розголос – в лютому 1966 р. номері УІЖ було опубліковано два відгуки на її статтю, що належали І. Крип’якевичу та І. Бойку. В їхніх текстах ішлося про прийняття основних положень праці колеги, але разом з тим й необхідність посилення фактологічної сторони її аргументації. Зокрема, погодившись з тезою О. Апанович про високий рівень національної свідомості українського народу вже в кінці XVI ст., І. Крип’якевич наголосив на потребі “дуже підкреслити” це “правильне твердження”¹³⁰ і навів цілу низку фактів, які, на його погляд, доводили, що “національна самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. досягла значного розвитку і набирала завершеної форми”¹³¹. Більш критично до студії О. Апанович поставився І. Бойко, висловивши побажання “побачити в ній ґрунтовнішу розробку ряду питань, уточнення окремих положень і висновків, а також чіткішу архітектонічну побудову”¹³². Водночас історик не погоджувався лише з однією тезою О. Апанович концептуального характеру – він, на відміну від своєї колеги, вважав слушним розгляд економічних передумов складання української нації перед питаннями суспільно-політичних рухів й ідеологічного життя¹³³.

Таким чином, в поглядах О. Апанович та І. Крип’якевича можна спостерігати близькість до офіційно проскрибованих як “буржуазно-націоналістичні” етнопсихологічних

¹²⁹ Там же. – С. 29.

¹³⁰ Крип’якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 82.

¹³¹ Там же. – С. 84.

¹³² Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних війн в епоху феодалізму // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 84.

¹³³ Там же. – С. 85.

концепцій націогенези¹³⁴. Натомість, міркування І. Бойка з його наголошуванням на первинності економічних процесів більш узгоджувалися з усталеними підходами. Проте всі троє схилилися до ідеї про ранньомодерне походження української нації – і в цьому їхні інтерпретації перегукувалися із західними “примордіалістськими” теоріями і відверто суперечили “модернізму” радянського метанаративу. В цьому контексті близькою до їхніх поглядів була й концепція К. Гуслистоґо.

Поряд з проблемами утворення української нації тими ж самими істориками, в переважній їх більшості, ставились і питання історичних традицій українського державотворення. Офіційний інтерпретаційний зсув, закріплений “Тезами” 1954 р. та наступною історичною політикою, що визнавала існування “української державності” в “дореволюційний” період у феномені Запорізької Січі, у часи “народно-визвольної війни” та після “возз’єднання України з Росією” у середині XVII – XVIII ст., забезпечив певну ідеологічну легітимність дослідів над вельми “незручною” темою і створив підставу для подальшої наукової експлуатації дозволених тлумачень з тим, щоб спробувати їх розширити. При цьому в нагоді українським історикам стали окремі висловлювання “класиків”, посилаючись на які можна було доводити наявність державницької традиції в минулому українського народу. Так, за цілком слушними спостереженнями С. Пивовара, які підтверджуються й аналізом конкретних праць, такими були наведені вже вище висловлювання К. Маркса про Запорізьку Січ як “християнську козацьку республіку” та Ф. Енгельса про тенденцію до створення національних держав як одну з найважливіших підойм прогресу в середні віки¹³⁵.

Вже низка праць середини – другої половини 1950-х рр.

¹³⁴ Див. напр.: Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його “теорія” нації. – К., 1974. – С. 218 – 233.

¹³⁵ Пивовар С. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії ... – С. 128.

демонструє прагнення їх авторів скористатись наданими можливостями, ба, навіть більше – робити з відомих постулатів несподівані, але цілком логічні висновки. В монографіях І. Крип'якевича “Богдан Хмельницький” (К., 1954), В. Дядиченка “Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.” (К., 1959) та Ф. Шевченка “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.” (К., 1959) спеціально досліджено проблеми організації державної влади в Україні в добу Б. Хмельницького та Гетьманщини.

Хоча наявність повноцінної держави Б. Хмельницького завуальовувалась концептом “українська державність”, Ф. Шевченко, як уже зазначалось, використовував також термін “Українська держава”¹³⁶. Описуючи органи влади на Гетьманщині (для позначення якої офіційно дозволеним був лише термін “Лівобережна Україна”) на межі XVII – XVIII ст. і традиційно розглядаючи її не більше, ніж адміністративну автономію в складі централізованої Російської держави, В. Дядиченко, можливо мимоволі, прийшов до важливих висновків про її “державний” статус та “прогресивне” значення, які фактично не зустрічалися в жодному офіційному тексті: “Спільними зусиллями українські і російські феодалі придушували опір народних мас. Цим класовим інтересам і служив **апарат державного управління** (тут і далі – виділення наше – авт.) на Україні. Разом з тим слід відзначити, що існування **елементів української державності**, хоч і феодальної за своїм класовим змістом, було **прогресивним явищем** в історії українського народу. Це – невід’ємна частина його політичного і національного розвитку, його політичної історії”¹³⁷.

У середині – другій половині 1960-х рр. І. Бойко та О. Апанович спробували сформулювати концепції, що втілювали ідею про давню та багату, і, значною мірою, безперервну

¹³⁶ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією ... – С. 267, 282.

¹³⁷ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 125.

традицію українського державотворення. При цьому перший обґрунтував загальну схему історії українського державотворення, а дослідниця козацтва розробляла історію “збройних сил українського народу” як ключового компоненту державності.

Концептуальною новизною відзначалася стаття І. Бойка “До питання про державність українського народу в період феодалізму”. Тут він окреслив своє бачення витоків та історії національної державності. В основу розмірковувань І. Бойка покладено впевненість в тому, що “думка, нібито український народ протягом всієї дожовтневої історії ніколи не мав своєї державності – історично не вірна”, оскільки “не витримує будь-якої критики з точки зору матеріалістичного розуміння розвитку суспільства” та є “політично шкідливою”, бо “солідаризується з історіографією, що відмовляє українському народу у здатності створити свою національну державність і тим виправдовує загарбницьку політику панівних класів та їх урядів щодо України”¹³⁸. Першою формою української державності історик вважав Київське, Чернігівське, Галицько-Волинське та Переяславське князівства, які утворились на території України у XII ст. після розпаду “Давньоруської держави”. Хоча він і погоджувався з тим, що вони “називаються руськими, бо були спадкоємцями Київської держави і єдиної руської народності”, але твердив, що “етнічною основою цих державних утворень була та частина єдиного руського народу, яка розселилась в основному на території сучасної України, і з якої згодом сформувалась українська народність, а пізніше – і українська нація”¹³⁹. Вчений гадав, що існування цих “державно-князівських утворень” тривало аж до XIV – XV ст., коли останні з них – “автономні” Волинське і Київське князівства були “ліквідовані” відповідно у 1452 р. і 1471 р. Науковець вважав, що “українські князівства” XII – XV ст. мали високий ступінь розвитку “ранньофеодальної дер-

¹³⁸ Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму ... – С. 27.

¹³⁹ Там же. – С. 28.

жавності” з “розвинутим апаратом управління і відповідними збройними силами”, їх територія була значною, а деякі з них (автор наводив приклад Київського князівства) “щодо території не поступались великим державам Європи”¹⁴⁰.

З перспективи І. Бойка виглядало так, ніби існування державності українського народу навіть за умови її “експлуататорської” сутності було прогресивним і закономірним явищем. Як твердив історик, “втрата українським народом своєї національної державності цього періоду (XII – XV ст. – авт.) негативно відбилась на економічному, політичному та культурно-національному розвитку України [...]. Здавалось, український народ приречений був на денаціоналізацію, на втрату своєї самобутності. Але закони розвитку суспільства дужчі за волюнтаристські дії та суб’єктивні прагнення іноземних панівних класів”¹⁴¹. Поступ в соціально-економічному розвитку, культурі, піднесення національної самосвідомості і національно-визвольного руху українського народу створили, на думку І. Бойка, підстави для появи на переломі XVI – XVII ст. “в зародковому стані” “органів української національної державності”. Такими він вважав Запорізьку Січ та полкову структуру реєстрового козацтва¹⁴².

“Вищий етап у формуванні української державності” історик пов’язав з “Визвольною війною” середини XVII ст. Тоді було створено “Українську державу” – “феодальну за змістом і характером”. Проте, як гадав І. Бойко, “дати вичерпну характеристику політично-правовій формі української державності періоду Визвольної війни якоюсь однією короткою формулою не можна, адже ця державність перебувала в процесі становлення”¹⁴³. З роздумів вченого видно, що він був прихильником оцінки державного ладу, створеного у середині XVII ст., як “республіканського”. А оскільки історик вважав, що українська державність часів Хмельниччини збереглась і після 1654 р. і була “автономною” (“в

¹⁴⁰ Там же.

¹⁴¹ Там же. – С. 29.

¹⁴² Там же. – С. 29 – 30.

¹⁴³ Там же. – С. 33.

самій основі автономний державно-політичний лад України проіснував понад сторіччя”), то звідси ним робився висновок про невідповідність “автономного ладу на основі виборності органів влади” в Україні “монархічно-бюрократичним принципам Російської держави і централістичній політиці російського самодержавства”¹⁴⁴. Вчений докладно описав процес ліквідації автономії України, що розпочався “відразу ж після воз’єднання України з Росією” і закінчився за урядування Катерини II, яка своєю політикою “перекреслила всі дані раніше Україні “права і вольності” ”¹⁴⁵.

Найвищою формою і своєрідним підсумком розвитку державності українського народу стала “своя національна соціалістична держава, невід’ємна частина Радянського Союзу”¹⁴⁶. Цікаво, проте, що при цьому І. Бойко не наголошував на її ексклюзивності та не протиставляв іншим державним утворенням в українському минулому.

О. Апанович також звернула увагу на існування сталої державницької традиції в історії України (при цьому в основних позиціях її погляди були аналогічними до бачення І. Бойка¹⁴⁷) і пов’язала з нею існування “збройних сил українського народу”. На її думку, “український народ, з огляду на особливі умови свого історичного буття, створював збройні сили ще тоді, коли існували лише елементи його державності”¹⁴⁸. Генезу “збройних сил” дослідниця починала з XIV – XV ст. (вірогідно, з тим, щоб узгодити свій підхід з канонічним датуванням початку існування українського народу), проте відразу ж сама себе заперечувала, стверджуючи, що вже в Галицько-Волинському князівстві були свої війська¹⁴⁹. Відповідно до концепції О. Апанович, зі ство-

¹⁴⁴ Там же. – С. 37.

¹⁴⁵ Там же. – С. 37 – 38.

¹⁴⁶ Там же. – С. 38.

¹⁴⁷ Див.: Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму ... – С. 32 – 37; Її ж. Збройні сили України першої половини XVIII ст. ... – С. 9 – 10.

¹⁴⁸ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. ... – С. 9.

¹⁴⁹ Там же. – С. 32, 91.

ренням у XVI ст. Запорізької Січі – “своєрідного вияву української державності” – збройні сили українського народу “набули окреслених організаційних форм і чіткої внутрішньої структури”, а остаточно їх оформлення відбулося під час “Визвольної війни” середини XVII ст. Їх основними компонентами були полково-сотенна організація “Української держави” на чолі з “гетьманським республіканським урядом”, яка “на автономних правах увійшла до складу Російської держави” та козацька організація Запорізької Січі¹⁵⁰.

На монографічному рівні О. Апанович дослідила “збройні сили України” в першій половині XVIII ст. Спеціальне місце в книзі посіли питання комплектування, мобілізації, організації, озброєння та забезпечення козацького війська Гетьманщини та Запоріжжя, а також організації сторожової та допоміжної служби на українських землях в складі Росії (роль фортець та форпостів у здійсненні прикордонної та сторожової служби, питання т. зв. “Української лінії”, організація українським населенням допоміжної служби та економічного забезпечення царських полків, розквартированих в Україні). Наступ царизму на автономію України не оминув й її збройні сили – він завершився остаточною ліквідацією козацького війська наприкінці XVIII ст., що означало й “скасування українських збройних сил”¹⁵¹.

Про те, що О. Апанович не була одинокою в своїх генералізаціях, свідчать схвальні рецензії на її монографію¹⁵². О. Компан навіть посилила “державницький” акцент міркувань своєї колеги, критично поставившись до її тези про XIV – XV ст. як початковий етап в історії українського вій-

¹⁵⁰ Там же. – С. 99.

¹⁵¹ Там же. – С. 216.

¹⁵² Див. напр.: Шульга І. Г., Пальок В. В. [рец. на:] Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 221 с.// УІЖ. – 1969. – № 9. – С. 146 – 147; Алекберлі М. А., Пронштейн А. П. [рец. на:] Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 221 с.// УІЖ. – 1969. – № 9. – С. 147 – 148; Компан О. С. Дослідження з історії збройних сил українського народу. [рец. на:] Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 221 с.// АУ. – 1969. – № 5. – С. 90 – 92.

ська: “Із таким твердженням погодитися важко. Адже вже у Галицько-Волинському князівстві, яке виникло наприкінці XII ст. і було першим етапом у формуванні української державності, існували свої збройні сили”¹⁵³.

Таким чином, українськими дослідниками І. Бойком та О. Апанович було здійснено переформулювання офіційної доктрини, яка втілювала ідеї нерозвиненості, вторинності державницького потенціалу українського народу. З закріпленими в панівній традиції уявленнями про фактичну меншовартість українців у цьому сенсі та винятковість історичних наслідків “Жовтневої революції” контрастували розроблені вітчизняними істориками версії українського державницького континууму.

В радянській історичній науці питання українського національного руху належало до найбільш складних, дискусійних, заплутаних та найменш розроблених. Вище вже йшлося про те, що в часи пізнього сталінізму проблематика національно-визвольних рухів у Російській імперії була серед напівзаборонених, а самі вони якщо й потрапляли в поле зору істориків, то лише для того, щоб бути дискредитованими.

Хоча перші дослідження українського національного руху з’явилися у другій половині 1940-х рр.¹⁵⁴, про його часткову реабілітацію та вироблення певної офіційної картини можна говорити лише починаючи з середини 1950-х – впродовж 1960-х рр. При цьому зауважимо, що дехто навіть з офіційних українських дослідників визнавав, що попри появу низки спеціальних розвідок, не вдалось серйозно просунутись на шляху його вивчення¹⁵⁵. Однак, все ж маємо підстави го-

¹⁵³ Компан О. С. Дослідження з історії збройних сил українського народу. ... – С. 92.

¹⁵⁴ Див. докл.: Воробей П. И. Советская историография национального вопроса на Украине (1900 – март 1917 гг.)// Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепрпетровск, 1972. – С. 33 – 34.

¹⁵⁵ Короливский С. М. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалисти-

ворити про основні константи концептуального та фактологічного рівнів, які належали до панівної традиції, що розкриті в дослідженнях авторів відповідних розділів синтезів з “історії Української РСР” 1957 і 1967 рр. Ф. Ястребова та М. Супруненко і про які вже йшлося вище. Крім того, у напрацюванні офіційної концепції українського національного руху важливу роль відіграли опубліковані у середині 1960-х – на початку 1970-х рр. статті С. Королівського¹⁵⁶, М. Рубача та М. Супруненка¹⁵⁷, П. Воробей¹⁵⁸, присвячені окремим його питанням у період 1900 – 1917 рр., який визначався як “період імперіалізму”. Всі ці публікації перегукувались із положеннями названого синтезу або розвивали їх.

Ідеологічну легітимність та інтерпретаційні межі для дослідження проблеми забезпечили ленінські висловлювання з приводу національного питання, які цитувались у загальних і спеціальних працях і подавались як “вчення”, “теорія”, “струнка система поглядів” тощо¹⁵⁹. С. Королівський навіть писав про “ленінську концепцію українського національного руху”¹⁶⁰, а П. Воробей – про ленінську “наукову оцінку і характеристику національного питання в Україні в

ческой революции// История СССР. – 1965. – № 5. – С. 3; Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 310; Воробей П. І. Вказ. праця. – С. 40; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. ... – С. 129, 137.

¹⁵⁶ Короливский С. М. Вказ. праця. – С. 3 – 24.

¹⁵⁷ Рубач М. А. Украинское национальное движение, его характер и движущие силы (1910 – февраль 1917 г.)// Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции: Материалы к сессии Научного совета. – М., 1964. – Вып. 1. – С. 22 – 38; Супруненко М. І., Рубач М. А. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції// УІЖ. – 1965. – № 10. – С. 35 – 45.

¹⁵⁸ Воробей П. І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р./ УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 26 – 35; Його ж. Советская историография национального вопроса на Украине ... – С. 27 – 40.

¹⁵⁹ Див. напр.: Гуржій І. О., Сарбей В. Г. Вказ. праця. – С. 24 – 32; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. І. – С. 632 – 634.

¹⁶⁰ Короливский С. М. Вказ. праця. – С. 7.

період імперіалізму”¹⁶¹. Важливо, що в інтерпретації ленінських поглядів низка думок “класика” наводилась завжди – і у синтезах, і в спеціальних статтях, в той час як деякі з них можна було зустріти лише у спеціальних статтях, на томість у більшій праці такі ідеї не включались.

Офіційне трактування “вчення” В. Леніна зводилось до повторення кількох положень. Вважалося, що “класик” неодноразово наголошував на пригнобленому становищі українського народу в самодержавній Росії та надавав вирішенню українського національного питання дуже важливого значення; однак, поряд з тим, вважав його не самодостатнім, а тільки невід’ємною складовою більш загального та “головного” питання про “соціальне визволення трудящих всіх національностей”. Іншою провідною тезою “ленінського” бачення вважалась ідея про закономірність, справедливість та прогресивність боротьби українського народу проти національного гноблення та його право на політичне самовизначення, аж до повного “відокремлення” і створення власної держави. Знову ж, “ленінська концепція” містила й такі положення, якими це право зводилось нанівець. Ідеться про слова В. Леніна про необхідність розрізняти право кожної нації на самовизначення з питанням про “доцільність” такого кроку та “священний заповіт для пролетарів усіх національностей Росії” про тісний союз та єдність дій російських робітників з пролетарями всіх національностей як головну гарантію рівноправ’я, свободи та незалежності пригноблених народів Російської імперії (в контексті останньої формули наводились “пророчі” слова вождя: “За умови єдності пролетарів великоросійських та українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови”). Вихід із логічної пастки таких взаємно суперечливих положень вбачався у реалізації виведеної в ранг найбільш “законної” та адекватної національним прагненням українського народу ленінської “вимоги” про надання Україні ще в рамках “буржуазної” Росії “широкої облас-

¹⁶¹ Воробей П. І. Советская историография национального вопроса на Украине ... – С. 27.

ної автономії”. Іншим “геніальним” ленінським постулатом вважалася думка про дві нації та дві культури і світогляди в кожній нації – “експлуататорів” та “експлуатованих”. Вона давала історикам підстави до логічної проєкції, якої у висловлюваннях В. Леніна не було – формули про дві течії в українському національному русі – “революційно-демократичної” та “буржуазно-націоналістичної” та дві політики в ньому – “пролетарського інтернаціоналізму” і “буржуазного націоналізму”.

Така аналітична структура дозволила легітимізувати український рух, однак не залишала щонайменшої терпимості до “буржуазно-націоналістичної” течії. І тут історикам, які намагалися змінити ставлення і до цієї складової, в нагоді ставали ленінські судження, в яких фактично йшлося про загальний принцип закономірності та прогресивності боротьби проти національного гніту будь-якої пригнобленої нації проти нації пануючої незалежно від того, які соціальні сили цю боротьбу очолюють і проводять. У цьому випадку цитувались – проте такі сентенції не знайдемо в узагальнюючих чи монографічних працях – заклик В. Леніна “відрізнати націоналізм нації гноблячої і націоналізм нації пригнобленої, націоналізм великої нації і націоналізм нації маленької”, його думка про те, що “в кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення, і саме цей зміст ми безумовно підтримуємо”; також висловлювання класика в сенсі необхідності для соціалістів колоніальних країн підтримувати найреволюційніших діячів “буржуазно-демократичних національно-визвольних рухів” в їхній боротьбі з “імперіалістичними” державами, не “зливаючись” з такими рухами в кінцевій меті.

Слід зауважити, що неоднозначність ленінських ідей давала підстави дослідникам для різночитань одних і тих самих явищ і процесів українського національного руху та, відтак, для появи неканонічних його інтерпретацій. Таке спостереження підтверджується на прикладі напрацювання українськими істориками нових підходів до діяльності

Центральної Ради та проголошення ЗУНР, про які йтиметься нижче.

На початковій стадії реабілітації українського національного руху – в 1957 р., ще за умов невизначеності канону, двоє українських істориків – Микола Супруненко і Олександр Карпенко спробували висловити погляди, які незабаром були оголошені еретичними та так і не стали набутком офіційної версії цього явища. М. Супруненко в загальному витриманій у канонічному стилі монографії “Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні” (К., 1957) обґрунтовував положення про керівництво “буржуазно-націоналістичною” Центральною Радою українським національним рухом впродовж всього 1917 р. аж до “Великого Жовтня”. Таке становище пояснювалось тим, що цей орган використовував як “ширму” “соціалістичну фразеологію дрібнобуржуазних націоналістичних партій, які мали вплив на селянські маси і дрібну буржуазію міст” і таким чином завоював популярність в тогочасному українському суспільстві¹⁶². Оскільки вирішення питання про співвідношення сил та керівництво в українському національному русі 1917 р. в такий спосіб критично дисонувало з сакральною тезою про пріоритет у вирішенні українського питання в 1917 р. більшовицької партії, точка зору М. Супруненка була, про що вже йшлося вище, жорстко розкритикована та більше не зустрічалась у жодному його та інших дослідників текстах.

Він же і його колега Михайло Рубач, а також Степан Королівський виразно, на відміну від синтезів з “історії Української РСР” та інших узагальнюючих праць, у своїх статтях, опублікованих у середині 1960-х рр., вказали на “демократичний зміст”, “демократичну основу” в національній політиці Центральної Ради. Якщо С. Королівський вважав, що такої оцінки заслуговує діяльність Центральної Ради в період до появи Другого універсалу та “двовладдя” (тобто до липня 1917 р.), то М. Супруненко та М. Рубач об-

¹⁶² Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1957. – С. 25.

стоювали позицію про збереження демократичного характеру національної політики Центральної Ради аж до “Жовтневої революції”, після якої вона, мовляв, відкрито стала “контрреволюційною” організацією. Аргументація таких поглядів зводилася до того, що її діяльність на тих етапах мала, за лєнінськими словами, “загальнодемократичний зміст проти гноблення”, що виявлявся у викритті великодержавної політики Тимчасового уряду, в боротьбі за національну рівноправність українців та інших народів імперії, у “радикальних діях”, спрямованих на здійснення “автономії України в межах демократичної федеративної Росії”. Також позитивна роль Центральної Ради вбачалась у тому, що остання своєю національною політикою послаблювала єдність “табору російської контрреволюції”¹⁶³.

Утворення та діяльність ЗУНР на рівні макротексту завжди тлумачились цілком негативно – як “антинародна акція української контрреволюційної буржуазії”, спрямована на захоплення влади і створення “антинародного” уряду, “основним завданням якого було придушити революційний рух”¹⁶⁴. Львівський історик О. Карпенко вдавсь до кардинальної ревізії офіційного бачення подій листопада 1918 р. в західних землях України в своїй розвідці, опублікованій в першому випуску збірника “З історії західноукраїнських земель” (К., 1957)¹⁶⁵. Тут ним було висунуто концепцію “народної”, “прогресивної буржуазно-демократичної” та “національно-демократичної” революції в Східній Галичині в листопаді 1918 р. Її “рушійними силами” називалось “трудяще селянство” і робітники, а безпосереднім керівником – “Військовий комітет” на чолі з “сином селянина з Станіславщини” Д. Вітовським. Цю революцію автор вважав типологічно близькою до революцій 1918 р. в інших націо-

¹⁶³ Короливський С. М. Вказ. праця. – С. 22; Супруненко М. І., Рубач М. А. Вказ. праця. – С. 39 – 40.

¹⁶⁴ Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II. – С. 201 – 202; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 146 – 147.

¹⁶⁵ Карпенко О. Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Вип. 1. – С. 59 – 90.

нальних провінціях Австро-Угорщини і в самій Австрії та Угорщині¹⁶⁶. “Буржуазно-демократичного” змісту революції надавали, на думку О. Карпенка, ті завдання, які вона вирішувала – “повалення монархічної влади і ліквідація залишків феодалізму, встановлення буржуазної демократичної республіки і завоювання основних демократичних свобод”¹⁶⁷. Одна з особливостей цих подій полягала в тому, що “Східна Галичина була фактично внутрішньою колонією Австро-Угорщини” та тут “боротьба проти соціального гніту поміщиків і монархічної буржуазії була нероздільною з національно-визвольною боротьбою, з національно-демократичною революцією”¹⁶⁸.

Аргументуючи національно-визвольний характер революції, історик полемізував з прихильниками “традиційних” оцінок за допомогою щедрої експлуатації положень праць В. Леніна, зокрема його тексту “Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму”. Так, на його погляд, “в умовах імперіалізму, коли соціальне і національне гноблення поневолених народів особливо посилюється, такі національні повстання не тільки можливі, але й неминучі. Відкидати їх – значить стати на позиції великодержавного шовінізму”. О. Карпенко сперечався й з тими “дослідниками”, які “якщо не відкидали зовсім можливість національних повстань, то заперечували їх прогресивну роль: в них, мовляв, розпоршуються сили соціалістичної революції”. “Така постановка питання теж не витримує критики. Якраз у боротьбі народів за самовизначення і загартується сила пролетарської революції, інтернаціональна єдність народних мас. Пролетаріат пануючої нації і його партія, якщо вони є справжніми революціонерами-інтернаціоналістами, повинні боротися проти анексії малих народів, підтримувати національне визволення малих народів”¹⁶⁹.

Трактуючи складне з огляду на узгодження з його кон-

¹⁶⁶ Там же. – С. 71 – 73.

¹⁶⁷ Там же. – С. 82.

¹⁶⁸ Там же. – С. 82 – 83.

¹⁶⁹ Там же. – С. 84.

цепцією “народного” характеру революції питання про роль тих прошарків суспільства, які до “трудящих” не відносились, але не помітити значення яких у листопадовому повстанні було неможливо, О. Карпенку знову в нагоді стало “відоме лєнінське положення про те, що [...] в залежних країнах і колоніях національна буржуазія може певною мірою і на певний строк підтримати рух трудящих проти імперіалізму, бо і вона, зокрема середня і дрібна буржуазія, відчуває на собі гніт іноземного капіталу і фєодально-аристократичної верхівки”¹⁷⁰.

Тлумачення ж автором подальшої історії ЗУНР виглядало доволі канонічно. Відповідно до його концепції, в результаті революції влада опинилась в руках “національної буржуазії, інтереси якої захищала УНРада”. Остання, захопивши владу, почала здійснювати “антинародну” політику¹⁷¹. Міркування про причини неучасті “трудящих мас” в органах влади ЗУНР О. Карпенко фактично скалькував з традиційних для радянської історіографії “буржуазно-демократичних” революцій положень – мовляв, пролетаріат і селяни виступали в революції стихійно, не маючи “революційної партії лєнінського типу, яка б очолила революційні сили і довела б їх боротьбу до перемоги”, “не було створено міцного союзу робітничого класу і селянства”, “частина робітників” була “одурманеною буржуазно-націоналістичною пропагандою”, не було “тісного зв’язку” з “революційним рухом трудящих” Росії, України, Польщі, Угорщини, Словаччини¹⁷². Звичність поглядів, запропонованих львівським науковцем, полягала і в наголошуванні на тому, що революція в Східній Галичині не була виключною заслугою “революційних мас” цього краю – а, насамперед, “переможної соціалістичної революції в Росії, що нанесла непоправну рану міжнародному імперіалізму”; також підкреслювалося значення “революційної боротьби робітників і селян України проти німецько-австрійської окупації, проти поміщиків

¹⁷⁰ Там же. – С. 86.

¹⁷¹ Там же. – С. 87.

¹⁷² Там же. – С. 88.

і буржуазії під керівництвом Комуністичної партії” і “визвольної боротьби поневолених народів Австро-Угорщини, трудящих Австрії і Угорщини”¹⁷³.

Вигідно акцентували позитивну візію революції аргументи на користь “прогресивної” її ролі. О. Карпенко твердив, що завдяки їй було створено “передумови для переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну”, що вона була “школою класової боротьби”, також що вона спрямовувалася проти правлячих кіл Австро-Угорщини, яка була ворогом Радянської Росії – “країни Рад”¹⁷⁴. Цим самим применшувались “негативні наслідки” перебування біля керма влади “буржуазно-націоналістичного” уряду ЗУНР – найбільш очевидного, навіть виходячи з концепції О. Карпенка, результату революції.

О. Карпенко пропонував, на відміну від, наприклад, думок стосовно діяльності Центральної Ради М. Супруненка, надто радикальну переоцінку усталених підходів – з прихованим підкресленням значення західноукраїнських земель в історії “революційної боротьби” в Україні. Крім того, за всієї своєї теоретичної бездоганності вона мала явно слабе місце – фактологічно сумнівну тезу про селянство і робітничий клас як “рушійні сили” революції. Наявність цієї “ахіллєсової п’яти” історичних побудов О. Карпенка стала приводом – але, звичайно, не справжньою причиною – для жорсткої критики ревізіоністської концепції науковця та її повного забуття в подальшій радянській історіографії.

Таким чином, важливим свідченням перевизначення постулатів “сталінського” образу українського минулого стала спроба істориків УРСР осмислити питання українського національного руху. Об’єктивна (породжена дослідженістю в попередній період та багатоаспектністю) та суб’єктивна (пов’язана з політико-ідеологічними факторами) його складність зумовила зосередження зусиль українських істориків на інтерпретації відповідної спадщини В. Леніна та вибудовуванні з часто суперечливих вислов-

¹⁷³ Там же. – С. 89.

¹⁷⁴ Там же.

лювань “класика” з українського питання більш стрункої системи “ленінської концепції українського національного руху”, а самостійні наукові розвідки розвивали або “переспівували” ленінські тези і охоплювали порівняно вузькі сюжети. Що ж до намірів до радикальнішого переформулювання старих підходів, то тут можна говорити лише про альтернативні погляди на діяльність Центральної Ради М. Супруненка і М. Рубача та концепцію “буржуазно- та національно-демократичної революції” 1918 р. в Східній Галичині О. Карпенка.

Творчість ряду істориків Радянської України середини 1950-х – початку 1970-х рр. була позначена прагненням реалізувати своє бачення українського минулого виходячи не тільки з декларованих “згори” істин, але й з позицій його сприйняття як “своєї історії”. Об’єктом критичної переоцінки стали головні питання офіційної традиції щодо історії України. Загальним напрямком такого перевизначення було обстоювання погляду про самодостатність і неповторність українських історичних феноменів, і поряд з тим – утвердження ідеї про підпорядкованість плину української історії загальносвітовим та загальноєвропейським закономірностям і тенденціям, як вони розумілися з перспективи “марксистсько-ленінської” історичної ідеології, шанувальниками якої (як мінімум позірно) були ледь не усі автори недирективних досліджень. Новаторські підходи були реалізовані у тлумаченні змісту середньовічної та ранньомодерної епох в українській історії, етнічних процесів доби формування східного слов’янства та Київської Русі, історії запорізького козацтва, змісту і наслідків подій середини XVII ст., складання української нації, традицій українського державотворення, характеру і значення українського національного руху.

Оскільки офіційні образи національного минулого навіть після їхнього переформулювання середини 1950-х – початку 1970-х рр. все ще були в головних моментах російськоцентрисними, то насправді – прямо чи завуальовано,

цілеспрямовано чи мимоволі – українські науковці в своїх історичних студіях спростовували насамперед всеохоплююче російське домінування в історичному бутті України. Поза тим, амплітуда відхилень від метанаративу в наукових розправах істориків-нонконформістів УРСР істотно різнилась. Якщо візії М. Брайчевського стосовно етногенетичних процесів в Київській Русі чи подій середини XVII ст. дійсно не залишали “каменя на камені” від базових історіографічних конструкцій “великого тексту”, то, приміром, тлумачення К. Гуслистим етапів утворення української нації або М. Супруненком – місця Центральної Ради в українському національному русі лише підкоригувували, але цілком не протистояли “правильним” поглядам. Втім, якщо б уявно спробувати укласти з альтернативних концепцій українських адептів Кліо середини 1950-х – початку 1970-х рр. єдиний цілісний образ, то він, правдоподібно, суттєво відрізнявся б від офіційно визнаного історіографічного масиву.

Безперечно, що поява в друці кількох десятків наукових текстів з української історії, які можна визначити як недирективну історіографію в УРСР в середині 1950-х – на початку 1970-х рр., була зумовлена передусім відносно сприятливими політичними обставинами для таких студій у цей період. Однак не слід скидати з рахунку важливість ще одного фактору – впливу наукових дискусій та їхніх результатів в неукраїнських, передусім, російському, сегментах радянської історіографії середини 1950-х – 1960-х рр., які української проблематики прямо майже ніколи не торкалися, але ставали своєрідним інтелектуальним подразником для українських істориків-нонконформістів. Так, обґрунтування вітчизняними вченими “раннього капіталізму” в Україні та ідеї О. Компан про селянські війни в Україні кінця XV – XVII ст. як провісники ранньобуржуазної доби були, безсумнівно, відлунням аналогічних трактувань російського минулого в російській радянській історіографії¹⁷⁵. Розробляючи свою теорію формування української нації,

¹⁷⁵ Компан О. С. Єдність світового історичного процесу. ... – С. 27 – 29.

К. Гуслистий брав до уваги висновки стосовно часу утворення російської нації тогочасних російських вчених¹⁷⁶. Полеміка, що розгорнулася в радянській історіографії кінця 1950-х – 1960-х рр. навколо проблеми “міжформаційних” стиків знайшла відображення в розмірковуваннях над питаннями переходу від “феодалної” до “капіталістичної” формації О. Компан¹⁷⁷. Очевидно, що посилення зацікавленості в радянській історіографії середини 1950-х – 1960-х рр. проблемами становища національних окраїн та національних рухів у Російській імперії стало однією із спонук до відповідних досліджень і для вчених УРСР – дослідників українського національного руху, а висновки аналізованої вище статті О. Лугової перегукувались з ідеями казахського історика П. Галуза, що доводив у своїх працях колоніальне становище Казахстану в часи царизму.

Варто відзначити ще одну спільну рису української та російської альтернативних історіографій (яка, проте, з’явилася в першій незалежно від останньої), що стосується їх методологічного інструментарію. В обох випадках важливу роль відігравало нове прочитання “класиків марксизму-ленінізму”, опора на висловлювання яких забезпечувала ідеологічну легітимізацію та надавала інтелектуальний поштовх виробленню нового бачення фактично всіх питань української історії, які піднімалися в недирективній історіографії.

Чому ж тоді такі новаторські й, значною мірою, ідеологічно витримані підходи не стали частиною панівної традиції? Відповідь очевидна – через те, що вони виходили поза межі навіть змінених в середині 1950-х – на початку 1970-х рр. аналітичних структур, напрацьованих у суворій відповідності до владного бачення національної історії й політичного замовлення. Аналіз нонконформістської історіографії в УРСР у зазначений період є чи не найбільш переконливим доказом того, що найважливішим критерієм ідеологічної прийнятності для радянських наукових історичних текстів

була їх суголосність запитам комуністичного режиму. Що ж до традиційної апеляції істориків-ортодоксів до “вічного” “марксистсько-ленінського вчення”, то вона відігравала роль шатів, котрі прикривали політичні інтереси і смаки владців. І щоб переконатися в цьому, можна звернутися до будь-якої з альтернативних студій – приміром, до найбільш знаного в цьому відношенні тексту – есе М. Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?”, значною мірою побудованого на аргументах з ідей В. Леніна. Показовим є й інший, менш відомий, приклад – історіографічна доля концепції революції 1918 р. в Східній Галичині О. Карпенка. Її аналіз яскраво демонструє, що ленінська інтелектуальна спадщина для тих, хто визначав поточну історіографічну аксіоматику, не була вирішальним дороговказом. Попри те, що західноукраїнські землі в складі держави Габсбургів завжди бачились на становищі пригноблених колоніальних провінцій і не бракувало фактичних доказів для кваліфікації подій листопада 1918 р. у Східній Галичині в річищі ленінських трактувань імперіалізму та національно-визвольних рухів колоніальних народів як закономірних і прогресивних “буржуазно-демократичних” та “національно-визвольних” революцій, спроба львівського вченого прилаштувати ідейний доробок “класика” до українського історичного контексту наразилась на різке неприйняття і залишилась явищем лише недирективної історіографії.

¹⁷⁶ ІА НБУВ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 6, 53.

¹⁷⁷ Див. докл.: Ясь О. В. Історичні погляди Олени Компан ... – С. 145.

РОЗДІЛ 5. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УРСР СЕРЕДИНИ 1950-Х – ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ

5. 1. Офіційний образ історії української історіографії: схема

Офіційний образ розвитку української історіографії не мав, по-перше, завершеного, по-друге, сталого характеру – радянські історики не спромоглися створити синтетичну працю, яка б розкривала генезу української історичної науки від найдавніших часів до другої половини ХХ ст. включно. Офіційне тлумачення українського історіографічного процесу втілене у кількох працях, написаних в різний час і присвячених різним періодам. З іншого боку, образ українського історіографічного процесу, який можна окреслити як панівний, нехай мав лише контури, але все ж вельми стабільні та охоплював всі періоди розвитку української історіографії.

Узагальнюючу модель української історіографії дожовтневого періоду розкрито лише епізодично в написаних українськими науковцями І. Бойком, В. Дядиченком та Л. Коваленком розділах про українську історіографію відповідних періодів у перших трьох томах “Очерков истории исторической науки в СССР” (1955, 1960, 1963)¹, курсах лекцій Л. Коваленка про українську історіографію ХІХ ст. (1964)², В. Астахова про російську історіографію від найдавніших часів до кінця ХІХ ст. (1965)³. У колективних син-

¹ Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1955. – Т. 1; Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1960. – Т. 2; Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т. 3.

² Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії ХІХ ст. – Кам’янець-Подільський, 1964.

³ Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии (до кон-

тезах⁴ та концептуальних статтях українських істориків, поміщених в ідеологічних та наукових офіціозах (журнали “Комуніст України”, “Вопросы истории”, УІЖ)⁵, подається інтерпретація проблем історичної науки в Україні в радянський період, “нерадянські” сегменти української історіографії охарактеризовано тут лише побіжно і в контексті опозиції до української радянської історіографії. (4 і 5 томи “Очерков истории исторической науки в СССР”, що побачили світ відповідно у 1966 і 1985 роках, взагалі оминають проблему, висвітлюючи фактично розвиток російської історичної науки в СРСР).

Прикметною рисою офіційної візії української історіографії була ідея несамобутності, вторинності української історичної думки, а натомість її залежності від позитивного впливу російських суспільно-політичних реалій та російської “прогресивної” думки. Такий погляд закріплювався вже самою термінологічною плутаниною: поряд з більш адекватними термінами “українська історіографія”, “українська радянська історіографія”, “українська радянська історична наука” вживалися невиразні “історіографія України”, “історіографія Української РСР”, що камуфлювали фактичне заперечення самостійності українського історіографічного процесу. Проте вже саме їх співіснування свідчить про певну “націоналізацію” офіційного образу

ца ХІХ в.). – Х., 1965.

⁴ Историография истории СССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). – М., 1961; Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки в Украинской РСР. – К., 1970; Развитие исторической науки на Украине за роки Радянської влади. ...

⁵ Лось Ф. Е. Развитие исторической науки на Украине за роки Радянської влади // Развитие науки в Украинской РСР за 40 років. – К., 1957. – С. 31 – 55; Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки на Украине (1917 – 1963 гг.) // Вопросы истории. – 1964. – № 1. – С. 3 – 26; Гуржій І., Сарбей В. Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину // Комуніст України. – 1965. – № 6. – С. 19 – 29; Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 14-24.

української історіографії. Наприклад, навіть у першому томі “Очерков истории исторической науки в СССР”, що побачив світ ще тільки на початку хрущовської “відлиги” – у 1955 р., можемо побачити разом із використанням (зокрема, у назвах підрозділів) терміну “історіографія України”⁶, у самому тексті термін “українська історіографія”⁷.

Найбільш прямо і недвозначно про “благотворний” вплив “старшого” брата йдеться знову ж таки в “Очерках истории исторической науки в СССР”. В розділі першого тому, присвяченому “історіографії України” XVIII ст., стверджується, що “важке становище українського народу на Правобережній Україні під владою шляхетсько-магнатської держави затримувало розвиток української культури та історичних знань зокрема”. Натомість “[...] значні зрушення прослідковуються в історіографії на Лівобережній Україні, що знаходилась в межах Росії, де вона розвивалась у тісній взаємодії з культурою російського народу та його передових представників”⁸. У розділі про “історіографію України” першої половини XIX ст. йдеться про “різке посилення впливу російської суспільно-політичної думки на розвиток історіографії народів СРСР” у цей час, “якнайтісніший зв’язок розвитку історичної думки російського і українського народів”⁹. Сам розділ починається з аналізу творчості не українських істориків, а російських суспільно-політичних діячів, що, мовляв, позитивно вплинули на українську історіографію – Олександра Радіщева, Кіндрата Рилєєва та інших “декабристів”, “передового історика 20 – 30-их років XIX ст.” Олександра Пушкіна¹⁰. Наголошено на позитивному впливі на українську науку другої половини XIX ст. “революціонерів-демократів” Миколи Добролюбова і Миколи Чернишевського¹¹. В “Очерках” докладно висвітлена

⁶ Очерки истории исторической науки в СССР... – Т. 1. – С. 107, 245, 599.

⁷ Там же. – С. 107, 108, 110, 603, 606.

⁸ Там же. – С. 245.

⁹ Там же. – С. 598 – 599.

¹⁰ Там же. – С. 599 – 601.

¹¹ Там же. – Т. 2. – С. 693 – 695.

роль для розвитку історичної думки в Україні праць В. Леніна, “які давали партії пролетаріату могутню ідейну зброю для боротьби з буржуазними збоченнями історії України”¹². “Значним явищем в марксистській історичній літературі про Україну” названо роботи реабілітованого в хрущовські часи “російського історика-марксиста” Михайла Покровського¹³.

Найвиразнішою ознакою офіційного тлумачення історії української історіографії було узгодження характеристик українського історіографічного процесу з існуючими офіційними загальноісторичними концепціями, в т.ч. і насамперед з офіційною версією української історії. Така залежність позначилась, зокрема, на періодизації історії української історичної науки, яка, як і історія історичної науки інших народів СРСР, поділялась на два великі етапи – “дожовтневий” та “післяжовтневий” (чи “радянський”). В основі поділу на періоди дожовтневої української історіографії лежав “формаційний” принцип. Таким чином виділялась українська історіографія “епохи феодалізму” (до середини XIX ст.) та “епохи капіталізму” (друга половина XIX – початок XX ст.).

Процес розвитку історичної думки українського народу починався з часу його виникнення – за радянською схемою історії України це були XIV – XV ст.¹⁴. Це саме стосувалось і російської та білоруської історіографій¹⁵, однак у синтезі В. Астахова не тільки всі історичні твори давньоруської доби названо “русскими” (включаючи навіть Галицько-Волинський літопис), але й до “русской” історіографії приписано “Кройніку” Феодосія Софоновича та київський “Синопис” (який він назвав “первой печатной книгой по русской истории”¹⁶), фактично М. Костомарова, якому у цій книзі присвячено цілу лекцію¹⁷.

В 1960 – 1962 роках з ініціативи журналу “История СССР” і на його сторінках було проведено обговорення

¹² Там же. – Т. 3. – С. 644.

¹³ Там же. – С. 645.

¹⁴ Там же. – Т. 1. – С. 106.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Астахов В. И. Вказ. праця. – С. 51, 78 – 81.

¹⁷ Там же. – С. 377 – 406.

проблем періодизації “радянської історичної науки”. Було запропоновано розглядати її “в нерозривному зв’язку з процесом соціалістичного і комуністичного будівництва, основними етапами історії радянського суспільства”. Це знайшло свій вияв у спільній для всіх національних історіографій схемі періодизації “історії радянської історичної науки”. У цій схемі виділялись три періоди: перший (“становлення радянської історичної науки й остаточний крах буржуазної історіографії”) охоплював 1917 р. – середину 1930-х рр., другий (“час завершення побудови соціалізму”) – тривав з середини 1930-х до середини 1950-х рр., третій, завершальний, період пов’язувався з “розгорнутим будівництвом комунізму” і розпочинався з середини 1950-х рр.¹⁸ – з часу прийняття “історичних рішень ХХ з’їзду КППС”.

У ході тієї ж таки дискусії було висловлено й думку про необхідність при укладанні періодизації “врахування особливостей розвитку історичної науки в національних республіках Союзу РСР”¹⁹, однак якогось конкретного втілення в Україні, окрім пропозицій українських історіографів Ф. Лося і В. Сарбея про виокремлення в межах “загальносоюзних” періодів власне “українських” етапів, викладених у спеціальній статті²⁰, вона не здобула.

В тлумаченні радянського періоду розвитку української історичної науки допускалась обмежена критика політики Й. Сталіна щодо історичної науки, але тільки тієї її частини, що стосувалась періоду 1930-х рр. – зокрема згубного впливу концепції “Короткого курсу історії ВКП(б)”, необґрунтованих репресій проти істориків (правда, при цьому не називалось жодного прізвища), закриття історичних часописів. Водночас стверджувалося, що завдяки постановам 1934 – 1936 років, які стосувалися історичної науки та історичної освіти в СРСР, негативні явища було подолано і започатковано нове піднесення в розвитку радянської історичної науки²¹. Цікаво, що в офіційних текстах середини 1950-х – по-

чатку 1970-х рр. прийняття постанови 1947 р. про Інститут історії України АН УРСР розглядалось як стимул до поступу історичної науки в республіці²². Лише в працях 1963 – 1967 років – періоду найбільш гострої критики в тодішній Україні згубного впливу сталінізму на історичну науку – постанова 1947 р. або зовсім не згадувалась²³, або використовувалась теза про те, що узагальнюючі праці з історії України періоду “Великої Вітчизняної війни” містили низку суттєвих помилок, що зумовило потребу створення “дійсно наукового, марксистсько-ленінського курсу історії УРСР” і на що, мовляв, була спрямована діяльність Інституту історії України у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр.²⁴.

Оцінки конкретних українських істориків встановлювались у залежності від близькості чи віддаленості їхніх історичних поглядів до офіційних історичних концепцій. Причому, для ранжування істориків вирішальними були не стільки офіційно декларовані в історіографічних текстах оціночні критерії – класова належність істориків, загальні концепції та методологія їхніх досліджень (наявність чи відсутність “класового” підходу, “матеріалістичного” розуміння історичного процесу, формаційного канону тощо), скільки тлумачення конкретних питань історії українсько-російських взаємин. В офіційній концепції історії української історіографії виділялись таким чином два основних напрями – “прогресивної” і “консервативної” (“реакційної”) історичної думки. До однозначно “прогресивної” історіографічної спадщини відносили київський “Синопис”, “Кройніку” Феодосія Софоновича, праці Олександра Лаза-
праця. – С. 8.

²² За глубокое научное изучение истории украинского народа ... – С. 3; Лось Ф. Е. Вказ. праця. – С. 42 – 43; Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. Вказ. праця. – С. 20; Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Вказ. праця. – С. 19; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади ... – С. 31.

²³ Див.: Касименко О. К. За нові успіхи українських істориків ...; Історія Академії наук Української РСР. – К., 1967. – Кн. 2. – С. 18; Олійник. Л. В. Український радянський історик М. Н. Петровський: До 70-річчя з дня народження // УІЖ. – 1964. – № 5. – С. 115 – 117.

²⁴ Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Вказ. праця. – С. 11.

¹⁸ Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Вказ. праця. – С. 14.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. – С. 14 – 24.

²¹ Там же. – С. 18; Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Вказ.

ревського, Олександри Єфименко, Ореста Левицького, Івана Новицького та ще низки менш відомих дослідників ХІХ – початку ХХ ст. У середині 1950-х – на початку 1970-х років заохочувалось вивчення історичних поглядів “прогресивних” діячів української культури, які, таким чином, долучались до українського історіографічного процесу. Головна увага історіографів зосередилась на дослідженні історичних візій Тараса Шевченка та Івана Франка²⁵.

На офіційному щаблі цілком негативну історіографічну репутацію як фундатори “буржуазно-націоналістичної історіографії” зберігали протягом усього післясталінського періоду Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович і найбільш демонізована як для офіціозу постать – Михайло Грушевський.

Було сформовано перелік “позитивних” українських істориків, які працювали в радянські часи. До нього включалися всі основні імена української радянської історіографії 1930-х – 1960-х рр., в т.ч. й суто партійних діячів, які нічим себе як історики не виявили – наприклад, писали як про “видатних радянських істориків” про Миколу Скрипника та Дмитра Мануїльського²⁶. З найбільш “проблемного” періоду в історії української історіографії в радянські часи – 1920-х років – було викинуто через “націоналістичні збочення” цілий пласт визначних представників української історичної науки тієї доби – за незначним винятком всіх дослідників зі шкіл Михайла Грушевського, Миколи Василенка, Михайла Слабченка, Матвія Яворського разом з їхніми лідерами.

Стосовно “нерадянського” сектору української історичної науки, то його репрезентанти таврувалися, причому без спроб хоча б поверхової диференціації, як “буржуазно-націоналістичні” “відщепенці рідної Батьківщини”, “фальсифікатори історичного минулого українського народу”, які

²⁵ Див.: Марченко М. І. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1957; Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К., 1964; І. Я. Франко як історик. – К., 1956; Кравець М. М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971.

²⁶ Див.: Гуржій І. О., Петренко В. С. Вказ. праця. – С. 132 – 134, 208 – 210.

“користувалися активною підтримкою імперіалістичної реакції”. Їхня творчість розглядалась лише в контексті критики “буржуазно-націоналістичних” перекирвань в історії українського народу.

Щойно було зазначено про сталі компоненти офіційного бачення українського історіографічного процесу, які в їхній сукупності можна тлумачити як історіографічну схему. Однак чи не найцікавішою його ознакою стало те, що впродовж періоду середини 1950-х – початку 1970-х років воно зазнало помітної трансформації. На нашу думку, такі зміни виявились в двох тенденціях. По-перше, певному виходу за межі парадигми фактично неповноцінної, куцої, цезурної “історіографії України” і розширенню обріїв офіційної історіографічної думки посприяв своєрідний “кількісний” стрибок в історіографічних дослідженнях – підготовка, починаючи з кінця 1950-х років, спеціальних монографій про наукову діяльність низки “прогресивних” українських істориків чи таких, які поступово, про що скажемо нижче, набували такої офіційної репутації. Було видано дослідження монографічного рівня про Миколу Костомарова²⁷, Дмитра Яворницького²⁸, Агатангела Кримського²⁹, Олександру Єфименко³⁰. Особливо “поталанило” Олександрові Лазаревському. Його творчість була “знахідкою” для радянських історіографів, тому що добре надавалася до протиставлення “буржуазно-націоналістичним” перекирванням в історії українського народу і ніби засвідчувала значимість “антинаціоналістичної” течії в українській “дожовтневій” історіографії. Оскільки своїми історичними концепціями О. Лазаревський, за висловом провідного в УРСР дослідника його творчості В. Сарбея, “стояв на перешкоді облудній

²⁷ Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова (До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні). – К., 1959.

²⁸ Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972.

²⁹ Гурницький К. І. Кримський як історик. – К., 1971.

³⁰ Марков П. Г. А. Я. Єфименко – історик України. – К., 1966.

буржуазно-націоналістичній пропаганді”³¹, легко пояснити порівняно значну кількість досліджень про вченого, в яких він наділявся рисами “прогресивного” українського історика чи то з “демократичним”, чи то з “буржуазно-ліберальним” світоглядом. Серед інших виділяються дві спеціальні книги про вченого – невелика брошура М. Марченка і Л. Полухіна³² та цитована щойно монографія В. Сарбея.

Такий же меті концептуального оформлення і “зв’язування” в цілість української історіографічної традиції слугувало й вироблення М. Марченком у його синтезі “Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)” (К., 1959) першої і єдиної для періоду 1950-х – 1970-х рр. концепції української історіографії дожовтневого періоду, яка фактично, за своїм змістом, була альтернативною до тогочасних офіційних історіографічних візій, хоча й була монографічним докторським дослідженням і вузівським підручником.

По-друге – красномовним свідченням новацій в офіційній інтерпретації історії української історіографії була поступова переоцінка історичної спадщини багатьох відомих українських дослідників – від повного замовчування чи негачі до статусу “визначних” постатей української історіографії, який було визнано на офіційному щаблі.

Такі зрушення були наслідком насамперед функціонування недирективної історіографічної думки та її кроків, спрямованих на відновлення повноцінного статусу української історіографічної традиції, позитивної opinio заборонених або навмисно забутих в сталінські часи видатних українських вчених-істориків. Про історіографічні концепції українських істориків – творців новаторських поглядів на історію української історіографії та їх вплив на офіційне бачення української історіографічної традиції йтиметься докладніше далі.

³¹ Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. – К., 1961. – С. 9.

³² Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський. – К., 1958.

5. 2. Ревізія офіційного образу

У концепції М. Марченка розвиток історичних знань на українських землях починається з “південно-руських літописів” ХІ – ХІІ ст. – “Повісті врем’яних літ”, т. зв. Київського та Галицько-Волинського літописів. “В період [...] ХІ – ХІІ століть історіографія південноруських земель поряд із загальноруськими подіями відобразила специфіку півдня з його місцевими нашаруваннями культури взагалі та історичних уявлень зокрема. [...] В ранніх історичних творах південного походження, зокрема в літописах кінця ХІ і початку ХІІ століття, ми спостерігаємо певну місцеву південноруську особливість. [...] Ці місцеві особливості в давній історичній літературі найбільше позначилися на характері, змістові і мові Київського літопису 1200 р., а особливо Галицько-Волинського літописання ХІІ – ХІІІ століть. Все ж в цей час вони ще не носять цілком відособленого національного характеру, а являють складову частину загальної староруської історіографії”³³. Хоча М. Марченко й пише, звичайно, про ці твори як про надбання історичної думки “братніх російського, українського та білоруського народів”³⁴, значною мірою такий підхід обстоював для української історіографії цілий історичний період.

Знаний історіограф виклав свою концепцію історії української історіографії тільки до середини ХІХ ст. – “періоду феодально-кріпосницької епохи”³⁵, хоча у його книзі зроблено важливі висновки і про наступний період, коли, на його думку, “від Костомарова і Куліша починається нова, буржуазна українська історіографія”³⁶. Вже зазначалось, що М. Марченко підготував нове видання синтезу про українську історіографію, де виклад доведено до другої половини ХІХ ст., яке не могло побачити світ через неоголошену заборону, накладену на вивчення доби, впродовж якої

³³ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К., 1959. – С. 247.

³⁴ Там же. – С. 11.

³⁵ Там же. – С. 5.

³⁶ Там же. – С. 7.

сформувались основні ідеологеми національної парадигми української історичної науки.

Провідна ідея книги М. Марченка полягає в доведенні самотності української історіографії протягом усього часу її існування. Погоджуємося з твердженням І. Колесник, що відомого історика відрізняло “прагнення [...] показати історію історичної думки в контексті історичного і культурного життя українського народу”³⁷. Цю думку підтверджують задекларовані у вступній частині синтезу, сміливі як на кінець 1950-х рр., міркування – про те, що “на історіографії окремої країни позначаються національні особливості цієї країни, своєрідність розвитку історичного життя її народу” і що “українська історіографія відзначається своєрідними особливостями в такій мірі, в якій був своєрідним історичний процес розвитку української нації і держави”³⁸, що автор ставив за мету “в загальних рисах показати виникнення, розвиток і поступове нагромадження історичних знань України [...], відображених у величезному багатстві пам’яток української історичної літератури, в зв’язку з соціальною боротьбою і національно-визвольними прагненнями народу”³⁹. Важливим є висновок автора про те, що соціально-класові мотиви у визвольному рухові українського народу до 1860-х рр. у всіх істориків України “випадали з поля зору”, що в літературі та історіографії першої половини ХІХ ст. “патріотичні національно-визвольні мотиви в поглядах на минуле України [...] переважали над мотивами соціально-класовими”⁴⁰. Попри ритуальне, на нашу думку, твердження про “братні російську і польську історіографії”⁴¹, з вуст М. Марченка лунає засудження “російських і польських дворянських істориків” першої половини ХІХ ст., які, “стоячи на великодержавних позиціях, не відокремлювали український історичний процес від росій-

³⁷ Колесник І. І. Українська історіографія ... – С. 92.

³⁸ Марченко М. І. Українська історіографія ... – С. 4.

³⁹ Там же. – С. 6.

⁴⁰ Там же. – С. 221, 222.

⁴¹ Там же. – С. 7.

ського або польського і не визнавали самотності українського народу як такого”⁴². За такі погляди, а також й інші “недоліки” (ідеалізацію “Історії русів”, “відсутність класової оцінки” деяких українських істориків) М. Марченка було суворо розкритиковано⁴³.

Як вважав М. Марченко, “головні етапи розвитку історичних знань та історичної науки в основному відповідають періодизації загального процесу української історії. Розвиток історичної науки в основному відбиває загальну періодизацію історії України, хоч не завжди і не цілком збігається з нею. В кожному з періодів спостерігається успадкування, а також великою мірою продовження і наслідування здобутих попередниками знань і наукових досягнень, запозичених і успадкованих ними від попередніх поколінь істориків”⁴⁴. Таких періодів в українській історичній науці до середини ХІХ ст. історик нараховував шість: І. Історичні знання в Стародавній Русі (ХІ – ХІІ століття); ІІ. Історичні знання в українських землях у період ліквідації південних феодальних князівств та за часів литовсько-польського панування; ІІІ. Українська історіографія часів Визвольної війни і боротьби за возз’єднання України з Росією (від 1648 р. до кінця ХVІІ ст.); ІV. Українська історіографія ХVІІІ ст.; V. Українська історіографія в період розкладу кріпосницьких відносин і розвитку капіталізму (кінець ХVІІІ і перша половина ХІХ століття); VІ. Початок науково-критичного дослідження історії України. М. О. Максимович⁴⁵.

Прикметною для концепції М. Марченка є висока оцінка і підкреслення національного характеру знакових пам’яток української історичної думки – літописів Самовидця⁴⁶, Григорія Граб’янки⁴⁷, Самійла Величка⁴⁸, “Історії русів”⁴⁹.

⁴² Там же.

⁴³ Див.: Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. Вказ. праця.

⁴⁴ Марченко М. І. Українська історіографія ... – С. 6.

⁴⁵ Там же. – С. 254 – 255.

⁴⁶ Там же. – С. 6, 43 – 50.

⁴⁷ Там же. – С. 67 – 72.

⁴⁸ Там же. – С. 72 – 79.

⁴⁹ Там же. – С. 102 – 127.

Показовими для загальної концепції і справжніх поглядів М. Марченка є його характеристики історичних поглядів Миколи Маркевича та Дмитра Бантиш-Каменського. На думку українського історика, Д. Бантиш-Каменський був представником “вірнопідданської концепції” у питанні про “возз’єднання” України з Росією, якою доводив “не возз’єднання двох братніх народів – українського з російським у складі єдиної Російської держави, а просто того краю, який нібито колись належав Російській державі” і, мовляв, відбулось “повернення вірнопідданих під високу руку російських монархів”⁵⁰. Історик вважав, що “на відміну від вірнопідданських поглядів Бантиш-Каменського, у Маркевича чітко виступає його власна концепція в поглядах на історію України, така приблизно, яка була властива пізнішій буржуазно-націоналістичній історіографії”⁵¹. Далі М. Марченко докладно розкриває зміст концепції М. Маркевича, яка базувалась на ідеї “окремої схеми самостійного безперервного історичного розвитку українського народу”, фактично підтримуючи її і протиставляючи їй “російську дворянську історіографію, для якої історія України була лише часткою загальноросійської історії”⁵². Загальний висновок М. Марченка про “Історію Малоросії” М. Маркевича (вона, мовляв, “не зробила значного кроку вперед у справі дальшого дослідження історії України”, “втратила будь-яку вартість для сучасної науки”⁵³) вдумливим читачем сприймається як ритуальний жест до ідеологічних цензорів, який суперечить більшій частині сказаного М. Марченком про твір М. Маркевича (як зрештою і його випадки проти М. Грушевського, історіографічних праць Д. Дорошенка та О. Оглоблина⁵⁴, які, як зауважила І. Колесник, були “своєрідною індульгенцією на право сказати своє слово в науці”⁵⁵).

Таким чином, текст М. Марченка містить загальний ана-

⁵⁰ Там же. – С. 146.

⁵¹ Там же. – С. 152.

⁵² Там же. – С. 153.

⁵³ Там же. – С. 154.

⁵⁴ Там же. – С. 8.

⁵⁵ Колесник І. І. Українська історіографія... – С. 94.

ліз та своєрідну періодизацію українського історіографічного процесу, докладну характеристику творчості українських істориків з наголосом на національній самобутності їхнього історичного світогляду, тож можна говорити про утвердження у ньому ідей самодостатності, оригінальності та тяглості української історіографічної традиції. Виходячи й із зазначеного вище факту ідеологічної обструкції книги, і з її змісту, можемо твердити, що його історіографічна концепція фактично була неофіційною.

Якщо М. Марченко повернув в історіографічний обіг значну частину комплексу української історичної думки дореволюційних часів, реабілітувавши саму українську історіографічну традицію, то інші українські історики долучилися до подальшої реабілітації визначних постатей української історіографії, проводячи персональні дослідження.

В першу чергу йдеться про історичні праці ранньомодерного часу, які умовно ще з ХІХ ст. називали літописами. Ярославом Дзирою було підготовлено низку досліджень про твори “козацьких канцеляристів” і зроблено низку принципових висновків, які істотно відрізнялися від загальноприйнятих для радянської історіографії їх оцінок⁵⁶. Зокрема, запропоновано відійти від спрощено-вульгаризованого погляду на всі три праці як на “козацько-старшинські літописи” і розглядати їхню ідеологію диференційовано. Ще М. Марченко, хоч і називав всі літописи “козацько-старшинськими”, вказав на світоглядні розбіжності їх авторів. На його погляд, у концепції С. Величка “чіткіше виявляється поняття про народ і народність. Якщо Самовидець і значною мірою Граб’янка під українським народом розуміють головним чином козацтво, до якого включається також і старшина, то Величко визначає народ як ціле українське суспільство з його класами і станами. [...] У Величка чіткіше,

⁵⁶ Див.: Дзира Я. І. Українські літописи ХVІІ – ХVІІІ ст. в радянській історіографії// Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 177, 187; Його ж. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця)// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 205 – 206.

ніж у будь-кого з його попередників і сучасників, окреслене поняття України і українського народу. Ці назви у нього виступають як цілком визначені територіальні і національні народні категорії”⁵⁷. Я. Дзира поглибив характеристику праці С. Величка, вказавши, зокрема, на те, що “суспільно-політичним ідеалом Величка були порядки, запроваджені Богданом Хмельницьким і, особливо, стосунки, що історично склались на Запоріжжі. Він постійно підкреслює стародавні права і вольності українського народу, котрі в його часи царизм все більше обмежував і знищував, закликаючи пристрасно любити свою Батьківщину – “матку Україну”. [...] Як історик прогресивних поглядів і представник передової частини української інтелігенції XVIII ст., Самійло Величко правильно розумів прагнення та устремління свого народу, об’єктивно висвітлював його історію”⁵⁸.

Аналізуючи літопис Самовидця, Я. Дзира високо оцінював об’єктивність автора (на прикладі його ставлення до діяльності Б. Хмельницького), його обізнаність з внутрішніми подіями в Україні та її зв’язками з сусідніми країнами⁵⁹. Дослідник української історіографії XVIII ст. сміливо писав про справжні погляди Самовидця – серед них не упускаючи і не коментуючи і “крамольні” як для радянської історіографії. Наприклад, з приводу факторів Хмельниччини він вважав, що “автор літопису досить яскраво намалював основні причини наростання народного невдоволення. [...] Як бачимо, на першому місці він поставив релігійну, тобто національну причину, яку не обминав жодний український історик XVII – XVIII ст.”⁶⁰; вказував на позитивне ставлення Самовидця до Івана Мазепи⁶¹ і неприхильне – до Петра I “за його роль ката, що на Україні в усі часи було гидким фактом”⁶².

Слід звернути увагу на те, що першу в українській радянській історіографії післясталінського періоду спеціаль-

ну розвідку про літопис Самовидця підготувала Катерина Стецюк. Хоча в її статті літопис оцінюється як “один з важливих пам’ятників української національної культури другої половини XVII і початку XVIII ст.”⁶³, авторка уникає підкреслення національно-патріотичних мотивів твору, хіба за винятком твердження, що Самовидець “не схвалював дії царського уряду, спрямовані на обмеження автономії Лівобережної України, на поступову ліквідацію елементів української державності”⁶⁴. Водночас К. Стецюк наголошувала на тому, що “Самовидець був ідеологом тієї групи козацької старшини, яка була за розширення автономії України, але в межах Російської держави, і засуджував тих, хто орієнтувався на шляхетську Польщу, султанську Туреччину і кримське ханство”⁶⁵.

Я. Дзира обґрунтував думку про належність літописів до визначних пам’яток української історіографії не тільки з погляду науково-історичного, але і літературно-художнього, про їх “великий науковий і естетичний резонанс у суспільно-політичному житті”⁶⁶. Дослідник найбільшою мірою спричинився і до публікації однієї з пам’яток – літопису Самовидця, підготувавши докладну передмову й коментарі до неї⁶⁷.

Серед інших студій історіографічного характеру над українськими літописами виділяються дослідження Олександра Бевза. Він уперше ретельно дослідив дві пам’ятки української історичної думки першої половини XVII ст. – т. зв. Львівський літопис і Острозький літописець⁶⁸. Хоча його

⁶³ Стецюк К. І. Літопис Самовидця – визначна пам’ятка української історичної літератури II половини XVII ст. // УІЖ. – 1964. – № 2. – С. 59.

⁶⁴ Там же. – С. 58.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. ... – С. 9, 3; Його ж. Українські літописи XVII – XVIII ст. в радянській історіографії ... – С. 188.

⁶⁷ Див.: Літопис Самовидця. – К., 1971.

⁶⁸ Бевзо О. А. “Львівський літопис” і “Острозький літописець” як джерело для вивчення історії України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1960. – Т. 13. – С. 39 – 62; публікація літописів здійснена

студії над названими літописами мають швидше джерелознавчий характер, важливими для свого часу були висновки О. Бевза про цінність цих творів з погляду історичного світогляду їх авторів, їх оцінок історичних подій в Україні в ранній новий час.

Одним з помітних досягнень українських історіографів було опрацювання знаменитої “Історії русів”. М. Марченко відвів для її аналізу цілий підрозділ свого синтезу⁶⁹, а Ф. Шевченко присвятив спеціальну статтю⁷⁰. Обидва історики спричинилися до встановлення позитивних оцінок наукової складової твору, яка недооцінювалася в тодішній радянській історіографії⁷¹, надавши, таким чином, йому важливого значення як історіографічної пам’ятки. Як доводили обидва її дослідники, значення “Історії русів” полягає не у показі вірогідних фактів, а в її ідейному навантаженні, прагненні відповісти на питання, що хвилювали сучасників. “В особі автора “Історії русів” маємо випадок, коли письменник-історик силою свого таланту бачить глибше, мислить більш узагальнююче, ніж іноді ті, які мають дуже багато фактів з посиланнями на архівні справи та аркуші, але для яких ці документи не стають крилами для зльоту думки. При всіх фактичних неточностях, при всіх довільно-стях розповіді у автора “Історії русів” більше точності, більше правди про історичний процес, ніж було в багатьох його сучасників, що нанизували, реєстрували факти. [...] У творах такого характеру важливі відображення історичної правди, складності життя, соціальних та національних конфліктів певної епохи. Сила твору в тому, що вигадане не суперечить

О. Бевзом на сторінках УІЖ (див.: УІЖ. – 1965. – № 4 – 9), згодом ним же здійснено окрему публікацію літописів з їх джерелознавчою характеристикою (побачили світ два видання – у 1970 і 1971 роках, див.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – 2-е вид. – К., 1971).

⁶⁹ Марченко М. І. Українська історіографія ... – С. 102 – 127.

⁷⁰ Шевченко Ф. П. “История руссов или Малой России” (До 120-річчя з часу видання твору)// УІЖ. – 1966. – № 7. – С. 146 – 149.

⁷¹ Див.: Очерки истории исторической науки в СССР ... – Т. 1. – С. 601 – 603; Марченко М. І. Українська історіографія ... – С. 109 – 110.

загальновідомим і встановленим визначальним обставинам, що він відображає дух епохи, її основні риси”⁷².

М. Марченком та Ф. Шевченком докладно висвітлено та позитивно, у не властивій для офіційної історіографії манері, оцінено національно-визвольні, антикріпосницькі та республіканські ідеї автора “Історії русів” (хоча, звичайно, обидва дослідники віддали належне і його сентиментам до російського народу та держави). Як вважав М. Марченко, йому притаманні виразні прояви національної свідомості та автономістичні погляди⁷³. Відверто про національні почуття автора писав й Ф. Шевченко: “Твір проникнутий глибоким патріотизмом, любов’ю до рідного народу, до України. І виявилися ці почуття в тому, що автор “Історії русів” бачив творчу силу свого народу, радів з успіхів українського народу в боротьбі проти різних поневолювачів за свої права, за незалежність і рівність. Автор вважав цю боротьбу справедливою, законною, бо, за його словами, “всякое творение имеет право защищать бытие свое, собственность и свободу, и что к тому оно снабдено самою природою или творцем своим достаточными орудиями или способом”⁷⁴.

Оригінальним виглядає пов’язання українськими істориками ваги “Історії русів” для української історіографії з рівнем наукового і громадського резонансу твору. Як писав М. Марченко, “ “Історія русів” [...] різносторонністю висунутих у ній питань, незалежно від того, вірно чи не вірно вони розв’язувалися, пробуджувала у читача і істориків великий інтерес до вивчення історії України. Вона викликала тривалу полеміку серед істориків щодо вірогідності тих чи інших явищ і фактів. Це дало значний поштовх до наукової розробки ряду проблем і публікації більш достовірного матеріалу”⁷⁵. Такої думки дотримувався і Ф. Шевченко: “[...] слід згадати відоме положення про визначення рівня розвитку науки не тільки числом істориків і кількіс-

⁷² Шевченко Ф. П. “История руссов или Малой России” ... – С. 147.

⁷³ Марченко М. І. Українська історіографія ... – С. 113, 123.

⁷⁴ Шевченко Ф. П. “История руссов или Малой России” ... – С. 148.

⁷⁵ Марченко М. І. Українська історіографія ... – С. 127.

тю підготовлених ними праць, але й, що не менш важливо, рівнем суспільного інтересу до історичних знань. Саме таким інтересом, викликаним у читачів, своїм впливом на них “Історія русів” займає своєрідне і досить визначне місце не тільки в українській, але й в російській історіографії”⁷⁶.

Одним з перших серед персоналій українських істориків XIX століття було реінтерпретовано наукову спадщину Михайла Максимовича. Попри певне, на нашу думку, перебільшення М. Марченком ролі М. Максимовича в українській історичній науці (висвітленню поглядів М. Максимовича присвячена вся третя, завершальна частина синтезу М. Марченка), історик справедливо віддав першість цьому українському вченому у започаткуванні науково-критичного дослідження історії України і відкинув негативні оцінки, дані М. Максимовичу Л. Коваленком в “Очерках истории исторической науки в СССР”⁷⁷.

З середини 1930-х і аж до початку 1960-х років в радянській історіографії побутували помірковано-негативні оцінки творчості Миколи Костомарова⁷⁸. Загальним місцем в згадках про М. Костомарова були його звинувачення в тому, що він заклав підвалини “буржуазно-націоналістичної ідеології” в історичній науці і був одним з творців “українського буржуазного націоналізму”. Наприклад, в синтезі В. Астахова вказано на започаткування М. Костомаровим інтелектуального родоvodu “української націоналістичної історіографії” та “контрреволюційної схеми історії України” М. Грушевського⁷⁹. “Центральним пунктом костомарівської історії України” В. Астахов вважав “твердження про відсутність класів і класової боротьби”. “Вільнолюбний український народ нікого ніколи не пригнічував, ні у минулому, ні в сучасному, – стверджував націоналістично

⁷⁶ Шевченко Ф. П. “История руссов или Малой России” ... – С. 147.

⁷⁷ Див.: Марченко М. І. Українська історіографія ... – С. 246; Очерки истории исторической науки в СССР ... – Т. 1. – С. 603, 605.

⁷⁸ Пінчук Ю. А. Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова як історика // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 141 – 142.

⁷⁹ Астахов В. И. Вказ. праця. – С. 106.

налаштований історик, навпаки, за своїм демократичним народним духом він – ворог будь-якої диктатури. [...] Це твердження стало значно пізніше Грушевському підставою для його контрреволюційних висновків”⁸⁰.

Однак при всій “засуджувальній” риториці праць про М. Костомарова, він не вважався відверто реакційним істориком. За ним визнавався талант науковця та популяризатора історичних знань, дослідника, який вперше порушив низку важливих питань історії України та Росії, та залучив для цього багато нових джерел, чим розширив джерельну базу історичної науки⁸¹.

Помітний злам у ставленні до творчої спадщини М. Костомарова відбувся у другій половині 1960-х років. Відчутно заклики “зробити уточнення в характеристиці Костомарова” пролунали в 1966 – 1968 роках. Так, в листопаді 1966 р. у Москві на засіданні т. зв. Групи з вивчення революційної ситуації в Росії 1859 – 1861 рр. та Групи з історії історичної науки в СРСР при Інституті історії АН СРСР чи не вперше на такому рівні було зроблено спробу переглянути існуючі в радянській історичній науці оцінки М. Костомарова. Там було виголошено доповідь відомого українського літературознавця Євгена Шабліовського, який доводив необхідність “спростувати необ’єктивну, вульгаризаторську оцінку творчої спадщини М. І. Костомарова, яка виникла й поширилася під впливом негативних явищ, пов’язаних з культом особи”⁸². Більшість українських і російських вчених підтримала доповідача. Зокрема, в унісон до “реабілітаційного” виступу Є. Шабліовського учасники засідання закликали відмовитись від “різко негативних оцінок суспільно-політичної діяльності та творчої спадщини” вченого, наголошувалось на прогресивних, як для середини XIX століття, рисах світогляду М. Костомарова,

⁸⁰ Там же. – С. 101 – 102.

⁸¹ Полухін Л. К. Вказ. праця. – С. 125; Очерки истории исторической науки в СССР ... – Т. 2. – С. 129 – 146; Историография истории СРСР ... – С. 272 – 273; Астахов В. И. Вказ. праця. – С. 106 – 107.

⁸² Див.: В. С. [Сарбей В.] Обговорення в Москві доповіді про М. І. Костомарова // УІЖ. – 1967. – № 2. – С. 156.

видатній ролі, яку відіграли в історичній науці його праці і яка полягала в тому, що “він уперше у вітчизняній історіографії звернув увагу на народ і створив ґрунтовні праці про нього”⁸³. Доповідачем було відкинуто як “безпідставні” звинувачення історика у “запеклому націоналізмі”⁸⁴. Російський історик А. Станіславська навіть вважала, “що не слід особливо докоряти Костомарову за націоналістичні тенденції, бо український націоналізм у середині ХІХ ст., з одного боку, і на початку ХХ ст., з другого, це – різні речі. Безперечно, на початковій стадії свого розвитку, тобто в часи Костомарова, цей націоналізм мав у собі певні риси опозиційності щодо царизму”⁸⁵.

У 1967 р. – році 150-річчя від дня народження вченого, який святкувався на рівні ЮНЕСКО, – було проведено кілька заходів, що свідчили про поступове усталення нового образу творчості М. Костомарова. У травні цього року в ІІ АН УРСР відбулося урочисте засідання з нагоди ювілею⁸⁶, в тому ж році побачила світ двотомна збірка його літературних творів⁸⁷, вийшла низка статей про історика в наукових та літературних журналах, зокрема й у “Вопросах истории” та УІЖ⁸⁸. Про поглиблення реабілітації творчості історика свідчила публікація у 1968 р. монографії відомого українського етнографа П. Попова про етнографічні та фольклористичні студії М. Костомарова⁸⁹. Очевидно, що для радянських науковців тоді вже існувала можливість досліджувати на монографічному рівні творчий доробок визначного українського інтелектуала ХІХ століття, проте зберігалось табу на аналіз

⁸³ Там же. – С. 157 – 158.

⁸⁴ Там же. – С. 159.

⁸⁵ Там же. – С. 158.

⁸⁶ Уманець О. Д. Ювілейне засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 150-річчю з дня народження М. І. Костомарова // УІЖ. – 1967. – № 7. – С. 159.

⁸⁷ Костомаров М. І. Твори. – К., 1967. – Тт. 1 – 2.

⁸⁸ Див.: УІЖ. – 1967. – № 5; Сарбей В. Г., Шаблюовский Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии К. Маркса // Вопросы истории. – 1967. – № 8. – С. 49 – 59.

⁸⁹ Попов П. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968.

його власне наукових історичних праць.

Спробу більш глибокої переоцінки історичних поглядів М. Костомарова здійснив Юрій Пінчук, якому в кінці 1960-х років його науковим керівником Іваном Гуржієм було запропоновано тему дисертації про історичні погляди українського історика (захищена в січні 1972 р.⁹⁰). В статтях Ю. Пінчука, особливо опублікованій в 1971 р. (№ 2) в УІЖ, красномовно аргументовано думку про належність вченого до “видатних прогресивних буржуазних істориків”, сказано, що він “збагатив і розширив джерелознавчу базу історії України і Росії”, “зробив на її основі ряд висновків, що зберегли своє наукове значення до наших днів”⁹¹. Серед таких дослідників творчості М. Костомарова відзначав цілу низку ідей вченого, й, звичайно, серед них і ті, які виглядали тоді “актуальними”: про народ як рушійну силу історії, і, зокрема, “Визвольної війни 1648 – 1654 рр.”, думку про необхідність вивчення зародження державності України у цей же період, тезу про прагнення Богдана Хмельницького вже з перших місяців повстання “домогтися об’єднання українського народу з великим російським народом”, що “Україна без підтримки Росії не могла звільнитися від іноземного гніту” і “рішення Земського собору про возз’єднання України з Росією було виявом бажання всього російського народу подати допомогу братньому українському народові в його боротьбі з панською Польщею”⁹². Прагнення узгодити історичні погляди М. Костомарова з тогочасними офіційними історичними концепціями привели Ю. Пінчука до наступного висновку: “Хоча М. І. Костомаров і не піднявся до марксистського розуміння значення народних мас в історії і не завжди чітко визначав поняття “народ”, він не ототожнював народ і націю і розглядав відносини між українцями і поляками, як і іншими слов’янськими народами, з класових позицій”⁹³.

⁹⁰ Пінчук Ю. Спомин про І. О. Гуржія ... – С. 423.

⁹¹ Пінчук Ю. А. Визвольна війна 1648 – 1654 рр. і возз’єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова // УІЖ. – 1971. – № 2. – С. 27.

⁹² Там же. – С. 25 – 26.

⁹³ Там же. – С. 19.

Поглибленню реабілітації наукової спадщини М. Костомарова сприяли також і козакознавчі студії О. Апанович. Здобутками творчості історика вона вважала те, що він “вперше у вітчизняній історіографії вважав народ творцем історії”, “підкреслював колоніально-кріпосницький характер політики царизму в Україні”, “вважав козацтво основною рушійною силою історії й підкреслював його велику роль в економічному розвитку країни”⁹⁴. Подібно оцінював внесок М. Костомарова у вивчення історії козацтва і І. Гапусенко⁹⁵.

В 1970 р. в ІІ АН УРСР виник задум видати трьохтомний збірник наукових історичних праць М. Костомарова⁹⁶, однак, очевидно, що він не був реалізований після зміни офіційного ставлення до постаті М. Костомарова у 1972 р., про що мова у наступному розділі книги.

Однією з постатей, історичні погляди якої пройшли помітну переоцінку, був Михайло Драгоманов. У публікаціях початку 1960-х років його віднесено до відомих представників “буржуазно-ліберальної історіографії”, а його історичний світогляд визначено як “непослідовний” та “суперечливий”⁹⁷. Зокрема, це добавляли у висуненні М. Драгомановим тези “про співробітництво прогресивних сил російського і українського народів в боротьбі проти самодержавства” і в той же час оцінювання перебування України у складі Росії як “пропащого часу”, критиці М. Драгомановим “нерішучості та опортунізму російської і української ліберальної буржуазії” і водночас засудженні “загальноросійського революційного руху і марксистського зокрема”.

⁹⁴ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській і російській історіографії ... – С. 27.

⁹⁵ Вступна лекція Д. І. Яворницького про значення українського козацтва, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р. (Підгот. до друку І. М. Гапусенко)// УІЖ. – 1968. – № 7. – С. 127.

⁹⁶ Див.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 293 – 295.

⁹⁷ Очерки истории исторической науки в СССР ... – Т. 2. – С. 711 – 712; Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. ... – С. 35 – 36.

М. Драгоманова названо автором “націоналістичної концепції”, і разом з тим відзначено його внесок у “боротьбу” проти “нігілістичного ставлення прогресивної громадськості Росії та України” до проблеми “ролі українського національного питання в загальноросійському суспільному русі другої половини XIX ст.”⁹⁸. Розкритиковано скепсис М. Драгоманова стосовно позитивної ролі селянських рухів, зокрема Коліївщини 1768 р., ідеалізацію ним Запорізької Січі як своєрідного “ембріону соціалістичної федерації”⁹⁹.

Процес зміни офіційних поглядів на М. Драгоманова було започатковано в другій половині 1950-х років¹⁰⁰. Побачили світ книги про літературно-дослідницьку діяльність та світогляд і філософські погляди вченого¹⁰¹. Свого логічного оформлення нове бачення власне історичних поглядів М. Драгоманова досягло в кінці 1960-х – на початку 1970-х років в розвідках Г. Чернихівського¹⁰², І. Савченка¹⁰³ та автора спеціальної монографії про його суспільно-політичну діяльність Р. Іванченко (Іванової)¹⁰⁴. У цих студіях запропоновано відійти від попереднього тлумачення постаті українського історика та політичного мислителя, якому, за висловом І. Савченка, було притаманним “замовчування”, “применшення сильних сторін” та “перебільшення слабких”¹⁰⁵. Висловлено думку про

⁹⁸ Очерки истории исторической науки в СССР ... – Т. 2. – С. 711.

⁹⁹ Там же. – С. 712.

¹⁰⁰ Див.: Савченко І. С. Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова за останні роки // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 200.

¹⁰¹ Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. – К., 1964; Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. – К., 1965.

¹⁰² Чернихівський Г. І. М. Драгоманов і деякі питання історії України (До 130-річчя від дня народження)// УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 116 – 118; Його ж. Історія боротьби українського народу за соціальне і національне визволення та за возз'єднання з Росією у висвітленні М. П. Драгоманова// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1973. – Вип. 6. – С. 105 – 110.

¹⁰³ Савченко І. С. Вказ. праця. – С. 199 – 206.

¹⁰⁴ Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (ІІ половина XIX ст.). – К., 1971.

¹⁰⁵ Савченко І. С. Вказ. праця. – С. 200.

те, що він “рішуче виступав проти ідеї відриву України від Росії”, “ніколи не був прихильником сепаратизму України”, “позитивно оцінював рішення Переяславської ради про возз’єднання України з Росією”¹⁰⁶. А Р. Іванченко (Іванова) взагалі переглянула попередні оцінки драгоманівської візії українсько-російських історичних та сучасних йому взаємин. У своїй монографії вона писала, що М. Драгоманов “стояв за право українського народу на політичну свободу і національну автономію, яких можна було досягнути лише шляхом демократичних перетворень у всій Росії, шляхом федералізму”¹⁰⁷. Також дослідниця схвалювала критичне ставлення М. Драгоманова до нехтування російськими народниками “національними особливостями України”, їхньої схильності до “збереження державно-централістичного самодержавства”¹⁰⁸. Вона ж по-іншому, ніж це робилося в попередніх студіях, оцінювала й погляди М. Драгоманова на селянські повстання та їх значення в історії. Р. Іванченко (Іванова) підкреслювала драгоманівське положення про “безнадійність” селянських “бунтів”, які відрізнялися “темрявою думок”¹⁰⁹.

Цілком у дусі політичної та історіографічної кон’юнктури “шелестівщини” Г. Чернихівським позитивно оцінено характеристику М. Драгомановим історії Запорізької Січі¹¹⁰. Г. Чернихівський навіть актуалізував думки М. Драгоманова про історичну оцінку особи Дмитра Вишневецького та роль острова Хортиці в історії Запоріжжя, використавши для цього згадувану вже дискусію з цих питань між В. Голобуцьким та його опонентами і ставши фактично на бік М. Драгоманова, який був прихильником тези про визначне місце Д. Вишневецького та збудованого ним замку на Хортиці в історії Січі – погляду, звичайного як для історіогра-

¹⁰⁶ Чернихівський Г. І. М. Драгоманов і деякі питання історії України ... – С. 117.

¹⁰⁷ Іванова Р. П. Вказ. праця. – С. 200.

¹⁰⁸ Там же. – С. 11, 161.

¹⁰⁹ Там же. – С. 144.

¹¹⁰ Чернихівський Г. І. М. Драгоманов і деякі питання історії України ... – С. 116.

фії другої половини ХІХ століття, але контрверсійного в розрізі концепцій радянської історіографії¹¹¹.

Цікаво, що в ході реабілітації М. Драгоманова замовчувалась його ідея про “пропащий час”. Міркування про це “ідейно хибне” положення, звичайні для офіційних оцінок спадщини мислителя, цілком зникли зі сторінок праць про нього, опублікованих у середині 1960-х – на початку 1970-х років.

Висвітлення історичних поглядів М. Драгоманова навіть у кінці 1960-х – на початку 1970-х років супроводжувалося застереженнями про обмеженість і помилковість деяких його тверджень¹¹². Однак при цьому його науковий доробок став вважатись вагомим внеском у розвиток “прогресивної” української історіографії дожовтневого періоду¹¹³.

В середині 1950-х – на початку 1970-х років було реабілітовано низку визначних українських істориків, які ввійшли до радянської історіографії з “дореволюційним багажем”. Одним із таких науковців був Дмитро Багалій, характеристики якого в офіційних текстах середини 1950-х – середини 1960-х років обмежувалися стислими оцінками його як відомого представника “буржуазно-ліберального напрямку в українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст.”¹¹⁴. Спробою розлогішого аналізу, а разом з тим – і аргументації позитивного тлумачення доробку історика була стаття Івана Бойка, опублікована 1957 р. (№ 2) в УІЖ під красномовною назвою – “До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія”. У ній підкреслено момент “активного і сумлінного служіння історика радянському суспільству”, його “найактивнішої участі в організації вищої школи на Україні”, організації роботи УАН¹¹⁵. Ідеться також про спроби його “методологічного переозброєння в

¹¹¹ Там же. – С. 117.

¹¹² Див.: Там же. – С. 118; Іванова Р. П. Вказ. праця. – С. 233 – 234.

¹¹³ Див.: Чернихівський Г. І. М. Драгоманов і деякі питання історії України ... – С. 118; Його ж. Історія боротьби українського народу за соціальне і національне визволення ... – С. 110.

¹¹⁴ Очерки истории исторической науки в СССР ... – Т. 1. – С. 713.

¹¹⁵ Бойко І. Д. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія // УІЖ. – 1957. – № 2. – С. 105, 108 – 109.

напрямку засвоєння марксизму”, які, проте, на думку автора статті, були невдалими¹¹⁶. І. Бойко при цьому вказував на “цінність наукової спадщини Д. І. Багалія”, яка полягає в тому, що історик “дослідив цілий ряд окремих важливих явищ соціально-економічного, політичного і культурного життя українського і російського народів, ввів у науковий обіг величезну кількість фактів, узятих безпосередньо з архівних джерел та археологічних розкопок, піддав їх кваліфікованій науковій критиці і цим вніс певний вклад в історичну науку, збагатив її фактичними даними. Ці результати його праці з успіхом використовуються сучасною радянською наукою для розвитку наукової марксистської історії, археології, етнографії та інших наук”¹¹⁷.

І. Бойко оперував ще одним важливим аргументом на користь Д. Багалія – відмінністю його поглядів від концепцій М. Грушевського. Хоча перший, мовляв, і “не уникнув [...] впливів [...] буржуазно-націоналістичної концепції, яку пропагував М. Грушевський”, “в основному солідаризувався з антинауковою націоналістичною схемою “Історії України-Руси” Грушевського”, “проте не можна повністю ототожнювати погляди Грушевського і Багалія на український історичний процес”. “В той час як Грушевський, ігноруючи історичні факти, історичну дійсність, заявляв, ніби в минулому українського і російського народів не було нічого спільного і історія кожного з цих народів розвивалася рівнобіжно і на окремій відрубній основі, Д. І. Багалій на вірогідних і переконливих історичних фактах [...] розкривав спільні моменти в житті обох братерських народів, спільність їх інтересів, не протиставляв один народ другому, як це робив націоналіст Грушевський”¹¹⁸.

Невдоволення тим, що автори третього тому “Очерков истории исторической науки в СССР” не згадали Д. Багалія серед “буржуазних вчених, які після Великої Жовтневої соціалістичної революції стали на шлях чесного співробіт-

ництва з Радянською владою”, пролунало в рецензії на цю книгу В. Сарбея¹¹⁹. Він же висловився про Д. Багалія як про “видатного вченого” на нараді з питань радянської історіографії, яка відбулася у Москві у 1964 р.¹²⁰. Цілком схвально оцінено доробок Д. Багалія та його учнів з історії декабристського руху в історіографічній розвідці Л. Олійника, опублікованій в УІЖ в 1965 р. (№ 12)¹²¹.

Досить помітним у період хрущовської та шелестівської “відлиги” був процес активізації досліджень про “Нестора” запорізького козацтва Дмитра Яворницького. Зазначимо, що він відобразився не тільки в науковій літературі, а й у пресі та художніх текстах¹²². Найбільш відомими виявами встановлення високої оцінки творчої спадщини, організаційної і громадської діяльності “запорізького характерника” були публікація монографії Марії Шубравської про життєпис, етнографічну та фольклористичну діяльність вченого¹²³, книги белетристичних за стилем біографічних нарисів про Дмитра Івановича Івана Шаповала (витримала в 1960-х – на початку 1990-х років сім видань, перше вийшло у 1963 р.¹²⁴), публікація Іваном Гапусенком бібліографії вченого¹²⁵, присвоєння його імені Дніпропетровському історичному музею в 1965 р.¹²⁶. Показово, однак, що при всьому тому спеціальне вивчення основної складової доробку Д. Яворницького – його праць з історії козацтва – не заохочувалось. У розвідках, присвячених Д. Яворницькому,

¹¹⁹ Сарбей В. Г. [рец. на:] Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т. 3 // УІЖ. – 1964. – № 6. – С. 140.

¹²⁰ Сарбей В. Г. Народа з питань радянської історіографії // УІЖ. – 1964. – № 4. – С. 152.

¹²¹ Олійник Л. В. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії // УІЖ. – 1965. – № 12. – С. 119 – 123.

¹²² Див. докл.: Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. ... – С. 7 – 10.

¹²³ Шубравська М. Вказ. праця.

¹²⁴ Шаповал І. М. В пошуках скарбів (З життя відомого історика Д. І. Яворницького (1855 – 1940)). Оповідання. – К., 1963.

¹²⁵ Дмитро Іванович Яворницький (Бібліографія вчених Української РСР). – К., 1969.

¹²⁶ Гуржій І., Петренко В. Вказ. праця. – С. 239.

¹¹⁶ Там же. – С. 108.

¹¹⁷ Там же. – С. 109.

¹¹⁸ Там же. – С. 106.

підкреслювався його видатний внесок у розширення джерельної бази і дослідження найрізноманітніших аспектів історії Запоріжжя, однак наголошувалось і на помилковості ідеалізації істориком його суспільно-політичного устрою¹²⁷.

В ІІ АН УРСР в кінці 60-х – на початку 70-х рр. готувався чотирьохтомний збірник праць Д. Яворницького. Однак з початком у 1972 р. ідеологічних змін, які негативно позначились на розробці “запорізької” тематики, робота над його виданням була припинена¹²⁸. Серед праць Д. Яворницького було опубліковано лише його лекцію про історичне значення запорізького козацтва, прочитану ним студентам Московського університету в 1901 р.¹²⁹.

Виявом повномасштабної реабілітації Д. Багалія та Д. Яворницького було включення нарисів про них в унікальний довідник, підготовлений українськими істориками Іваном Гуржієм та Василем Петренком “Видатні радянські історики” (К., 1969)¹³⁰ (подібної праці тоді не було видано в жодній іншій республіці СРСР) та позитивні характеристики в інших офіційних текстах кінця 1960-х – початку 1970-х років¹³¹.

До “фігур замовчування” належав у 1940-і – 1950-і рр. орієнталіст зі світовим ім’ям Агатангел Кримський. Тоді про нього воліли просто не згадувати. Така позиція контрастувала зі ставленням до А. Кримського у 1920-х – на початку 1940-х років, коли, за висловом дослідника його творчості Казимира Гурницького, “ім’я Кримського [...] не сходило зі сторінок республіканської і всесоюзної преси”¹³².

¹²⁷ Шаповал І. М. Вказ. праця. – С.5.

¹²⁸ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 289 – 292, 378.

¹²⁹ Див.: Вступна лекція Д. І. Яворницького про значення українського козацтва ... – С. 118 – 127.

¹³⁰ Гуржій І., Петренко В. Вказ. праця. – С.16 – 18, 237 – 239.

¹³¹ Див.: Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Вказ. праця. – С.6 – 7; Гуржій І., Сарбей В. Вказ. праця. – С. 24 – 25; Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Вказ. праця. – С.16 – 17; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади ... – С. 19, 51.

¹³² Гурницький К. І. А. Ю. Кримський в радянській історіографії// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип.4. – С. 52.

Російським істориком М. Смірновим в одній з його праць, що побачила світ у 1954 р., на А. Кримського було навішано ярлики “буржуазного історика-ідеаліста” та теоретично безплідного вченого¹³³. Ці твердження М. Смірнова з допискою, що А. Кримський “не зумів розкрити роль класів феодалного суспільства, так як і роль ісламу на службі правителів східних країн”, увійшли до третього тому “Очерков истории исторической науки в СССР”¹³⁴.

Негативні оцінки творчості А. Кримського долалися дуже повільно. Тільки до 90-річного ювілею видатного науковця в літературному журналі “Вітчизна” (1961, № 1) було опубліковано біографічно-оглядовий нарис О. Килимника, в якому вперше про нього йшлося як про “оригінального вченого, історика і критика, українського поета і прозаїка, чудового літературознавця, фольклориста і особливо глибокого знавця багатьох східних мов і культур народів Сходу”¹³⁵. Спадщину А. Кримського в царині народної поетичної творчості проаналізовано й у спеціальній розвідці згаданого вже українського етнографа П. Попова¹³⁶. У 1965 р. було опубліковано збірку творів з різними ділянками його творчості (але не як історика)¹³⁷. “Позитивні” статті і згадки про А. Кримського містяться і в інших виданнях середини 1960-х років¹³⁸. Однак здається не випадковим, що в книгу “Видатні радянські історики” ім’я А. Кримського, попри те, що там подано на-

¹³³ Там же.

¹³⁴ Очерки истории исторической науки в СССР ... – Т. 3. – С. 541.

¹³⁵ Килимник О. Агатангел Юхимович Кримський// Вітчизна. – 1961. – № 1. – С. 166.

¹³⁶ Попов П. М. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості// Народна творчість і етнографія. – 1961. – № 3. – С.77 – 82.

¹³⁷ Кримський А. Ю. Вибрані твори. – К., 1965.

¹³⁸ Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1966. – Т. 4. – С. 763; Бондаренко І. М. Стан та перспективи розвитку сходознавства на Україні// УІЖ. – 1965. – № 6. – С. 146 – 148; Фалькович І. М. К истории советского востоковедения на Украине// Народы Азии и Африки. – 1966. – № 4 – С. 278; Історія Академії наук Української РСР. ... – Кн. 2. – С. 308 – 309.

риси про всіх офіційно визнаних українських істориків, які мали звання академіків, членів-кореспондентів АН УРСР та заслужених діячів науки УРСР, не потрапило.

Відзначення в 1971 р. 100-річного ювілею видатного вченого, що відбувалося під егідою ЮНЕСКО, стимулювало пошвавлення досліджень його творчості, породило буквально зливу публікацій про різні напрями багатогранної діяльності сходознавця на початку 1970-х років. Тоді побачили світ близько двадцяти статей про нього у наукових і літературних журналах, опубліковано його бібліографію¹³⁹, видано п'ятитомник вибраних творів (1972 – 1974), в т.ч. в четвертому томі поміщено уривки з його основних наукових історичних праць¹⁴⁰.

Найбільш докладною публікацією цього часу про науково-історичний доробок А. Кримського була монографія К. Гурницького¹⁴¹. У ній подано аналіз загальноісторичних поглядів і біографії вченого та його внеску у вивчення історії арабів, персів, турків та історії України. Тут, як і в більшості історичних досліджень про А. Кримського, його зображено як цілком лояльну до радянської влади людину, яка “доброзичливо сприйняла події Великої Жовтневої соціалістичної революції”, як “вченого, який сформувався ще у дореволюційні часи”, “але намагався засвоїти марксистсько-ленінські історичні дослідження”¹⁴².

Попри застереження про необхідність критичного сприйняття деяких тверджень А. Кримського, з початку 1970-х років він вже трактувався як “видатний український радянський сходознавець”, автор “глибоких досліджень, які й понині вражають феноменальною широтою енциклопедичних знань”¹⁴³. Звичайно, що “радянське” бачення А. Кримського не залишало місця бодай для натяків на утиски і репресії

¹³⁹ Кримський А. Ю. Бібліографічний покажчик (1889 – 1971). – К., 1972.

¹⁴⁰ Кримський А. Ю. Твори. – К., 1974. – Т. 4.

¹⁴¹ Див.: Гурницький К. І. Кримський як історик. ...

¹⁴² Там же. – С. 177 – 178.

¹⁴³ Див. напр.: Черніков І. Ф. Питання історії Туреччини в творах А. Ю. Кримського // УІЖ. – 1971. – № 1. – С. 121.

сталінського режиму проти нього. Ці “незручні” сторінки біографії А. Кримського приховувались навіть у найбільш “десталінізаційні” для української історіографії роки.

Таким чином, українські історики, літературознавці спричинилися до зміни офіційного образу української історіографічної думки. М. Марченком була сформульована і підтверджена конкретним фактичним матеріалом ідея про самобутність українського історіографічного процесу. Повному інтерпретовано творчість низки провідних вчених-істориків, по суті відбулась їхня реабілітація і часткове впровадження їхньої інтелектуальної спадщини в науковий дискурс.

5. 3. Нонконформістська історіографія: прогані “бої за істориків”

У середині 1950-х – на початку 1970-х років було здійснено спроби реабілітації з точки зору офіційної історіографії найбільш одіозних імен українських вчених-істориків. Мало знаним прикладом таких кроків було коригування наприкінці 1960-х років традиційного бачення наукової історичної творчості українського письменника та історика ХІХ ст. Пантелеймона Куліша. Негативні оцінки історичних і, в меншій мірі, суспільно-політичних поглядів та діяльності одного з найпомітніших українських інтелектуалів ХІХ ст. домінували аж до кінця 1960-х років. П. Куліш проголошувався одним із фундаторів “буржуазно-націоналістичної історіографії України”. Його історичні погляди пов'язувались з інтересами поміщиків та буржуазії. Тому для них, як писав Л. Коваленко, була “притаманною цинічна відвертість запеклого реакціонера”, йому ставилися на карб розгляд української нації як вічної категорії, авторство “націоналістичної теорії про Україну “від Карпат до Саратова””¹⁴⁴.

В рік 150-річчя від дня народження П. Куліша було зроблено низку кроків, які свідчать про спробу утвердити нове тлумачення його наукової діяльності як історика. Зокрема,

¹⁴⁴ Очерки истории исторической науки в СССР ... – Т. 1. – С. 607.

було опубліковано частину його літературної спадщини¹⁴⁵. Найважливішою в сенсі переоцінки історичних поглядів П. Куліша була публікація трьох невеличких розвідок в УІЖ (№ 8) – Леоніда Коваленка¹⁴⁶, Степана Злупка¹⁴⁷ та Петра Гончарука¹⁴⁸.

Мініатюрний нарис Л. Коваленка вже самим своїм розміром у певному сенсі говорив сам за себе. Оцінки наукового доробку П. Куліша виглядають тут швидше офіційними. Один з найсамобутніших українських істориків підносився до рангу авторитетного “українського буржуазно-ліберального історика”, що зумів у своїх працях зібрати значний за обсягом та цінний за змістом фактичний матеріал. Впадає у вічі відсутність лайливих епітетів і нігілістичного заперечення наукових здобутків П. Куліша, звинувачень його у “буржуазному націоналізмі”. Йдеться про “необхідність всебічного аналізу теоретичної спадщини П. О. Куліша”, “наукового висвітлення радянськими істориками його складного шляху, змін в його оцінках подій та історичних явищ”¹⁴⁹. Проте традиційно його погляди на історичні події безапеляційно названо хибними. Зокрема, малися на увазі його твердження про “нездатність простого народу до політичної боротьби і взагалі до будь-якої творчості”¹⁵⁰, заперечення ним у пореформені десятиліття прогресивної ролі козацтва і Запорізької Січі, засудження гайдамацьких повстань¹⁵¹. Автор виділив три періоди у творчості історика (1840-і рр.; 1850-і – поч. 1860-х рр.; пореформені роки) і твердив про еволюцію його історичного світогляду від відносно опозиційного щодо уряду та кріпосництва на ран-

¹⁴⁵ Куліш П. О. Вибрані твори. – К., 1969; Його ж. Поезії. – К., 1970.

¹⁴⁶ Коваленко Л. А. П. О. Куліш як історик // УІЖ. – 1969. – № 8. – С. 68 – 71.

¹⁴⁷ Злупко С. М. П. О. Куліш і боротьба суспільних течій в Західній Україні // УІЖ. – 1969. – № 8. – С. 71 – 78.

¹⁴⁸ Гончарук П. С. Історичні погляди П. О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві // УІЖ. – 1969. – № 8. – С. 78 – 85.

¹⁴⁹ Коваленко Л. А. П. О. Куліш як історик. ... – С. 71.

¹⁵⁰ Там же. – С. 69.

¹⁵¹ Там же. – С. 70.

ньому етапі до такого, якому були властиві “антиісторичні погляди” на пізніших. При цьому Л. Коваленко не вважав історичні концепції П. Куліша оригінальними, а такими, які були щільно вплетені в ідейне поле тогочасної “української буржуазно-ліберальної історіографії”¹⁵².

Що ж до двох інших розвідок, то їхній зміст засвідчує прагнення їх авторів до виділення в діяльності П. Куліша саме найбільш позитивних, з погляду узгодження з тогочасними офіційними історичними концепціями, сторінок. В статті С. Злупка П. Куліша зараховано до “однієї з головних фігур, що здійснювали ідейно-громадські зв’язки між галицькими і наддніпрянськими українцями в 60 – на поч. 70-их років XIX ст.”¹⁵³, діячем, що “відіграв велику роль у розвитку демократичних суспільно-політичних і літературно-мистецьких поглядів у Галичині у другій половині XIX ст.”¹⁵⁴. Слід звернути увагу й на те, що автор відмовився від стереотипного погляду на П. Куліша як виразника інтересів поміщицтва і буржуазії, а писав, що його позиція “була міцною тим, що він виходив з інтересів широкої народної маси”¹⁵⁵.

У статті П. Гончарука мова йде про необхідність спеціального дослідження історичних поглядів П. Куліша. Автор спробував частково вирішити таке завдання, обравши для аналізу найбільш “зручний” період наукової діяльності П. Куліша як історика. Як вважав П. Гончарук, творчий шлях П. Куліша “був сповнений пошуків, роздумів, хитань, чимало було суперечливого і навіть реакційного”, але “переважала вперта, самовіддана праця, прагнення служити своєму народу і вітчизні”¹⁵⁶. Автор виступає проти звинувачення кирило-мефодіївців, зокрема і П. Куліша., “в місяцтві, націоналістичних тенденціях”, “відрубності” тощо. Натомість, на його думку, “уважний дослідник помітить у

¹⁵² Там же. – С. 71.

¹⁵³ Злупко С. М. Вказ. праця. – С. 75.

¹⁵⁴ Там же. – С. 78.

¹⁵⁵ Там же. – С. 74.

¹⁵⁶ Гончарук П. С. Вказ. праця. – С. 79.

творах кирило-мефодіївців та їх програмних документах палку любов не тільки до свого, а й до всіх слов'янських народів, віру в їх силу, ненависть до царизму, кріпосницького гноблення”¹⁵⁷.

Як на позитивний момент в творчості П. Куліша П. Гончарук вказував на обстоювання ним в полеміці з “царською історіографією” ідеї про “давню героїчну історію” і “високу стародавню культуру” українського народу¹⁵⁸.

Без наведення власної оцінки П. Гончарук висвітлює погляди П. Куліша на причини виникнення, господарський і політичний устрій козацтва (зокрема говорить про близькість його візії запорізького козацтва до поглядів “його вчителя” М. Максимовича, які уявлялися ним у вигляді військового братства, з “майновою, побутовою та юридично-правовою рівністю”), причини “визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького” (для П. Куліша, мовляв, це була “боротьба пригноблених мас проти тяжкого панського гніту”), на “історичну роль возз'єднання України з Росією” (він, “в основному, вірно розумів історичну необхідність возз'єднання двох братніх народів”)¹⁵⁹. Така досить докладна характеристика історичного світогляду П. Куліша періоду 1840-х років привела дослідника його творчості до наступного висновку: “У багатьох випадках вірні погляди П. О. Куліша на основні етапи історії України, виявлений ним інтерес до соціальних процесів, насамперед, долі пригноблених мас, дають підставу вважати його історичні погляди 40-х років прогресивними, а його самого віднести до тих письменників, які виражали демократичне розуміння історії”¹⁶⁰.

Отже, інтерпретація діяльності П. Куліша С. Злупком та П. Гончаруком дисонують з попередніми підходами, в т.ч. з позицією Л. Коваленка. Використовуючи співзвучність деяких ідей П. Куліша “дозволені” історичним концепціям, С. Злупко віддав належне суспільно-політичному аспекту діяльності цієї неординарної постаті українства, а П. Гонча-

¹⁵⁷ Там же. – С. 81.

¹⁵⁸ Там же. – С. 81 – 82.

¹⁵⁹ Там же. – С. 84.

¹⁶⁰ Там же. – С. 85.

рук розкрив зміст історичних візій в час початків його творчості як історика і вписав його історіографічну спадщину в річище “прогресивної” української історіографії.

Реабілітація П. Куліша не мала продовження. Натомість в енциклопедичному гаслі про нього в другому томі РЕІУ, виданому в 1970 р., бачимо традиційне звинувачення його у висвітленні минулого України з “буржуазно-націоналістичних позицій” та у наявності “реакційних тенденцій” у його творчості¹⁶¹.

Далеко більшою масштабністю і тривалістю, ніж у випадку з П. Кулішем, відрізнявся процес поновлення наукової та політичної opinio визначного українського історика і громадсько-політичного діяча Михайла Грушевського. Саме ім'я творця “Історії України-Руси” ще з другої половини 1940-х рр. було офіційно і недвозначно викреслене з літопису української історичної науки та політичної традиції. Його політична і наукова оцінка була на довгі роки визначена постановою 1947 р. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, в якій М. Грушевського (разом з Володимиром Антоновичем) було затавровано як “буржуазно-націоналістичного історика”, який “спотворював на догоду націоналізму хід історичного процесу”, був одним з авторів “антинаукової реакційної “теорії” українських націоналістів про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому”¹⁶².

Зміни, які відбулися в історичній науці СРСР і УРСР у середині 1950-х рр., довгий час якимось помітно не позначались на тлумаченні наукової і політичної біографії М. Грушевського. Це тим паче показово на тлі ставлення до інших відомих істориків, яких ганила влада, починаючи з 1930-х років, – М. Максимовича, М. Костомарова, Д. Багалія, Д. Яворницького та ін., що, як ми показали вище, помітно змінилось на краще вже з кінця 1950-х рр. Аж до середини 1960-х рр. офіційні характеристики класика україн-

¹⁶¹ Коваленко Л. А. Куліш Пантелеймон Олександрович // РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С. 529.

¹⁶² У ледачах тоталітаризму ... – Т. II. – С. 81 – 82.

ської історіографії залишались в межах, заданих змістом постанови 1947 р. Про це свідчить зміст гасел про вченого в енциклопедичних виданнях другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр.¹⁶³, згадка про нього у вузівському підручнику “Историография истории СССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции)” (М., 1961)¹⁶⁴. Оскільки “Очерки истории исторической науки в СССР” претендували на те, щоб вважатись “останнім словом” радянської історіографічної думки, аналіз історичних поглядів М. Грушевського, здійснений у третьому томі цього видання (автор відповідного розділу – Л. Коваленко), заслуговує спеціального розгляду.

Перелік “провин” історика тут починається з тих, які стосуються його політичної діяльності. М. Грушевський в інтерпретації “Очерков” був “лідером українського буржуазно-націоналістичного руху, пов’язаного як з колами української буржуазії, що орієнтувалася на російський царизм і російські буржуазні політичні партії, так і з колами української буржуазії Галичини, які орієнтувалися на німецький імперіалізм. Головним завданням українських поміщиків та буржуазії в цей час була боротьба проти революційного руху на Україні та в Росії”¹⁶⁵. Стосовно історичних поглядів М. Грушевського стверджувалось, що він “відображав політичні настрої і прагнення української буржуазії своєї епохи, боротьба проти робітничого руху, партії пролетаріату, марксизму-ленінізму була головним мотивом його ідеологічних побудов. Українські буржуазні націоналісти – Грушевський, Петлюра, Донцов, Винниченко, Єфремов та ін. – доклали немало зусиль до того, щоб фальсифікувати історію України”¹⁶⁶. На думку Л. Коваленка, М. Гру-

¹⁶³ Грушевський Михайло Сергійович// Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 3. – С. 509 – 510; Рубач М. А. Грушевський Михайл Сергеевич// Советская Историческая Энциклопедия. – М., 1963. – Т. 4. – С. 858 – 859.

¹⁶⁴ Историография истории СССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). ... – С. 488.

¹⁶⁵ Очерки истории исторической науки в СССР ... – Т. 3. – С. 652.

¹⁶⁶ Там же.

шевський “намагався відірвати історію України від історії Росії та всесвітньої історії, [...] штучно підкреслював в історії України все те, що відрізняє і відокремлює український народ передусім від російського народу [...]. Описуючи історію народних рухів, Грушевський намагався довести, що основною в них була національна сутність, що і в минулому, і в сучасному для українського народу головне значення мало національне питання [...]. В загальному трактуванні питань історії України Грушевський не був оригінальним. Він повторює антинаукові тези Костомарова і Антоновича про одвічність української нації, про український характер Київської держави, про нібито особливі якості українського народу, запекло стверджує про “відрубність” України від Росії, незадовільно оцінює події визвольної війни 1648 – 1654 рр. та діяльність Богдана Хмельницького, схвалює зраду Мазепи і т. п. Особливо розвиває Грушевський брехливу теорію про безкласовість та безбуржуазність українського народу [...]. Всі трафаретні вигадки буржуазних націоналістів Грушевський приправив соусом своєї “схеми історії України”. Сутність її складала два постулати: 1) буцімто історія йде колами, періоди відродження та підйому змінюються занепадом (варіант теорії циклічності); 2) буцімто “загальноруської історії” бути не може; історію українського народу слід розглядати не тільки без будь-якого зв’язку з “російською історією”, а, навпаки, у повному відриві від неї [...]. Новою у Грушевського була особлива антиросійська загостреність, спрямована, однак, не проти царизму, російських поміщиків та буржуазії, а проти російського народу”¹⁶⁷. Єдиний позитивний момент, який побачив Л. Коваленко в творчості М. Грушевського, – “великий фактичний матеріал”, що містить його “Історія України-Руси”, який “мав певну наукову цінність”¹⁶⁸.

У середовищі патріотично налаштованих істориків існувало зовсім інше ставлення до корифея історичної науки. Дехто з дослідників вже з кінця 1950-х років наважувався

¹⁶⁷ Там же. – С. 654.

¹⁶⁸ Там же. – С. 652 – 653.

посилатись на його праці без обов'язкових у такому випадку звинувачувальних коментарів. Так, за нашими спостереженнями, такі посилання були чи не вперше вміщені у двох знакових для свого часу творах – аналізованому вже синтезі М. Марченка¹⁶⁹ та згадуваній також книзі Ф. Шевченка “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.”¹⁷⁰. Той факт, що тоді така практика не була звичною і санкціонованою “згори”, доводить її гостре засудження з тодішніх позицій “правильного” висвітлення творчості М. Грушевського¹⁷¹. Це тим більше показово, що у своїх монографіях (у їхніх вступних частинах) і М. Марченко, і Ф. Шевченко віддавали данину (очевидно, ритуальну) тодішнім офіційним трактуванням¹⁷². Поклики на М. Грушевського для підтвердження аргументації автора зустрічаємо знову лише в книзі Івана Шекери, виданій у 1963 р.¹⁷³. “Знаменність” такого факту була помічена навіть з-за океану – М. Жданом у його рецензії на книгу І. Шекери, опублікованій у “ворожому” журналі “Український історик”¹⁷⁴. З 1966 р., у зв'язку з відкритою частковою реабілітацією М. Грушевського (про що скажемо пізніше), посилання на його праці стали траплятись частіше, проте і надалі були рідкими (про найбільш “сміливі” в цьому сенсі дослідження теж згадаємо нижче).

Реальна присутність спадщини М. Грушевського в просторі української гуманітаристики 1960-х та прихильність

¹⁶⁹ Марченко М. І. Українська історіографія ... – С. 25, 51, 52, 183, 228.

¹⁷⁰ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією ... – С. 23, 108, 135, 140, 163, 254 – 256.

¹⁷¹ Див.: Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. Вказ. праця. – С. 89; Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування ... – С. 151.

¹⁷² Марченко М. І. Українська історіографія ... – С. 8; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією ... – С. 8.

¹⁷³ Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовнішньої політики в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII – X ст. – К., 1963. – С. 10, 23, 46, 49, 68.

¹⁷⁴ Ждан М. Б. [рец. на:] Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовнішньої політики в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII-X ст. – К., 1963// Український історик. – 1965. – № 1 – 2. – С. 78 – 79.

влади до питання реабілітації М. Грушевського зумовили появу в 1966 р. двох спеціальних публікацій – нарису “Михайло Грушевський” І. Бойка та Є. Кирилюка та наукової розвідки Ф. Шевченка, присвяченої проблемі повернення Михайла Сергійовича в Україну в 1924 р., про що вже зазначалося вище. Оскільки ці праці стали найбільшим досягненням реабілітаційного процесу, окреслили його зміст та межі, зупинимось на аналізі їх змісту докладніше.

У статті І. Бойка та Є. Кирилюка подано узагальнюючий образ творчої і політичної біографії вченого, якого названо “відомим буржуазним істориком і політичним діячем кінця XIX – початку XX століть”. Як наукову спадщину, так і політичну діяльність М. Грушевського поділено на позитивну і негативну складові. Перелік “гріхів” вченого в нарисі є набагато “скромнішим”, ніж зазвичай. До них віднесено його думку про “український характер Київської Русі”, яка “є одним з відправних пунктів антинаукової націоналістичної схеми історії України М. Грушевського”, “антинаукову концепцію “безкласовості” українського народу” (яку він “не подолав до кінця”, хоча після перемоги “Великої Жовтневої соціалістичної революції” “робив спроби переоцінити і переосмислити свої методологічні спрямування в історіографії щодо соціальної структури суспільства взагалі і українського зокрема”), тезу про те, що М. Грушевський “був непоправний еkleктик: фактори економічні, соціальні, біологічні, ідеологічні й психологічні розглядав як рівнозначні й рівноцінні”. Втім, уперше у післявоєнній радянській історіографії мовилося про вагомні наукові здобутки історика. При цьому вказувалось не тільки на фактологічну основу його досліджень (вони “містять у собі величезну кількість зібраного, обробленого й систематизованого фактичного матеріалу, який розширює наші історичні, культурні знання”), але й на їх концептуальне значення. Так, на думку авторів статті, “Історія України-Руси” “стояла на рівні буржуазної світової історіографії і являла собою узагальнення надбань української історіографії доби феодалізму й капіталізму”. А її “створення [...] мало для свого часу не тільки наукове, а й

політичне значення. Це була переконлива відповідь австрійським, польським і російським реакціонерам, які не визнавали за українським народом права на власний розвиток, на свою національну культуру”. “Прогресивним моментом у буржуазній історіографії” “для свого часу” називалось “історико-методологічне кредо” М. Грушевського, висловлене ним у вступній лекції, виголошеній у Львівському університеті у 1894 р., про “народ, масу народну” як “альфу і омегу історичної розвідки”. І. Бойко і Є. Кирилюк вважали слухними і низку думок історика про Київську державу¹⁷⁵.

Політична діяльність М. Грушевського в цій статті вилучена більш традиційно – через призму “класового” її аналізу. Проте вперше було сформульовано положення про повернення вченого в Україну в 1924 р. як наслідок його позитивної оцінки радянської дійсності, схвалення ним успіхів, досягнутих у розвитку господарства, культури, науки, в т.ч. історичної, в умовах Радянської України¹⁷⁶. Але прямо про “радянізацію” його світогляду, визнання ним радянської влади не заявлено.

Виразніше “виграшний” для тодішнього політичного керівництва момент ідеологічної еволюції М. Грушевського підкреслено в статті Ф. Шевченка. Подаючи загальне трактування цієї резонансної для свого часу розвідки, не можна не погодитись з твердженням О. Апанович про те, що головний редактор УІЖ, “задовольняючи стражів офіційної радянської історіографії” і “висвітливши лише офіційно дозволений факт повернення вченого в Україну”, “використав можливість, щоб віртуозно вплести в канву основної проблеми правдиві факти біографії М. Грушевського, донести до читача значення наукової спадщини видатного історика [...]”¹⁷⁷. Ф. Шевченку вдалось створити дійсно мале диво – намалювати людський, живий, переконливий образ М. Грушевського.

¹⁷⁵ Бойко І., Кирилюк Є. Вказ. праця. – С. 3.

¹⁷⁶ Там же. – С. 4.

¹⁷⁷ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина ... – С. 108 – 109.

Не в останню чергу на якість статті вплинуло те, що Ф. Шевченко глибоко цікавився постаттю видатного вченого ще в середині 1940-х рр. Тоді ним було підготовлено статтю (?) “Хроніка діяльності М. С. Грушевського з 1917 до 1924 р.”, базовану на витягах з праць як не радянських істориків та громадсько-політичних діячів (Дмитра Дорошенка, Володимира Дорошенка, Миколи Андруссяка, Симона Наріжного, Ісака Мазепи та ін.), так і “класиків” “марксизму-ленінізму”, Миколи Супруненка¹⁷⁸. У цьому тексті цілком адекватно відтворено фактографічну канву діяльності М. Грушевського у зазначений період, відсутні ідеологічні інвективи. Головна думка автора полягає в доведенні того, що М. Грушевський був послідовним автономістом і ніколи не думав про самостійність України¹⁷⁹. Звичайно, що в умовах, які склались в історичній науці СРСР в другій половині 1940-х – 1960-і рр., ця праця не могла бути опублікована.

Ключова теза статті в УІЖ є наступною – повернення Михайла Сергійовича відбулося через пережиту ним в еміграційні роки переоцінку своїх попередніх суспільно-політичних поглядів та визнання ним радянської влади (“визнання Радянської влади М. Грушевським – результат його переконання у перевагах соціалістичного ладу”; “він розумів величезне і вирішальне значення радянського ладу для ролі українського народу”). Проте поряд з таким розглядався й інший мотив – прагнення “бути із своїм народом, віддавати йому сили й знання”, “працювати для народу”, “в справі його переїзду провідну роль відігравали громадсько-політичні й національно-політичні мотиви”¹⁸⁰.

Зі статті Ф. Шевченка М. Грушевський постає “авторитетним”, “досвідченим політичним діячем”, що мав складну політичну біографію, щиро вболівав за долю власного народу, зумів визнати свої політичні “помилки”. Кількома штрихами – але дуже промовисто – оцінено і його наукову спадщину.

¹⁷⁸ Див.: ІР НБУВ. – Ф. 349. – Спр. 112.

¹⁷⁹ Там же. – Арк. 47, 55.

¹⁸⁰ Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну ... – С. 675, 682, 687, 692, 694.

Його названо “істориком зі світовим іменем”, який “в своїх працях [...] використав багато найрізноманітніших джерел і ввів в науковий оборот (так у тексті – авт.) величезну кількість нових фактів, що значно збагатили українську історичну науку. І хоч не можна погодитися з багатьма його твердженнями, висновками і концепціями, але зібрані, науково перевірені й систематизовані ним факти ніколи не втратять свого значення. Їх не можна обійти або ігнорувати”¹⁸¹.

Таким чином, загальна ідея двох знакових текстів, в яких висловлено новий підхід до М. Грушевського – повернення до офіційної репутації його як “видатного”, “відомого” “українського буржуазного історика”, властивої для офіційної марксистської історіографії в СРСР і УСРР в 1920-і – на початку 1930-х років. Ця думка знаходить підтвердження і в тому, що стаття Ф. Шевченка починається з цитування некрологу на смерть Михайла Сергійовича з газети “Правда” від 27 листопада 1934 р., в якому вченого охарактеризовано як одного з “найвидатніших буржуазних істориків України”¹⁸².

Надалі така обмежена реабілітація через протидію консервативної частини партійних функціонерів та істориків не здобула свого продовження. Відтак у другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. у науковій літературі ще можна було зустріти нейтральні і позитивні посилання і характеристики поглядів історика, особливо в працях Я. Дзири¹⁸³. Проте цього не скажеш про “колективні” видання того часу. Наприклад,

¹⁸¹ Там же. – С. 674, 687.

¹⁸² Там же. – С. 674.

¹⁸³ Див.: Гапусенко І. М. Боротьба східних слов’ян за вихід до Чорного моря. – К., 1966. – С. 130; Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. – К., 1967. – С. 149, 173; Кравець М. М. Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний. ... – С. 127 – 128; Дзира Я. І. Українські літописи XVII – XVIII ст. в радянській історіографії ... – С. 177, 178, 183; Його ж. Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київської філологічної школи (До 100-річчя від дня народження академіка В. М. Перетца)// УІЖ. – 1970. – № 1. – С. 137; Його ж. Самійло Величко та його літопис ... – С. 204, 206 – 207, 222 – 223; Його ж. Вступ// Літопис Самовидця ... – С. 14, 19, 22, 35, 39, 51, 63, 188.

гасло про М. Грушевського в РЕІУ, написане М. Рубачем, фактично реанімує його старі оцінки, повторюючи відповідне гасло, що належить перу того ж історика, в четвертому томі (М., 1963) “Советской Исторической Энциклопедии”¹⁸⁴. У суцільно викривальному стилі (наприклад: “Ідеологом цієї буржуазно-націоналістичної зграї був лютий ворог українських трудящих Грушевський”) згадується М. Грушевський в “Історії Української РСР” (К., 1967)¹⁸⁵. Навіть в достатньо прогресивній для свого часу колективній монографії львівських істориків “Торжество історичної справедливості. Закономірність воз’єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі” (Львів, 1968) зустрічаємо “збалансовану” на офіційний штаб оцінку діяльності Михайла Сергійовича в Науковому товаристві імені Т. Шевченка: “Історико-філософська секція НТШ зосереджувала діяльність крупних буржуазно-націоналістичних істориків України. Серед них найактивнішим був М. Грушевський, який, тривалий час очолюючи товариство і згадану секцію, опублікував в їх виданнях чимало своїх праць [...]. Узагальнивши результати досліджень своїх попередників та впровадивши в обіг нові джерельні матеріали з історії, археології, філології й соціології, М. Грушевський вніс певний вклад в українську науку. Але в його працях є невірні, націоналістичні концепції, твердження (намагання довести, що Київська Русь – колиска лише українського, а не всіх братніх східнослов’янських народів, не завжди обґрунтована критика ролі Богдана Хмельницького в історії українського народу, переоцінка ролі Галичини в загальноукраїнському історичному процесі кінця XIX – початку XX ст., хибна оцінка Центральної Ради тощо)”¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Див.: Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович// РЕІУ. – К., 1969. – Т. 1. – С. 483 – 484, порівн. з: Рубач М. А. Грушевський Михаил Сергеевич ...

¹⁸⁵ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. 1. – С. 82, 141, 163, 232, 489, 495, 581, 642, 664, 674, 680, 714, 734.

¹⁸⁶ Торжество історичної справедливості. Закономірність воз’єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі. – Львів, 1968. – С. 320 – 321.

Отже, в кінці 1950-х – на початку 1970-х рр. склалась відносно сприятлива історіографічна ситуація для очищення наукової і політичної діяльності М. Грушевського в Радянській Україні від найбільш брутальних фальсифікацій та ідеологічних спотворень, хоча б часткового повернення йому належного місця в українській історіографічній та політичній традиції. Така реабілітація пройшла два етапи – “тихий”, “прихований” кінця 1950-х – середини 1960-х рр., який характеризується появою перших нейтральних цитувань праць історика, “неофіційних” позитивних оцінок його спадщини і – “відкритий” середини 1960-х – початку 1970-х рр., для якого притаманні більш відкриті форми оприлюднення схвальних суджень та формування нової інтерпретації постаті та діяльності М. Грушевського. Тоді його було відновлено – проте без виразного закріплення в макротексті – в статусі “відомого”, “видатного” “буржуазного історика”, який залишив значну в кількісно-фактологічному і теоретичному сенсі наукову спадщину, хоча збережено трактування його схеми історії України як “націоналістичної” (а тому – “ненаукової”). В політичному плані було здійснено спробу “радянлізувати” “пізнього” М. Грушевського з тим, щоб надати вигідного радянському режиму політичного забарвлення факту повернення історика в 1924 р. в Україну і легітимізувати його “новий” історіографічний образ.

Наведений фактичний матеріал дає підстави для висновку, що наукова реабілітація, як відновлення доброго імені, наукової та громадсько-політичної репутації несправедливо забутих або заплямованих українських вчених-істориків була помітним явищем в розвитку історичної науки в УРСР в середині 1950-х – на початку 1970-х рр. Позитивні оцінки здобували переважно ті ідеї та концепції українських науковців, які були суголосними існуючому канону історії України або відверто йому не суперечили, інші ж далі вважалися хибними, реакційними і т. ін. Оскільки радикальна зміна історіографічної репутації занадто “реакційних” українських науковців і громадсько-політичних діячів – таких, як П. Куліш або М. Грушевський (навіть коли акту-

алізувалася та частина їхньої спадщини, яка могла бути визнаною ідейно “зрілою”) могла кинути тінь на тезу про загальну хибність їхніх концепцій, вона становила загрозу існуванню російськоцентричного бачення української історії, яке десятиліттями впроваджувалося в науковий дискурс і суспільну свідомість українського народу. Відтак переосмислення доробку цих постатей могло матеріалізуватися лише в поодиноких статтях в спеціалізованих часописах і не виходило на рівень офіційної історіографії.

Як видно з аналізу процесу ревізії оцінок творчості знаних представників української історіографії, його безпосередньою передумовою було розширення інтерпретативних меж в дослідженнях історії України, що створювало можливості нових трактувань і творчої спадщини класиків української Клію, яку вже можна було підносити в контексті витлумачених по-новому історичних проблем. Зокрема, найбільш зримо ця залежність виявилася в новому погляді на тих істориків, які внесли вагомий вклад у розробку офіційно толерованої у вказаний період тематики запорізького козацтва.

Значимою підставою перегляду характеристик українських істориків була й їхня позиція в громадсько-політичному житті. Приміром, зміна ставлення до постатей Д. Багалія, Д. Яворницького та А. Кримського, їх кваліфікація як “видатних радянських істориків” стала можливою й через їхню порівняну віддаленість від українського політичного руху, який, попри пом’якшення і диференціацію його оцінок, і далі засуджувався офіційною історіографією, та позірну лояльність до радянського режиму. “Повернення з небуття” М. Грушевського відбулося через нагоду продемонструвати визнання визначним вченим радянського режиму в Україні.

Процес реабілітації викреслених у сталінські часи з української історіографічної традиції українських істориків мав суперечливі результати. Він не означав і не міг означати всебічного і неупередженого аналізу їхнього доробку. Він не здобув логічного продовження (як це було в той час з текстами “визначних російських буржуазних істориків”

С. Соловйова та В. Ключевського, головні твори яких були видані в СРСР в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.) в публікації їхніх праць. Поза його межами залишались представники “державницького” напрямку української історіографії. З іншого боку – завдяки реабілітації в історіографічний обіг було повернуто плеяду блискучих, знакових постатей не тільки історичної науки, а й у ширшому вимірі – національної історії. Отож вона була насправді важливим виявом культивування “своєї історії” патріотично налаштованими вченими Радянської України.

Аналіз розвитку історіографічних досліджень в Україні у період хрущовської “відлиги” та керівництва українською компартією П. Шелестом демонструє ще один аспект досягнень та, водночас, ліміти змін в історичній науці УРСР тієї доби. В її науковому дискурсі було поновлено українську історіографічну традицію, перекреслену ідеологічними кампаніями другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. Хоча вона розглядалася як складова загальносоюзного інтегрального історіографічного комплексу, водночас її було тісно пов’язано з історичним буттям українського народу, контекстом його політичного та культурного розвитку. В характеристиках історіографічної спадщини відбувся зримий зсув – від пріоритетності її оцінок в залежності від висвітлення українсько-російських взаємин до реверансів тим історикам, для творчості яких було властиве відображення української політичної та національно-культурної самобутності. Збереження недоторканості домінуючих концептів національної історії зумовило певну обмеженість й історіографічної складової “мікровідродження” історичної науки в УРСР. Тим не менше, студії в “історіографічній” царині стали одним із коронних сюжетів національно забарвленої історіографії того часу. Саме патріотично налаштовані українські історики забезпечили наповнення офіційного образу української історіографії новим змістом.

РОЗДІЛ 6. ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ІСТОРИКИ УРСР В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ПАРТІЙНОГО ДИКТАТУ (ПОЧАТОК 1970-Х – СЕРЕДИНА 1980-Х РОКІВ)

Різкий поворот у політиці пам’яті в Україні наступив на початку 1970-х рр. Він був спричинений двома пов’язаними між собою тенденціями у внутрішньому курсі союзного керівництва, спрямованими на консолідацію, зміцнення радянської системи. По-перше, після провалу “косигінських” економічних реформ та “чехословацької кризи” 1968 р. Старою площею остаточно було обрано вектор на консервацію усталених суспільно-політичних відносин, відмову від експериментів та “волютаризму” хрущовської доби на користь прогнозованої стабільності, відновлення жорсткого контролю над суспільством за допомогою часткової реанімації практики урядування часів Й. Сталіна. По-друге, починаючи з 1972 р. режим перейшов від відносно збалансованої національної політики в республіках СРСР до більш репресивної¹. Це відбувалось у контексті створення вигаданої кремлівськими теоретиками національного будівництва “нової історичної спільності – радянського народу”. Нагадаємо, що ідея “радянського народу” була висунута М. Хрущовим на XXII з’їзді КПРС в 1961 р., однак не отримала відображення в підсумкових його документах і надалі – до початку 1970-х рр. – не педалювалася офіційною пропагандою. Офіційної сили вона набрала та задомінувала в ідеологічному дискурсі після її включення у тези ЦК КПРС з нагоди 100-річчя В. Леніна (1970) та у доповідь Л. Брежнєва на XXIV з’їзді КПРС (1971)². Такий

¹ Каппелер А. Вказ. праця. – С. 289.

² Грицак Я. Нарис історії України ... – С. 286; Варнавский П. Советский народ: создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР)//

курс вимагав конструювання єдиної ідентичності, а отже – нівелювання національних відмінностей та “ліквідацію буржуазно-націоналістичних пережитків” (тобто всього того, що в уявленні вищої партійної бюрократії заважало денационалізації, в тому числі й усвідомлення самотності власної історії). Залишивши в стороні різні погляди на те, наскільки реалістичною була ця партійна доктрина та як вона стосувалася російського народу³, зазначимо, що принаймні в Україні, як показують спеціальні дослідження⁴, реалізація ідеї “радянського народу” відбувалась методами насильницької русифікації – демографічної, мовної, культурної. В даному розділі покажемо, яким чином названі суспільно-політичні трансформації позначилися на партійних вимогах до висвітлення українського минулого та на самому становищі професійної спільноти істориків в УРСР.

6. 1. Розстановка нових ідеологічних акцентів у ділянці національної історії

Разом із закінченням періоду політичної лібералізації системи було припинено проведення певною мірою гнучкої політики в історичній науці СРСР з боку її політико-ідеологічних керівників та наглядців. Найбільш помітними виявами згортання позитивних змін 1960-х рр. в радянській історіографії 1970-х рр. дослідники вважають розформування в 1970 р. створеного в 1964 р. в Інституті історії АН СРСР сектору методології історії (на той час він перебував вже в межах Інституту загальної історії АН СРСР), який об'єднував цілу низку істориків “нової хвилі” і був

Ab imperio. – 2004. – № 4. – С. 252.

³ Див.: Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України ... – С. 469; Нагорний В. І. Українська радянська культура: витоки, суть, генеза // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 264.

⁴ Див.: Шкандрій М. Літературна політика в Україні 1971 – 1981 // Сучасність. – 1983. – № 1 – 2. – С. 63 – 82; Кравченко Б. Вказ. праця. – С. 320; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України ... – С. 451, 453, 469, 492.

рушієм розкріпачення теоретичної думки в тогочасній історичній науці Радянського Союзу (в роботі якого не брав участі жодний історик з УРСР), а також погром в 1972 – 1974 рр. т. зв. “нового напрямку”, представники якого дотримувались неортодоксальних поглядів на економічну історію Росії на початку ХХ ст. (зокрема, наполягали в полеміці з істориками – прихильниками неосталіністських підходів – на відставанні імперії від провідних держав у рівні капіталістичного розвитку). Ці зміни означали припинення будь-яких відносно вільних наукових дискусій, встановлення в історичній науці СРСР “цвинтарної тиші”⁵. Головним ініціатором зазначених акцій і взагалі встановлення режиму однодумства в “науковому маскараді 70-х” (С. Неретіна) були ідеологічні структури ЦК КПРС, зокрема відділ науки і учбових закладів ЦК КПРС на чолі з тогочасним його керівником, одіозним “істориком соціалістичних перетворень в сільському господарстві СРСР” С. Трапезніковим. Слід, проте, сказати, що повного застою в історичній науці СРСР 70-х – середини 80-х рр. все ж не було. Як показують сучасні дослідження, у той час набули розробки, насамперед у творчості провідних істориків установ Москви та Ленінграда, такі нові напрямки, як дослідження та використання кількісних методів в історичних студіях, проблеми теоретичного джерелознавства, у радянській гуманітарній думці мали місце культурологічні та структуралістські тенденції⁶.

Встановлення нового історіографічного клімату, жорстка монополізація історичної істини, збереження недоторканості традиційних, часто вироблених ще у сталінські часи підходів до “вітчизняної” історії, що відбувалися на рівні історичної науки союзного Центру, безпосередньо вплинули й на роботу та писання історії вченими України. Зокрема, після авторитетних вердиктів двох провідних

⁵ Див. докл.: Советская историография. ... – С. 373 – 378; Неретина С. С. История с методологией истории // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 149 – 163; Hösler J. Op. cit. – S. 169 – 184.

⁶ Див. докл.: Очерки истории отечественной исторической науки XX века: Монография. – Омск, 2005. – С. 584 – 627.

офіційних російських дослідників було покладено край суперечкам з проблем зародження буржуазних відносин у “вітчизняній”, в тому числі й українській історії. У статті “З приводу характеру та історичного значення селянських війн у Росії” (1974) Володимир Мавродін заявив, що частина селянських рухів (наприклад, повстання О. Пугачова) вела до зміцнення і розвитку буржуазних відносин, але не прямо, а лише опосередковано, через вплив на громадську думку, сприяння у формуванні “вікового досвіду класової боротьби”⁷. Той же шлях, по “котрому пішло селянство і козацтво в період визвольної війни на Україні під проводом Богдана Хмельницького і у найближчі після неї десятиріччя” привів до встановлення “умовно кажучи пом’якшеного феодального ладу”, що характеризувався “утвердженням козацького устрою, не родовитим, “старшинським” походженням феодалів, які викристалізувались із середовища самого козацтва, послабленням кріпацької залежності та експлуатації”; це, за словами В. Мавродіна, “був шлях феодального переродження повсталих”⁸. У наступному році в речнику ЦК КПРС журналі “Коммунист” Лев Черепнін поставив крапку у дебатах про “ранній капіталізм” в Росії. Визнаючи “паростки”, “елементи” капіталізму в XVII ст., він поряд з тим безапеляційно твердив: “Це не означає, звісно, що у XVII столітті в Росії вже був капіталізм. Феодальна формація проіснувала до скасування кріпосного права (а її пережитки – до Жовтня 1917 року). Та й капіталістичний уклад (тобто система нових виробничих відносин) склався у надрах феодалізму лише у другій половині XVIII століття”⁹. Отож, схема залишалась незмінною, хоча віддавалась данина й прихильникам ідеї про ранньобуржуазний розвиток.

На початку 1970-х рр. остаточно була приведена у відпо-

⁷ Мавродин В. В. По поводу характера и исторического значения крестьянских войн в России // Крестьянские войны в России XVII – XVIII веков: Проблемы, поиски, решения. – М., 1974. – С. 45 – 51.

⁸ Там же. – С. 44 – 45.

⁹ Черепнин Л. В. Некоторые вопросы истории докапиталистических формаций в России // Коммунист. – 1975. – № 1. – С. 71.

відність з політичними вимогами та історичними симпатіями “архітекторів” брежнєвщини концепція “Великої Вітчизняної війни”. Вона фактично відтворювала її сталінську концепцію, правда дещо відкориговану. Дифірабів на честь Й. Сталіна стало менше, але відновлено було уявлення про нього як про видатного радянського керівника часів війни. Репресії почали іменуватися “необґрунтованими звинуваченнями”: мовляв, скарги багатьох репресованих розглянуті та “помилки” значною мірою були виправлені ще у 1939 – 1940 рр. Знову замовчувалась неготовність СРСР до війни, а трагічні поразки 1941 – 1942 рр. стали називатися “тимчасовими невдачами”¹⁰.

Перенесення “оновленої” концепції радянсько-німецької війни на українське тло відбувалось не вельми “гладко”. Це видно з реакції рецензентів на перший том трьохтомника “Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.” (К., 1975), що задумувався як перевидання російською мовою, з врахуванням “найважливіших партійних документів” першої половини 1970-х рр., праці з аналогічною назвою 1967 – 1969 рр. Серед зауважень спеціалістів з Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС зустрічаємо й таке: “Чи варто говорити про масові репресії в Червоній Армії напередодні Другої світової війни?”¹¹, а рецензенти з Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР висловили наступне побажання (до слова, єдине): “При остаточному доопрацюванні тексту доречно зменшити негативні моменти, що стосуються підготовки країни до відсічі фашистській агресії, зробити їх більш аргументованими”¹².

Набагато жорсткішими були відгуки відділів агітації та пропаганди й науки і учбових закладів ЦК КПУ. На карб авторському колективу (більшість його становили співробітники ІІІ ЦК КПУ, також залучено було низку науковців з ІІ АН УРСР, вузів республіки) ставився цілий ряд

¹⁰ Див. докл.: Советская историография. ... – С. 295 – 305.

¹¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 804. – Арк. 17.

¹² Там же. – Арк. 15.

“упущень”, “застарілих оцінок”, “фактичних неточностей”. “Першим серйозним недоліком” ідеологічні цензори згаданої праці вважали те, що її редколегія й автори “не повною мірою врахували ті нові загальносоюзні видання, котрі містять принципово важливі оцінки першого періоду війни”. Зокрема, зауважено, що “надмірно підкреслено увагу до прорахунків та невдач першого періоду війни”, наголошено на “неправомірності категоричних суджень про помилки Ставки та Генерального Штабу, що зустрічаються в книзі”, акцентовано на “деякому завищенні чисельності оточених (під Києвом у вересні 1941 р. – авт.) військ Південно-Західного фронту”¹³. На думку рецензентів з ЦК КПУ, для праці істориків республіки про війну властиві “серйозні неточності у викладенні ряду питань, пов’язаних з висвітленням окупаційного режиму на Україні”. Йшлося про недоцільність поміщення у книзі матеріалів про “двічі зрадницьку так звану “опозицію” частини бандерівців до фашистів, яка за командою своєї верхівки, що виявилась не при справі, на знак протесту пішла у ліс та “грала” у конфлікт з німецькими загарбниками, доки після поразок гітлерівців бандерівські банди не відновили їм відкритої підтримки та повели запеклу боротьбу проти партизанів і Червоної Армії” (“Про яку частину верхівки бандерівців і у зв’язку з чим іде мова? Проти чого вони “протестували” і чому вони “двічі зрадники”? Навіщо писати про ці “конфлікти” та “опозицію”? Як читач повинен розуміти фразу про те, що бандерівці “відновили відкриту підтримку гітлерівцям”? Хіба вони її припиняли коли-небудь?”)¹⁴. До зазначених недоліків додавався сумнів у необхідності публікації у першому томі відомостей про наявність в Україні 27 окружних комітетів ОУН¹⁵. Зважаючи на те, що на підготовку надрукованого вже першого тому були затрачені великі кошти (його тираж склав 33 тис. примірників), було

¹³ Там же. – Спр. 936. – Арк. 2 – 5.

¹⁴ Див.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – К., 1975. – Т. 1. – С. 376; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 936. – Арк. 5 – 6.

¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 936. – Арк. 25.

вирішено все ж його допустити до відкритого обігу. Другий і третій томи видання (які й у своєму “українському” варіанті були більше підігнані під “вимоги часу”) пройшли значно суворіше цензурування¹⁶.

Не запізнювались історики УРСР з препаруванням “на матеріалах Української РСР” виробленої радянськими партійними теоретиками у кінці 1960-х – середині 1970-х рр. (через потребу пояснити очевидний провал проекту будівництва комуністичного суспільства) концепції “розвинутого (“зрілого”) соціалізму”¹⁷. Умоглядна ідеологічна побудова, яка не відповідала реальній дійсності часу, якого вона стосувалась (у 1978 р. було визначено рубіж, з якого починалось вирішення завдань “розвинутого соціалістичного суспільства” – прийняття XXII з’їздом партії т. зв. “третьої Програми КПРС”¹⁸), наповнювалась конкретним, здебільшого міфічним, змістом головним чином істориками, зокрема й Радянської України¹⁹. Коли на червневому 1983 р. пленумі ЦК КПРС з питань ідеологічної роботи тодішній лідер країни Ю. Андропов закликав до критичного перегляду фанфаронських оцінок соціалізму в СРСР (примітно, що це була перша подібна ідеологічна нарада ЦК КПРС з часів червневого пленуму ЦК 1963 р.)²⁰, історична наука продемонструвала інерцію, фактичне небажання змінювати парадний стиль сотень наукоподібних реляцій про “здобутки” насправді кризової країни. На початку 1984 р. до влади прийшов консервативний К. Черненко, відтак ідеологема “зрілого соціалізму” проіснувала до горбачовського курсу на “прискорення” 1985 – 1986 рр.²¹.

¹⁶ Там же. – Арк. 7.

¹⁷ Про цю концепцію див. докл.: Картер Пол М. Шеф-ідеолог: М. А. Суслов и “наука” о коммунизме в СССР. – М., 2003. – С. 136 – 140.

¹⁸ История Коммунистической партии Советского Союза. – Изд. 5-е, доп. – М., 1978. – С. 600.

¹⁹ Див.: Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945 – 1982). – К., 1984. – С. 112 – 129.

²⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – М., 1987. – Т. 14. – С. 417 – 427; Картер Пол М. Вказ. праця. – С. 164.

²¹ Див. докл.: Hóslér J. Op. cit. – S. 197 – 206.

Масштабною була переорієнтація історичної науки в УРСР у зв'язку з ідеологічним поворотом у національній політиці. Реалізація нового курсу у цьому питанні була забезпечена масштабною кадровою чисткою партійного і державного апарату республіки у 1972 – 1974 рр., посади віднині надавалися відвертим прихильникам жорсткого централізму, а то й епігонам Москви. Найважливіше значення для змін в національно-культурній сфері життя українського суспільства мало усунення в травні 1972 р. “автономіста” П. Шелеста і прихід до влади послідовного виконавця лінії Кремля В. Щербицького та обрання в жовтні 1972 р., замість Ф. Овчаренка, нового секретаря ЦК КПУ з питань ідеології, твердого борця з “українським буржуазним націоналізмом” В. Маланчука. Останній, при підтримці М. Суслова й керівника КПУ, найбільшою мірою спричинився до формулювання ідейних засад історичної політики в Україні 1970-х рр.

Помітну роль у встановленні нових ідеологічних горизонтів як у цілому для радянської історичної науки, так, разом з тим, і для історіографій неросійських складових СРСР (подібну у цьому до всесоюзної “розмови” істориків 1962 р.), відіграла нарада провідних офіційних істориків, керівників наукових історичних установ АН СРСР та усіх союзних республік, “відповідальних” ідеологічних працівників ЦК КПРС та ЦК компартій союзних республік, що відбувалась у відділі науки та учбових закладів ЦК КПРС 21 – 22 березня 1973 р. На ній, зокрема, було завдано вирішального удару по згадуваному вище “новому напрямку”²². В опублікованій за результатами наради в журналі “История СССР” статті головних фігур в тогочасному істеблїшменті радянської історіографії І. Мінца, М. Нечкіної та Л. Черепніна з викладом “завдань радянської історичної науки на сучасному етапі її розвитку” (так, до речі, називався цей текст) подавався виразний сигнал і для істориків неросійської периферії. До них автори звертались із застереженням про те, що, мовляв, “в деяких працях знайшли вияв націоналістичні тенденції, що

виражались у нерідко перебільшеній оцінці царів та полководців далекого минулого [...], у неправильному трактуванні національних культур як сукупності лише їх стародавніх особливостей” і закликали більше “аналізувати шляхи створення сучасної радянської культури”, що формується у “процесі зближення культур народів СРСР” з метою “вирішення найважливішого завдання всіх істориків радянського суспільства – висвітлення процесу створення нової історичної спільності людей – радянського народу”²³.

На зміну ідеологічного клімату в історичній науці СРСР не забарилися відреагувати й українські партійні керівники. Вже на засіданні Політбюро ЦК КПУ, що відбулось у червні 1972 р., В. Щербицький чітко окреслив зміну підходів до ідеологічної політики в Україні. З приводу історичних питань він висловив (зі слів учасника засідання Ф. Овчаренка, який стисло занотував його виступ) наступне: “Спостерігається прагнення ревізії минулого, вихвалювання старовини, герби, підвищити авторитет гетьманів, пристосовуючись до інтересів націоналізму. Прагнення реабілітувати Мазепу, а Б. Хмельницького подати як зрадника, переглянути роль Петлюри, Центральної Ради, переоцінити роль Скрипника, Артема, протиставляючи їх. Створюється етнографічний музей-село. Запорізька Січ – а скільки ще інвалідів у підвалах [...]. Багатьох необґрунтовано реабілітовано (Левинський, Хвильовий, Скрипник, Шумський, Антоненко-Давидович та ін.)”²⁴.

Хоча цей та інші заходи вищих партійних чиновників УРСР зі спрямування національної історії в “єдинонеділимське” річище робилися вже у 1972 р., їх “концептуальним оформленням” слід вважати статтю “Про серйозні недоліки та помилки однієї книги”. Вона була написана майже слово в слово на основі “листа до ЦК КПУ” трьох тодішніх

²³ Минц И. И., Нечкина М. В., Черепнин Л. В. Задачи советской исторической науки на современном этапе ее развития // История СССР. – 1973. – № 5. – С. 14.

²⁴ Овчаренко Ф. Д. Вказ. праця. – С. 256.

²² Советская историография. ... – С. 206 – 207.

керівників установ АН УРСР²⁵ і опублікована без зазначення автора (тобто як передова стаття) у квітневому номері 1973 р. журналу “Комуніст України”²⁶. Через огульну критику у ній конкретних положень “України нашої Радянської” П. Шелеста подавалось загальне бачення того, як слід “правильно” тлумачити українське минуле.

У статті викривались такі базові, “методологічні” помилки книги, як “надмірне акцентування на особливостях і своєрідності історії і культури українського народу” [630], зосередження завеликої уваги на минулому України, її “дожовтневій” історії, “ідеалізація патріархальщини” [626, 627], “розгляд важливих питань історії України певною мірою ізольовано, у відриві від загального розвитку країни” [628], “відсутність чітких класово-партійних критеріїв у викладі деяких питань історії України” [628].

Дають свою оцінку автори й висвітленню на сторінках праці П. Шелеста окремих історичних явищ і подій. Зокрема, найбільше закидають поваленому партійному діячеві “ідеалізацію українського козацтва і Запорізької Січі”, вважаючи, що показана ним “утопічна картина якоїсь “абсолютної” демократії не має нічого спільного з дійсністю” [628]. Також докоряють, що про “возз’єднання України з Росією говориться як про звичайний рядовий факт”, і що “жодним словом автор не обмовився про те, що завдяки цьому актові український народ був врятований від іноземного поневолення, не сказано, які переваги він здобув, вступивши до єдиної сильної централізованої держави” [628]. Невдоволення рецензентів викликало також і те, що в праці “не взято до уваги тієї основоположної обставини, що після возз’єднання розвиток України не можна розглядати поза історією Російської держави і що історичні події, які стосуються цієї держави в цілому, не могли не позначитися на долі українського народу” [628]. П. Шелест був розкритикований за “елементи економічного автаркізму”,

²⁵ Див.: Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду” ... – С. 615 – 624.

²⁶ Див.: Там же. – С. 626 – 632.

який виявився, зокрема, у наступному: “[...] розвиток економіки республіки, її досягнення розглядаються значною мірою у відриві від загальних успіхів Радянського Союзу, не розкривається той факт, що розквіт Української РСР є наслідком не лише героїчної праці трудящих України, а й усіх народів СРСР” [629].

Подано вказівки до висвітлення деяких питань історії більшовицької партії в Україні, які свідчать про виразну зорієнтованість на дискредитацію автономістичної, суверенкомуністичної тенденції в історії КПУ. Так, наголошено на необхідності показу “багатогранної діяльності більшовицьких організацій України по викриттю націоналістичної, антинародної політики Центральної Ради” [631]. На погляд рецензентів, “не відповідає дійсності положення автора про те, що в умовах австро-німецької окупації 1918 року більшовики України “повинні були діяти самостійно”” [631]. Стаття націлювала також на висвітлення “боротьби партії за чистоту і боєздатність своїх рядів, проти всіляких ухилів від ленінської генеральної лінії, в тому числі й проти ухилів у національному питанні” [628 – 629].

Зайве говорити, що проголошені партійним органом “істини” передбачали впровадження їх у практику наукового, освітнього, мистецького, літературного процесу. По суті, цей партійний канон нав’язував таку версію національного минулого, яка була ще більш російськоцентричною, ніж “Тези” 1954 р., адже накладалося відверте табу на зображення елементів самобутності історичної долі українського народу, в тому числі прямої атаки зазнав такий феномен, як козащина. Провідними ідеологами “злиття націй” та адептами “боротьби з українським буржуазним націоналізмом” в 1972 – 1974 рр. уточнювалися, в руслі ідеологічної ситуації в тогочасній Україні, й оцінки спеціальних питань, які не знайшли відображення в антишелестівській філіпці.

Так було офіційно переглянуто позитивні або нейтральні оцінки тих діячів суспільно-політичного і наукового життя дорадянської України, з яких у шелестівський період зняли тавро запеклих буржуазних націоналістів чи робилися

такі спроби. Зусиллями В. Маланчука, який в листі від 22 липня 1972 р. на ім'я В. Щербицького наполіг на припиненні “кампанії з піднесення до рангу прогресивного, ледве не марксистського історика, відомого своїми буржуазно-націоналістичними теоріями і світоглядом, одного з авторів теорії безбуржуазності української нації М. Костомарова”²⁷, було згорнуто костомарознавчі студії. Тим же листом до відома першого секретаря ЦК КПУ було донесено інформацію про “неправильну тенденцію до включення М. Драгоманова в число провідних діячів революційно-визвольного руху, пропагандистів марксизму, замовчування ленінської критики М. Драгоманова і т. ін.”. Зокрема, як найбільш показовий названо факт “проповідування теоретично помилкових ідей, що суперечать класовій оцінці діяльності М. Драгоманова”, навіть “грубих політичних помилок, образливих висловлювань на адресу революційних сил російського народу” у книзі Р. Іванченко (Іванової) “Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.)” (К., 1971) (як свідчить резолюція В. Щербицького, він цілком погодився з думками, висловленими в листі В. Маланчука, і наказав своїм підлеглим “внести пропозиції з конкретних питань”)²⁸. А вже незабаром в “Комуністі України” (1972, № 11) з’явилася замовна, як визнавав сам її автор, стаття М. Супруненка, в якій містилася різка критика цієї праці за неправомірну “ідеалізацію” дослідницею діяльності і спадщини М. Драгоманова, натомість нагадувалася далеко вимогливіша, “справжня”, “ленінська” характеристика цієї постаті²⁹.

Багато бруду у зв’язку з кампанією боротьби з “помилковими” історичними поглядами, властивими недавньому минулому, вилито на М. Грушевського. Одним із перших зміну політичної кон’юнктури “вловив” директор ІІ АН УРСР

²⁷ Овчаренко Ф. Д. Вказ. праця. – С. 175 – 176; Пінчук Ю. Спомин про І. О. Гуржія ... – С. 420.

²⁸ Овчаренко Ф. Д. Вказ. праця. – С. 174 – 175.

²⁹ Супруненко Н. И. Критические замечания к монографии о М. П. Драгоманове // Коммунист Украины. – 1972. – № 11. – С. 93 – 95; Раїса Іванченко: Біобібліографічний довідник. – К., 2003. – С. 131.

А. Скаба. Вірогідно, відчуваючи свою відповідальність як керівника ключової ідеологічної установи в республіці за недогляд у справі “відходу від партійної лінії” в ставленні до М. Грушевського, на одній зі вчених рад в Інституті він усіляко відхрещувався від “буржуазно-націоналістичного історика”, заявивши, між іншим, приблизно таке: “І якого б то я чорта покликався на Грушевського, жили ми тридцять років без нього й далі будемо жити”³⁰. На республіканській нараді істориків (аналогічній за своїм призначенням та рівнем представництва до загальносоюзної наради березня 1973 р.), що відбулась 27 – 28 листопада 1974 р. в ЦК КПУ, двоє її учасників наголосили про важливість критики історичних побудов та політичної діяльності М. Грушевського. Завідувач відділу “історії дружби народів СРСР” ІІ АН УРСР Рем Симоненко, у зв’язку з потребою поглиблення “боротьби проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії України”, нагадав про те, що “давно назріла потреба у ґрунтовному науковому дослідженні, в якому були б піддані всебічній аргументованій критиці історичні концепції М. Грушевського”³¹, а заступник головного редактора Головної редакції “Української Радянської Енциклопедії” Іван Компанієць зажадав “висновків” з приводу публікації в УІЖ “нечіткої статті” Ф. Шевченка “Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?”³².

Зміна офіційних уявлень про минуле України неминуче торкалася й проблеми українського національного руху, хоча якихось партійних артикулів з цього приводу не було. Загальна логіка нової історичної політики вказувала на те, що історики повинні були забути про помірні інтонації в його зображенні і знову повернутися до викривального тону. З іншого боку, завдяки тому, що в історичній науці СРСР в 1970-х рр. відбулася певна переоцінка ролі загальноімпер-

³⁰ Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею ... – С. 467.

³¹ Матеріали республіканської наради істориків у ЦК Компартії України // УІЖ. – 1975. – № 2. – С. 57.

³² Там же. – С. 51 – 52; Шевченко Ф. П. Щоденникові нотатки ... – С. 633.

ських “буржуазних” та “дрібнобуржуазних” партій початку ХХ ст., взагалі інтенсивніше, порівняно з попереднім періодом, вивчалась політична структура самодержавства³³, стало можливим досліджувати українські політичні партії доби “імперіалізму”, хоча і в межах існуючого канону. Напевне, не випадково першим в історичній науці УРСР дану проблему спеціально досліджував в 1970-х – на початку 1980-х рр. працівник відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ в 1970 – 1983 рр. Іван Курас³⁴.

Цікавим прикладом протистояння “неправильному” тлумаченню українського національного руху і свідченням того значення, яке надавалося цьому питанню, є історія з публікацією в “дружній” Польщі статті Януша Радзейовського “Національний і революційний рух в Україні у період діяльності Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)”. Ця розвідка містилася в одному з видань Польської АН, які демонструвалися на виставці польської книги у Києві на початку 1975 р. За інформацією “відділу зарубіжної історіографії” ІІ АН УРСР, стаття містила “концепцію есерівсько-есдеківських діячів Центральної Ради та окремі помилкові положення, що побутували в радянській історіографії 20-х – початку 30-х років”³⁵. За ініціативою В. Маланчука про цю публікацію було проінформовано керівництво сектору ПНР апарату ЦК КПРС, наслідком чого стала бесіда з радником посольства Польщі в СРСР, у якій йому “в коректній формі було висловлено здивування” з приводу такої статті. В Україні, на пропозицію ІІ АН УРСР, підтриману функціонерами ЦК КПРС та ЦК КПУ, було вирішено опублікувати в УІЖ статтю, “в якій стримано, спокійно, начебто між іншим, згадати про неправильні трактування польського автора”³⁶. Таку розвідку на сторінках журналу та інших суспільно-політичних видань ми не виявили.

³³ Советская историография. ... – С. 373, 379.

³⁴ Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. ... – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 173.

³⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 936. – Арк. 30.

³⁶ Там же. – Арк. 30 – 35.

Закономірно, що усунення з політичної арени УРСР проводирів “контрольованого автономізму” призвело до потреби перегляду офіційної версії історії КПУ. Таку ревізію було започатковано поданням В. Маланчуком записки до Секретаріату ЦК Компартії України у квітні 1973 р., у якій йшлося про “необхідність рішучого посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму”. При цьому зверталася увага на “важливість розкриття ідейно-політичної спорідненості і наступності доктрин сучасних трубадурів націонал-комунізму з поглядами їх попередників, зокрема боротьбистів та різних націонал-ухильницьких елементів в КП(б)У”. Серед практичних кроків пропонувалося “науково обґрунтовано показати досвід боротьби КПРС і КП України проти націонал-комунізму в новому виданні “Нарисів історії Комуністичної партії України””³⁷. На підставі записки було прийнято постанову ЦК КПУ “Про заходи по посиленню боротьби проти ідеології націонал-комунізму”, перший пункт якої проголошував повну згоду з пропозиціями В. Маланчука, а наступні два конкретизували механізм їх реалізації³⁸.

Розпочалася робота з “уточнення спірних питань” історії КПУ, яка провадилася насамперед співробітниками ІІІ ЦК КПУ. В її результаті було напрацьовано “зміни і доповнення” до “Нарисів історії КПУ” 1971 р., які відповідали новій політичній кон’юнктурі. В згаданому Інституті було підготовлено доповідну записку під назвою “Про передбачувані зміни і доповнення до “Нарисів історії Комуністичної партії України””, на підставі якої в квітні 1974 р. було прийнято постанову ЦК КПУ з такою ж назвою. Фактично мовилося про відкидання “націонал-комуністичних” компонентів попереднього видання синтезу з історії КПУ³⁹. В 1977 р. побачила світ нова редакція “Нарисів”, яка, за словами їх відповідального редактора директора ІІІ ЦК КПУ В. Юр-

³⁷ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і мат. – К., 1994. – С. 407 – 409.

³⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16-а. – Спр. 12. – Арк. 2.

³⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1506. – Арк. 11 – 13; Там же. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 665. – Арк. 11 – 12.

чука, відрізнялась від попередніх видань про “бойовий загін” КППРС “значним підвищенням ідейно-теоретичного рівня дослідження”⁴⁰. Відзначимо, що на завершальній стадії праця ретельно редагувалась особисто В. Маланчуком⁴¹.

Певною мірою окреслене визначення тогочасних офіційних підходів до української історії, які було усталено в результаті уважної ревізії попередньої історіографії, пролунало в доповідях тогочасних керівників “історичного фронту” в Україні завідувача відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ Фелікса Рудича, директора ІІІ ЦК КПУ Василя Юрчука та директора ІІ АН УРСР Арнольда Шевелєва, виголошених на згаданій нараді істориків у ЦК КПУ, що відбулася в листопаді 1974 р. (скорочений їх виклад було опубліковано в УІЖ). Вони містили найбільш повний перелік помилок, які слід було виправляти, в котрому, що цікаво, фактично не оминули жодного більш-менш помітного явища в історичній науці УРСР зламу 60-х – 70-х рр., яке асоціювалося з “шелестівщиною”. Як свідчив учасник цього “форуму” Ф. Шевченко, виступаючи отримали вказівку не називати прізвищ авторів “ідейно хибних” праць⁴² – дійсно, всі звинувачення у виступах партійних функціонерів були “глухими”, проте їх без особливих труднощів можна “розшифрувати”.

Зокрема, Ф. Рудич вказав на те, що “автори деяких праць, підготовлених в Інститутах історії та археології АН УРСР, у Київському університеті, перебільшували роль деяких ліберальних та дрібнобуржуазних діячів, ідеалізували суспільний устрій Запорізької Січі, робили спроби представити український народ родоначальником слов’янства (чи не вперше цей випадок проти етногенетичної концепції М. Брайчевського лунав не з вуст науковців, а від ідеологічного керівника – авт.), допускали плутанину в тлумаченні суті національного питання і шляхів його розв’язання”⁴³. Згадано ним було й про те, що “при висвіт-

⁴⁰ Там же. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 665. – Арк. 11.

⁴¹ Див.: Там же. – Оп. 12. – Спр. 135; Там же. – Спр. 136.

⁴² Шевченко Ф. П. Щоденникові нотатки ... – С. 633.

⁴³ Матеріали республіканської наради істориків у ЦК Компартії України ... – С. 12.

ленні окремих важливих питань історії Компартії України мали місце істотні недоліки. У процесі підготовки четвертого видання “Нарисів” передбачається провести значну роботу по дальшому підвищенню науково-теоретичного рівня цієї праці” [13]. В. Юрчук зосередився на перерахуванні питань, які слід було “уточнити” у четвертому виданні “Нарисів історії Комуністичної партії України” [24]. У виступі А. Шевелєва, окрім висловлення незгоди з “помилковими” трактуваннями діяльності М. Костомарова та М. Драгоманова, знаходимо також критику, що, як і у випадку з М. Брайчевським, вперше була оприлюднена в, так би мовити, ідеологічному форматі. Директор ІІ АН УРСР звернув увагу на розробку в історичній науці УРСР питань етногенезу українського народу і формування української нації, вважаючи при цьому, що “розпочата кілька років тому робота у цьому напрямку не була успішно завершена, бо дослідження велося лише в аспекті культури”. “Більше того, – продовжував він, – деякі вчені гіперболізували роль етнічних аспектів національного розвитку, применшуючи вирішальне значення соціально-економічних факторів у цьому процесі” [35]. Очевидно, ця ремарка стосувалась студій з проблеми етногенезу українців К. Гуслистого, О. Апанович, І. Крип’якевича. У зв’язку з постановкою питання про розробку такої “важливої проблеми, як розвиток народного господарства українських земель в системі всеросійського ринку в епоху капіталізму” А. Шевелєв аргументував значимість її вивчення ще й тим, що “зовсім недавно мали місце спроби, всупереч очевидним фактам, перебільшити роль Західної Європи для економіки українських земель” [35]. Поза сумнівом, доповідач кидав цей докір авторам праць з історії української економіки В. Голобуцькому, О. Пономарьову, О. Компан, можливо О. Луговій.

Прикметним є те, що “позитивна програма”, запропонована “шефами” історичної науки в УРСР, камуфлювала російський чинник, адже не бачимо у текстах їхніх послань апології російського народу. Натомість багато мовилось про необхідність дотримуватися найновіших постанов і рішень

партії в ділянці ідеологічного життя, базувати історичні дослідження на “класовості”, “партійності”, “радянському патріотизмі”, “інтернаціоналізмі”, “ідеї дружби народів”. Ймовірно, що у тій політичній та ідеологічній ситуації не існувало потреби виявляти справжньої, русифікаторської сутності партійних вимог до історичної науки, оскільки їх реалізація і без того давала б необхідний результат.

Головним практичним наслідком діяльності істориків УРСР в умовах перетворень початку – середини 1970-х рр. мала стати безпрецедентна для радянської історичної науки багатотомна узагальнююча праця з “історії УРСР”. Рішення про її підготовку, нагадаємо, було прийняте ще у 1969 р. Але написані на 1973 р. рукописи більшості томів вимагали “серйозного доопрацювання” у зв’язку з тогочасною історіографічною ситуацією. Як висловився на тій же нараді істориків УРСР 1974 р. А. Шевелєв, нова праця покликана була “на основі останніх досягнень радянської історичної науки, [...] з класово-партійних позицій висвітлити розвиток України з найдавніших часів до сьогодення”, вона ж мала стати “своєрідним підсумком творчої діяльності істориків Української РСР, їх атестацією на наукову і політичну зрілість” [33]. Отож, в липні 1973 р. Президія АН УРСР прийняла постанову, яка визначала нову структуру праці (зокрема, замість запланованого раніше 10-томного видання, передбачалось 8-томне (в 10-ти книгах)). Цією ж постановою було затверджено новий графік підготовки і здачі томів до друку. Більшість розділів тексту праці написано співробітниками ІІ АН УРСР, до складу авторського колективу входили також фахівці з інших академічних установ та вузів республіки. Всього у підготовці праці брало участь понад 140 істориків, до складу головної редколегії видання було введено “союзних” академіків І. Мінца, О. Нарочницького, Б. Рибаківа. В 1977 – 1979 рр. цей “довгобуд”, у якому мали втілитись найновіші досягнення української радянської історіографії, нарешті було опубліковано⁴⁴. В 1981 – 1985 рр. вийшло частково доповнене та пере-

⁴⁴ Санцевич А. Інститут історії України Національної Академії

роблене видання цього синтезу російською мовою у 10-ти томах.

Таким чином, на середину 1970-х рр. було сформульовано засадничі підходи до висвітлення національної історії, тотожні політико-ідеологічному клімату в республіці, що встановився з приходом до влади нової владної “команди”, а в узагальненнях з “історії УРСР” та Компартії України їх було матеріалізовано. Варто підкреслити, що напрацьована на початку “доби В. Щербицького” ідеологічна лінія, у тому числі й постулати, що стосувалися української мисливщини, не зазнали серйозних коректив до настання горбачовської “перебудови”. Проте й твердити про абсолютне закріплення офіційної історичної концепції навіть в обставинах стагнації та кризи радянської суспільно-політичної системи буде не зовсім точним. Вище вже йшлося про спробу корекції ідеї “зрілого соціалізму” в період короткотермінового перебування біля керма влади Ю. Андропова. При пильному погляді можна помітити й певні коливання також і у змісті офіційної доктрини української історії.

Вони були спричинені святкуванням певних “круглих” історичних дат, які компартійна верхівка прагнула використати з метою підсилення звучання існуючих істин, або ж (якщо вони були не зручними, оскільки нагадували про маніпулювання, фальсифікацію національного минулого) мінімізувати їх вплив на суспільство, а також попередити негативну репутацію за кордоном, насамперед в середовищі української діаспори у країнах Заходу. Черговий виток апології “глибоких історичних коренів єдності російського і українського народів” заповнив пресу, пропагандистську літературу (хоча й не породив такої зливи “ювілейних” наукових публікацій, як це було в середині 1950-х рр.⁴⁵) з нагоди святкування в СРСР в 1979 р. 325-ої річниці “возз’єднання України з Росією”. У прийнятій у вересні 1978 р. постанові ЦК КПУ “Про організаційно-політичні заходи по підготовці до святкування 325-річчя возз’єднання України з Росією”,

наук України. ... – С. 139 – 140.

⁴⁵ Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби ... – С. 593.

інших публікаціях у партійних офіціозах повторювався той набір ідей, що і в “Тезах” 1954 р., проте не згадувалося козацтво та інші етноцентричні моменти, як і не говорилося прямо про велич російського народу в розумінні переважання його над іншими народами СРСР⁴⁶. Акцентування цієї не зовсім круглої дати було пов’язаним з потребою підкріпити історичними аргументами утвердження “морально-політичної єдності суспільства розвинутого соціалізму, нової історичної спільності людей – радянського народу”, про що прямо говорилося у “Зверненні” ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР з нагоди ювілею⁴⁷. Саме цей аспект кампанії кінця 1970-х рр. був, певною мірою, “новаторським”.

Аналогічній меті служило обґрунтування 1500-літнього ювілею Києва. Після проведення на початку – в середині 70-х рр. експедицією ІА АН УРСР археологічних розкопок на Старокиївській горі, роботи з вивчення їх результатів у 1978 р. спільною групою фахівців установ АН СРСР і АН УРСР було підготовлено і подано до ЦК КПУ “Наукову записку про підсумки історико-археологічних досліджень зі встановлення часу виникнення міста Києва”. У ній містився висновок про заснування Києва в останній чверті V століття⁴⁸. На її основі в липні 1978 р. до ЦК КПРС був направлений лист за підписом В. Щербинського. У цьому зверненні український партійний лідер викладав результати роботи вчених і від імені ЦК КПУ аргументував “доцільність широкого відзначення у травні 1982 року 1500-річного ювілею

⁴⁶ Див.: Про організаційно-політичні заходи по підготовці до святкування 325-річчя возз’єднання України з Росією. Постанова Центрального Комітету Комуністичної партії України// Радянська Україна. – 1978. – 17 верес. – С. 1; Навіки разом. Матеріали і документи про святкування 325-річчя возз’єднання України з Росією. – К., 1979. – С. 5 – 7.

⁴⁷ Навіки разом. ... – С. 6; див. також: Національні відносини в Україні у ХХ ст. ... – С. 424.

⁴⁸ Див.: Боровський Я. Є. Походження Києва: Історіографічний нарис. – К., 1981. – С. 123; ІА НБУВ. – Ф. 251. – Оп. 12. – Спр. 7. – Арк 5 – 6, 10 – 11.

Києва”⁴⁹. З листа видно, що цій події передбачалося надати не стільки наукового, скільки політичного звучання. На думку керманців республіки, “такий ювілей став би значною подією в суспільно-політичному і культурному житті країни, святом дружби російського, українського і білоруського народів, усіх націй та народностей СРСР”. Крім того, “ювілейні заходи дозволили б ще раз переконливо розкрити глибоке історичне коріння єдності наших народів, їх величезний внесок в культуру слов’янського світу та всієї Європи. Святкування ювілею наочно показало б нікчемність домислів буржуазних, маоїстських та інших фальсифікаторів історії, які намагаються принизити роль і рівень культури східних слов’ян, їх значення в розвитку світової цивілізації”⁵⁰. Серед заходів, які пропонувалося провести у зв’язку з підготовкою і проведенням святкування, називались також і наукові проекти – “видання трьохтомної історії м. Києва, нових наукових і науково-популярних праць й інших книг про м. Київ та Давньоруську державу”⁵¹. З огляду на ідеологічний ефект від чергового доказу непорушної єдності “народів-братів” та повноцінності їх культурної спадщини було вирішено гучно відсвяткувати “1500-річчя Києва”.

Ця насправді кон’юнктурна подія дала можливість активізувати дослідження “особливо актуальної” проблематики – наприкінці 1970-х – у середині 1980-х рр. було видано десятки праць з історії міста, раннього слов’янства, Київської Русі. Підсумковий характер мала трьохтомна (у чотирьох книгах) “История Киева” (К., 1982 – 1986). Водночас у науково-популярних публікаціях, присвячених ювілею Києва, їх автори надто буквально сприйняли визначений як 1500 років вік міста, наводячи конкретну дату його заснування – 482 рік. Цікаво, що на такі випадки змушений був відреагувати навіть відділ науки і учбових закладів ЦК КПУ. Останній надіслав у квітні 1982 р. до ЦК КПРС інформаційного листа, в якому вказано на “небажані наслідки неправильного трактування часу виникнення міста Києва,

⁴⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1679. – Арк. 7 – 8.

⁵⁰ Там же. – Арк. 8.

⁵¹ Там же.

яке нерідко пропагується в друці – 482 р.”, адже “подібна орієнтація широких мас трудящих на необґрунтовану наукою конкретну дату [...] може бути використана класовим ворогом з метою дискредитації дійсно наукового обґрунтування 1500-річного ювілею столиці Радянської України”⁵².

Через започаткування у 1982 р. – році 50-річчя сталінського голодомору в Україні – в середовищі науковців Заходу, насамперед вихідців з української діаспори, глибокого опрацювання теми голодомору в Україні у 1932 – 1933 рр., посилення інтересу громадськості країн вільного світу до цієї маловідомої на той час на Заході проблеми змушена була підняти завісу мовчання над дуже незручною сторінкою більшовицького панування над Україною й радянська ідеологічна машина. За завданням Кремля, ЦК КПУ доручив вивчити це питання секретарю ЦК КПУ з питань ідеології О. Капту та голові українського КДБ С. Мусі, після чого ними в лютому 1983 р. була підготовлена доповідна записка “Про пропагандистські та антипропагандистські заходи щодо протидії розв’язаній реакційними центрами української еміграції антирадянській кампанії у зв’язку з продовольчими труднощами на Україні, що мали місце на початку 30-х років”. Записка лягла в основу конкретних дій з “відсічі антирадянській кампанії”. Йшлося про традиційне категоричне заперечення голоду і приписування поширення інформації про нього “українським буржуазним націоналістам”. При цьому було визнано доцільним “не вступати у відкриту полеміку з противником, а зосередити зусилля на пропаганді в республіці і на зарубіжні країни досягнень народного господарства Радянської України, перетворень на селі, що стали можливими завдяки перемозі колгоспного ладу”⁵³. Отож оцінка того, якою ціною була здобута ця “перемога”, не змінювалася аж до прориву інформаційної блокади в СРСР про голод у другій половині 1980-х рр. Вперше за 55 років сталінське табу, навіть на саме слово “голод”, було порушене у доповіді В. Щербицького, присвяченій 70-

річчю утворення Радянської України, яка була проголошена ним 25 грудня 1987 р.⁵⁴.

Таким чином, у роки консервативного повороту та кризи радянського ладу в Україні в чергове національна історія стала заручником суспільно-політичного похолодання. Знову з ідеологічних мотивів було понижено статус “дореволюційної” минувшини, яка тепер розглядалася під кутом зору шкідливості ідеалізації “патріархальщини”, дискредитовано ті сюжети, які давали можливість утримувати в образі колишніх часів елементи національного (насамперед, козацтво), під приводом пошуків витоків “нової історичної спільності – радянського народу” українська історія була присилувана до ще більшого розчинення в “історії СРСР”. Безсумнівно, що образ минулого України, що закріпився в ідеологічному дискурсі після 1972 р., особливо з наголосенням континууму між “давньоруською народністю” та “радянським народом”, винайденням пізньоантичного походження Києва, у своїй інтеграційній іпостасі був рельєфнішим, ніж навіть офіційні уявлення про українську історію сталінських часів, а процес реабілітації діянь Й. Сталіна надавав схожості між цими розділеними у часі образами й полінії “післяжовтневої” історії.

6. 2. Історики України та консервативний поворот

Кардинальний перехід Москви і відданого їй офіційного Києва до форсованого розчинення українського народу в “новій історичній спільності”, який привів до майже повної реанімації сталіністських історичних конструкцій, “органічно” супроводжувався посиленням репресивних методів управління історичною наукою в УРСР. В історію суспільно-політичного життя післясталінської України 1972 – 1973 рр. увійшли як роки апогею боротьби режиму проти його опонентів, “великого погрому”, усунення усіх “незгодних”. Параноя остаточного приборкання носіїв “ідеології україн-

⁵² Там же. – Спр. 2401. – Арк. 20 – 21.

⁵³ Там же. – Оп. 32. – Спр. 2195. – Арк. 34.

⁵⁴ Шаповал Ю. Голодомор 1932/ 1933: “утрата” и “обретение” // Зеркало недели. – 2006. – 18 нояб. – С. 21.

ського буржуазного націоналізму” захопила й історичну науку, яка, як і раніше, бачилася партійним функціонерам дієвим знаряддям реалізації ідеологічних настанов. Отже, мова йшла про поновлення абсолютного контролю над “тілами і душами” істориків, що був дещо послаблений у попередній період. Цього можна було досягнути лише проведенням ретельної “чистки” української радянської історіографії від усіх нелояльних, які “засвітилися” у “ліберальні” 60-і, подвоєнням пильності цензури, “удосконаленням” структури і зміцненням керованості установами історичної науки.

Одними з перших жертв нового “покошу” в українській історіографії стала четвірка істориків-нонконформістів з ІІ АН УРСР (один з її членів М. Брайчевський на той час працював, починаючи з 1970 р., в ІА АН УРСР). Усіх чотирьох звільнили восени 1972 р. з установ, в яких вони працювали, по-езуїтськи дотримуючись при цьому формальних підстав. О. Компан, О. Апанович, Я. Дзиру викинули з ІІ АН УРСР нібито “через скорочення штатів”, зумовлене зменшенням фонду заробітної платні АН УРСР на 4 відсотки⁵⁵. М. Брайчевського звільнили, за офіційною версією, за те, що він не витримав конкурсу на посаду старшого наукового співробітника⁵⁶.

Після цього О. Компан, яка знаходилася у розквіті творчих сил, відправили на пенсію. О. Апанович змогла влаштуватись після восьми місяців вимушеного безробіття у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, де працювала до 1986 р. Повернутись до дослідження визнаної ідеологічним криміналом козацької тематики О. Апанович змогла тільки напередодні здобуття Україною незалежності⁵⁷. Я. Дзира протягом одинадцяти років перебивався випадковими заробітками, в тому числі – на фізичних роботах, з

⁵⁵ Санцевич А. Інститут історії України Національної Академії наук України. ... – С. 67.

⁵⁶ Івакін Г. Вказ. праця. – С. 20.

⁵⁷ Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович ... – С. 78.

1983 по 1990 рік вчителював в одній із київських вечірніх шкіл. Між 1972 та 1989 рр. зміг опублікувати лише кілька статей у “Шевченківському словнику” (К., 1976 – 1977)⁵⁸.

М. Брайчевський сидів без роботи, ба, фактично без шматка хліба до 1978 р., хоча усі ці роки продовжував невтомно працювати в царині своїх фахових інтересів, дивився у вічі смерті – ледь виборсався від важкої операції на гнійний апендицит⁵⁹. У цей час, як він висловлювався, йому було “заборонено писати і малювати”: встановлено жорстке вето на друк його праць, а здані до друку тексти вилучались (як стаття про походження козацтва до другого випуску збірника “Середні віки на Україні” (К., 1973)⁶⁰), або публікувались без зазначення його авторства (як стаття “Рядовий міщанський будинок у Києві XI – XIII ст.” та передмова і примітки до праці М. Берлинського “Історія міста Києва” у “Київській старовині” (К., 1972)⁶¹). На нього було заборонено посилатись, а з підготовлених вже до друку досліджень “вишкрябувались” будь-які згадки, навіть критичні, про вченого⁶². Запопадливість цензорів дійшла до того, що прізвище М. Брайчевського було зняте з титрів фільму “Захар Беркут”, в якому історик був консультантом⁶³. Академічне начальство “не забувало”, переслідувало й безробітного М. Брайчевського. Так, у постанові Президії АН УРСР про часопис “Київська старовина” (1973) вченого звинувачували у “протиставленні” у його публікаціях у цьому виданні Південної Русі відмінній від неї, менш розвинутій Північній Русі, ігноруванні здобутків радянської історіографії⁶⁴. В 1974 р. в ІІ АН УРСР було влаштоване брутальне, іні-

⁵⁸ Дмитрієнко М. Портрет історика очима його колег ... – С. 26 – 27; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. ... – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 99.

⁵⁹ Івакін Г. Вказ. праця. – С. 20.

⁶⁰ Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 377.

⁶¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 867. – Арк. 160 – 162.

⁶² Івакін Г. Вказ. праця. – С. 20; Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 417.

⁶³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1036. – Арк. 45 – 47.

⁶⁴ Там же. – Спр. 867. – Арк. 160 – 162.

ційоване КДБ і заздалегідь інсценізоване “обговорення” його статті “Приєднання чи возз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції”⁶⁵. Певне, зовсім незначне, поліпшення становища науковця наступило в 1978 р., коли М. Брайчевського було прийнято до ІА АН УРСР у зв’язку з розширенням “відділу археології Києва”, що відбувалось, в свою чергу, внаслідок підготовки до 1500-річного “ювілею” міста⁶⁶. Історик отримав також бодай мізерні можливості публікуватись⁶⁷.

1972 рік був гірким і в творчій біографії Ф. Шевченка. Тоді рішеннями ЦК КПУ вченого усунули з посади директора ІА АН УРСР, також його було виведено з редколегій кількох наукових видань. Одному з натхненників “українізації” історичної науки в УРСР та підвищення її інтелектуального рівня закидали наявність в його науковій діяльності “випадків відходу від класових, інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій”, “політичну незрілість”⁶⁸. Хоча з Ф. Шевченком обійшлись порівняно м’яко – знову прийняли в 1972 р. в ІІ АН УРСР, кілька років по тому відомого вченого, члена-кореспондента АН УРСР відверто цькували, чинили перешкоди для публікацій, викреслювали про нього згадки і т. ін.⁶⁹.

Зазнав утисків один із активістів руху за увічнення історії запорізького козацтва М. Киценко. Завзята популяризація ним степового лицарства, надзвичайний ентузіазм, який він виявляв при реалізації проекту Хортицького меморіалу, не могли не викликати відповідну реакцію офіційних кіл. У березні 1973 р. бюро Запорізького обкому КПУ прийняло постанову з приводу книги М. Киценка “Хортиця в героїці та легендах” (Дніпропетровськ, 1972), у якій

⁶⁵ Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих ... – С. 344 – 418; Рубльов О. С. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова ... – С. 32 – 33.

⁶⁶ Івакін Г. Вказ. праця. – С. 20.

⁶⁷ Див.: Національні відносини в Україні у ХХ ст. ... – С. 437 – 438.

⁶⁸ Документи// “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. ... – С. 448 – 449.

⁶⁹ Див.: Шевченко Ф. П. Щоденникові нотатки ... – С. 610 – 641.

звинуватило автора в “ідеалізації старовини, сповзанні на позиції дореволюційних буржуазних істориків, відході від класових, партійних позицій” тощо; цей же рескрипт наказував: “Через те, що брошура “Хортиця в героїці та легендах” не сприяє вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, вилучити її з книжкових магазинів та бібліотек області”⁷⁰. Підставою для розгляду питання про книгу М. Киценка стала гостро критична рецензія на неї, написана, ймовірно, за особистою вказівкою М. Сулова російським істориком О. Дружиніною і опублікована в “Вопросах истории”⁷¹. Самого автора “ідеологічно небезпечної” книжки в 1973 р. було знято з посади заступника голови Запорізького облвиконкому і переведено на завідувача відділу трудових ресурсів тієї ж установи⁷². У тому ж році керівництво республіки, яке вбачало у створенні історико-культурного заповідника на Хортиці рецидив “українського буржуазного націоналізму”, “перепрофілювало” унікальний меморіальний комплекс на ординарний філіал Запорізького краєзнавчого музею⁷³.

Принагідно зазначимо, що, починаючи з 1972 р., впродовж 70-х рр. через командно-адміністративний тиск, вимоги “не захоплюватись старовиною” і зосередити всі зусилля на радянському періоді історії України загалом помітно знизилась громадська активність у сфері краєзнавства і пам’яткоохоронної діяльності. Все більше формальною в умовах фактичного керівництва цією ділянкою партійними органами ставала робота Українського товариства охорони пам’ятників історії та культури. Виключний пріоритет надавався дослідженню, впорядкуванню, ремонту, реставрації пам’яток радянського періоду, увічненню пам’яті про

⁷⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 867. – Арк. 143 – 144.

⁷¹ Там же. – Арк. 143; Апанович О. Син козацького степу// Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах: Історико-краєзнавчий нарис. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 143; Дружиніна Е. І. Вказ. праця. – С. 203 – 205.

⁷² Кириченко С. Вказ. праця. – С. 26.

⁷³ Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Вказ. праця. – С. 63 – 65.

події та осіб, які відзначились в ході “соціалістичного будівництва” і “Великої Вітчизняної війни”⁷⁴. Результатом роботи, наприклад, з увічнення героїв війни було те, що вже до середини 1970-х рр. з майже 47 тисяч пам’ятників України, які знаходились під державною охороною, більше половини (27 тисяч) відображали події минулої війни⁷⁵.

В переліку “небажаних” осіб в 1970-і – 1980-і рр. постійно перебував Я. Дашкевич. В час ескалації репресій в перші роки “маланчукізму” діяла заборона на цитування та публікацію його праць⁷⁶ (так було знято його прізвище як відповідального редактора “Каталогу пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233 – 1799” (К., 1972)⁷⁷). В 1978 р. його було з ідеологічних мотивів звільнено з ЦДІА УРСР у Львові, де працював на посаді старшого наукового співробітника. З того часу Я. Дашкевича не приймали на роботу до жодної установи (безробітним учений залишався до 1990 р.), публікувався він майже виключно за кордонами України⁷⁸.

Маланчуківський погром прямо торкнувся цілої групи викладачів суспільних кафедр Львівського університету, у тому числі професора Я. Кіся. Після викриття органами КДБ в 1973 р. “антирадянської групи” з числа чотирнадцяти студентів франкової вищої школи, семеро з яких входили до складу наукового гуртка, керованого Я. Кісем, історик зазнав жорсткого цькування за “безвідповідальне ставлення, формалізм і серйозні зриви в ідейно-політичному вихованні студентів”⁷⁹. Характерними для тогочасної ситуації були

⁷⁴ Див. докл.: Заремба С. З. Вказ. праця. – С. 69 – 99; Підлісна Л. С. Діяльність державних та громадських організацій України по будівництву й охороні пам’ятників історії та культури в 70-і роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 11 – 16.

⁷⁵ Підлісна Л. С. Вказ. праця. – С. 11.

⁷⁶ Хмара С. Сьогодні про минуле. – Львів, 1993. – С. 89.

⁷⁷ Ярмчук В. Вказ. праця. – С. 118 – 119.

⁷⁸ Гирич І. Від Данила Галицького до Омеляна Пріцака ... – С. 9; Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. ... – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 135.

⁷⁹ Архів Львівського національного університету ім. І. Я. Франка. – Ф. Р. – 119. – Оп. “Особові справи працівників, звільнених з

закиди ревнителів “ідейної чистоти” студентських душ в університеті провідному професору історичного факультету у “невідповідності посаді, яку той займає”, яка виявлялася, зокрема, у наступному: “Протягом багатьох років [науковим гуртком на кафедрі історії УРСР] керує безпартійний викладач Я. Кісь, який спеціалізується по середніх віках і далі не зміг піти”⁸⁰; “тематика робіт [наукового гуртка] не завжди актуальна. Ряд тем звернені у минуле, використовувались праці Крип’якевича про Запорізьку Січ”⁸¹. Результатом переслідування Я. Кіся (якого, через насамперед його дуже високий моральний авторитет серед викладачів та студентів, після оголошення в серпні 1973 р. “суворої догани з занесенням до особової справи” все ж залишили в університеті) стало різке погіршення стану здоров’я вченого, обмеження в публікаціях, можливостях наукового керівника (так, Ярославу Павловичу ні разу не дозволили мати аспірантів)⁸².

Ряд істориків та представників суміжних дисциплін постраждали за те, що називалося мовою тодішніх розгромних постанов “притупленням політичної пильності”. Йшлося про включення в їхні праці (здебільшого це були бібліографічні покажчики, які, за правилами Головліту, цензурувалися менш суворо, ніж дослідницькі студії) імен “небажаних” осіб, передусім “буржуазно-націоналістичних” учених та політичних діячів. За включення в покажчик “Українське радянське карпатознавство (Бібліографія праць з етнології, фольклору та народного мистецтва)” (К., 1972) “робіт українських буржуазних націоналістів та осіб з сумнівними політичними поглядами” (в цей перелік входили В. Кубійович, С. Єфремов, В. Щербаківський, К. Грушевська, І. Брик, О. Дучимінська) суворо покарали співробітників Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології

університету за 1985 – 1987 рр.”. – Спр. 10827. – Арк. 80.

⁸⁰ Державний архів Львівської області. – Ф. П. – 92. – Оп. 1. – Спр. 994. – Арк. 98.

⁸¹ Там же. – Спр. 1007. – Арк. 72 – 73.

⁸² Ярмчук В. Вказ. праця. – С. 112.

АН УРСР, які брали участь у виданні книги. Її укладача старшого наукового співробітника Я. Прилипка звільнили з роботи в Інституті, відповідального редактора, заступника директора М. Зіничча та директора М. Сиваченка звільнили з займаних ними посад⁸³. Укладачам та редакторам покажчика “Видання Академії наук УРСР (1919 – 1967). Суспільні науки”, що був виданий ще у 1969 р., було лише вказано, без “організаційних висновків”, на помилковість включення до нього “прізвищ ідейних ворогів соціалістичного ладу та людей сумнівної політичної орієнтації (М. Грушевського, Н. Василенко-Полонської (так у тексті документу – авт.), І. Огієнка, О. Оглобліна та ін.)”⁸⁴. Відомого українського археолога І. Шовкопляса жорстко критикували за те, що укладений ним бібліографічний покажчик “Розвиток радянської археології на Україні (1917 – 1967 рр.)” (К., 1969) містив “небажані” імена В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко, П. Курінного, В. Козловської, В. Щербаківського, В. Дубровського. В 1972 р. вченого звільнили з ІА АН УРСР, в тому ж році його взяла під свій дах Центральна наукова бібліотека АН УРСР⁸⁵.

Цікаво, що в запалі вишукування “ідейних помилок”, покликів на “ворогів соціалістичного ладу” їх віднаходили й у публікаціях істориків УРСР, які з’являлися поза межами республіки. Так партійна організація Закарпатського університету та Закарпатський обком КПУ звернули увагу на видання “Карпатського збірника”, опублікованого у Москві у 1972 р. У спеціальній постанові обкому вказувалось на те, що в окремих статтях збірника “неправильно, з об’єктивістських позицій відображене минуле і сучасне Закарпаття, відсутня наукова критика антинаукових буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій, в котрих має місце ідеалізація минулого, затушовування класових протиріч, перекручення питань етнічної історії”. “Більше того, – продовжували далі

⁸³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 867. – Арк. 114 – 115; Там же. – Ф. 290. – Оп. 4. – Спр. 15. – Арк. 44.

⁸⁴ Там же. – Ф. 290. – Оп. 4. – Спр. 15. – Арк. 46.

⁸⁵ Орач Н. Головний науковий співробітник // Бібліотечний вісник. – 1994. – № 2. – С. 29.

автори постанови, – [автори книги] М. Мандебура та М. Тиводар не тільки замовчують ці питання, але й посилаються у своїх статтях на праці лютого реакціонера, поплічника Гітлера, наклепника на Радянську країну, буржуазного націоналіста В. Кубійовича”⁸⁶. Стосовно М. Тиводара, який викладав у Закарпатському університеті, партійний комітет вузу міг застосувати й фактичне покарання – йому було винесено “догану із занесенням до облікової картки”⁸⁷.

“Організаційні” висновки у 1972 – 1973 рр. торкнулися й цілком лояльних істориків, які не виявляли достатньої старанності у “боротьбі з українським буржуазним націоналізмом”. За подібний “гріх” у березні 1973 р. було усунуто від керівництва “відділом зарубіжної історіографії” ІІ АН УРСР Р. Симоненка⁸⁸. Співробітнику тієї ж установи В. Сарбею затримали присудження докторського ступеня за захищену в березні 1972 р. дисертацію на тему “Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України”, приписавши вченому “націоналістичні збочення”⁸⁹. Доктором наук історик став тільки у 1976 р.⁹⁰.

Під час хвилі “зміцнення” апарату партійних та ідеологічних структур, що прокотилася тоді в УРСР, було замінено представників верхівки наукової бюрократії республіки. У 1973 р. на місце А. Скаби в ІІ АН УРСР прийшов партійний функціонер та історик партії А. Шевелєв. В 1973 р. директором ІСН АН УРСР замість доктора філософських наук М. Олексюка було призначено також партійного діяча та історика партії і передвоєнної Польщі В. Чугайова. В тому ж році призначили нового директора ІА АН УРСР – ним став

⁸⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 867. – Арк. 153.

⁸⁷ Там же. – Арк. 154.

⁸⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. ... – С. 139.

⁸⁹ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 259; Заремба С. З. [редактор:] Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848 – 1922 рр.). Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998. – 151 с. // УІЖ. – 2002. – № 4. – С. 149.

⁹⁰ Сарбей Віталій Григорович [Некролог] // УІЖ. – 1999. – № 5. – С. 159.

І. Артеменко. Наступного року дійшла черга і до керівника ІІІ ЦК КПУ – І. Назаренка замінив В. Юрчук.

Одним із руйнівних наслідків ідеологічної “чистки” 1972 – 1973 рр. було зняття з видавничих планів підготовлених на той час до видання наукових досліджень. Серед найбільш важливих праць, публікацію яких було припинено, слід назвати монографію І. Крип’якевича “Галицько-Волинське князівство”, що готувалася до друку в ІСН АН УРСР⁹¹, альбому філіграней та пов’язаного з ним дослідження історії українських папірень під назвою “Українські філіграні XVI – XX ст.” О. Мацюка⁹², низки збірок документів, підготовлених українськими архівістами, зокрема “Щоденника Олександра Кістяківського”⁹³. У 1972 р. припинилася робота над багатотомним корпусним виданням Архіву Коша Запорізької Січі⁹⁴. Трохи пізніше, у 1977 р., через визнання “політично шкідливою” інформації, що містилася у документах, які мали входити до археографічної публікації, було згорнуто роботу над збіркою “Кирило-Мефодіївське товариство”⁹⁵. Показовим було зупинення на останній стадії в рік 100-річчя від дня народження М. Скрипника запланованого за постановою ЦК КПУ видання його вибраних творів⁹⁶.

Прикметним виявом “маланчуківських” тенденцій в суспільно-політичній ситуації в Україні, зокрема і у ставленні влади до історичної науки, було посилення цензурних утисків. При тому вдавались до “протипожежних” заходів для виявлення “ідейно” хибних праць. Зокрема, в установах АН УРСР створювались контрольні-редакційні групи, які після відповідної роботи авторів та відповідальних ре-

⁹¹ Ісаєвич Я. Зі спогадів про Івана Крип’якевича та його синів Петра Богдана й Романа ... – С. 666 – 667.

⁹² Дашкевич Я. Орест Мацюк як історик паперу України // Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 670 – 671.

⁹³ Бутич І. Л. Передмова // О. Ф. Кістяківський. Щоденник (1874 – 1879). – К., 1994. – Т. 1. – С. 22.

⁹⁴ Нариси історії архівної справи в Україні. ... – С. 503.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 12. – Спр. 355; Солдатенко В. Ф. Вказ. праця. – С. 268.

дакторів ще раз переглядали рукописи чи верстки праць. Також частину підготовлених до друку досліджень знову передавали на розгляд вчених рад установ АН УРСР та вузів⁹⁷. Було посилено відповідальність наукових редакторів, членів редакційних колегій і рецензентів за ідейно-політичний і фактичний зміст книг⁹⁸. Органами Головліту удосконалювалася “методика” контролю за випуском друкованих матеріалів⁹⁹.

У черговий раз поповнювалися списки осіб, праці яких заборонялися до вільного розповсюдження у книготорговельній мережі і до користування у загальних фондах бібліотек. На жаль, через неповну збереженість документів про діяльність органів цензури в Україні відомості про такі індекси для зазначеного часу є неповними. Як свідчать деякі сучасники, що відстежували процеси встановлення цензурних заборон, списки поповнювалися передусім щойно репресованими діячами української науки та культури і ця робота, найімовірніше, “оперативно” здійснювалася вищим керівництвом республіки та органами КДБ, а не Головліту¹⁰⁰. Одним із наказів начальника Укрліту М. Позднякова у 1973 р. в “спецфонди” потрапили всі твори таких авторів, як І. Багрянний, А. Любченко, І. Огієнко, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Р. Смаль-Стоцький, Д. Соловей, П. Феденко, В. Чапленко, К. Штеппа¹⁰¹. Праці М. Грушевського були відкритими для загального користування в бібліотечній мережі аж до кінця 1970-х рр. Вірогідно, що їх переведено до спецфондів чи у кінці 1978¹⁰², чи на початку 1979 р. на підставі усної вказівки В. Маланчука Укрліту¹⁰³.

⁹⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 4. – Спр. 15. – Арк. 45.

⁹⁸ Там же. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 867. – Арк. 158

⁹⁹ Там же. – Спр. 1036. – Арк. 14 – 16.

¹⁰⁰ Див.: Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и мысли. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993. – С. 121; Хмара С. Вказ. праця. – С. 89.

¹⁰¹ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 323 – 324.

¹⁰² Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К., 2001. – Т. 8. – С. 336.

¹⁰³ Білокінь С. І. На полицях спецфондів у різні роки ... – С. 75.

Ця акція навіть на тлі реакції 1970-х рр. виглядала дикунською (адже, як уже йшлося вище, вона стосувалася союзного академіка, якого радянською владою ні разу не було засуджено), тому, вірогідно, що розпорядження секретаря ЦК КПУ ніколи “законно”, себто заведенням до заборонних списків, оформлено не було¹⁰⁴.

Як можна припустити з відомих нам документів, однією з характерних рис цензурної політики в ділянці історичної літератури, що видавалася в УРСР в 70-і – середині 80-х рр., була “інтенсифікація” нагляду за ідейним змістом публікацій з боку представників верхівки ідеологічного апарату КПУ. Ймовірно, це було пов’язаним як і з загальним ідеологічним кліматом у республіці, що відзначався “загостренням ідеологічної боротьби” і “зростанням керівної ролі КПРС у житті радянського суспільства”, так і з тим, що саме керівництво Компартії України було найраніше і найкраще поінформованим про свіжоспечені ініціативи та “наукові новації” в ділянці історії України, які відображали офіційну позицію.

Не встигли ще відгриміти “нормалізаційні” акції 1972 – 1973 рр., а не тільки “всесильний”, але й “всюдисущий” В. Маланчук вже в квітні 1974 р. повідомляв В. Щербичко-му, що “останнім часом” “в окремих наукових публікаціях [...] почали з’являтися матеріали, які свідчать про певні спроби відновити пропаганду позакласових оцінок, поглядів, проникнутих національною обмеженістю, а також осіб, які слушно піддавались критиці за націоналістичні збочення”¹⁰⁵. Серед низки таких праць з різних галузей названо книгу В. Дмитриченка “Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст.” (К., 1974), в якій автор, на погляд республіканського “шефа з ідеології”, надто ідеалізував недавно “пониженого” М. Драгоманова. В. Дмитриченка покарали відкладенням захисту дисертації¹⁰⁶.

В 1974 р. в апараті відділу науки і учбових закладів

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1036. – Арк. 44.

¹⁰⁶ Там же. – Арк. 44 – 45.

ЦК КПУ було підготовлено “довідку”, в якій зверталася увага парткому та вченої ради Харківського університету на “необхідність більш вимогливого підходу до прийому докторських праць на захист”. У ній, за словами В. Маланчука, який відправив її на розгляд керівників Харківського обкому партії, мова йшла про “принципові політичні питання”. Малися на увазі “ряд дискусійних і навіть помилкових положень”, які містилися в авторефераті вже захищеної в тому ж році докторської дисертації викладача університету В. Тичини, і які стосувалися полемічних, як ми показали в підрозділі 3.3., аспектів ранньої історії КПУ і більш загальних питань політичної історії України періоду “боротьби проти контрреволюції” в 1918 р. Промовистими є зауваження з “довідки”. Наприклад, дисертанту докоряли за “суб’єктивізм” при кваліфікації дій керівників Криму і Донецько-Криворізького басейну в боротьбі проти армії А. Денікіна як “сепаратистських”. На погляд рецензентів з ЦК КПУ, “навіть чи можна визнати правомірним підсумковий висновок автора про те, що крах австро-німецької окупації 1918 р. був наслідком перемоги тільки трудящих України”. Також наголошено на “бездоказовості твердження, ніби “всі праці цього періоду (йдеться про історичні праці 50-х років) зазнали впливу помилкових положень, пов’язаних з культом особи””¹⁰⁷.

В ЦК КПУ уважно стежили за тим, щоби в умовах загострення на початку 80-х рр. ідеологічного протистояння з “націоналістичними писачами” в країнах Заходу з проблеми голоду 1932 – 1933 рр. історики УРСР суворо дотримувались тогочасних канонів. Тому в зауваженнях на рукопис однотомного видання “Історія Української РСР”, яке готувалось до друку в ІІ АН УРСР, висловлених завідувачем відділу зарубіжних зв’язків ЦК КПУ А. Меркуловим, зверталась увага на такі слова з тексту праці: “В останні роки першої п’ятирічки внаслідок труднощів відбудовного періоду мав місце тимчасовий спад рівня сільськогосподарського виробництва. Становище особливо ускладнилося в 1932 р. у зв’язку з необґрунтованим завищенням хлібоза-

¹⁰⁷ Там же. – Оп. 32. – Спр. 804. – Арк. 8 – 11.

готівельних планів. Більшість колгоспів України виконати цих планів не змогла. Весною 1933 р. колгоспники залишилися без продовольства, а колгоспи – без посівного матеріалу і фуражу. Щоб виправити становище, з державних фондів колгоспам видали продовольчу, насінневу і фуражну позику”. Далі автор зауважень підсумовував: “Про 1932 – 1933 рр. буржуазні і буржуазно-націоналістичні історики та пропагандисти писали і пишуть багато як про “роки жахливого голоду” на Україні. Наведені рядки з одного чи не вперше в радянській історичній літературі підтверджують таку оцінку цього періоду як щодо констатації, так і щодо причин”¹⁰⁸. Зазначимо, що ці слова з тексту рукопису фактично повторюють рядки з відповідного розділу другого тому “Історії Української РСР” 1967 р. В опублікованій у 1981 р. “Історії Української РСР” бачимо змінений варіант зазначеного фрагменту – у ньому було цілком вилючено третє і четверте речення¹⁰⁹.

Характерною особливістю протистояння “ідеологічним викривленням” в історичній науці СРСР у зазначений період був “розквіт” такого жанру, як “викривальна” література, за допомогою якої здійснювалася критика “реакційної сутності” нерадянських ідеологічних концепцій. В Україні вона, як і раніше, виявлялася насамперед у “викритті українського буржуазного націоналізму”. Приміром, за 1976 – перше півріччя 1978 р. в республіці було видано з цієї “проблеми” 10 монографій, 2 брошури, 10 наукових статей¹¹⁰. У 1985 р. директор ІІІ ЦК КПУ В. Юрчук рапортував, що за попередні п’ять років у цій установі “по суті створено новий науковий напрям, що спеціально підкорює свою роботу завданню посилення боротьби проти ідеології антикомунізму, ідеологічного забезпечення контрпропаганди”¹¹¹.

Безперечно, що такого типу література виконувала своє призначення тільки почасти. Разом із тим, лише через такі

¹⁰⁸ Там же. – Оп. 25. – Спр. 2052. – Арк. 35.

¹⁰⁹ Див.: Історія Української РСР: Короткий нарис. – К., 1981. – С. 328.

¹¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 1453. – Арк. 20.

¹¹¹ Там же. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 748. – Арк. 9.

“дослідження” більшість істориків УРСР дізнавалися про історіографічний процес, що відбувався за межами “залізної завіси”, зокрема й у зарубіжному українознавстві (адже “критика буржуазних фальсифікаторів” розвивалась, головним чином, на основі літератури, що надходила з-за кордону і одразу ж потрапляла на “спеціальне зберігання”¹¹²). Це усвідомлювали й керівники тодішнім науковим життям в республіці, вимагаючи від авторів таких праць підвищення рівня переконливості критики. Наприклад, в одному з тогочасних інформаційних повідомлень Секції суспільних наук АН УРСР до ЦК КПУ зверталася увага на те, що “система теоретичних доказів і контраргументів (у “викривальних” працях – авт.) замінюється інколи декларативним запереченням; часте цитування противника, яке до того ж не має переконливої аргументації, переростає у таких випадках у свою протилежність – ненавмисну популяризацію того, що автор насправді мав за мету спростувати”¹¹³.

Зміни в історичній науці УРСР початку 70-х – середини 80-х рр. були підкріплені й перетвореннями у царині її організації. Першою акцією такого характеру було закриття цілої низки збірників, які виходили у попередній час. Два з них, яким найбільшою мірою можна було закинути “серйозні методологічні хиби” і “теоретичні помилки”, закрили з прийняттям спеціальних рішень керівних органів АН УРСР і проведенням “дисциплінарних” заходів щодо осіб, відповідальних за їх зміст і випуск. У березні 1973 р. таким чином припинили видання щорічника “Київська старовина”, в. о. директора ІА АН УРСР В. Барану та відповідальному редактору щорічника П. Толочку оголосили “сувору догану”¹¹⁴. В квітні того ж року аналогічно закрили збірник “Середні віки на Україні”, а членам його редколегії згадуваному щойно В. Барану, М. Кучері, О. Приходнюку

¹¹² Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. ... – С. 180.

¹¹³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 1453. – Арк. 20.

¹¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 290. – Оп. 4. – Спр. 15. – Арк. 43.

та рецензентам К. Стецюк і В. Бідзілі “за втрату пильності, вимогливості і принциповості” при рецензуванні книги оголосили “догану”¹¹⁵. “Тихо”, без голосних розправ закрили такі видання, як “Історичні джерела та їх використання”, “Історіографічні дослідження в Українській РСР”, “Український історико-географічний збірник”, “Минуле і сучасне Північної Буковини”.

Було внесено суттєві корективи в редакційну політику часописів АУ та УІЖ. Важливими кроками у цьому було усунення з займаних посад головних редакторів цих видань відповідно І. Бутича (його було знято ще в 1971 р.)¹¹⁶ та Ф. Шевченка (1972)¹¹⁷. В АУ тепер вже менше публікувались статті зі спеціальних історичних дисциплін, документи та розвідки з “дореволюційного періоду” історії України, натомість більша увага зверталась на питання теорії та практики архівної справи, висвітлення питань досвіду архівного будівництва в республіці та за її межами, публікації документів радянської доби¹¹⁸. Чітка тенденція до згортання “дожовтневої” проблематики спостерігалася в УІЖ. За підрахунками О. Гуржія та Л. Капітан, протягом 1973 – 1985 рр. часопис опублікував статей з історії України дорадянської доби майже на 200 менше, ніж за попередній період свого існування; при тому ледь не удвоє скоротилась кількість студій і розвідок з “феодалної” доби¹¹⁹.

Собто “український” характер журналу ставав все більше примарним. У колах вищої партійної та наукової бюрократії республіки цілком серйозно мусувалось питання про перейменування часопису на “Історичний журнал України”¹²⁰, однак, очевидно, що не настав тоді ще час при-

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ Сохань П. С. Іван Лукич Бутич: життєвий і творчий шлях // Іван Лукич Бутич. До 80-річчя від дня народження та 50-ї річниці наукової діяльності: Біобібліографія. – К., 1999. – С. 6.

¹¹⁷ Гуржій О. І., Капітан Л. І. Вказ. праця. – С. 62.

¹¹⁸ Нариси історії архівної справи в Україні. ... – С. 523 – 524; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть ... – С. 10 – 11.

¹¹⁹ Гуржій О. І., Капітан Л. І. Вказ. праця. – С. 67.

¹²⁰ Заремба С. З. Українське товариство охорони пам’яток історії

ймати з його обкладинки такий декоративний антураж. У зв’язку з цим промовистим виглядає факт, наскільки сполошилось ідеологічне керівництво республіки, коли на початку 1973 р. стався кумедний (але не для причетних до нього) казус: з вини окремих працівників ІІ АН УРСР було випущено на замовлення редакції УІЖ поштовий конверт, на якому видрукували: “Український” історичний журнал”. Цей недогляд вважався настільки вартим уваги, що був виявлений співробітниками КДБ, а про заходи з його виправлення і недопущення такого падіння “політичної пильності” в майбутньому було докладено самому В. Щербицькому (зокрема, винних у помилці “обговорили” на засіданні дирекції та партбюро Інституту)¹²¹.

Згодом, у 1975 р., ІІ АН УРСР було започатковано видання щорічника з проблем історії України, який називався “Історичні дослідження” і мав характерний підзаголовок – “Вітчизняна історія” (виходив до 1990 р.). Тоді ж почав виходити щорічник “Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн” (видавався до 1989 р.). Як читаємо у спеціальній розвідці, присвяченій збірнику з “вітчизняної історії”, “провідні ідеї, які його пронизують, – це проблеми пролетарського інтернаціоналізму, дружби радянських народів, що гартувалась у віковій боротьбі проти соціального та національного гніту, досягла свого високого рівня у період Великої Жовтневої соціалістичної революції, випробовувалась на міцність у період Великої Вітчизняної війни й розквітла у мирній творчій праці, спрямованій на будівництво соціалізму і комунізму в нашій країні”¹²². За виключенням останніх випусків “Історичних досліджень”, питання дорадянського періоду історії України складали приблизно 15 – 20 % його публікацій¹²³.

та культури ... – С. 98.

¹²¹ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 319 – 320.

¹²² Боровой С. Я., Гонтар О. В., Першина З. В. Історичні дослідження: Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник (1975 – 1982) // УІЖ. – 1983. – № 10. – С. 38.

¹²³ Там же. – С. 42.

Ситуація з пріоритетами в історичній науці, властива для періоду початку 1970-х – середини 1980-х рр., відбилась і на структурі наукових історичних установ. В 1973 р. постановою Президії АН УРСР затверджено нову організацію ІІ АН УРСР, підкорену підготовці багатотомної “Історії Української РСР”. Відтоді вищою ланкою в структурі цієї установи, як і в Інституті історії АН СРСР, були сектори, які, за оцінкою А. Санцевича, “виявилися громіздкими і переважно штучними утвореннями, що нерідко займалися неоднорідною проблематикою”¹²⁴; їх було ліквідовано у 1978 р. (за винятком “сектору історії природознавства і техніки”)¹²⁵. Ще в 1972 р. в ІІ АН УРСР утворено підрозділ з характерною назвою “відділ історії дружби народів СРСР”¹²⁶. Відповідно до нової структури ІІ АН УРСР, “відділ історіографії та джерелознавства” Інституту перетворено на “відділ джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін”¹²⁷. Мотивацію перепрофілювання цієї структурної одиниці В. Маланчук визначив приблизно так: “При наявності кваліфікованих співробітників такий відділ не потрібний. Вони (співробітники) мають розбиратися в історіографії”¹²⁸. В 1978 р. ІІ АН УРСР виступив донором при створенні Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Останній увібрав у себе “сектор нової і новітньої історії зарубіжних країн” ІІ АН УРСР, а також його Чернівецький і Ужгородський відділи¹²⁹.

В ІСН АН УРСР в 1973 р. було створено “відділ історії країн соціалізму”, у 1979 р. – “відділ історії дружби народів” та “відділ соціалістичного будівництва”¹³⁰. Починаючи з кінця 70-х рр., поступово звужено профіль “відділу істо-

¹²⁴ Санцевич А. Інститут історії України Національної Академії наук України ... – С. 83.

¹²⁵ Там же. – С. 84.

¹²⁶ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 21.

¹²⁷ Там же. – С. 146.

¹²⁸ Шевченко Ф. П. Щоденникові нотатки ... – С. 612.

¹²⁹ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 21 – 22.

¹³⁰ Розвиток науки в західних областях України за роки Радянської влади. ... – С. 222.

рії України”. У 1979 р. з його складу виведено групу співробітників, з яких сформовано “відділ історії соціалістичного будівництва”. У 1983 р. “відділ історії України” було поділено на два: “відділ історико-культурних пам’яток” та “відділ суспільно-політичних рухів”. Фактично перший з них об’єднав дослідників середньовічної та ранньомодерної історії, другий – нової історії України. Як відзначає давній співробітник Інституту Ф. Стеблій, “необхідність такого поділу справді незрозуміла, але для тодішніх керівників реорганізація стала приводом для усунення згадки про історію України з переліку підрозділів установи”¹³¹.

“Неактуальність” вивчення студентами історії України зумовила “замороження” кафедри “історії УРСР” в Одеському університеті, мова фактично йшла про ліквідацію цього підрозділу історичного факультету у вузі. Було звільнено з роботи завідувача кафедри, відомого (у тому числі і для “компетентних” органів¹³²) своїми неортодоксальними поглядами дослідника питань національного руху в Україні на початку ХХ ст. П. Воробєя¹³³. Певним виходом, знайденим у ситуації небезпеки знищення кафедри, стала організація (зусиллями насамперед декана факультету З. Першиної) в 1980 р. кафедри “історії УРСР, історіографії і джерелознавства”¹³⁴.

Традиційно історична наука в УРСР залишалась ізольованою від світового історіографічного процесу. Українська радянська історіографія була представлена на МКІН лише представниками офіційного наукового істеблшменту: на конгресі у Сан-Франциско (1975) директором ІІ АН УРСР

¹³¹ Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів, 2001. – С. 65.

¹³² Див.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 233.

¹³³ Слово про Вчителя: С. З. Заремба // Записки історичного факультету [Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова]. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 21.

¹³⁴ Хмарський В. М. Заїра Валентинівна Першина – науковець і педагог // Записки історичного факультету [Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова]. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 10.

Арнольдом Шевелевим та провідним в УРСР фахівцем із всесвітньої історії, одним із чільних діячів УРСР у складі ООН Арнольдом Шлепаковим¹³⁵, на наступних конгресах у Бухаресті (1980), Штутгарті (1985) – також лише керівником головної офіційної установи в історичній науці – Юрієм Кондуфором¹³⁶. Чи не найважливішою подією в наукових контактах істориків УРСР із зарубіжними колегами періоду 70-х – середини 80-х рр. стало проведення Міжнародного з'їзду славистів у Києві у 1983 р.¹³⁷.

Як свідчать загальні¹³⁸ та спеціальні¹³⁹ студії з української історії, на зламі 70-х – 80-х рр. відбулося послаблення контролю партноменклатури за процесами в культурному та науковому житті республіки. “Флірт” (М. Шкандрій) партії з науковими і мистецькими колами пояснювався бажанням виправити вкрай негативний імідж республіканської адміністрації після погрому 70-х рр., поновити, не порушуючи основ партійної політики, контрольований діалог з митцями та вченими України. Офіційну санкцію на коригування курсу надавала постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 р. “Про подальше покращення ідеологічної, політико-виховної роботи”, в якій критикувалися такі недоліки “виховної роботи”, як “словесна тріскотня”, “формалізм”, “схильність до різного роду пропагандистських штампів”, “заміна переконливості аргументів та довірливості тону в розмові з аудиторією напученнями і голосною фразою” тощо. Партійний документ ставив перед ідеологічними працівниками завдання “рішуче викорінювати все це із практики”¹⁴⁰. Символічним виявом

¹³⁵ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 341, 396 – 399.

¹³⁶ Кондуфор Юрій Юрійович [некролог] ... – С. 157.

¹³⁷ Санцевич А. Інститут історії України Національної Академії наук України ... – С. 88.

¹³⁸ Грицак Я. Нарис історії України ... – С. 291 – 292; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 – 1991). – Львів, 2003. – С. 278.

¹³⁹ Шкандрій М. Вказ. праця. – С. 80 – 81.

¹⁴⁰ КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК (1898 – 1986). – М., 1987. – Т. 13. – С. 336 – 337.

тенденції до покращення суспільно-політичного клімату в Україні стало виведення зі складу ЦК КПУ (у “зв’язку з переходом на іншу роботу”) у день виходу постанови ЦК КПРС В. Маланчука. Як то кажуть: раб зробив свою справу – раб може піти! (колишній грізний партійний діяч останні роки свого життя (1979 – 1983) завідував кафедрою “марксизму-ленінізму” в Київському політехнічному інституті).

В ділянці історичної науки зміни виражалися лише у поліпшенні ставлення “нагорі” до дослідження ще недавно не заохочуваних проблем “дореволюційної” історії України, проте у рамках усталених канонів. Така метаморфоза проглядалась вже у рішенні Президії АН УРСР щодо ІІ АН УРСР, прийнятому ще в 1978 р., що звертала увагу на недостатнє вивчення в Інституті питань історії “феодальної” формації в Україні¹⁴¹. Те, що такий вияв інтересу до раніше дискредитованої “патріархальщини” був не випадковим та не епізодичним, доводить збереження і надалі “стурбованості” з боку “шефів” над історичною наукою в УРСР слабкою розробкою в республіці проблем її давнішого минулого. У статті працівника апарату ЦК КПУ В. Мельниченка, опублікованій в УІЖ, акцентовано на тому, що “в цілому розробка проблем історії феодальної формації на Україні значно відстає від загальносоюзного рівня”¹⁴². У тій частині звіту ІІІ ЦК КПУ про наукову роботу установи за 1983 р., що стосується стану речей в УІЖ, після переліку здобутків читаємо: “Разом з тим, у роботі журналу були певні труднощі. Зокрема, звузилась проблематика матеріалів (в основному переважають рукописи, автори котрих досліджують сучасний період), відсутні матеріали проблемного, постановочного характеру”¹⁴³.

Проте не слід переоцінювати названий зсув. Реально безумовний пріоритет надавався, як і раніше, вивченню ідеологічно “актуальних” проблем. Серед 8 тем, які розроблялись ІІ АН УРСР в кінці 70-х – на початку 80-х рр.,

¹⁴¹ Грицак Я. Нарис історії України ... – С. 291.

¹⁴² Мельниченко В. Ю. Деякі питання стану та розвитку історичної науки в Українській РСР у світлі рішень ХХVI з'їзду КПРС// УІЖ. – 1981. – № 5. – С. 15.

¹⁴³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2549. – Арк. 45 – 46.

тільки одна стосувалась історії України “феодалної” доби: “Соціально-економічний розвиток, класова і визвольна боротьба на Україні періоду феодалізму”¹⁴⁴. У 1985 р. співробітники Інституту почали дослідження 7 нових тем, з них жодна не стосувалася українського минулого періоду до 1917 р., 2 – були присвячені “критиці сучасної буржуазної історіографії” історії України¹⁴⁵.

Слід наголосити, що ідеологічне “потепління” кінця 70-х – початку 80-х рр. не відбилося на історичних конструкціях, якими диспував у своїй політиці правлячий режим. Загальна лінія на нівелювання, в тому числі за допомогою історичних побудов, української самобутності не тільки залишилась незмінною, а й набула певного розвитку¹⁴⁶, зокрема, як було показано вище, у проголошенні 1500-річного ювілею Києва та впертому запереченні голодомору 1932 – 1933 рр.

Було помітним пом’якшення режиму публікацій для студій та джерел, що стосувалися “дореволюційної” епохи. В 1981 р. в друці у львівському журналі “Жовтень” з’явився перекладений Яремою Кравцем “Опис України” Гійома Левассера де Боплана (з деякими вилученнями) зі вступною статтею Я. Ісаєвича (№ 4). Долаючи перепони, по суті, ідеологічного порядку, опір з боку функціонерів ЦК КПУ¹⁴⁷, відомому досліднику давнього українського письменства, на той час – співробітнику ІА АН УРСР, Леоніду Махновцю вдалось частково реалізувати свій проект публікації Іпатіївського літопису українською мовою. Вже до середини 80-х рр. український читач міг ознайомитись з Галицько-Волинським літописом (“Жовтень”, 1982, № 7), Київським літописом (“Київ”, 1984, № 6 – 8), творами Володимира Мономаха (“Пам’ятники України”, 1986, № 3). (Повністю Іпатіївський літопис побачив світ з передмовою та науково-допоміжним апаратом, укладеним Л. Махновцем, у видавництві “Дніпро” у 1989 р.). В 1981 р. було пере-

¹⁴⁴ ІА НБУВ. – Ф. 251. – Оп. 13. – Спр. 3. – Арк. 4 – 5.

¹⁴⁵ Там же. – Спр. 8. – Арк. 10 – 11.

¹⁴⁶ Грицак Я. Нарис історії України ... – С. 292.

¹⁴⁷ Див.: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2545. – Арк. 38 – 41.

видано, зі змінами і доповненнями, монографію Зої Хижняк “Києво-Могилянська академія”, яка вперше побачила світ в 1970 р. В 1984 р., скориставшись не лише цензурними послабленнями, а й підтримкою російського історика Б. Рибаківа¹⁴⁸, ІСН АН УРСР у київському видавництві “Наукова думка” було видано монографію І. Крип’якевича “Галицько-Волинське князівство”.

Симптоматичним виглядає й поживлення з початку 80-х рр. краєзнавчого і пам’яткоохоронного руху, науково-краєзнавчої роботи, промотором якої в Україні у 60-і – 80-і рр. був історик, краєзнавець, громадський і партійно-державний діяч (заступник голови Ради Міністрів УРСР у 1961 – 1978 рр., голова Українського товариства охорони пам’ятників історії та культури у 1967 – 1988 рр.) Петро Тронько. Це, зокрема, виявилось в започаткуванні в 1980 р. Всеукраїнських конференцій з історичного краєзнавства, активізації роботи з виявлення, вивчення, пропаганди, паспортизації та взяття на державний облік пам’яток історії та культури, проведенні підготовчих заходів зі створення “Зводу пам’яток історії і культури народів СРСР по Українській РСР”¹⁴⁹.

Як змінилось соціальне обличчя професійних істориків в УРСР в умовах українських політичних і соціальних реалій 70-х – середини 80-х рр.? Не маємо твердих зведених даних про кількість всіх учених цього фаху в Україні на середину 80-х рр. Проте існують відомості, які дають підставу вважати, що істориків партії тоді викладало у вузах і працювало в ІІІ ЦК КПУ понад 1500 осіб¹⁵⁰ (тобто їхня чисельність порівняно з початком 70-х рр. зросла приблизно на 25 %). Відтак, можна припустити, що чисельність фахівців вищої кваліфікації з “цивільної” історії зросла приблизно на та-

¹⁴⁸ Ісаєвич Я. Зі спогадів про Івана Крип’якевича та його синів Петра Богдана й Романа ... – С. 667.

¹⁴⁹ Див. докл.: Заремба С. З. Українське товариство охорони пам’яток історії та культури ... – С. 100 – 139; Савчук О. В. Вказ. праця. – С. 14 – 18.

¹⁵⁰ Коломийченко І. І. Воспитание историей. – К., 1985. – С. 55; ЦДАГОУ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 748а. – Арк. 1.

кий же відсоток (і аж ніяк не більший в умовах “засилля істориків партії” (Г. Алексеева), властивого для радянської історіографії 1970-х – 1980-х рр.¹⁵¹) і становила близько 2800 – 2900 осіб. Отже, бачимо явне сповільнення зростання кадрів історичної науки у зазначений час, що відповідало загальносоюзній керівній установці на стабільність кадрів, тенденції до різкого зниження темпів зростання наукових працівників починаючи з середини 70-х рр.¹⁵² Не варто говорити, що така тенденція в історичній науці жодним чином не була пов’язана з її переходом на шлях інтенсифікації, адже остання полягає не у зменшенні притоку кадрів, а у збільшенні їх наукової результативності. Навпаки, “заморожування” кадрового складу наукових колективів мало своїм наслідком їх старіння, тематичний застій, консерватизм як у змістовній, так і в організаційній стороні діяльності.

Як показав автор праці про організацію радянської науки Г. Лахтін, відмітною рисою демографічної ситуації в науковій сфері 70-х – 80-х рр. було неухильне підвищення середнього віку вчених, особливо помітне серед кандидатів і докторів наук, керівного складу наукових установ. У цілому наслідки такого старіння кадрів є негативними, адже з роками приходять не лише знання та досвід, але й консерватизм, схильність до заперечення нових ідей, монополізм і т. п. Роки приносять їй високий посадовий статус, що надає право на прийняття рішень, в тому числі і у виборі тематики, про оцінку нових ідей та течій, про організацію роботи за новими напрямками і т. ін.¹⁵³ В радянській науці, як і загалом в країні, утверджувалася геронтократія.

Ще одним процесом, властивим для становища науки в СРСР у зазначений час, і який, слід гадати, мусів впливати і на соціальне самопочуття вчених України, стало поступове падіння відносного рівня оплати наукової праці. За цим

¹⁵¹ Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. ... – С. 59.

¹⁵² Лахтин Г. А. Вказ. праця. – С. 88; Балакин В. С. Вказ. праця. – С. 37; Кречмар Д. Политика и культура при Брежнев, Андропове и Черненко. 1970 – 1985 гг. – М., 1997. – С. 25.

¹⁵³ Лахтин Г. А. Вказ. праця. – С. 89 – 90.

показником радянські науковці уже з середини 70-х рр. поступались працівникам сфери будівництва, транспорту, промисловості. На притоці свіжих сил у науку особливо негативно позначалась низька зарплата працівників, що перебували на нижчих посадах, що займались, як правило, молоддю¹⁵⁴. В результаті наука втрачала притягальність, елітарність, певною мірою властиву їй раніше.

Окрім, так би мовити, “загальносоюзних”, варто звернути увагу також і на тенденції, які відбувалися в царині духовного життя власне українських радянських істориків. В аспекті ставлення до політики влади є підстави твердити про поглиблення в середовищі істориків УРСР у 70-і – середині 80-х рр. конформізму, адже не бачимо в той період хоч найменших проявів незалежної історичної думки. Утвердження конформістських установок у творчості загалу істориків СРСР із закінченням хрущовської “відлиги” фіксують і спеціальні студії про соціокультурний розвиток радянської історичної науки¹⁵⁵. Стосовно істориків України можна припустити, що представники покоління, яке активно працювало у “новаторські” 60-і, змушене було замовкнути через загрозу проскрипцій, які стали набагато жорстокішими, і зневіру у можливості хоч якось виявити свою творчу індивідуальність в умовах тотального ідеологічного пресингу та офіційного антиукраїнського наступу. Відоме, наприклад, висловлювання О. Лугової, зафіксоване співробітниками КДБ, яка, після переслідувань, яких зазнала сама, і вигнання з ІІ АН УРСР в 1972 р. її колег, говорила: “Тепер треба мовчати, так як потрібно утримувати сина, і не варто “лізти на різак” ”¹⁵⁶. Знаємо про те, що цілий ряд провідних істориків в тогочасній Україні, які займали досить високі науково-адміністративні посади, були добре поінформовані (як правило, з досвіду власних родин) про го-

¹⁵⁴ Там же. – С. 190.

¹⁵⁵ Сидорова Л. А. Поколение как смена субкультур историков // Мир историка. XX век: Монография. – М., 2002. – С. 52; Її ж. Советские историки послевоенного поколения. ... – С. 217.

¹⁵⁶ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977) ... – С. 337.

лод 1932 – 1933 рр., проте висловлювались з цієї проблеми лише у вузькому колі людей, яким довіряли¹⁵⁷.

Для молодшого покоління, яке увійшло в історичну науку в 70-і рр., важливим було те, що в його соціальній пам'яті вже не були так чітко зафіксовані пароксизми тоталітаризму сталінського гатунку, важкий досвід війни. З іншого боку – воно отримало за шкільною і вузівською партою рафіновано радянське виховання, жило у відносно благополучні у матеріальному сенсі 60-і – 80-і рр. Як висловився, аналізуючи свою духовну еволюцію, С. Кульчицький, “нас не потрібно вже було репресувати, тому що ми поважали або навіть любили радянську владу; ми жили у королівстві кривих дзеркал, але не розуміли цього”¹⁵⁸.

Сприятливе тло для дедалі більшого поширення пристосовницьких настроїв серед інтелігенції республіки складало розповсюдження в тогочасному суспільстві таких явищ, пов'язаних з наростаючою кризою радянської суспільно-політичної системи, як соціальна апатія, втрата мислячими громадянами відчуття оптимізму, байдужість до офіційної ідеології, яка все відвертіше відрізнялася від реальної дійсності, прив'язаність до “цінностей середнього класу”, які ганьбилися державною пропагандою як “буржуазне споживацтво”. Саме в брежневський період в СРСР почав переважати тип людини, означуваний як *homo soveticus*, для соціальної поведінки якої властивий принцип: “думати одне, говорити друге, а робити третє”¹⁵⁹. Як показують дослідження соціальної історії радянської науки, “лицедійство” стало іманентною рисою й більшості вчених СРСР¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Див.: Кульчицький С. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор. – К., 2007. – С. 35; Кармазіна М. Вказ. праця. – С. 116; Україна була його любов'ю ... : Спогади про Іллю Шульгу. – Вінниця, 2003. – С. 96.

¹⁵⁸ Кульчицький С. Вказ. праця. – С. 19.

¹⁵⁹ Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 1-я). – М., 2003. – С. 544 – 545; Картер Пол М. Вказ. праця. – С. 155.

¹⁶⁰ Балакин В. С. Вказ. праця. – С. 43; Булыгина Т. А. Вказ. праця.

При тому всеохоплюючий конформізм парадоксально співіснував з наростаючим невдоволенням, рівень якого в Україні був вищим, ніж по Союзу в цілому¹⁶¹.

Сучасники фіксують у зазначений період наростання негативних процесів і в тому, що стосується суто морально-етичного виміру радянської історіографії, у тому числі й її “української” складової¹⁶². Йдеться про зниження рівня етичного “порогу” в науковій праці, що виявлялося у помітному скороченні демократичних норм у відносинах у наукових колективах, процвітанні бруталності з боку управлінців та підлабузництва з боку підлеглих; не рідкими були такі явища, як привласнення чужої праці шляхом підготовки текстів для керівників вищого рангу, порушення авторських прав, підбір кадрів за ознакою особистої відданості чи на основі родинних зв'язків, набула поширення корупція у формі “блату”. Здається, що така ситуація була наслідком як загальної моральної кризи “радянського суспільства”¹⁶³, так і того, що після смерті у 60-і – на початку 70-х рр. істориків, які були свого роду моральними авторитетами в історичній науці УРСР (І. Крип'якевича, А. Ковалівського, І. Гуржія, К. Гуслистого, Д. Похилевича) та після насильницького вилучення з історіографічного процесу жертв чистки 1972 – 1973 рр. в українській радянській історіографії майже не залишилось людей, які сприймалися як взірці чесного і самовідданого служіння науці.

Яскравою ілюстрацією до зазначеного була історія “наукової діяльності” співробітника ІІ АН УРСР В. Крюкова,

– С. 7, 15.

¹⁶¹ Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С. 459 – 460.

¹⁶² Алексеева Г. Д. Историческая наука России в поисках новых концепций // Россия в XX веке: Историки мира спорят. – М., 1994. – С. 640; Її ж. Историческая наука в России. Идеология. Политика. ... – С. 130, 235 – 236; Балакин В. С. Вказ. праця. – С. 195; Мицик Ю. Світовий рівень – українській історичній науці // Пам'ять століть. – 1996. – № 1. – С. 4.

¹⁶³ Див. докл.: Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 1-я). ... – С. 839 – 879.

який, працюючи у цій установі, “успішно поєднував участь у “розвитку” української культури з ... обкраданням інститутської бібліотеки”¹⁶⁴ (як гірко іронізував над тією ситуацією відомий український дисидент, автор “відкритого листа до російських і українських істориків” з приводу “знищення і русифікації української історичної науки” в СРСР Юрій Бадзьо¹⁶⁵). Через елементарну байдужість до стану речей у науковій бібліотеці, неувагу до моральних якостей співробітників з боку тодішнього керівництва Інституту комерсанту від науки вдалося збути на “чорному” ринку мало не всю українську бібліотеку цієї установи (включаючи й “спецфондівську”) (всього було викрадено 445 (!) книг¹⁶⁶). “Просвітницька” діяльність В. Крюкова була припинена рішенням суду, який засудив його на 10 років ув’язнення. Однак, за словами Ю. Бадзя, правоохоронні органи “не виявили і не засудили [...] тих загальнополітичних та локальних суспільних умов, які створили можливість такого злочину; вони не засудили неймовірного, дивовижного в устах директора Інституту історії Арнольда Шевелєва твердження про те, що викрадена література – то ... “націоналістичний мотлох”, “макулатура””¹⁶⁷. При тому згаданого А. Шевелєва покарали досить м’яко – звільнили у 1978 р. “у зв’язку із закінченням строку повноважень та згідно з поданою заявою”¹⁶⁸. Водночас як підстава для усунення з посади фігурувало й те, що (як сказано в його “Характеристиці”, підписаній новим директором ІІ АН УРСР Ю. Кондуфором) “в останній час тов. Шевелєв А. Г. послабив увагу до питань

¹⁶⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. ... – Т. 8. – С. 336.

¹⁶⁵ Див.: Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історичної науки в советській Україні. Відкритий лист до російських та українських істориків // Український історик. – 1981. – № 1 – 4. – С. 83 – 97; 1982. – № 1 – 2. – С. 54 – 64.

¹⁶⁶ ІА НБУВ. – Ф. 251. – Оп. 12. – Спр. 7. – Арк. 46.

¹⁶⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки. ... – Т. 8. – С. 336.

¹⁶⁸ Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. ... – С. 341 – 342.

підбору кадрів, роботи бібліотеки Інституту, що стало однією з причин крадіжки книг із її фонду”¹⁶⁹.

За означених умов неминуче утверджувалося уявлення про не престижність досліджень з українознавчої тематики, знижувався загальний рівень підготовки фахівців, зменшувалось коло дослідників, орієнтованих на високі наукові стандарти і зростало число істориків, приручених владою, та з низькими кваліфікаціями. Голоси стурбованості такими негативними тенденціями пробивалися навіть на офіційному рівні з вуст істориків, які за своїми науковими інтересами чи займаними посадами були зацікавленими в їх амортизації. Так, на згаданій вище організованій ЦК КПУ нараді істориків УРСР 1974 р. головний редактор УІЖ Павло Калениченко звертав увагу на “значне зменшення кількості висококваліфікованих спеціалістів з історії України періоду феодалізму, підготовка яких – це дуже тривала і трудомістка справа”¹⁷⁰. Авторитетна дослідниця соціально-економічної історії України XVII – XVIII ст., завідувач кафедри “історії середніх віків” Київського університету Валентина Маркіна основну частину свого виступу на нараді присвятила кризовому стану антикознавства та медієвістики в УРСР. Зокрема, вона висловила своє спостереження, що “на Україні [...] медієвіст і особливо античник стали, по суті, рідкістю. [...] Таких фахівців не вистачає не тільки для історичних факультетів вузів, а й для Інституту історії АН УРСР”. виправити таке становище могло, на її думку, збільшення кількості місць на відповідних кафедрах вузів республіки, направлень для підготовки спеціалістів у аспірантуру провідних наукових закладів Москви і Ленінграда. Окремо наголошено на тому, що “слід звернути більшу увагу на підготовку спеціалістів з допоміжних історичних дисциплін”¹⁷¹. Однак такі рекомендації залишились проігнорованими,

¹⁶⁹ Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3-ос. – Спр. 1276. – Арк. 8 (зв.).

¹⁷⁰ Матеріали республіканської наради істориків у ЦК Компартії України ... – С. 56.

¹⁷¹ Там же. – С. 58.

оскільки суперечили курсу на подальшу ідеологізацію та провінціалізацію української радянської історіографії.

Отож дослідники, що професійно займалися історією України в УРСР у 70-х – середині 80-х рр., формували лояльне та конформістське середовище, куди не вписувалися лише поодинокі постаті. При тому підкреслимо, що збереження в умовах того часу окремими вченими, яких допускали до друку, засад свого ремесла, наукової чесності було пов'язаним тільки з їхніми особистими якостями і можливим лише за умови узгодження їхніх наукових ідей та зацікавлень із загальними ідеологічними постулатами та картиною минулого, яка розглядалась як офіційна. Чи не найбільш помітними істориками-україністами, які в несприятливий для такого роду занять період продовжували активно публікуватись і утримувати високий рівень студій з відповідної проблематики, були Ярослав Ісаєвич (нар. у 1936 р.) та Микола Ковальський (1929 – 2006).

Світоглядобох істориків формувався під вагомих впливом родинних традицій. Обоє народились на сучасній Рівненщині, історичній Волинській землі – Я. Ісаєвич у с. Верба (нині – Дубнівський район Рівненської області), М. Ковальський – у с. Верхів (зараз – Острозький район Рівненської області). Батько Я. Ісаєвича був вчителем, а у минулому – діячем Центральної Ради, брат матері – теж учительки – був січовим стрільцем, сестра – черницею¹⁷². Дід М. Ковальського був православним священиком, батько та мати – представляли волинські священицькі й вчительські династії. Широко знаними особистостями української політичної історії були його дядьки – Микола Ковальський (член таких політичних партій та організацій, як РУП, ТУП, УСДРП, член Генерального секретаріату Центральної Ради, а потім, на еміграції, Українського Центрального Комітету у Варшаві),

¹⁷² Див. докл.: Шаповал Ю. Дмитро Ісаєвич: повернення в історію // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5. ПРОСФΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – С. 671 – 688; Ільницький М. Ярослав Ісаєвич: історик на тлі доби // Ярослав Ісаєвич. Бібліографічний покажчик. – Львів, 1999. – С. 3 – 4.

і Лев Биковський, чоловік тітки по матері (відомий український бібліограф, один із засновників Української Вільної Академії Наук у США)¹⁷³.

Становлення М. Ковальського як історика почалося від зачарування пам'ятками сивочолого Острога та ентузіазмом місцевих вчителів-істориків і музейних працівників¹⁷⁴. Обоє навчалися у Львівському університеті (М. Ковальський – у 1947 – 1952, Я. Ісаєвич – у 1952 – 1957 рр.), де особливий вплив на майбутніх вчених мала лектура провідних науковців і викладачів історичного факультету, зокрема Д. Похилевича і Я. Кіся¹⁷⁵. Для вироблення історичних поглядів та зацікавлень Я. Ісаєвича мало неабияке значення спілкування з І. Крип'якевичем, який був керівником його кандидатської дисертації¹⁷⁶.

Майже вся наукова біографія Я. Ісаєвича пов'язана з ІСН АН УРСР, в якому працює з 1958 р., а більшість його

¹⁷³ Див. докл.: Мицик Ю. Документ до історії родоводу М. П. Ковальського // Осягнення історії. Зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 10 – 12; Його ж. На пошану ювіляру (до 75-ліття від дня народження Миколи Павловича Ковальського) // Наукові записки [Національного ун-ту “Киево-Могилянська академія”]. Історичні науки. – К., 2004. – Т. 27. – С. 5; Удод О. А. Історик: духовність, праця, самовідданість // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Ковальського. – С. 29 – 30.

¹⁷⁴ Н. П. Ковальський: о времени и о себе (идея, вопросы, подготовка материалов к публикации Е. А. Чернова) // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Ковальського. – С. 21.

¹⁷⁵ Див.: Ісаєвич Я. Дмитро Леонідович Похилевич – дослідник і педагог, людина на тлі доби // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С. 57 – 63; Яремчук В. Студентські роки М. П. Ковальського // Осягнення історії. Зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 21.

¹⁷⁶ Ільницький М. Вказ. праця. – С. 4; Ковальський М. Ісаєвич Ярослав // Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острого, 1997. – С. 56.

найважливіших текстів опубліковано у 70-і – 80-і рр. Розквіт творчих обдарувань М. Ковальського припадає на період педагогічної та наукової діяльності на історичному факультеті Дніпропетровського університету (1972 – 1994). Своім фахом обидва історики обрали ранньомодерну історію України.

Я. Ісаєвич у понад як 400 працях, опублікованих до середини 80-х рр., висвітлив насамперед культурологічні аспекти національної історії тієї доби – питання книгодрукування, освітнього процесу, суспільної і наукової думки. Був автором 18 книг і брошур, зокрема й таких, як “Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст.” (К., 1966), “Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст.” (К., 1972), “Преємники первопечатника” (М., 1981), “Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні” (Львів, 1975; 2-е вид.: Львів, 1983).

У центрі наукових інтересів М. Ковальського знаходились питання джерелознавства та археографії історії України XVI – середини XVII ст. Тривалі і клопіткі пошуки, систематизація, глибокий аналіз історичних джерел українського та іноземного походження були втілені у понад 100 наукових працях, 11 з яких вийшли окремими невеличкими монографіями (2 – у співавторстві з Ю. Мициком) під вигадливою назвою “навчальний посібник” (таким чином праці можна було видати у видавництві Дніпропетровського університету, а не через громіздку систему видавничого об’єднання “Вища школа”¹⁷⁷). Ці студії значною мірою є фундаментальними (в сенсі багатьох виявлених вченим джерел, наукового обґрунтування класифікації джерел, розробки методів їх дослідження) для дослідників історії України раннього нового часу.

Праці Я. Ісаєвича та М. Ковальського формально не суперечили існуючим ідеологічним кліше. Я. Ісаєвич міг друкуватись, оскільки писав у контексті української історії про російського книгодрукаря Івана Федорова, який дійсно відіграв вагомий роль у поширенні книгодрукування в Укра-

їні. М. Ковальський зумів розгорнути у русифікованому місті та “джерельній пустелі” (С. Плохій), якою був Дніпропетровськ, джерелознавче опрацювання козацької доби історії України, взявши на озброєння не лише величезне натхнення, навіть науковий фанатизм, а й користаючись відносно сприятливими можливостями для друку праць з “неперспективної” проблематики, які існували у Дніпропетровському університеті, що підпорядковувався не київському, а союзному Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти. В Москві не так пильно відшукували проявів “буржуазного націоналізму”, аніж це робили київські ідеологічні цензори, на в основному російськомовні публікації М. Ковальського дивилися як на твори з “вітчизняної” історії, тим паче, що вони стосувалися періоду “посилення зв’язків між братніми російським та українськими народами” та “возз’єднання України з Росією”. Важливим було й те, що в джерелознавчих розвідках за визначенням мінімальну роль відігравали ідеологічні вимоги. До того ж, джерелознавство як наукова дисципліна в 70-і – 80-і рр. бурхливо розвивалося в російській радянській історичній науці.

Коло родинних, інтелектуальних пов’язань істориків у комуністичні часи, проблематика, яку розробляли, свідчать на користь думки про тодішні не ортодоксальні погляди істориків. Однак, найімовірніше, не мали й “антирадянських” поглядів, не були вороже налаштованими до існуючої системи. Я. Ісаєвич ніколи не належав до КПРС, М. Ковальський перебував у компартії у 1959 – травні 1991 р.¹⁷⁸ Будучи патріотично налаштованими істориками, які намагалися на високому рівні досліджувати занедбану “феодалну” історію України, разом з тим не залежали від національних упереджень, що виявилось у тому числі і у плідних наукових контактах спочатку з істориками Росії, Білорусії, інших республік СРСР та країн “соціалістичного табору”, з кінця 1980-х рр. – також із західними вченими.

Обох в СРСР офіційно не переслідували, проте й не на-

¹⁷⁸ Повідомлено автору донькою М. Ковальського Іриною Ковальською-Павелко на підставі збереженого в особистих паперах професора партійного квитка.

¹⁷⁷ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть ... – С. 10.

городжували особливою прихильністю¹⁷⁹. Обое, зокрема, через спротив партійно-наукової еліти УРСР, захищали свої докторські дисертації значно пізніше від часу їхнього закінчення, і не в Україні, а у Московському університеті (Я. Ісаєвич у 1978 р., М. Ковальський у 1984 р.)¹⁸⁰.

Погоджуємося з думкою І. Колесник, що утворення в добу “застою”, в умовах тотальної русифікації та ідеологізації української науки й культури, на периферії осередку українознавчих студій було своєрідним парадоксом¹⁸¹. Мова йде про колектив учнів і послідовників професора М. Ковальського, який сформувався навколо дослідження проблем історії України XVI – XVIII ст. з наголосом на джерелознавстві і який іменують “школою М. Ковальського” (з певними нюансами у визначенні дисциплінарно-тематичної спрямованості школи)¹⁸². Якщо виходити з такого найбільш надійного критерію, як кількість аспірантів, які захистили під керівництвом М. Ковальського кандидатські дисертації за вказаною проблематикою, то школу вченого утворюють близько 15 дослідників (всього під керівництвом Миколи Павловича захищено 28 кандидатських дисертацій). Відомими представниками школи М. Ковальського, які згодом стали і докторами наук, є Ю. Мицик, Г. Швидько, С. Плохій, В. Брехуненко, П. Кулаковський. Творчий вишкіл вчителя

¹⁷⁹ Див.: Ільницький М. Вказ. праця. – С. 3, 8; Назаренко Ю. В. Епизоды из воспоминаний об учителе и друге // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam ... Ad honores ... Ad memorandum ... – Дніпропетровськ, 2007. – С. 89 – 90.

¹⁸⁰ Ільницький М. Вказ. праця. – С. 3; Мицик Ю. На пошану ювіляру (до 75-ліття від дня народження Миколи Павловича Ковальського) ... – С. 6.

¹⁸¹ Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії // Ейдос. – 2006. – № 2. – С. 382.

¹⁸² Див. напр.: Абросимова С. Адепт джерелознавства // Осягнення історії. Зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 42; Санцевич А. В. Подвижник науки та викладання у вищій школі // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Ковальського. – С. 66; Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії. ... – С. 384.

пройшли його колишні аспіранти, які займаються іншими, ніж визначальна проблема школи, питаннями, доктори історичних наук В. Якунін, А. Болебрух, К. Марков, О. Удод, О. Журба. Отже, слід твердити, що завдяки школі та просто вихованцям М. Ковальського історична наука в Україні поповнилася цілою плеядою фахівців високого рівня в ділянці ранньомодерної історії України та інших наукових проблем, вже у 70-і – 80-і рр. якісно покращився кадровий склад історичної науки в Україні.

Школа М. Ковальського є, на нашу думку, найбільш “реальною” з усіх співтовариств істориків України радянської доби, які іменуються таким чином (а дехто вважає її єдиною науковою історичною школою в УРСР періоду 30-х – 80-х рр.)¹⁸³. Доказом цього є її тематична (джерелознавство історії України раннього нового часу) та методологічна (методика аналізу джерел, що нав’язувала до методик класичного джерелознавства зламу XIX і XX ст.) консолідованість, наявність чіткого організаційного (функціонувала на підставі кафедри “історіографії та джерелознавства” Дніпропетровського університету у середині 70-х – на початку 90-х рр.), видавничого (неперіодичні збірники кафедри) і дидактичного (лекції, семінари, наукове керівництво М. Ковальського) підґрунтя і, насамперед, високої наукової результативності. Ще один вагомий аргумент на користь факту існування школи – це усвідомлення її такою сучасниками вже у час її творення і здобуття нею авторитету в науковому світі¹⁸⁴. Головну особливість школи в контексті політико-ідеологічної ситуації в історичній науці УРСР 30-х – 80-х рр. творила її мінімальна ідеологічна заангажованість (повна в тих умовах, зрозуміло, була неможливою), автономія наукового пошуку, зумовлені, насамперед, джерелознавчими зацікавленнями цієї групи дослідників, на які, як уже зазначалось, мало впливала ідеологічна кон’юнктура.

¹⁸³ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть ... – С. 10.

¹⁸⁴ Швидько Г. К. Передмова // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam ... Ad honores ... Ad memorandum ... – Дніпропетровськ, 2007. – С. 6.

У чому ж полягає розгадка існування школи М. Ковальського? Розмірковуючи над її феноменом, поглядами на неї її adeptів і “сторонніх спостерігачів”, висловимо припущення про складне переплетення чинників, які й визначили успіх проекту, ініційованого і втіленого в життя доцентом, згодом професором Дніпропетровського університету та його учнями. Поза сумнівом, вирішальну роль у постанні школи відіграли виняткові фахові та людські якості лідера. Як з цього приводу пише один із представників школи, “в колі Ковальського наука була важливішою від ідеології. Туди тягнулись студенти. Їх приймали до аспірантури не по дзвінкам і блату. Ковальський вишукував кошти і брав своїх студентів на республіканські, всесоюзні конференції. Київські та львівські колеги-медієвісти з заздрістю та гордістю дивились на вихованців Ковальського – “Ще не вмерла Україна”, якщо в Дніпропетровську можна виховувати такі кадри”¹⁸⁵. Не можна заперечувати й того, що так само, як творчості самого М. Ковальського, так і утворенню його школи сприяла й безпосередня підпорядкованість Дніпропетровського університету союзному, а не республіканському, міністерству¹⁸⁶, і творча атмосфера та доволі високі стандарти професійності, які панували на кафедрі “історіографії та джерелознавства”, що підтримувалися й викладачами – колегами М. Ковальського¹⁸⁷.

Через ідеологічний диктат та політичні проскрипції історична наука в Україні у 1970-і – середині 1980-х рр. втратила більшість своїх кадрових та організаційних можливостей, отриманих впродовж відносно ліберального постсталінського двадцятиріччя. Після порівняного послаблення контролю над історичною наукою, починаючи з 1972 р. режим, що, як і раніше, розглядав історію як знаряддя для обслуговування поточних політичних потреб, відновив

¹⁸⁵ Плохий С. Жизненная миссия Николая Ковальского // Зеркало недели. – 2006. – 11 нояб. – С. 21.

¹⁸⁶ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть ... – С. 10.

¹⁸⁷ Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії ... – С. 383.

більш жорсткий ідеологічний нагляд, навіть деякі методи сталінських часів (позбавлення неблагонадійних засобів до існування і повне вилучення їх з наукового життя, заборона на інформацію про діючих істориків-нонконформістів). На початку – у середині 1970-х рр. здійснено масштабну акцію дисциплінування вчених-гуманітаріїв України та їх мобілізації на неухильне виконання нових завдань, які ставилися владою. Історики були покликані легітимізувати остаточне розв’язання національного питання в СРСР, яке марилось тодішнім вищим партійним функціонерам, та надати докази вступу радянського суспільства у якісно новий етап, який охрестили “розвинутим соціалізмом”. Ідеологічна індоктринація історичної науки в УРСР, вимоги русифікації національного минулого досягли в зазначений період розмірів, порівняних зі сталінськими часами.

Наслідком як загальної кризи радянської системи, так і дії руйнівних процесів у суспільних науках в СРСР, зокрема і в українській радянській історіографії, стала дедалі більша депрофесіоналізація та деморалізація “цеху” істориків. Проте негативні процеси пізньобрежнєвських часів через суперечливість історичної політики, яку проводив режим в Україні (неможливість тривалого здійснення репресивної політики, дихотомія між відведеною для істориків республіки проблемно-тематичною нішею (концентрація на вивченні “історії УРСР”) та дозволеними способами історіописання (жорстка прив’язка до російського чинника)), не привели до докорінного витруення цінностей, притаманних етосу окремих анклавів української радянської історіографії. Відтак у тогочасній історичній науці УРСР бачимо збереження окремих “острівців” відносно незалежної історичної думки (ІСН АН УРСР, Дніпропетровський університет), які могли, проте, існувати тільки в рамках офіційної парадигми.

РОЗДІЛ 7.
УКРАЇНСЬКЕ МИНУЛЕ
В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УРСР
ПОЧАТКУ 1970-Х – СЕРЕДИНИ 1980-Х РОКІВ

7. 1. Opus magnum української радянської історіографії

Як зазначалось у попередньому розділі, в 1977 – 1979 рр. було реалізовано найбільш амбітний проект “історії УРСР” за радянський період. У десяти книгах видання втілено найповнішу і деталізовану версію бачення історії України професійною історіографією в УРСР (авторами тексту були лише історики республіки). Відтак, важливо прослідкувати за тим, які новації, зміни та традиційні підходи були запропоновані у цьому opus magnum української радянської історіографії та виявити їх зв’язок з соціальною історією історичної науки в УРСР того часу.

Знайомство з працею, написаною великим колективом провідних істориків України, переконує в тому, що схема і основні концепції “сталінського” синтезу 1950-х рр., збережені й у “великому тексті” середини 1950-х – початку 1970-х рр., залишились без змін.

Проте вже у структурі восьмитомника можна помітити певне оновлення. За словами загальної передмови до синтезу, він “написаний у проблемно-хронологічному плані”¹. Назви (і, відповідно, змістовне наповнення) його томів є наступними:

Том I. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. (З найдавніших часів до середини XVII ст.).

Книга 1. Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь. (До другої половини XIII ст.).

¹ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 17.

Книга 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби. (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.).

Том II. Визвольна війна і возз’єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин. (Друга половина XVII – XVIII ст.).

Том III. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму. (XIX ст.).

Том IV. Україна в період імперіалізму (1900 – 1917).

Том V. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920).

Том VI. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921 – 1941).

Том VII. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945).

Том VIII. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 70-і роки).

Книга 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 50-і роки).

Книга 2. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-і роки).

Отож, вже з цього переліку видно, що в праці дотримано обіцянки зі згаданої передмови “висвітлювати всі етапи історії Української РСР у відповідності з науковою періодизацією вітчизняної історії”². Поряд із цим відзначимо зростання, порівняно з попередніми виданнями “історій Української РСР”, уваги до найдавнішого періоду, якому присвячено цілу книгу. Це можна пояснити, між іншим, прагненням докладніше обґрунтувати єдність східного слов’янства, що стало “давньоруською народністю”, в якій бачили попередника “радянського народу”, ще більше інтегрувати українську та “вітчизняну” історію (як заявили автори відповідного тому, вони “прагнули відтворити стародавню історію Української РСР, яка є складовою частиною

² Там же. – С. 6.

стародавньої історії Радянського Союзу”³).

Восьмитомник характеризує ще більше зосередження на сучасності. Особливо це стосується “Великої Вітчизняної війни”, показу подій якої в попередніх синтетах відводилось близько 1/20 тексту, в даному ж випадку маємо цілу книгу.

Головна новація “Історії Української РСР” 1977 – 1979 рр. полягає в посиленні русифікації українського минулого. Це досягалось шляхом: а) включення у текст нових доказів історичні зв’язків із “братнім російським народом” та розширення інформації з контексту тих подій з історії “дружби” обох народів, які “обсмоктувались” і раніше, б) реінкарнації переглянутої до початку 1970-х рр. ідеї про історичну перевагу Росії та російського народу, в) переоцінки тих фактів та ревізії тих концепцій, які свідчили на користь української історичної самобутності.

Так, розгляд зовнішньої торгівлі в Україні в другій половині XIII – першій половині XVI ст. та в другій половині XVI – першій половині XVII ст. починається з торговельних зв’язків з “Росією”, які вже в той час, мовляв, “мали величезне значення для господарського розвитку українських земель”⁴. Стверджується, що “велике значення для збагачення культури Південно-Західної Русі (у другій половині XIII – першій половині XIV ст. – авт.) мали тісні зв’язки з Північно-Східною Руссю. Владимир на Клязьмі навіть у той тяжкий час зберіг значення важливого культурного осередку і справляв певний вплив на культуру Південно-Західної Русі. Саме у Володимирі була здійснена нова редакція Кормчої книги, яка стала основою для володимиро-волинської редакції 1286 р. Північно-Східна Русь підтримувала діячів культури інших руських земель і ставала для них притягальним центром. Туди з Волині перейшов, наприклад, відомий живописець і церковний письменник Петро, поставлений у 1308 р. митрополитом усієї Русі. При підтримці московського князя Івана Калити він переніс митрополію

³ Там же. – С. 20.

⁴ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 53 – 54, 181 – 184.

до Москви”⁵. Для висвітлення “Полтавської битви та її історичного значення” відведено 10 сторінок тексту відповідного тому⁶, показ “спільної боротьби” “пригноблених мас” у селянській війні під керівництвом О. Пугачова займає 7 сторінок⁷. Російськоцентричну стратегію синтезу промовисто ілюструє перелік “найважливіших питань”, які висвітлені на сторінках його другого тому: “Возз’єднання України з Росією; шляхи і напрямки їх загального соціально-економічного розвитку та процес формування всеросійського ринку; початок розкладу феодалізму й зародження капіталістичних відносин; єднання сил народних мас України і всієї Росії в антифеодальній боротьбі; спільна боротьба українського і російського народів проти іноземних загарбників; єдність культурного розвитку України та Росії”⁸.

Хоча й не так часто, як в “Історії Української РСР” 1953 – 1956 рр., в розглядуваному узагальненні наштовхуємось на епітет “великий” при згадці про російський народ. Таких випадків ми нарахували щонайменше п’ять, причому два в загальній передмові до багатотомника, яка містить виклад його провідних ідей⁹. Неодноразово без наведення аргументів говориться про вплив “передової російської культури” (тобто фактично більш розвинутої, ніж українська) на українську для періоду з середини XVII ст.¹⁰. Серед позитивних наслідків “возз’єднання” 1654 р. реанімовано усунуте з тексту 1967 р. одне з положень, що названі в праці 1953 р., яке в новій редакції звучало так: “У складі Російської держави економічно Україна розвивалася швидше, ніж українські

⁵ Там же. – С. 127.

⁶ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 2. – С. 345 – 355.

⁷ Там же. – С. 429 – 435.

⁸ Там же. – С. 7.

⁹ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 5, 7; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1978. – Т. 3. – С. 445; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1978. – Т. 4. – С. 8; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7. – С. 508.

¹⁰ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 584; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 3. – С. 9, 442, 501, 502.

землі, що залишилися під владою інших держав”¹¹. Не випадково також вважаємо і повторну появу вилученої з усіх синтезів середини 1950-х – початку 1970-х рр. цитати з В. Белінського про “цивілізаторську” місію Росії щодо України після 1654 р.¹²

Крім того, російська культурна перевага змальовується й в більш завуальований спосіб. Так, автори другої книги першого тому твердять: “Велике значення для східнослов’янських народів мало піднесення культурного життя, що почалося в Північно-Східній Русі з другої половини XIV ст. і зумовлювалось розвитком економіки, а також зовнішньополітичними успіхами, насамперед визначною перемогою в Куликовській битві [...]. Діяльність геніального митця Андрія Рубльова, досягнення архітекторів, пожвавлення в галузі музичного мистецтва – все це свідчило про **творчий геній російського народу** (виділення наше – авт.), який успішно розвивав свою культуру, незважаючи на тяжке монголо-татарське іго”¹³. Для обґрунтування залежності українського культурного процесу другої половини XIX ст. від російського використано таку сентенцію: “Високий гуманізм, викривальний характер, заклик до боротьби проти несправедливості і насильства набули в російській культурі такої сили, **якої ще не знала світова культура**”¹⁴ (виділення наше – авт.).

В “Історії Української РСР” 1977 – 1979 рр. фактично переглянуто ідею синтезу 1967 р. про сталу державну традицію в історії українського народу. Її автори нічого не говорять про державні утворення до середини XVII ст., а у “формуванні державного апарату” під час “Визвольної війни” вбачають лише оформлення адміністративних органів “класового” панування: “Нові органи влади, створювані в ході визвольної війни, стали адміністративним апаратом

класу феодалів – старшини, яка дбала про свої інтереси і пригноблювала селян, рядових козаків, міську бідноту”¹⁵. Характеризуючи статус “Лівобережної України”, автори не використовують терміну “елементи державності”, як у синтезі 1967 р., чи навіть “автономія”, як вже у попередніх синтезах. Натомість сказано, що “будучи складовою частиною Російської держави”, вона після 1654 р. користувалася “правом на самоврядування і зберігала певні особливості адміністративного та військового устрою”¹⁶. Не випадковість такої зміни акцентів засвідчує і критика в найбільшому для української історичної науки 70-х – 80-х рр. історіографічному узагальненні (на докладнішому аналізі якого зупинимось пізніше) поглядів радянських істориків В. Пічети та С. Юшкова, які в працях середини 40-х рр., мовляв, “без належного обґрунтування” називали Україну в XVII – XVIII ст. державою, яка “нібито знаходилася у васальній залежності від російського царя”¹⁷. На відміну від праці 1967 р., у восьми томнику не знайдемо негативної оцінки ліквідації автономії Гетьманщини, тут радше йдеться про природний процес здійснення самодержавством “централізаторської політики”, аналогічної й для інших регіонів¹⁸. Разом з тим, автори синтезу в передмові до нього не забули наголосити, що “в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції український народ дістав змогу вперше в своїй історії створити суверенну національну державу – Українську Радянську Соціалістичну Республіку”¹⁹.

Цілком узгоджується з тогочасними офіційними підходами коригування у праці традиційного погляду на характер і час зародження капіталістичних відносин в Україні. З однієї сторони, залишалось домінуючим уявлення про збереження “феодалізму” як формації аж до “буржуазних” реформ 1860-х – 1870-х рр. та про “формування ка-

¹¹ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 71.

¹² Там же. – С. 72.

¹³ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 128 – 129.

¹⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 3. – С. 501.

¹⁵ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 59, див. також с. 253.

¹⁶ Там же. – С. 134, 245.

¹⁷ Історіографія історії Української ССР. – К., 1986. – С. 110.

¹⁸ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 400 – 402.

¹⁹ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 1. – Кн. 1. – С. 11.

піталістичного укладу” в Україні у другій половині XVIII ст.²⁰. Однак появу паростків капіталізму відсунуто з другої половини XVIII ст. на другу половину XVII ст.: “Загальною тенденцією розвитку всієї України було зростання буржуазних зв’язків у товарному виробництві та формування капіталістичного укладу, елементи якого почали зароджуватися ще в XVII ст. і все ширше зростали та міцніли у XVIII ст. [...] Феодалізм, залишаючись пануючою суспільно-економічною формацією, в другій половині XVII – XVIII ст. зазнавав глибоких змін, що характеризувалися поступовим розкладом старої системи господарювання і виростанням в її надрах капіталістичного укладу”²¹. Наведено конкретний матеріал, який свідчив на користь такої, більш м’якої, ніж раніше, офіційної версії генези капіталізму: до його проявів в зазначений час віднесено появу підприємств мануфактурного типу (промислів), власне мануфактур, розпад цехової організації ремесла, формування ринку вільнонайманої робочої сили, “первісне нагромадження капіталу”²².

Така відносна ревізія попередніх поглядів нічого не змінювала в баченні російського чинника. Навпаки, вважалося, що нові явища в соціально-економічному житті мали місце більше в підросійських землях України під впливом прогресивних змін в економіці Російської держави та особливо наголошувалось на значенні для України петровських реформ, аналізу яких відведений цілий підрозділ, який, до речі, має таку ж назву, як і відповідна частина тексту синтезу 1953 р.²³. По-друге, автори згаданого вище історіографічного синтезу спеціально наголосили на наступному: мовляв, “більшість дослідників [...] сходяться на тому, що паростки мануфактур з’явилися на Україні в другій половині XVII ст., а мануфактурне виробництво утвердилось у XVIII ст.”, а “спроби В. О. Голобуцького та О. С. Компан

²⁰ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 366 – 398, 415 – 419.

²¹ Там же. – С. 581 – 582.

²² Див.: Там же. – С. 112 – 128, 233 – 238, 396 – 398.

²³ Див.: Там же. – С. 221 – 228.

віднести ці процеси до більш раннього періоду (XVI ст.) не отримали обґрунтування”²⁴.

Внесено зміни в тлумачення й інших аспектів політики російського царизму щодо України. Знято ремарку про його загарбницькі мотиви під час “возз’єднання” середини XVII ст.²⁵, хоча збережено тезу про такі наміри в ході поділів Речі Посполитої, коли “царський уряд керувався, звичайно, не інтересами українського та білоруського народів, хоч при потребі не раз прикривав свої загарбницькі дії відповідними заявами”²⁶. Попри досить докладне висвітлення політичної історії Гетьманщини, нічого не сказано про репресії проти П. Полуботка. Вже не йшлося про будь-які негативні аспекти економічної політики царизму в Україні. Навпаки, підкреслено, що “український народ належав до числа пригноблених націй” тільки “у політичному і культурному відношенні”, натомість мав “порівняно високий рівень розвитку продуктивних сил”²⁷. Більше того: “Особливості переростання капіталізму в імперіалізм в Росії були властиві розвиткові капіталізму і на Україні. Але Україна, порівняно з іншими національними окраїнами, була одним з найрозвинутіших економічних районів країни. Тут склалися такі великі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни, Південно-західний цукробуряковий район. Україна була органічною частиною всеросійського ринку. Її економічні зв’язки з іншими районами країни з року в рік міцніли, зростала її роль у загальноросійській економіці”²⁸.

В аналізованій праці присутні нові акценти у зображенні українського національного руху: ті організації та діячі його т. зв. “ліберально-буржуазного напрямку”, яких було частково реабілітовано в попередній період, знову удостоїлись негативних оцінок.

²⁴ Істориография истории Украинской ССР ... – С. 106.

²⁵ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 71 – 75.

²⁶ Там же. – С. 427.

²⁷ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 3. – С. 444.

²⁸ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 4. – С. 13.

“Буржуазно-ліберальним громадам” другої половини ХІХ ст. закидали “політичну кволість”, адже “своє головне завдання ліберали-громадівці вбачали в культурницькій роботі”. Відтак “зрозуміло, що за умов панування поміщицько-буржуазного ладу, проти основ якого вони не виступали, така робота не могла принести українському народові звільнення від соціального і національного гноблення”²⁹.

Відновлено помірно-негативну оцінку діяльності М. Драгоманова. Його знову звинувачено в запереченні “класової боротьби” як рушійної сили суспільного розвитку і визнанні лише еволюційних змін, в тому, що він “був противником усякого державного централізму, ототожнював його зі сваволею, що насаджується зверху”, у “відстоюванні ідеї створення національних політичних організацій і партій”³⁰. На погляд авторів праці, М. Драгоманов “не був послідовним” навіть у тих питаннях, які характеризують його з позитивної сторони – виступах проти національного гноблення народів російським царизмом і габсбурзькою монархією, підкресленні ним “прогресивного значення в культурному розвитку українського народу передової російської літератури”³¹.

Поповнено було й ряд антигероїв суспільно-політичного життя України другої половини ХІХ – перших десятиріч ХХ ст. В передмові до четвертого тому поряд з М. Грушевським та Д. Донцовим, як апологетів “буржуазно-націоналістичної концепції історії України”, названо й В. Левинського³² (!). Прикметним є й те, що до цього розряду внесено М. Костомарова. Розгляд його діяльності втиснутий в три речення, останнє з яких містить такий присуд: “У працях М. І. Костомарова наявні виразні елементи буржуазно-націоналістичних концепцій”³³.

Ще більше пафосу, ніж у попередніх узагальненнях історії України, вкладалось у таврування створених в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. українських політичних партій

²⁹ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 3. – С. 446.

³⁰ Там же. – С. 447.

³¹ Там же.

³² Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 4. – С. 7.

³³ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 3. – С. 525.

і організацій. Як і в синтезі 1967 р., всі вони, за винятком Русько-української радикальної партії в Галичині, зараховані до “буржуазно-націоналістичного” табору³⁴. Автори демонструють більш критичне ставлення до культурно-освітнього руху в Україні в роки російської революції 1905 – 1907 рр.: чітко сказано про те, що ““Просвіти” здебільшого відкривалися за ініціативою представників ліберально-буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістичних кіл”, а “переважна більшість” видань української преси, що з’явилася в результаті лібералізації царського режиму, “відображала інтереси української буржуазії та її партій”³⁵. Аналогічно показано діяльність галицької “Просвіти”, яка буцімто “мала ліберально-буржуазний характер, а з кінця ХІХ і особливо на початку ХХ ст. ця організація стала осередком буржуазно-націоналістичної пропаганди”³⁶. Цілком негативно змальовано діяльність Української думської громади. Так, про її роботу в I Думі сказано, що “виступи Української думської громади були проникнуті буржуазно-націоналістичними настроями і слабо завуальованим страхом перед революційним рухом”³⁷, а в її праці в II Думі “відверто проявилось прагнення українських націоналістів до співробітництва з царським урядом і партіями російської буржуазії в боротьбі проти робітників і селян”³⁸. На інквизитиві в авторів синтезу заслужило і Наукове товариство ім. Т. Шевченка: “В Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка (на початку ХХ ст. – авт.) переважали буржуазно-націоналістичні тенденції, хоча такі передові діячі, як І. Франко, В. Гнатюк, О. Маковей, що були його членами, надавали окремим сторонам діяльності товариства прогресивного характеру”³⁹.

Усунуто всі натяки “Історії Української РСР” 1967 р. на

³⁴ Див.: Там же. – С. 474 – 475, 478 – 479; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 4. – С. 69 – 71, 192, 284 – 285.

³⁵ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 4. – С. 171 – 172.

³⁶ Там же. – С. 436.

³⁷ Там же. – С. 172.

³⁸ Там же. – С. 173.

³⁹ Там же. – С. 322.

прогресивні моменти в діяльності Центральної Ради. Зазначається, що остання з початків свого існування займала “реакційну” позицію, була створена “з метою спрямувати зростаючий національно-визвольний рух [...] в русло корисливих інтересів української буржуазії” і “щоб перешкодити дружбі і братерству російського, українського та інших народів”⁴⁰, “виступала єдиним фронтом з Тимчасовим урядом проти дальшого розвитку революції”, “зраджувала національно-визвольний рух українського народу”⁴¹. Не маючи змоги замовчати “суперечності [Центральної Ради] в національному питанні з великоросійською буржуазією”, автори синтезу надають їм своєрідної інтерпретації: “[...] спекулюючи на прагненні українського народу до рідної мови, ідеологи українського буржуазного націоналізму робили все, аби перевернути його, вкласти в нього свій зміст, скористалися боротьбою за рідну мову та проти національних утисків з боку великодержавників для відчуження українських трудящих від російського пролетаріату, який очолив боротьбу народів усієї країни за соціальне і національне визволення. Зводячи національно-визвольний рух до вимог ліквідації утисків української мови, до аморфних вимог “політичної автономії України” в рамках капіталістичної Росії, українська буржуазія водночас зміцнювала своє співробітництво з буржуазією російською”⁴².

Як бачимо, у восьмитомному синтезі фактично реанімовано російськоцентричну версію українського минулого, як вона подана в її “сталінському” прочитанні. Втім, це зроблено більш “витончено”, ніж в “Історії Української РСР” 1953 – 1956 рр. Тут не знаходимо об’ємних шматків тексту, що описують зв’язки “великого російського народу”, жодним чином не пов’язані з історією України, відсутні примітивно-бездоказові тези про “Росію – батьківщину слонів” на кшталт тієї, що головну історичну роль серед трьох народностей, які вийшли з давньоруської народності,

⁴⁰ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 5. – С. 32.

⁴¹ Там же. – С. 35.

⁴² Там же. – С. 32.

з самого початку їх виникнення відіграла “найсильніша” з них російська народність⁴³. Не можна заперечувати й того, що десять книг “Історії Української РСР” містять значний фактичний матеріал, хоча поданий під “своєрідним” кутом зору. В синтез 1977 – 1979 рр. включена й єдина, на нашу думку, поступка на користь сепарованому зображенню української минувшини, яка не так виразно висловлена в попередніх її узагальненнях – хронологічно і змістовно чітка концепція етнічного розвитку українців.

У підрозділі “Формування української народності”⁴⁴ (автором його був Ф. Шевченко⁴⁵) вперше виділено відмінні за своїм змістом “етапи” цього процесу. “Перший етап охоплював у цілому другу половину XII і XIII ст., тобто період феодалної роздробленості, який характеризувався тенденціями, з одного боку – до відокремлення певних територій, з другого – до об’єднання окремих земель внаслідок поглиблення суспільного поділу праці й зростання економічних зв’язків між ними. На цьому етапі з’являлися нові економічні, політичні і культурні центри, створювалися відповідні передумови для формування трьох східнослов’янських народностей”⁴⁶. Роль “монголо-татарської навали” полягала у тому, що вона “посилила відособлення Північно-Східної Русі від Південно-Західної”, а “загарбання південно-західних земель польськими, литовськими, угорськими феодалами ускладнило процес їх внутрішнього розвитку”⁴⁷.

Відповідно до концепції, другий етап охоплював XIV – середину XVI ст., коли “з одного боку, значною мірою вже була подолана феодална роздробленість в економічній сфері, з другого – основна частина південно-західних (українських) земель підпала під владу польських і литовських

⁴³ Див.: Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I. – С. 137.

⁴⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 186 – 196.

⁴⁵ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 7.

⁴⁶ Там же. – С. 186.

⁴⁷ Там же. – С. 186 – 187.

феодалів”⁴⁸. Останній чинник, мовляв, затримував формування української народності.

Третій етап тривав впродовж другої половини XVI – середини XVII ст. “Ці часи характеризувалися дальшим розвитком ремесла і торгівлі, посиленням ролі міст як економічних центрів, розширенням єдиного внутрішнього, тобто національного, ринку на більшій частині території України. Одночасно посилення соціального і національно-релігійного [...] гніту зумовило піднесення антифеодальної і визвольної боротьби народних мас, що сприяло зростанню національної самосвідомості і знайшло своє відображення у всіх галузях культурного життя”⁴⁹.

На всіх згаданих етапах відбувалося складання основних рис української народності, які порівняно докладно розглянуто в синтезі: території, мови, спільності господарського життя, психічного складу, національної самосвідомості, особливостей побуту⁵⁰.

Таким чином, новизна запропонованої в узагальненні концепції полягає у виразній періодизації формування української народності, наголошуванні на первинності у цьому процесі внутрішніх, насамперед соціально-економічних факторів, чіткій вказівці на започаткування відмінностей між українцями і росіянами вже в період Київської Русі. Звичайно, що базова схема, яка витлумачувала утворення української народності, залишилась незмінною.

Виразніше, ніж у попередніх синтезах, хоча й на незначному фактологічному матеріалі, трактований процес формування “української буржуазної нації”. Зазначається, що складання “на базі феодальної народності елементів української буржуазної нації” почалося в другій половині XVII – XVIII ст. і відбувалося “одночасно (виділення наше – авт.) і у взаємному зв’язку з російською та білоруською націями”⁵¹. В основі цього процесу були “консолідація укра-

їнських земель, дальший прогрес економіки, значні здобутки культури”⁵². Завершення складання “української буржуазної нації” відбулось на кінець XIX ст., коли в українського народу були вже наявними “всі основні ознаки нації: спільність території, економічного життя, мови, закріпленої в літературі, спільність національного характеру, що проявлявся в спільній за формою, але класовій за змістом культурі”⁵³.

“Історія Української РСР” подає цілком глорифіковану версію радянського періоду, фактично вільну від щонайменших згадок про невдачі чи прорахунки партії, її керівників у “соціалістичному” та “комуністичному” будівництві. Томи праці, присвячені історії Радянської України, рясніють словами “успіхи”, “поліпшення”, “інтенсифікація”, “удосконалення”, “піднесення”, “покращення”, “зростання”. Ті ж помилки, які в попередніх синтезах пов’язувались з “культури особи Сталіна”, або замовчано, або відповідальність за них тодішнього “вождя” віртуозно прихована.

У книгах синтезу, що стосуються радянського періоду минулого України, передано майже слово в слово головні положення червневої 1956 р. постанови ЦК КПРС – в контексті висвітлення “історії УРСР” кінця 30-х рр.⁵⁴ і рішень XX з’їзду⁵⁵. При всіх інших згадках про Й. Сталіна його зображено в ролі розумного керівника; його провина у тих прорахунках, на які раніше в “Історіях Української РСР” прямо вказувалось, тепер переносилась чи на колективне командування Червоною Армією (як у випадку з відступом під Варшавою у 1920 р.⁵⁶), чи перекладалася на середню і нижчу ланки партійно-державних або військових керівників (як при трактуванні причин поразки радянських військ під Харковом у травні 1942 р.⁵⁷), чи називалися об’єктивні

⁴⁸ Там же. – С. 187.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. – С. 187 – 196.

⁵¹ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 7.

⁵² Там же.

⁵³ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 3. – С. 442.

⁵⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 6. – С. 369.

⁵⁵ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 174 – 175.

⁵⁶ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 5. – С. 496 – 498.

⁵⁷ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 7. – С. 128.

обставини (як при розгляді причин оточення Червоної Армії під Києвом у вересні 1941 р.⁵⁸).

Яскраво повне утвердження парадного образу історії Радянської України помітне в тих місцях праці, де йдеться про колективізацію та передумови й початковий етап “Великої Вітчизняної війни”. Відповідно до тексту, “викривлень партійної лінії в колгоспному будівництві” припускались лише місцеві партійні і радянські керівники, самі “викривлення” зводились лише до фактів порушення принципів добровільності та примусового усупільнення дрібної худоби, птиці і житлових будівель, що мали місце лише на початку проведення політики колективізації та були успішно “виправлені” завдяки втручанням Й. Сталіна з його листом “Запаморочення від успіхів” та ЦК ВКП(б) з його постановами вже в 1930 р.⁵⁹. На відміну від попередніх синтезів і навіть від згаданої вище праці “Історія Української РСР. Короткий курс” (К., 1981) не йдеться ні про “істотні продовольчі труднощі”, ні про “необґрунтоване завищення хлібозаготівельних планів” як одну з їхніх причин. Замість таких позицій розповідається лише про “тимчасовий спад сільськогосподарського виробництва” без зазначення його наслідків для селян, та висвітлюються причини об’єктивного характеру, які нібито “змушували державу збільшити плани хлібозаготівель”, що, в свою чергу, “негативно відбилося на економічному стані колгоспів”⁶⁰. Зовсім замовчано причини неготовності Радянського Союзу до війни. Докладно зазначено про інтенсивну підготовку до неї, “максимальне напруження зусиль Радянського уряду по піднесенню обороноздатності країни”⁶¹. “Однак, – мовляв, – небезпека насунула раніше, ніж країна встигла до неї підготуватися”⁶². А далі стисло, одним абзацом, констатується без будь-яких пояснень неповна завершеність приготувань, зокрема й

⁵⁸ Там же. – С. 41 – 42.

⁵⁹ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 6. – С. 220 – 223.

⁶⁰ Там же. – С. 235.

⁶¹ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 7. – С. 14 – 16.

⁶² Там же. – С. 16.

те, що “не вистачало командирів з відповідною військовою освітою та бойовим досвідом”⁶³.

Якщо в “Історії Української РСР” 1967 р. в підсумковій частині матеріалу про “Велику Вітчизняну війну” спочатку йдеться про “гідний вклад українського народу” у “всенародну боротьбу проти фашизму і японського милітаризму”, а після цього одним реченням відзначено, що “український народ ніколи не забуде, що саме завдяки зусиллям всіх радянських народів, і насамперед великого російського народу він визволився з-під німецько-фашистського ярма”⁶⁴, то в синтезі 1977 – 1979 рр. акценти зміщено. Спершу наголошено на “масовому героїзмі і стійкості в битві за Радянську Україну синів і дочок усіх народів СРСР”, “великого російського народу і всіх народів-братів”, а потім вже підкреслюється “велика роль економічних і людських ресурсів Української РСР” у “відсічі ворожій навалі”, “мужність і відвага, виявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загартниками синами і дочками України”⁶⁵.

Пікантно сталіністського забарвлення праці надає докладна характеристика та цілком позитивна оцінка на тлі суспільно-політичного та культурного життя в Україні ідеологічних постанов другої половини 1940-х рр.⁶⁶.

Лейтмотив мудрої і безпомилкової діяльності партії як непогрішної та безконфліктної організації пронизує дві останні книги восьмитомника. До його крайніх виявів належить повна відсутність інформації про колишніх республіканських партійних лідерів, які зійшли з політичної арени на 1970-і рр. Натомість, вже з другої половини 40-х – 50-х рр. постійними фігурантами тексту – чи безпосередньо, чи у вигляді цитат їхніх праць, чи на фотознімках – стали Л. Брежнев та В. Щербицький. Тому, наприклад, читач “Історії Української РСР” не міг дізнатися – хто був першим секретарем ЦК КПУ у 1940-х, чи в 1950-х, чи в 1960-х рр.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II. – С. 527 – 528.

⁶⁵ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 7. – С. 508 – 509.

⁶⁶ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 8. – Кн. 1. – С. 138 – 143.

Зате його інформували, що в другій половині 1940-х рр. першим секретарем Запорізького, а потім Дніпропетровського обкомів КП(б)У був Л. Брежнєв⁶⁷, а в середині 1950-х рр. в процесі висунення на керівну роботу “працівників виробництва, які проявили організаторські здібності, комуністичну цілеспрямованість” почала сходити політична зірка В. Щербицького⁶⁸, на початку 1960-х рр. він вже обіймав посаду голови уряду УРСР⁶⁹.

Російськомовна “История Украинской ССР” була переробленою та доповненою, порівняно зі своїм прообразом, приблизно на дві третини⁷⁰. Структурні зміни полягали в тому, що книги першого і восьмого томів українськомовної версії стали окремими томами і виклад доведено до подій першої половини 1985 р. З’явилися іменний і географічний покажчики, проте усунуто покажчик “Література”. Співставлення ж текстуального наповнення обох синтезів показує, що було внесено доповнення передусім фактологічного характеру, спрямовані на посилення того концептуального ряду, який був втілений в праці 1977 – 1979 рр., і який залишився незмінним.

Зокрема, пункт “Формування державного апарату” розділу про “Визвольну війну українського народу 1648 – 1654 рр.” в новій редакції звучав як “Формування нового адміністративного апарату”⁷¹. Суттєво доповнено матеріал про етнічний розвиток української нації: в третьому томі, де висвітлюються питання історії України другої половини XVII – XVIII ст., додано підрозділ “Формування в надрах української народності елементів буржуазної нації”⁷² та вдвічі розширено пункт “Формування української буржуазної нації” у наступному томі⁷³. Таке збільшення об’єму ніяк не від-

⁶⁷ Там же. – С. 38, 109.

⁶⁸ Там же. – С. 281 – 282.

⁶⁹ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 2. – С. 36.

⁷⁰ Див.: ІА НБУВ. – Ф. 251. – Оп. 13. – Спр. 8. – Арк. 4.

⁷¹ История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 3. – С. 61 – 65.

⁷² Там же. – С. 471 – 486.

⁷³ История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 4. – С. 499 – 502.

булося на загальній схемі української націогенези; воно відбулося, зокрема, й за допомогою перенесення матеріалу у відповідні частини праці з інших її структурних складових.

Серед тих новацій, які прямо не посилювали тези видання 1970-х рр., значимими уявляються наступні: були написані нові, достатньо інформаційно насичені пункти про “судові установи” на “Лівобережній Україні, Слобожанщині та Запоріжжі” у другій половині XVII ст.⁷⁴ та “козацьке військо” цих же частин України у першій половині XVIII ст.⁷⁵.

Варто також відзначити те, як висвітлено в синтезі т. зв. 1500-річчя Києва. В першому томі видання його автори заявляють, що “безперервний розвиток Києва простежується за археологічними матеріалами з кінця V – початку VI ст.”⁷⁶, проте чітко не прив’язують початок історії міста саме до кінця V ст., а швидше до VI ст., коли зводились вали і рови найдавнішого відомого городища на Старокиївській горі та на яке, орієнтовно, припадає діяльність полянського князя Кия – буцімто реального засновника міста⁷⁷. Але вже в останньому томі праці не знаходимо жодної інформації про ювілей столиці Радянської України та його святкування, хоча розділ “Українська РСР в роки одинадцятої п’ятирічки” (себто у 1981 – 1985 рр.) займає сімдесят сторінок тексту⁷⁸. Немає хоча б згадки про це в підрозділі одного з розділів про 70-і роки в Україні з назвою “Участь трудящих УРСР у підготовці та святкуванні ювілейних дат”, де, наприклад, широко висвітлено святкування 325-річчя “возз’єднання України з Росією”⁷⁹. Ймовірна причина такої “забудькуватості” – очевидна непереконливість “висмоктаної з пальця” дати, яку воліли, “від гріха подалі”, замовчати.

⁷⁴ История Украинской ССР: В 10 т. ... – Т. 3. – С. 145 – 147.

⁷⁵ Там же. – С. 271 – 273.

⁷⁶ История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1981. – Т. 1. – С. 326.

⁷⁷ Там же. – С. 284, 326.

⁷⁸ История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1985. – Т. 10. – С. 655 – 726.

⁷⁹ Див.: Там же. – С. 474 – 483.

7. 2. Висвітлення окремих проблем історії України

Зрозуміло, що проаналізована у попередньому розділі загальна політична та ідеологічна ситуація в республіці, історична політика повинна була позначитися на підходах українських радянських істориків до спеціальних історичних питань та інтенсивності й ступені їх опрацювання. Щодо останнього, то вже зазначалося про поглиблення в 70-і – середині 80-х рр. диспропорції між вивченням “дожовтневої” та “післяжовтневої” епох. Понад 140 істориків України, що залучалися до реалізації масштабних проектів багатотомних “Історій Української РСР”, змушені були коригувати й темпи своїх власних наукових студій, які здійснювали в 70-і – середині 80-х рр. Що ж до змістовної сторони змін у тлумаченні окремих проблем, то її розглянемо у цьому підрозділі.

Розпочнемо з констатації того, що насаджувані владою концепції, покликані обґрунтувати прискорену “інтернаціоналізацію” радянського суспільства, в історіографічному переломленні в Україні подекуди набирали гротескних форм.

В опублікованому в 1979 р. дослідженні біолога Ріоріти Старовойтової було зроблено спробу подати етнічну характеристику окремих регіонів України та їх генетичних контактів на основі вивчення сивороточних та еритроцитарних систем крові. В книзі міститься цілком правомірний в студії такого характеру глобальний висновок про те, що “українці за частотою фенотипів і генів більшості систем крові є найбільш близькими до інших східних слов’ян”⁸⁰. Проте авторка пішла далі царини біології, зробивши глобальне “відкриття” й “історичного” плану: “Дослідження, що проведені на білковому рівні, ще раз продемонстрували фізичну спорідненість східнослов’янських народів, тим самим підтверджуючи (!) єдність східних слов’ян, котрі в IX – XI ст. формували єдину давньоруську народність”⁸¹. “Розподіл основних гема-

⁸⁰ Старовойтова Р. Этническая геногеография Украинской ССР (гематологическое исследование). – К., 1979. – С. 121.

⁸¹ Там же. – С. 124.

тологічних факторів серед українського населення, – писала в завершальному абзаці Р. Старовойтова, – свідчить про найбільшу генетичну близькість українців до росіян та білорусів і спільність походження трьох східнослов’янських народів, спростовуючи тим самим расистські вигадки українських буржуазних націоналістів про різкі генетичні відмінності східних слов’ян”⁸². Отож, теорія “спільної колиски” отримувала тепер ще одне “підтвердження” на основі застосування такої собі “міждисциплінарної” методології.

В критичній рецензії на науково-популярну книгу М. Киценка про роль Хортиці в історії козацтва, опублікованій в 1973 р. в УІЖ, М. Котляр висловив низку думок, які, на його погляд, відповідали “правильному відтворенню історії Запоріжжя XVII – XVIII ст.”. Окрім загальних тез про помилковість “ідеалізації суспільного ладу Запорізької Січі”, “абсолютизації її ролі в історії України” і “хибність враження, нібито російський уряд тільки пригноблював і нищив козацтво”⁸³, конкретизовано місце Запорізької Січі в контексті історії України XVIII ст. Як вважав М. Котляр, “існування Запоріжжя в XVIII ст. було історичним пережитком”⁸⁴, “Січ принаймні на сторіччя пережила саму себе”⁸⁵, перетворилась “кінець кінцем у гальмо розвитку півдня України”⁸⁶. Такі погляди базувались на двох аргументах. По-перше, Січ буцімто у XVIII ст. вже мала “старомодну військову організацію” і “запорізьке військо вже не становило авторитетної військової сили”, яка могла бути “використаною в умовах воєн XVIII ст.”⁸⁷. По-друге, “неосвоєність (так у тексті – авт.) козацтвом величезних степових просторів, екстенсивність ведення сільського господарства створювали перешкоди на шляху заселення півдня,

⁸² Там же. – С. 131.

⁸³ Котляр М. Ф. [рец. на:] Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – 2-е вид. – Дніпропетровськ, 1972. – 132 с. // УІЖ. – 1973. – № 1. – С. 139.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Там же.

⁸⁶ Там же. – С. 140.

⁸⁷ Там же. – С. 139.

його сільськогосподарського і промислового розвитку, гальмували зародження буржуазних відносин”⁸⁸.

Таким чином, у своїй рецензії М. Котляр фактично відмовляв Запоріжжю у тому його значенні, яке визнавалось навіть офіційною радянською історіографією у період середини 50-х – початку 70-х рр. Нагадаємо, що тоді вказувалось на “прогресивну роль” Запорізької Січі в історії українського народу, яку вона відігравала аж до акту її ліквідації у 1775 р., і, відповідно, “реакційність” цього останнього кроку царизму. У критичній налаштованості М. Котляр перевершив навіть автора згадуваної вже рецензії на ту ж працю М. Киценка російського історика О. Дружиніну. В її тексті не бачимо таких гострих випадів проти Запоріжжя, тут радше міститься заклик до поміркованого, “класово” обґрунтованого його зображення в стилі В. Голобуцького, на праці якого авторка тричі посилається⁸⁹.

Як показує аналіз історичної продукції істориків республіки в період початку 70-х – середини 80-х рр., у цей час вивчення історії запорізького козацтва (та й інших форм козацької організації в Україні), фактично не проводилося. Про це свідчить відсутність спеціальних публікацій з цієї проблеми у вигляді окремих видань чи статей в науковій періодиці тогочасної УРСР. На згадки чи сюжети про один із найцікавіших феноменів української минувшини можна було натрапити тільки в джерелознавчих та історіографічних дослідженнях, студіях з історії “класової боротьби” в Україні та “спільної боротьби запорізьких і донських козаків проти кримських і османських феодалів-завойовників”, працях з історії “Визвольної війни 1648 – 1654 рр.”. Більш менш цілісне уявлення про історію Запорізької Січі чи окремі етапи її існування давали лише узагальнюючі праці з “історії Української РСР”.

Останні демонстрували, що застереження суворих критиків запорізьких порядків не здобули прихильників серед провідних істориків УРСР, як і те, що було покінчено зі спро-

бами альтернативного трактування козацької проблематики. Надалі зберігала чинність в основному така ж офіційна версія історії Запорізької Січі, як і в попередні два десятиліття⁹⁰. Так само автором більшості текстів про Запоріжжя в узагальненнях та енциклопедіях залишався В. Голобуцький. Про доречність утримання в історіографічному просторі традиційного офіційного образу історії степового лицарства і неслухняність його як, так би мовити, “модерністських”, так і апологетичних інтерпретацій він недвозначно заявив вже в опублікованій у 1973 р. в УІЖ (№ 9) статті загальнотеоретичного спрямування, яка мала промовисту назву “Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків”⁹¹.

Аналогічно в тлумаченні персоналій козацької історії повторювалися оцінки, притаманні офіційному баченню їх в попередній період⁹². Єдиним винятком тут слід вважати публікацію в 4-му томі вибраних праць А. Кримського (К., 1974) його “Історії Туреччини” і, відповідно, його міркувань про заснування першої Січі Д. Вишневецьким і тотожність князя та пісенного Байди⁹³. Твердження видатного сходознавця супроводжувалися розлогим коментарем, в якому йшлося про “некритичне поширення” ним ідей “буржуазних істориків”, що, мовляв, “цілком суперечать фактам”. Натомість повторено положення В. Голобуцького про належність одного з перших козацьких ватажків до “ворогів

⁹⁰ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 1. – Кн. 2. – С. 116 – 125; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 131 – 132, 249 – 252, 343 – 345, 402 – 404, 492 – 495; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 3. – С. 144 – 145, 147, 149, 268 – 273, 373 – 376, 445 – 447, 567 – 570.

⁹¹ Див.: Голобуцький В. О. Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків // УІЖ. – 1973. – № 9. – С. 32 – 39.

⁹² Див.: Вишневецький Дмитро Іванович // Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1978. – Т. 2. – С. 253; Калнишевський Петро Іванович // Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1979. – Т. 4. – С. 522; Кравець М. М. Сагайдачний Петро Кононович // Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1983. – Т. 9. – С. 544.

⁹³ Кримський А. Ю. Твори: В 5 т. – К., 1974. – Т. 4. – С. 412 – 414.

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ Дружиніна Е. И. Вказ. праця. – С. 203 – 205.

запорізького козацтва” і пісенного Байду як “узагальнений образ козака-героя, патріота рідної землі, борця проти турецько-татарської агресії”⁹⁴. Принагідно зауважимо, що в керівництві апарату Укрліту під час підготовки видання праць А. Кримського до друку визрівав задум взагалі зняти з тексту твору вченого уривок про Д. Вишневецького⁹⁵, проте, очевидно, гору взяв більш виважений підхід.

За всієї подібності того, як в офіційній українській історіографії трактувалася історія Запоріжжя до і після 1972 р., помічаємо й певні відмінності, які полягають у тенденції до підкреслення значення російського чинника в козацькій історії. В синтезі “Історія Української РСР. Короткий нарис” (К., 1981) без наведення доказів наголошено на винятковій ролі російського козацтва в історії Запоріжжя на протязі всієї його історії: “Козаки Запорізької Січі з **самого початку** (виділення наше – авт.) підтримували найтісніші військові, політичні та економічні зв’язки з російськими козаками. Взаємовідносини і союз запорізьких та російських козаків Дону сприяли посиленню відсічі агресії турецьких і татарських феодалів, активізації антифеодальної визвольної боротьби на Україні проти панування Речі Посполитої, розвиткові ідеї возз’єднання України з Росією”⁹⁶. Вищеназваній лінії відповідає й затушовування в текстах історичних праць політичного аспекту ліквідації Січі – того, що цей акт був зумовлений невідповідністю між демократичною організацією й самоврядуванням Запоріжжя та абсолютистським ладом імперії. Це зроблено шляхом виділення як першорядної причини знищення степової вольниці соціального фактору: “[...] основною причиною ліквідації Запорізької Січі висувалися міркування класового характеру, факт перетворення її на район концентрації невдоволених жорстоким феодальним гнітом з усієї Російської імперії”⁹⁷.

⁹⁴ Там же. – С. 635 – 636.

⁹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1036. – Арк. 113.

⁹⁶ Історія Української РСР: Короткий нарис. ... – С. 64.

⁹⁷ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 495; Історія Української РСР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 3. – С. 569 – 570.

Також з історичних праць було усунуто епітет “реакційна” при характеристиці політики царського режиму щодо Січі. Не випадковим здається й те, що з наступного речення відповідного тому українськомовної “Історії Української РСР”: “Отже, в соціально-економічному і політичному плані Запорізька Січ для абсолютистської дворянської монархії ставала все більше небажаним явищем і непотрібною як військова сила” у російськомовному виданні цього синтезу було знято слово “політичному”⁹⁸.

У зазначений період спостерігались очевидні зміни в розробці питань історії української історіографії. Йдеться, по-перше, про сповільнення (а в середині і кінці 70-х – фактично згорання) таких досліджень. Це виявилось, приміром, у тому, що майже припинилася підготовка ґрунтовних праць про українських істориків минулого. Впродовж початку 70-х – середини 80-х рр. істориками УРСР було опубліковано фактично лише три спеціальні монографії такої тематики. При тому книга К. Гурницького про А. Кримського⁹⁹ насправді була другим, доповненим і переробленим виданням його праці про визначного сходознавця, що побачила світ у 1971 р. Дослідження П. Маркова про історичні погляди М. Максимовича¹⁰⁰ з’явилося на самому початку погромницької кампанії в українській історичній науці (отож, було написане істориком у попередній період) і було цілком прилаштоване, як покажемо дещо згодом, до найновіших порухів історіографічної кон’юнктури. Видана в 1986 р. нова книга П. Маркова про М. Максимовича¹⁰¹ містила аналіз не тільки праць вченого в царинах історії, етнографії та філології, як у його попередньому дослідженні, але і в інших галузях знань, крім того, тут з більшою доклад-

⁹⁸ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. ... – Т. 2. – С. 493; Історія Української РСР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 3. – С. 568.

⁹⁹ Гурницький К. И. Агафангел Ефимович Крымский. – М., 1980.

¹⁰⁰ Марков П. Г. М. О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973.

¹⁰¹ Марков П. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. – К., 1986.

ністю розглянуто його суспільно-політичні погляди. Проте книга дослідника спадщини М. Максимовича не додавала чогось принципово нового до його заявлених ще у виданні 1973 р. оцінок історичного світогляду відомого українського науковця. Праця Ю. Пінчука про М. Костомарова¹⁰² в своїй основі була підготовлена автором ще в кінці 60-х – на початку 70-х рр. і оскільки (про що скажемо пізніше) була написана не зовсім з ортодоксальних на момент її публікації позицій, то розглядалась тоді в колах істориків як своєрідна аномалія¹⁰³.

По-друге, загальний офіційний образ історії української історіографії поставав в історіографічній літературі початку 70-х – середини 80-х рр. ще більш ефемерним, ніж раніше: розчиненим у тісному зв'язку з російським суспільно-політичним життям та “співробітництві” з “прогресивною” російською суспільно-політичною думкою й історіографією для “дожовтневого” періоду, повністю, як “невід’ємна складова”, вплетеним у радянську історичну науку. Натомість про появу якогось більш “українського” прочитання істориками УРСР “своїї” історіографічної спадщини, на кшталт узагальнення М. Марченка, не могло бути й мови.

Це не означає, що в останні десятиліття існування української радянської історіографії не було спроб історіографічного синтезу. Видавались студії історіографічного характеру з більшим чи меншим рівнем генералізації, однак вони майже винятково розглядали освоєння тільки радянською історіографією і всією нею (а не лише її “українською” складовою) окремих проблем історії України, тобто базувалися на проблемно-тематичному, а не на концептуально-хронологічному принципі. Ґрунтовними працями такого типу були монографії Г. Швидько про радянську історіографію соціально-економічного розвитку міст ранньомодерної України¹⁰⁴, В. Ващенко про висвітлення істориками

¹⁰² Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк). – К., 1984.

¹⁰³ Пінчук Ю. Спомин про І. О. Гуржія ... – С. 421 – 422.

¹⁰⁴ Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII вв.: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1979.

СРСР соціально-економічного розвитку України в період “феодалізму”¹⁰⁵, Ю. Пінчука про місце радянських істориків у дослідженні ролі “народних мас” у “Визвольній війні 1648 – 1654 рр. та возз’єднанні України з Росією”¹⁰⁶.

Навіть синтези, титульні назви яких нібито свідчили про найвищий ступінь систематизації українського історіографічного поля, були побудовані за схожим проблемним принципом. Такою була праця А. Санцевича “Українська радянська історіографія (1945 – 1982)” (К., 1984): тут вміщено дев’ять розділів, які розкривають “досягнення” істориків УРСР у вивченні окремих великих проблем чи періодів. Подібною була “Историкография истории Украинской ССР” (К., 1986; перевидання, без змін та доповнень, здійснено в 1987 р.). Ця праця пропонувалась, як заявлено в анотації, як “найбільш повне історіографічне узагальнення досліджень з історії України” і як “додатковий” том до десяти томної “Истории Украинской ССР”, “який розкривав історіографічну основу, завдяки якій стало можливим створення” цього тексту¹⁰⁷. Її розділи повторювали тематичний поділ, покладений в основу десяти томника, і подавали своєрідні історіографічні огляди до кожної з його структурних частин. Таким чином, як влучно висловились Г. Бордюгов і В. Бухараєв, “автори історіографічної праці позбавили себе необхідності розробки періодизації української історіографії у цілому, ухилились від узагальнюючої характеристики її комплексів та смуг розвитку”¹⁰⁸. Метод, який визначив розкриття поглядів істориків на окремі проблеми, як вони подані в історичному та історіографічному синтезах, показово висловлений у “Передмові” до книги: “Аналіз і узагальнення підкорені висвітленню того, як кожна з про-

¹⁰⁵ Ващенко В. П. Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма: Учебное пособие. – Одесса, 1982.

¹⁰⁶ Пінчук Ю. А. Роль народных масс в освободительной войне 1648 – 1654 гг. и воссоединении Украины с Россией: Советская историография. – К., 1986.

¹⁰⁷ Историкография истории Украинской ССР. – К., 1986. – С. 6.

¹⁰⁸ Бордюгов Г., Бухараев В. Вказ. праця. – С. 26.

блем історії України бачилася з плином часу, як вводився в науковий обіг по ній фактичний матеріал, які були у тлумаченні її як демократичні, прогресивні, так і дворянські, буржуазні та буржуазно-націоналістичні ідейно-політичні напрямки, яке висвітлення отримувала вона в радянській історіографії. У цьому висхідному розвитку історичної думки, боротьби, якою він супроводжувався, дореволюційна історіографія постає як передісторія справді наукового вивчення історії України, розгорнутого радянськими істориками на основі марксистсько-ленінської методології”¹⁰⁹.

Єдина схема української історіографії в зазначений час була запропонована Леонідом Коваленком в його узагальненні, присвяченому огляду головних напрямків і досліджень у вивченні історії України в “дожовтневий” період¹¹⁰. Погоджуємося з думкою І. Колесник, що ця історіографічна конструкція мала “підкреслено офіційний характер”¹¹¹. Останній вбачаємо, зокрема, в періодизації історії розвитку досліджень з минулого України: в книзі Л. Коваленка більші т. зв. “частини” цього процесу співпадають з “суспільно-економічними формаціями”, а менші “етапи” – зі становищем українських земель за критерієм наявності чи відсутності їх зв’язку з “рештою руських (такий термін використовує автор [див.: 8, 18]) земель” для періоду до середини XVII ст., Російською державою та історіографією і суспільно-політичною думкою для середини XVII – початку XX ст. [див.: 7, 8, 48 – 49]. Офіційність аналізованої схеми проглядається також і в уявленнях автора про чинники розвитку української історіографії: серед них головна роль відводилась класовій належності істориків і “гострій класовій боротьбі”, яка супроводжувала “перехід від одного етапу до наступного в історіографії України” [7], “співробітництву російських і українських істориків дожовтнево-

го часу в опрацюванні питань історії України” [6, 34 та ін.], “марксистсько-ленінській теоретичній спадщині в історіографії України” [6, 82 – 85, 93 – 99]. Ще одне свідчення традиційності напрацювань Л. Коваленка – оцінки конкретних творів української історичної думки, її представників, що були типовими для історіографічних текстів початку 70-х – середини 80-х рр. (на них зупинимось нижче), жорстке ранжирування української історіографії на “феодальну” (вся писана традиція) та “народну” (усна традиція) для періоду до початку XIX ст., для XIX – початку XX ст. – “реакційну” “дворянсько-націоналістичну”, “поміщицьку”, згодом “буржуазно-націоналістичну”, відносно прогресивну для середини-другої половини XIX ст. “ліберально-буржуазну” та “прогресивну” “революційно-демократичну” течії. Подекуди в праці Л. Коваленка наводиться надто анахронічна і хитка, як навіть для офіційного тексту зазначеного часу, аргументація висунутих положень. Наприклад, історик твердив, що екскурси в минуле українських і білоруських земель в працях московських літописців XV – XVI ст. були “своєрідною моральною підтримкою українському народові, а також ентузіастам літописання на українських землях” [19]. В іншому місці праці знаходимо думку, що київський “Синопис” писався його автором “під свіжим враженням від возз’єднання України з Росією” [36]. Щоб довести значний вплив К. Маркса та Ф. Енгельса на українську історіографію, Л. Коваленко, наприклад, писав, що зауваження засновників марксизму про археологію “відкрили нові перспективи для археологічних досліджень на Україні” [82]. У цілому схема Л. Коваленка відповідала офіційному образу історії української історіографії, властивому для 50-х – початку 60-х р. і втіленому насамперед у перших трьох томах “Очерков истории исторической науки в СССР”.

Можна погодитись і з тим, що, “незважаючи на ідеологічні упередження та теоретичні недоліки”, в умовах початку 70-х – середини 80-х праця Л. Коваленка все ж була “одним із засобів легалізації української історіографії як дисциплі-

¹⁰⁹ Історіографія історії Української ССР. ... – С. 9.

¹¹⁰ Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983.

¹¹¹ Колесник І. І. Українська історіографія ... – С. 94.

ни в культурній сфері і науковому житті України”¹¹². Така її роль нам вбачається як у самому факті формулювання схеми історії української історіографії, так, певною мірою, й окремих моментах самого її змісту.

Маємо на увазі авторський дискурс, який промовляв подекуди більше, ніж оцінки окремих історіографічних явищ. Звертає на себе увагу те, що Л. Коваленко постійно використовує термін “українська історіографія” [12, 33, 40, 45, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 68, 76, 80, 82, 84, 92, 94, 99, 101] і один раз навіть “національна історіографія” [113]. Починаючи з 1974 р. термін майже зник зі сторінок наукових і науково-популярних праць, використовувався лише у поєднанні зі словами “буржуазна”, “буржуазно-націоналістична” (найбільш, напевне, відомий виняток – кандидатська дисертація Ю. Мицика про “Кройніку” Феодосія Софоновича¹¹³). В прикметниковій формі історична наука післявоєнної УРСР фігурувала в згадуваному вище синтезі А. Санцевича – як “українська радянська історіографія”. Автор, між іншим, оперував й терміном “українська історіографія”, говорячи про “відповідальне завдання”, яке мали виконати історики республіки – “створення узагальнюючих праць з української історіографії всіх періодів”¹¹⁴. Те, що цьому терміну надавалось важливе значення, а його використання чи не використання було не випадковим, а відображало ідейні позиції авторів історіографічних праць, є поза сумнівом. Недарма, на наш погляд, в синтезі “Историография истории Украинской ССР” та узагальнюючій статті В. Сарбея про “історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади”¹¹⁵ термін не згаданий, навіть у поєднанні зі словом “радянська”, **ні разу!**

¹¹² Там же. – С. 96.

¹¹³ Див.: Мьцьк Ю. А. “Кройника” Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1975.

¹¹⁴ Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945 – 1982). ... – С. 24.

¹¹⁵ Див.: Сарбей В. Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади ... – С. 122 – 134.

Відзначимо також слова Л. Коваленка про запорізьке козацтво як “феномен” [23], його неодноразову апеляцію до козацької тематики в працях істориків. Разом з тим автор завжди наголошує на неправомірності зображення запорожців як соціально однорідної спільноти та її “вигаданого демократизму” [див.: 23, 25, 32 – 33, 71, 81].

Сказане вище про історіографічний синтез Л. Коваленка свідчить про деякі особливості цієї праці, які з долею обережності можна вважати виявом прагнення зберегти елементи ідеологічно неупередженого бачення української історіографічної традиції. Але все ж, зважаючи на те, що ця книга сприяла утриманню в історичній науці УРСР офіційного уявлення про історію української історіографії й сама власне і формувала це уявлення, говорити про “парадокс Коваленка”¹¹⁶, як гадаємо, немає підстав.

Третій момент, в якому з очевидністю бачимо зміни в дослідженнях з історії української історіографії, властиві для періоду після 1972 р. – “шарahanня” в історіографічних оцінках неоднозначних, суперечливих за своїм світоглядом і суспільно-політичною діяльністю істориків” (як про це писав у згаданій статті 1987 р. В. Сарбей¹¹⁷). Читаючи історіографічні тексти цього часу, натрапляєш на різко негативні оцінки спадщини П. Куліша¹¹⁸ та М. Грушевського¹¹⁹, і ловиш себе на думці, що нібито й не було в історичній науці УРСР спроб їх більш поміркованого зображення. Фактично українська радянська історіографія повернулася до “дореабілітаційної” версії діяльності як історика М. Драгомано-

¹¹⁶ Колесник І. І. Українська історіографія ... – С. 95.

¹¹⁷ Сарбей В. Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади ... – С. 133.

¹¹⁸ Див.: Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. ... – С. 58 – 59, 70; Историография истории Украинской ССР. ... – С. 64, 73, 78, 115.

¹¹⁹ Див.: Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. ... – С. 10, 106 – 108; Историография истории Украинской ССР. ... – С. 64, 65, 73, 79, 91, 92, 100, 109, 114, 116, 126, 149, 183, 194, 195.

ва¹²⁰. Це ж стосується і оцінок М. Костомарова, якого знову, з деякими застереженнями (зокрема, автори “Историографии истории Украинской ССР” віднесли його до “буржуазного” (“буржуазно-ліберального”) напрямку¹²¹), поставлено в один ряд з лідерами “буржуазно-націоналістичного” напрямку П. Кулішем і М. Грушевським¹²².

У випадку з М. Костомаровим Ю. Пінчуком була науково обґрунтована й інша позиція. У своїй монографії він намагався фактично відтворити таке бачення ролі провідного українського історика ХІХ ст., яке стало одним із надбань процесу часткової переоцінки його творчості в радянській історіографії на межі 60-х – 70-х рр. На основі докладного аналізу суспільно-політичної і наукової діяльності М. Костомарова, його наукового доробку Ю. Пінчук показав внесок цього історика та громадського діяча в розвиток “прогресивного напрямку в дожовтневій вітчизняній історіографії”. Значення історіографічної спадщини М. Костомарова, за Ю. Пінчуком, полягало у великій кількості, науковій новизні та різноманітності тематики його досліджень, які мали великий вплив на сучасників та на котрих “виховувались покоління істориків”, які “не втратили в низці випадків свого значення і в наш час”¹²³. Особливою заслугою М. Костомарова автор вважав, як і раніше, те, що у його творчій спадщині “знайшла обґрунтування, отримала втілення і широке розповсюдження новаторська ідея про необхідність історичного вивчення життя народних мас у всіх його виявах”¹²⁴. Поряд з тим Ю. Пінчук активно полемізував як з

¹²⁰ Див.: Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. ... – С. 72 – 73; Істориография истории Украинской ССР. ... – С. 168.

¹²¹ Істориография истории Украинской ССР. ... – С. 73, 140.

¹²² Котляр М. Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. – К., 1974. – С. 14 – 17, 77; Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. ... – С. 58 – 60, 70; Істориография истории Украинской ССР. ... – С. 38, 92, 124.

¹²³ Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова. ... – С. 5, 29.

¹²⁴ Там же. – С. 69, 106 – 107.

“буржуазно-націоналістичними вигадками” про М. Костомарова¹²⁵, так і з “мало вагомими аргументами” тих радянських істориків, які зараховували історика до засновників “буржуазного націоналізму” в українській історіографії¹²⁶.

В історичній науці УРСР початку 70-х – середини 80-х рр. фактично не змінилися попередні погляди на наукову діяльність В. Антоновича, який продовжував фігурувати в літературі як “автор антиісторичної концепції про “вічність української нації” та її “безкласовість””¹²⁷, творчість якого, виявляється, “нанесла велику шкоду розвитку історичних знань”¹²⁸. Одним із чільних представників “прогресивного” напрямку у “дожовтневій” історіографії продовжував залишатись О. Лазаревський¹²⁹. Зберігались “радянські” версії наукових біографій Д. Багалія¹³⁰ (характерно, що у списку рекомендованої історіографічної літератури в “Историографии истории Украинской ССР” наводився “Нарис української історіографії”, що належав перу цього історика¹³¹) та А. Кримського¹³².

Попри відсутність принципово нових характеристик М. Максимовича і Д. Яворницького, історіографи “відкривали”, у відповідності з “духом часу”, нові грані в їхній науковій діяльності. Л. Коваленко зумів побачити в працях Д. Явор-

¹²⁵ Там же. – С. 129 – 136, 141 – 142, 147, 180, 185.

¹²⁶ Там же. – С. 24.

¹²⁷ Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. ... – С. 71.

¹²⁸ Істориография истории Украинской ССР. ... – С. 64.

¹²⁹ Див.: Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. ... – С. 76 – 77, 105; Істориография истории Украинской ССР. ... – С. 63, 99, 100 – 102, 115, 126.

¹³⁰ Див.: Сарбей В. Г., Кравченко В. В. Академік АН УРСР Д. І. Багалій // УІЖ. – 1982. – № 11. – С. 154 – 158; Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. ... – С. 72; Істориография истории Украинской ССР. ... – С. 4, 43, 63, 67, 100, 107, 149, 150.

¹³¹ Істориография истории Украинской ССР. ... – С. 525.

¹³² Див.: Гурницький К. І. Агафангел Ефимович Крымский. ...; Істориография истории Украинской ССР. ... – С. 4, 14, 72.

ницького 1880-х – 1890-х рр. не лише “великий фактичний матеріал”, “пошану до рядових козаків” та “ідеалізацію козацтва”, а й “звучання буржуазно-націоналістичних ноток”¹³³, а на початку ХХ ст. вже “посилення буржуазно-націоналістичних тенденцій”¹³⁴. У монографіях П. Маркова М. Максимовича подано як суворого критика “українських буржуазних націоналістів” і борця “проти космополітизму та упадання перед Заходом, за самобутність, оригінальність, бурхливий розквіт і тісні плідні зв’язки російської і української науки і культури”¹³⁵. Одночасно автори іншої праці звернули увагу на те, що для вченого було “характерним деяке перебільшення ролі запорізького козацтва в розвитку антифеодальної боротьби народних мас України”¹³⁶.

Історіографічна кон’юнктура 1970-х рр. спричинила, як уже йшлося в попередньому розділі, “переписування” дискусійних для історико-партійної науки в УРСР питань історії Компартії України. Нова офіційна версія “славного минулого” “бойового загону” КПРС була представлена в четвертому, як виявилось – останньому, виданні “Нарисів історії Комуністичної партії України” (К., 1977). Якщо в одному з питань, які викликали раніше розбіжності – ставлення до проголошення Донецько-Криворізької республіки – офіційна позиція, задекларована у попередніх виданнях “Нарисів”, залишилася незмінною¹³⁷, то інші зазнали переоцінки.

Вступ Київського комітету РСДРП(б) до “Комітету по охороні революції на Україні”, на думку авторів узагальнення, “не виправдав себе”, оскільки “вів до дезорієнта-

¹³³ Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. ... – С. 81.

¹³⁴ Там же. – С. 104.

¹³⁵ Марков П. Г. М. О. Максимович – видатний історик ХІХ ст. ... – С. 231 – 233; Його ж. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. ... – С. 26, 65, 112, 143 – 144.

¹³⁶ Історіографія історії Української ССР. ... – С. 115.

¹³⁷ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 4-е, доп. – К., 1977. – С. 243.

ції революційних сил у найрішучіший момент боротьби за владу Рад” в Україні¹³⁸. Рішення Таганрозької наради більшовиків України про створення відокремленої від РКП(б) Комуністичної партії України, на погляд авторів “Нарисів”, було “принципово неправильним”: воно суперечило “основному завданню – зміцненню єдності партійних рядів, створюваної десятиріччями на твердій об’єктивній основі єдності дій пролетарів великоруських і українських у революційній боротьбі”¹³⁹. “Комуністи республіки, – мовляв, – у своїй абсолютній більшості не уявляли своєї діяльності без органічного, безпосереднього зв’язку з РКП(б)”¹⁴⁰. Діяльність боротьбистів присвячено всього один абзац. Їх охарактеризовано як “дрібнобуржуазну націоналістичну партію”, за діями якої “пильно стежили комуністи України”, “повсякчас викривали політичне дворушництво цієї партії, робили все, щоб маси на власному досвіді переконалися в її куркульській, націоналістичній суті”¹⁴¹. Така “ленінська тактика, що її проводила Комуністична партія України, повністю виправдала себе” – “вже на початок 1920 року ідеологія і політика боротьбизму зазнала повного краху, а сама партія боротьбистів зникла з історичної сцени”¹⁴². Таким чином, “реабілітаційне” офіційне бачення ранньої історії КПУ було майже повністю переглянуте і замінене на таке, якого дотримувались консервативно налаштовані історики.

Українська радянська історіографія початку 70-х – середини 80-х рр. демонструвала млявість і невиразність не тільки в сенсі появи на її теренах хоч би мізерних відхилень від офіційної візії минулого, формулювання альтернативних поглядів, але й постановки нових питань у межах існуючої схеми. Окремі нешаблонні ідеї в ділянці “вітчизняної” історії лунали вкрай рідко, а якщо й розроблялись, то лише

¹³⁸ Там же. – С. 213.

¹³⁹ Там же. – С. 261.

¹⁴⁰ Там же.

¹⁴¹ Там же. – С. 286.

¹⁴² Там же.

як торування в УРСР новацій загальносоюзної історичної науки чи як реагування на тенденції, пропозиції, дискусії, ініціаторами яких були провідні історики СРСР, як правило представники установ Москви та Ленінграда. Причому, якщо в попередній період загальносоюзні історіографічні нурти в окремих моментах стимулювали вироблення нонконформістських пояснень української історії, то тепер – тільки “перегрівання” на українському історичному матеріалі ідей загальносоюзної історіографії.

Покажемо у цьому відношенні було обговорення істориками України на сторінках УІЖ (1981, № 10) “нової концепції передісторії Київської Русі”, запропонованої Б. Рибаківим в журналі “История СССР” (1981, № 1, 2). В її основу було покладено думку іншого стовпа офіційної історичної науки в СРСР Б. Грекова про тривалий період “визрівання” руської державності – задовго до оформлення Київської Русі¹⁴³. На нашу думку, історикам УРСР не могла не імпонувати давня теза Б. Рибаків, навколо якої ретельно, з залученням різних типів джерел і на широкому історичному тлі, вибудувана його концепція, про те, що “найбільш інтенсивно історичний розвиток відбувався не на півночі, а на півдні, в Середньому Подніпров’ї, і при тому за багато століть до появи норманів”¹⁴⁴. Відтак знавці проблеми в Україні, яким було надано можливість висловити своє ставлення до положень їх російського колеги (а це Ф. Шевченко, Б. Шрамко, В. Баран, В. Ауліх, Я. Ісаєвич, П. Толочко, М. Котляр, Г. Сергієнко) оцінили їх цілком схвально. Водночас, підтримуючи концепцію в цілому, українські історики та археологи підтверджували її новими аргументами, а подекуди й виказували незгоду з окремими, правда лише фактологічного плану, її аспектами.

Так, Ф. Шевченко вважав, що для повноти доказів на користь існування племінних союзів ще до утворення Київської Русі можна вказати і на діалектичні відмінності,

¹⁴³ Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси (Тезисы)// История СССР. – 1981. – № 1. – С. 55.

¹⁴⁴ Там же.

“які ще донедавна зберігалися, наприклад, на українських землях”¹⁴⁵. На його ж думку, Київські висоти і Поділ у III – IV ст. не могли відігравати роль тільки торговельних осередків, як писав Б. Рибаків, а “вони набули значення своєрідного державного центру – адже на цьому місці виник столичний град Київської Русі”¹⁴⁶. Як гадав Я. Ісаєвич, з аргументації російського вченого стосовно процесів етнічної консолідації східнослов’янських племен впливав висновок, що останній “відбувався протягом усієї тривалої передісторії Київської Русі”, а “утворення ж “союзу союзів” (в Середньому Подніпров’ї – авт.) значно посилило консолідаційні процеси”¹⁴⁷. М. Котляр вказав на недостатню переконливість тез Б. Рибаків про розселення племен дулібів після поразки від аварів серед західних слов’ян та про переселення хорватського племінного об’єднання з Прикарпаття на береги Адріатичного моря¹⁴⁸.

Новою для історичної науки УРСР була проблема соціальної свідомості українського суспільства “феодалного” періоду. В той же час в російській радянській історіографії на середину 80-х рр. був накопичений немалий досвід в опрацюванні не тільки питань “ідеології” соціальних низів, насамперед селянства, в добу середньовіччя і раннього нового часу (праці О. Клібанова, В. Буганова, В. Мавродіна, О. Індової та ін.), але й розроблялися теми, що перегукувалися з проблематикою антропологічно орієнтованої західної історіографії (праці Л. Баткіна, А. Гуревича, М. Барга, С. Аверінцева, Г. Кнабе, О. Каждана).

Чи не першим в українській радянській історіографії до вивчення того, як мислили і які прагнення мали люди минулого, звернувся В. Смолій. В його монографії “Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII – XVIII ст.” (К., 1985) роз-

¹⁴⁵ Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б. О. Рибаків// УІЖ. – 1981. – № 10. – С. 40.

¹⁴⁶ Там же.

¹⁴⁷ Там же. – С. 48.

¹⁴⁸ Там же. – С. 51.

крито такі питання, як основні риси “ідеології” учасників “народних рухів” до середини XVII ст., соціальна свідомість народних мас в “антифеодальних” рухах другої половини XVII – XVIII ст., вплив “ідеології” учасників “селянських війн” в Росії XVII – XVIII ст. на Україну, вияви соціальної свідомості “трудящих” в історичних документах (на сторінках “Генеральних слідств про маєтності” 1729 – 1730 рр., у наказах до Комісії по складанню нового “Уложення” та у виступах депутатів) та відображення світогляду “народу” у фольклорній спадщині. За своїми теоретичними узагальненнями дослідження В. Смолія цілком вписувалось у підходи загальносоюзної історіографії. На середину 80-х рр. у ній склалось два погляди на соціальні ідеали учасників “антифеодальних рухів”: одні історики говорили про наявність в “народних мас” доби “пізнього феодалізму” своєї “класової ідеології”, інші це заперечували, наполягаючи на тому, що суспільні уявлення низів періоду XVII – XVIII ст. не піднімалися вище рівня соціальної психології. В. Смолій вважав, що існують підстави твердити про “ідеологію” “народних мас” в XVII – XVIII ст.: “Незважаючи на обмеженість світогляду трудящих мас, обумовлену специфікою епохи і їхнім становищем як дрібних виробників, утопізм, відсутність реальних програмних документів і чітких лозунгів, народні виступи і повстання неправомірно й глибоко помилково кваліфікувати як безідейні, позбавлені творчих потенцій”¹⁴⁹. На його думку, “у цілому ідеологія народних мас України доби пізнього феодалізму залишалася послідовно антифеодальною, антикріпосницькою”¹⁵⁰. Водночас “не слід переоцінювати рівень свідомості та організованості народних повстань і виступів; задушені безпросвітною нуждою, безправ’ям, неволею і підданством феодалам, селяни не виробили (і не могли виробити) своєї класової ідеології в сучасному розумінні цього слова та реальної політичної

¹⁴⁹ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII – XVIII ст. – К., 1985. – С. 4 – 6.

¹⁵⁰ Там же. – С. 233.

програми дій”¹⁵¹. Недарма, очевидно, в заголовку монографії В. Смолія використано термін “соціальна свідомість”, а не “ідеологія”.

Аналізуючи розвиток української радянської історіографії періоду початку 70-х – середини 80-х рр., можемо зробити висновок про наповнення наукової картини минулого України новітніми ідеологічними постулатами і загалом поглиблення залежності історичної науки в УРСР від політичного курсу влади. В результаті образ української історії став на порядок більш русифікованим, ніж у попередній період, було реанімовано значний масив історіографічних догматів сталінських часів. Найочевиднішим показником ще більшого, ніж раніше, підпорядкування української радянської історіографії політичній кон’юктурі стало усунення з офіційного наукового обігу нонконформістських поглядів на “свою історію”. З іншого боку, деякі підходи, вироблені в часи лібералізації політики режиму щодо історичної науки в Україні, не виправлялися, а в поглядах на окремі питання (запорізьке козацтво, історія української історіографії) співіснували “дореабілітаційні” та “реабілітаційні”, напрацьовані в середині 50-х – на початку 70-х рр., офіційні схеми. Таким чином, говорити про абсолютну і беззастережну уніфікацію бачення українського минулого в історичній науці УРСР розглядуваного періоду немає підстав.

¹⁵¹ Там же.

ВИСНОВКИ

Дослідження окремих аспектів теми цієї праці створює підґрунтя для загальних висновків.

Як показує аналіз конкретного фактичного матеріалу, історична наука в УРСР у післясталінський період розвивалася під тисним пресом політичного фактора у найширшому його значенні. Мова йде і про розвиток політичної системи та політичного курсу Радянського Союзу в добу “еволюційного тоталітаризму”, і про породжену владними інтересами офіційну доктрину історії у її стосунку до “другої серед рівних” республіки, і про методи імплантації офіційного бачення в професійне історіописання.

Десталінізація хрущовської доби в розумінні часткової відмови від способів управління суспільством, що їх використовував кремлівський тиран, пом’якшення національної політики Москви в той же час та “контрольований автономізм” П. Шелеста, згортання “відлиги”, утвердження брежнєвського консерватизму та поворот до репресивного “згладжування” національних відмінностей у контексті форсування створення “нової історичної спільності – радянського народу” – вплив цих явищ та подій радянської історії прямо чи опосередковано позначився на тому, як оповідали про історію України в наукових текстах.

Владне бачення українського колишнього було канонізоване в “Тезах до 300-річчя возз’єднання України з Росією. Схвалених ЦК КПРС (1654 – 1954)” (1954). Вони відображали і закріпили на довгі роки в ідеологічному та науковому дискурсі ідеологеми пізньосталінського періоду (проте в них, на нашу думку, відчувалося й певне загравання з історичною пам’яттю українського народу, що було вираженням початку перегляду політики останньої декади сталінізму). “Тези” надавали схемі історії України російськоцентричної побудови, вони остаточно втягували

українське минуле в річище “історії СРСР”. Остання, вже з часу свого впровадження у вигляді концепту, наукової та навчальної дисципліни у середині 30-х рр., розумілась як передусім історія російського народу та його державних утворень, та “вітчизняна” для всіх етнічних спільностей, що населяли “одну шосту” земної кулі.

Попри те, що на таке увіковічнення постулату виняткової для долі України ролі “старшого брата” історики СРСР повинні були беззастережно орієнтуватися аж до середини 80-х рр., у середині 50-х – середині 60-х рр. кремлівські ідеологи, а в середині 60-х – на початку 70-х рр. провідники “контрольованого автономізму” в УРСР ініціювали низку змін у ставленні до давнього і недавнього минулого, які свідчили про деяку ревізію букви і духу “Тез” 1954 р. Найбільш значимими з цих заходів були такі, як впровадження ідеї про реакційність намірів царизму щодо неросійських народів імперії, зняття клейма однозначної шкідливості з антицаристських національних рухів, підкреслення елементів національної самобутності, виявленої в запорізькому козацтві, зняття завіси мовчання зі злочинів сталінського режиму, реабілітації (не завжди, однак, доведеної до завершення) чільних українських діячів дорадянського і радянського періодів, наголошування на історичних традиціях та особливостях Компартії України, часткова реабілітація КПЗУ. Одночасно з цим, саме у хрущовські часи була офіційно запроваджена ідея про пріоритетність історії сучасності над історією давніших епох.

Повернення до рутинних політичних практик з приходом до керма країни Л. Брежнєва, прискорене формування єдиної радянської ідентичності зумовили викреслення з офіційного історичного наративу тих небагатьох поступок національному прочитанню українського минулого, які мали місце за попередніх суспільно-політичних обставин. Разом з тим з владних кабінетів висувалися категоричні вимоги розгорнути радикальну боротьбу з “буржуазно-націоналістичними викривленнями” історії України, припинити “ідеалізацію патріархальщини”, що означало вики-

нути з української історії всі її особливості, покласти край “очорненню героїчних звершень радянського народу”, що передбачало повернення до лакованого і глорифікованого зображення “досвіду соціалістичного будівництва” і реабілітацію сталінізму. Недарма головними проблемами історії України, які були визначені владними директивами як такі, що потребували переоцінки, були саме ті, що зазнали найбільш істотного “переписування” порівняно зі сталінською добою – історія запорізького козацтва, українська інтелектуальна, в тому числі, історіографічна, традиція, рання історія КПУ. В кінці 70-х – на початку 80-х рр. російськоцентрична картина українського минулого була доповнена політично вмотивованими історичними конструкціями – формулою про “1500-літній ювілей Києва” та акцентуванням континууму між “давньоруською народністю”, “возз’єднанням” 1654 р. і “радянським народом” у зв’язку зі святкуванням 325-річчя Переяславського договору. Так владна візія історії України, зважаючи на її абсолютний російськоцентризм та на фактичну реабілітацію сталінської диктатури, що відбулася під егідою брежнєвсько-суловського режиму, стала майже аналогічною офіційним уявленням про українську історію другої половини 40-х – початку 50-х рр.

Аналіз процесу формування підходів влади щодо української історії та історичної науки в УРСР показує й роль “марксистсько-ленінської” інтелектуальної спадщини, яка, починаючи з середини 50-х рр., була проголошена альфою і омегою (не замуленою, як уже вважалось, викривленнями “четвертого класика”) для вироблення історичних оцінок. Насправді ж головним і, як правило, єдиним мотивом влади в її маніпуляціях з минулим, принаймні з українським, була політична доцільність. Поклоніння В. Леніну, К. Марксу та Ф. Енгельсу з її боку було позірним і спекулятивним, прикривало прагнення заручитись їхнім авторитетом при обґрунтуванні будь-якого повороту в офіційних історичних інтерпретаціях. Такий же підхід, гадаємо, сповідувала і значна частина професійних радянських істориків. Разом з тим немало серед них було й таких, що щиро вірили у мож-

ливість “нового прочитання” “класиків”. Зберегли своє значення і деякі концепції та погляди, сформульовані безпосередньо Й. Сталіним (його авторство вже не називалось); серед таких особливу довговічність демонструвала сталінська дефініція поняття “нація”, від якої відштовхувались і окремі дослідники українського націотворення.

Та система організації та наукових комунікацій, яка існувала в УРСР в середині 50-х – середині 80-х рр., у своїх основних структурах та принципах функціонування була закладена ще в 30-х – на початку 50-х рр. Вона, як і за сталінського режиму, була покликана забезпечувати повний ідеологічний контроль над творчістю істориків і реалізацію задумів держави щодо історичної науки. Цього досягнуто, насамперед, за допомогою прямої підлеглості суто наукових інституцій партійно-державним органам. Водночас у хрущовське десятиріччя та “добу П. Шелеста” історики в УРСР отримали чи здобули деякі організаційні можливості та канали обміну науковою інформацією для відносно автономного від потреб влади наукового процесу. Серед таких найважливішими уявляються заснування і діяльність “Українського історичного журналу”, перетворення на провідний часопис у ділянці історичних наук “Архівів України”, вихід серійних видань інститутів історичного профілю АН УРСР і Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, конференційна активність українських радянських істориків, утворення наукових структур для розробки питань спеціальних історичних дисциплін, відсутність засилля партійних функціонерів у наукових установах. Симптоматичною виглядала і певна підтримка, яка впродовж кінця 50-х – середини 60-х рр. надавалася науковими функціонерами УРСР спробам українських істориків створити в республіці товариство істориків, згодом – відділення Національного комітету істориків СРСР. Через переваги у здійсненні міжнародних контактів для істориків союзного Центру і фактичне блокування таких для істориків УРСР вихід історичної науки Радянського Союзу зі стану ізоляції від світового історіографічного процесу на історичні дослі-

дження в Радянській Україні помітного впливу не мав.

Починаючи з 1972 р. всі ліберальні перетворення, що стосувались організаційних засад історичної професії в УРСР, були анульовані, історики республіки в цьому сенсі знову поставлені під жорсткий нагляд. Були “зміцнені” “перевіреними” кадрами наукові історичні установи, відповідно до нової історіографічної кон’юнктури перебудовано їхню внутрішню структуру. Владними рішеннями припинено видання усіх серійних історичних видань АН УРСР та Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Пристосовано до нового курсу щодо національного минулого редакційну політику “Українського історичного журналу” та “Архівів України”.

Влада домагалася від істориків покори і через створення специфічних умов творчої праці. Вони працювали в обмеженому, регульованому державою інформаційному просторі, в обставинах відсутності нормального доступу чи повної недоступності потрібних джерел та літератури. Крім необхідності дотримуватись офіційного бачення тих або інших історичних подій, явищ, процесів (“цензури власної голови”), зміст текстів радянського історика залежав і від втручань розгалуженого апарату політичної цензури, головним компонентом і “аналітичним центром” якої в Україні виступав т. зв. Укрліт – республіканський підрозділ союзного Головліту. І в сенсі умов роботи істориків у період середини 50-х – 60-х рр. відбувалися позитивні зрушення – розсекречення значної частини архівних “спецфондів”, вилучення з заборонних списків Головліту прізвищ істориків та їхніх праць, полегшення і спрощення доступу до архівних документів, певне послаблення цензурного контролю над ідейним змістом видань, активізація публікації бібліографічних джерел. Проте вже з кінця 60-х – початку 70-х рр. спостерігалось згортання цих змін, а з 1972 р. – посилення цензурних утисків в історичній науці УРСР, що виявилось в інтенсифікації ідеологічного нагляду і знятті з видавничих планів цілої низки попередньо схвалених до друку історичних праць, розширенні кола осіб, чиї твори вилучалися

з вільного обігу в бібліотеках і книжковій мережі та знову поміщалися на “спеціальне зберігання”. Словом, інформаційна база досліджень істориків в УРСР ставала ще більш обмеженою, а можливості для відхилень у наукових студіях від ідеологічних приписів – зовсім примарними.

Підкорення українських радянських істориків завданням, які ставилися правлячим режимом, досягалося також системою заходів заохочування. В середині 50-х – на початку 70-х рр. науковці, працівники вищої школи належали до найбільш матеріально забезпечених професійних груп. Втім, починаючи з середини 70-х рр., неухильною стала тенденція до зниження відносного рівня оплати наукової праці, що привело до деякого зменшення привабливості наукової роботи. Стабільним стимулом до здобуття професії історика і наукової кар’єри в цій ділянці в СРСР, і в УРСР зокрема, завжди залишалися перспективи зробити партійно-чиновницьку кар’єру.

Чи не найбільш ефективними для утримування українських радянських істориків в ідеологічному зашморзі були методи силового тиску. У цьому відношенні головна відмінність всієї післясталінської епохи від попередньої доби полягала у зреченні від прямих фізичних репресій як засобу упокорення незгодних або запідозрених у нелояльності. Однак знову ж таки бачимо різницю між тим, як влада дисциплінувала українських істориків у середині 50-х – на початку 70-х рр., і як вона це робила пізніше. Відмовившись від фізичного насильства, партійно-державний апарат спочатку зробив ставку, по-перше, на стримування кар’єрного росту непокірних українських учених: чинилися перешкоди у захисті дисертацій, гальмувалося, насамперед через використання бюрократичних механізмів та цензурних перепон, оприлюднення наукових досліджень, не надавалися відповідні науково-адміністративні посади. Використовувалися методи психологічного тиску: цькування, “проробки”, винесення вироків про наукову неспроможність, “доган” на наукових конференціях, зборах “трудоких колективів”, партійних зборах. До початку 70-х рр. найрадикаль-

нішим способом боротьби проти істориків-нонконформістів в Україні було звільнення з місця роботи. Проте тоді воно не означало позбавлення засобів до існування і вилучення з наукового життя – нам не відомо жодного випадку, коли б такі особи не продовжили працю в іншій науковій установі, проте, звичайно, у гірших обставинах. “Генеральний погром” 1972 – 1973 рр. стосувався й інакомислячих в українській історичній науці. Він змусив замовкнути одних і встановив абсолютні заборони на професію для інших. Умови творчості українських радянських вчених-гуманітаріїв дещо покращилися не межі 70-х – 80-х рр., коли республіканська влада, будучи зацікавленою у виправленні вкрай негативної opinii серед мистецьких і наукових кіл репресивними акціями доби “маланчуківщини”, дещо послабила політику “виловлювання бліх” і зняла табу на дослідження фактично дискредитованої “дореволюційної” історії України. Проте загальний курс на нівелювання української самобутності, зокрема і за допомогою нав’язування відповідних історичних конструкцій, залишався незмінним.

А яку ж роль у виробленні і побутуванні в історичній науці УРСР післясталінської епохи образів, концепцій, підходів до історії України відігравали власне інтелектуальні чинники, чи, можливо, варто говорити про їх відсутність або номінальне значення? Тут, на нашу думку, треба вести мову окремо про три джерела інтелектуального впливу. По-перше, слід твердити про те, що українська радянська історична наука розглядуваного періоду не зазнала скільки-небудь помітного проникнення властивих для того часу ідей та теорій не радянської, не кажучи вже про західну, історичної думки. По-друге, важливим джерелом, звідки українська радянська історіографія історії України черпала “натхнення” і здійснювала “інтелектуальні запозичення”, була не українська радянська (загальносоюзна) історіографія. Її значення в цьому аспекті виявлялося у таких моментах: із загальносоюзної історіографії (хоча не тільки з неї) вели свій “родовід” ключові для тлумачення українського “дожовтневого” минулого концепції, переду-

сім, “давньоруської народності” та “возз’єднання України з Росією” 1654 р.; у текстах з “історії СРСР” містилися схеми історії “Вітчизни” радянського періоду, на які орієнтувалися й історики, що писали про історію Радянської України; “загальносоюзні” історичні дискусії давали поштовх неофіційному баченню “історії УРСР” чи розробці в Україні і на “українському матеріалі” новацій загальносоюзної історіографії у межах її канонів.

Підставовою для історіографічної презентації минулого республіки була позиція її істориків. Ця винятковість впливала вже із самого “розподілу праці” дослідників “вітчизняної історії”. За вченими союзного Центру були “закріплені” “престижні” ділянки – вивчення “мейнстріму” “історії СРСР”, яким була фактично історія Росії, проблем всесвітньої історії, міжнародних відносин. Дослідники ж зі союзних республік, минуле яких розглядалось під кутом зору свого роду “побічних течій”, повинні були вивчати, обов’язково в контексті “історії СРСР”, “свою історію”. Оскільки правлячий в СРСР режим ефективно насаджував власне бачення історії, те, як оповідають про українське колишнє його професійні тлумачі, залежало, в першу чергу, від їхнього ставлення до суспільно-політичних реалій, у яких вони жили і працювали. Спостереження над долями і працями істориків УРСР післясталінської епохи приводить до висновку, що тодішній їхній “цех” умовно поділявся на adeptів чи поміркованих прихильників влади, людей з “українською душею і партійним квитком” (або, якщо менш афористично, з “подвійною лояльністю”) та національно орієнтованих інакодумців. Наукові стандарти, які обирали українські історики за умов владного пресингу, звичайно ж залежали і від їхньої здатності йому протистояти, побороти в собі страх перед загрозою неприємностей чи навіть переслідувань. Як гадаємо, більший чи менший ступінь конформізму, пристосовництва, мімікрії був властивим для поведінки, в тому числі і у професійній сфері, майже усіх істориків в УРСР, хіба за винятком тих, хто щиро обожнював систему і жменьки сміливців з кола її опонентів. Цей кон-

формізм суттєво утруднює можливість більш-менш точної ідентифікації суспільно-політичних настроїв істориків в УРСР – вірогідно, що частина тих, хто назовні виглядали цілком “правовірними” радянськими вченими, насправді не мала жодних симпатій до існуючого режиму.

Роль адептів влади у виробленні історіографічних образів України полягала у тому, що вони виступали як “наукові консультанти” при підготовці партійно-державних директив у царині історичної політики (зокрема, таких важливих, як “Тези” 1954 р., постанова про журнал “Вопросы истории” 1957 р., стаття у “Комуністі України” “Про серйозні помилки і недоліки однієї книги” з приводу праці П. Шелеста “Україна наша Радянська”). Також представники цієї групи транслювали державну доктрину української історії та схеми загальносоюзної історіографії у наукові тексти. Вони ж, нарешті, самостійно, але у межах визначеної згори схеми, розробляли окремі питання українського минулого періоду до кінця XIX ст., тобто до того етапу, коли “прив’язка” до загальносоюзної інтерпретації стала майже абсолютною. Таким чином відбувалося творення суцільного офіційного “великого тексту”. Історики-інакодумці спрямовували свої зусилля на збереження в умовах тиску політичної міфології засад наукового ремесла, протистояли примітивізації професії, конструювали неофіційні, недирективні, нонконформістські образи України. При тому вони спиралися на різні інтелектуальні традиції, у тому числі змушені були враховувати або органічно сприймали окремі положення офіційного бачення минулого і “марксистсько-ленінської” спадщини. Ті українські радянські історики, які балансували між відданістю владі та антагонізмом до неї, в інтелектуальному сенсі перебували, як висловився про аналогічну групу вчених у комуністичній Польщі Рафаль Стобецький, “по обидва боки барикад”¹.

Переходячи до з’ясування однієї з головних проблем до-

¹ Див.: Stobiecki R. Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna ... ale skomplikowana. Studia i szkice. – Warszawa, 2007. – S. 138.

слідження – яким був зміст офіційного історіографічного нарративу української історії – насамперед вкажемо на наступне: бачення минулого України в офіційній українській радянській історіографії було поглибленою, наповненою фактологічними аргументами, але й деякими положеннями суто історіографічного походження, версією ідеологічного дискурсу. Історіографічне опрацювання синтезів з “історії УРСР” та спеціальних праць з вибраних питань, які виходили з-під пера українських радянських істориків упродовж 50-х – 80-х рр., показує, що низка історичних побудов залишалась канонічною попри відмінні суспільно-політичні ситуації. Історіософські підвалини “великого тексту” становили формаційна періодизація, “класовий” чинник та ідея про виняткову роль російського народу і його державних утворень в історії українського народу, яка фактично визначалась як провідна ідея історії України. Таке ідеологічне спрямування підтримувалося за допомогою концепцій “давньоруської народності”, “визвольної боротьби українського народу” проти “іноземного загарбання” у польсько-литовський період, “прагнення до возз’єднання” і “возз’єднання України з Росією 1654 р.”, розкладу “феодалізму” та зародження і утвердження “капіталізму” в Україні, сталінського розуміння поняття “нація”, концепцій “Великої Жовтневої соціалістичної революції” та “побудови соціалізму” в республіці. Важливо відзначити, що всі ці схеми були вироблені протягом 30-х – середини 50-х рр. і вперше зафіксовані в синтетичному вигляді у двохтомному колективному узагальненні “Історія Української РСР” 1953 (том 1) – 1956 (том 2) років видання, яке, з огляду на його вагу у формулюванні історичних підходів, було, гадаємо, найбільш значною книгою в радянській історіографії історії України. Той синтез подавав такий образ української минувшини, у якому втілювалися схеми сталінських часів у найповнішому і рафінованому їх вираженні.

В другій половині 50-х – на початку 70-х рр. у “великому прочитанні” історії України простежуються істотні нові мотиви. Було знято екстремальні вияви його російськоцентри-

му, як то гіперболізація історичної “величі” російського народу, розлогі вставки про “доленосні” для України моменти російської історії у сюжетній канві гранднративу. Включено тезу про “реакційні” мотиви царського “визволення” українських територій з-під влади “іноземних загарбників” та відредаговано “Тези” 1954 р. в аспекті пом’якшення категоричної “позитивності” окремих наслідків Переяслава. В окреслений період в офіційні тексти введено проблематику, що виразно підкреслювала національну самобутність “історії УРСР”, та здійснено більш чи менш ґрунтовні спроби її концептуального осмислення. До кола таких проблем слід віднести розробку цілісної візії запорізького козацтва та концепції формування української нації, вивчення окремих феноменів української культури, констатацію наявності “державності” українського народу в “дожовтневу” епоху, започаткування розмови про колоніальне гноблення українців у Російській імперії та український національний рух, обстоювання в полеміці з консервативно налаштованими істориками національної специфіки в історії Компартії України та опрацювання “зовнішньої політики” “суверенної” УРСР. При інтерпретації радянської доби пролунала помірна критика або обережні згадки про окремі “помилки”, “прорахунки”, “зловживання” більшовизму в Україні, які, однак, однобічно пов’язувалися здебільшого з “культури особи” Й. Сталіна.

Починаючи з 1972 р., всі “національні” нашарування в текстах офіційної української історіографії було усунуто і утвердився образ українського колишнього, близький до виробленого у сталінську добу. Ба, за ступенем впровадження російськоцентричної оптики, він був навіть довершенишим. Про це свідчать, передусім, такі історіографічні факти, як заперечення окремими тодішніми істориками “прогресивної історичної ролі” Запорізької Січі в останній період її існування, наявності української нерадянської “державності”, фактичне замовчування існування української історіографічної традиції.

У той же період, коли відбувалася санкціонована вла-

дою ревізія “сталіністського” прочитання “історії УРСР”, в умовах потепління курсу держави щодо історичної науки, в українському радянському історіописанні вперше з часів згортання “золотої доби” 1920-х рр. фіксуємо таке зображення “свого минулого”, яке виходило поза межі партійних директив. Не випадковим здається те, що “переписування” офіційної версії відбувалося лише в ділянці дорадянської історії – очевидно, що саме на її вивченні зосереджувалися історики-інакодумці (радянський період був доменом переважно лояльних науковців, у тому числі й майже всіх істориків компартії) і що дорадянська історія була менше обтяжена ідеологічним навантаженням.

На основі вивчення явищ і особливостей раннього нового часу в Україні та їхнього співставлення з аналогічними в європейському світі зроблено висновок про суголосність плину української і європейської історії, а відповідно – фактично спростовано тезу офіційної історіографії про тісну інтегрованість України і Росії та ексклюзивне історичне місце у цьому “тісному історичному зв’язку” “старшого брата” (ідеї В. Голобуцького, О. Компан, О. Пономарьова, М. Брайчевського про “ранній” капіталізм в Україні, О. Компан про селянські рухи кінця XV – середини XVII ст. як складові буржуазної трансформації ранньомодерної України, О. Компан та М. Брайчевського про “український ренесанс”). Було висунуто цілу низку концепцій, які прямо свідчили проти базових постулатів метанаративу. М. Брайчевський аргументовано підважив концепцію “давньоруської народності”. О. Мацюк своїм припущенням про дофедорівське книгодрукування піддав сумніву першість московського “першодрукаря”. Висловлені цілком (М. Брайчевський) чи частково (І. Крип’якевич, Ф. Шевченко) альтернативні трактування українсько-російських відносин у добу Хмельниччини та Гетьманщини. Вказано на колоніальне становище економіки України у складі Російської імперії (О. Лугова). Розроблена апологетично-романтична версія історії запорізького козацтва, що нав’язувала до історіософії степового лицарства, притаманної для Д. Яворницького (О. Апанович,

М. Киценко та ін.). Ряд вчених обґрунтовували ранньомодерне походження української нації з наголосом на етнопсихологічних факторах (О. Апанович, І. Крип'якевич) та більш традиційним підкресленням первинності економічних процесів (І. Бойко). Дкладно розроблено концепцію державницького континууму та повноцінності державних утворень українського народу в “дожовтневий” період (І. Бойко, О. Апанович). Висунуто ревізійні ідеї в царині досліджень українського руху доби революційних подій 1917 – 1920 рр.: М. Супруненко, М. Рубач, С. Королівський намагалися частково реабілітувати Центральну Раду, на противагу тлумаченню факту утворення ЗУНР як “антинародної акції української контрреволюційної буржуазії” О. Карпенко обстоював концепцію подій на західних землях України листопада 1918 р. як прогресивної “буржуазно-демократичної” та “національно-демократичної” революції.

Результатом розгортання припинених у сталінські часи студій над історією української історичної думки стало поновлення доброго імені, наукової та громадської репутації, включення в офіційний наратив імен навмисне забутих чи табуйованих відомих українських істориків М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Лазаревського, Д. Багалія, Д. Яворницького, А. Кримського (М. Марченко, Ю. Пінчук, Р. Іванченко (Іванова), М. Шубравська та ін.). Запропоновано новаторське бачення визначних пам'яток історіописання “донаукової” доби в розвитку української історіографії (М. Марченко, Я. Дзира, Ф. Шевченко). Дозволено висловити альтернативні погляди на творчість і громадську діяльність офіційно затаврованих П. Куліша (С. Злупко, П. Гончарук) та М. Грушевського (І. Бойко, Є. Кирилук, Ф. Шевченко). Хоча процес історіографічного освоєння українськими радянськими істориками спадщини своїх знаних попередників не означав і не міг означати всебічного і неупередженого її аналізу, він привів до якісно нової візії історії української історіографії. Замість невиразних вкрапель до “вітчизняної” (читай – російської) історіографії, поставала розвинута, багата на здобутки та са-

мобуття “українська історіографія”, хай і надалі залишена в інтегральному річизі “історії історичної науки в СРСР”. Прийшло і нове розуміння інтелектуальних витоків української радянської історіографії: тепер вона розглядалася не тільки як набуток від запровадження у вивчення минулого “справді наукового вчення”, але й як продовження в нібито досконалих умовах радянського ладу “прогресивних” традицій української “дожовтневої” історіографії.

У цілому, якщо б спробувати акумулювати в один логічний ряд спроби недирективного прочитання української історії, здійснені істориками в УРСР в другій половині 50-х – на початку 70-х рр., матимемо суттєво відмінну від офіційної картину “свого минулого”. Водночас, не схильні й перебільшувати рівень альтернативності цієї неконформістської історіографії та бачимо істотну різницю в амплітуді відхилень різних ідей і концепцій, які вважаємо неофіційними, від канону.

Зважаючи на зазначене вище, слід твердити про існування в історичній науці УРСР другої половини 50-х – початку 70-х рр. “неконформістської течії”. Ця теза базується на присутності як її інтелектуальних виявів – неконформістських текстів, так і елементів її соціокультурної консолідації. Головними з таких, гадаємо, були тісні професійні та людські контакти між неспроможними налаштованими істориками, які й усвідомлювали свою “інакшість”, наявність “майданчиків” для оприлюднення наукових позицій (УІЖ, АУ, академічні неперіодичні збірники, неювілейні конференції). Кадрову основу течії становили історики, що були політичними інакодумцями, до неї входили і вчені з “подвійною лояльністю”.

Після 1972 р. одночасно з насильницьким виведенням із наукового життя опозиційних істориків накладено табу на будь-які прочитання історії України, які не узгоджувалися з визнаними “нагорі”. Таким чином, хоча фізично неконформістська течія продовжувала існувати, в науковому плані вона вже фактично не діяла.

Комплексне вивчення інтелектуальних та соціальних

факторів, які впливали на зображення української минувшини у післясталінську епоху, дає підстави для узагальнюючого погляду на етапи такого показу. Періодизація української радянської історіографії історії України зазначеного часу може мати такий вигляд: 1953 – 1956 рр. – оформлення офіційного канону, засади якого були вироблені у середині 30-х – на початку 50-х рр., на тлі перших зрушень “відлиги” соціального характеру; 1956 – 1972 рр. – “українізація” та засудження “культу особи” Й. Сталіна в контексті історії України (з “мікрореакцією” кінця 50-х – початку 60-х рр. і згортанням критики “культу” з кінця 60-х рр.); 1972 – 1987 рр. – реанімація російськоцентричної моделі історії України взірця середини 50-х рр. і часткова реабілітація сталінської диктатури.

Підсумковий висновок роботи полягає у тому, що головну роль у виробленні і утриманні образів історії України в дискурсі української радянської історіографії епохи “між Сталіним та Горбачовим” відіграло владне бачення минулого (причому, його значення не зводилось суто до насадження політично вмотивованих міфів, а й до санкціонування “українізації” та десталінізації “своєї історії”), яке утверджувалося і підтримувалося примусовими методами. Проте до 1972 р. історична наука в УРСР мала й обмежені кадрові, організаційні та ідеологічні можливості, щоб подекуди самостійно впливати на написання текстів з історії своєї республіки. Після 1972 р. історики в УРСР були повністю усунуті від прийняття рішень щодо того, як тлумачити “своє минуле”. Історія України відтак, попри різні для різних відтинків періоду між 1953 і 1987 рр. підходи до окремих питань, на загал залишалась незмінно російськоцентричною “історією переможців” (якщо скористатися відомою метафорою Марка Ферро).

Автор далекий від того, щоб проголосити: всі аспекти заявленої теми вирішені та її можна, так би мовити, “закривати”. Навпаки, на нашу думку, вона заслуговує на дальше опрацювання як “вшир”, так і “вглиб”. Зокрема, існує прак-

тична необхідність у виділенні тих досліджень радянської доби, які відповідають сучасному рівню історичних знань, зберігають значення не тільки як історіографічні пам’ятки, але й як вагомні наукові здобутки. Перспективним уявляється відстеження “життя після життя” – циркуляції схем тоталітарного періоду в сучасній історичній науці, елементів соціокультурних практик української радянської історіографії у нинішніх умовах. Серед вужчих питань, які, на нашу думку, можуть зацікавити зараз істориків, перебуває біоісторіографічна проблематика, яка має бути звільнена від ювілейної глорифікації. Фактично незанимають залишаються механізми впливу КДБ на історичну науку в Україні. Невідомо, хто з істориків був співробітником радянської “таємної поліції”, хто і як був інфільтрований у структури та середовища української радянської історіографії. Не знаємо повного шерегу осіб, за якими велось стеження, якою мірою інформація наглядців з КДБ позначалася на ставленні влади до окремих учених, як нагляд і “контакти” з держбезпекою впливали на моральне самопочуття, професійну та громадянську поведінку науковців. Цей перелік тем і сюжетів для подальших студій за умови звернення спеціалістів до українського радянського історіописання періоду “продуктивної летаргії” (як, маючи на увазі білоруську історіографію післясталінської епохи, його назвав Р. Лінднер²) можна буде ще істотно розширити. Ризикнемо сподіватися, що наша праця стане однією із спонук, які приведуть до серйозної фахової розмови про професійне ремесло істориків в Україні в недалекому минулому.

² Лінднер Р. Вказ. праця. – С. 388.

БІБЛІОГРАФІЯ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Архів Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

Ф. Р. 1246 (Історичний факультет). – Оп. 4 л. – Спр. 50/ 74.

Архів Львівського національного університету ім. І. Я. Франка

Ф. Р. – 119 (Львівський державний університет ім. І. Я. Франка). – Оп. “Особові справи працівників, звільнених з університету за 1985 – 1987 рр.”. – Спр. 10827; Оп. 10. – Спр. 94.

Державний архів Львівської області

Ф. Р. – 119 (Львівський державний університет ім. І. Я. Франка). – Оп. 17. – Спр. 614.

Ф. П. – 92 (Партійний комітет ЛДУ ім. І. Франка). – Оп. 1. – Спр. 994; Спр. 1007.

Інститут археології НАН України, відділ кадрів

Особова справа Брайчевського Михайла Юліановича (нумерація аркушів відсутня).

Інститут архівознавства Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України

Ф. 32 (Гуслистий Константин Григорьевич (1902 – 1973 гг.), этнограф и историк, член-корреспондент АН УССР, Заслуженный деятель науки УССР). – Оп. 1. – Спр. 95; Спр. 96.

Ф. 72 (Гуржий Иван Александрович (1915 – 1971) – историк, член-корреспондент АН УССР). – Оп. 1. – Спр. 25.

Ф. 251 (Національна академія наук України. Відділення історії, філософії та права). – Оп. 12. – Спр. 7; Оп. 13. – Спр. 3; Спр. 8.

Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України

Ф. 320 (Архів Михайла Юліановича Брайчевського). – Спр. 13; Спр. 20; Спр. 65; Спр. 956; Спр. 993; Спр. 1028; Спр. 1522; Спр. 1523; Спр. 1524; Спр. 1525; Спр. 1526; Спр. 1901; Спр. 1902; Спр. 2128; Спр. 2133; Спр. 2184; Спр. 2210; Спр. 2211.

Ф. 349 (Шевченко Федір Павлович) – Спр. 112; Спр. 1105; Спр. 1106; Спр. 1117; Спр. 1118; Спр. 1261; Спр. 1262; Спр. 1263.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. “Діловодний архів”. – Оп. 1. – Спр. 410.

Науковий архів Інституту історії України НАН України

Оп. 1-л. – Спр. 526; Спр. 624.

Оп. 3-ос. – Спр. 1716; Спр. 1276; Спр. 2022.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 4605 (Главлит УССР). – Оп. 1. – Спр. 78; Спр. 113; Спр. 127; Спр. 138; Спр. 145.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 (ЦК КПУ). – Оп. 16-а. – Спр. 12; Оп. 24. – Спр. 2714; Спр. 4259; Оп. 25. – Спр. 183; Спр. 364; Спр. 867; Спр. 1036; Спр. 1506; Спр. 1679; Спр. 2052; Спр. 2545; Спр. 2401; Спр. 2549; Оп. 31. – Спр. 957; Спр. 1463; Спр. 1950; Спр. 3676; Оп. 32. – Спр. 65; Спр. 804; Спр. 936; Спр. 1453; Спр. 2195; Оп. 70. – Спр. 2384; Оп. 71. – Спр. 230.

Ф. 39 (Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України). – Оп. 1. – Спр. 748; Спр. 748а; Оп. 3. – Спр. 1438; Спр. 1520; Спр. 1941; Оп. 12. – Спр. 135; Спр. 136; Спр. 355.

Ф. 290 (Партійний комітет апарату Президії Академії наук УРСР). – Оп. 2. – Спр. 176; Спр. 181; Спр. 232; Спр. 280; Спр. 331; Спр. 380; Спр. 485; Спр. 486; Спр. 569; Оп. 4. – Спр. 15.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові

Ф. 451 (Греко-католицька богословська академія, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 123; Оп. 2. – Спр. 724.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Публікації нормативних, діловодних, судово-слідчих джерел, джерел особового походження

Апанович О. Син козацького степу // Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах: Історико-краєзнавчий нарис. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 119 – 149.

Апанович О. Спогади про видатну вчену і незвичайну особистість // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 13 – 21.

Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історичної на-

уки в советській Україні. Відкритий лист до російських та українських істориків// Український історик. – 1981. – № 1 – 4. – С. 83 – 97; 1982. – № 1 – 2. – С. 54 – 64.

Білокінь С. До питання про авторство “Словника українських псевдонімів”. Документи і матеріали// Марра mundi: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – С. 830 – 874.

Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського// УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 116 – 131; 1999. – № 5. – С. 110 – 118.

Богачевська-Хом’як М. Наука – невід’ємна частина його життя// Марра mundi: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – С. 33 – 39.

Болдирев Р. В., Нікулін Г. І. Наукова сесія АН УРСР, присвячена 100-річчю від дня народження А. Ю. Кримського// УІЖ. – 1971. – № 5. – С. 158 – 159.

Брайчевський М. Пам’яті Олени Компан// Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 22 – 32.

Брайчевський М. Приєднання чи возз’єднання? Триптих// Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 294 – 430.

Брайчевський М. Як ми вшановували Михайла Грушевського в день його століття// Український історик. – 1996. – № 1 – 4. – С. 319 – 321.

В. С. [Сарбей В.] Обговорення в Москві доповіді про М. І. Костомарова // УІЖ. – 1967. – № 2. – С. 156 – 159.

Воловик В. П. В. Д. Отамановський у спогадах// http://www.museum.vn.ua/lindex.php?option=com_content&task=view&id=51&Itemid=9

Вопросы идеологической работы КПСС: Сб. док. (1965 – 1973 гг.). – Изд. 2-е, доп. – М., 1973.

Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС (1954 – 1961). – М., 1961.

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993.

Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. 18 – 21 декабря 1962 г. – М., 1964.

Гаман В. Коридори ЦК. Децо із записників 1968 – 1972 років та пізніших доповнень. – К., 1997.

Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії праць, які

вийшли до 40-річчя Великого Жовтня// УІЖ. – 1958. – № 5. – С. 228 – 233.

Гуревич А. История историка. – М., 2004.

Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листування 1964 – 1965 рр.// Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 626 – 629.

Дашкевич Я. Григорій Ковальчак (1928 – 1984), історик економіки України. До 10-річчя з дня смерті// Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 613 – 619.

Дашкевич Я. Для Омеляна Прицака. Мемуарний жмуток до 75-річчя// Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 678 – 685.

XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14 – 25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. – М., 1956. – Т. 1.

XX съезд КПСС и задачи исследования истории партии// Вопросы истории. – 1956. – № 3. – С. 3 – 12.

Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1 – С. 150 – 164.

Дзира Я. І. Четверть століття поруч// Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 49 – 63.

Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І. О. Гуржія). – К., 1998. – Число 2. – С. 462 – 474.

Документи// “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1 – С. 243 – 480.

Жуков Е. М. XXII съезд КПСС и задачи советских историков// Вопросы истории. – 1961. – № 12. – С. 3 – 12.

За глубокое научное изучение истории украинского народа// Вопросы истории. – 1955. – № 5. – С. 3 – 10.

За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины// Коммунист. – 1963. – № 10. – С. 37 – 47.

Заремба С. З. Грані діяльності В. Г. Сарбея// Сарбеївські читання: Тези виступів Всеукраїнського “круглого столу” 30 січня 2003 року. – К., 2003. – С. 27 – 33.

Заявление [ЦК КПСС, ЦК ПОРП, ЦК Итальянской коммунистической партии, ЦК Болгарской коммунистической партии, ЦК Коммунистической партии Финляндии (Опубликовано в газете “Трибуна люду” 19 февраля 1956 года)]// Правда (М.). – 1956. – 21 февр. – С. 9.

“Збережемо тую славу”. Громадський рух за увічнення українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. і мат. – К., 1997.

Звід законів Української РСР. – К., 1988. – Т. 3.

Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): Док. і мат. – К., 2007.

Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович// <http://archive.khpg.org.ua/en/index.php?id=4121119522>

Ісаєвич Я. Дмитро Леонідович Похилевич – дослідник і педагог, людина на тлі доби// Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С. 57 – 63.

Ісаєвич Я. Зі спогадів про Івана Крип'якевича та його синів Петра Богдана й Романа// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 654 – 669.

Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади і роздуми// “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1. – С. 176 – 182.

Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс. – К., 1940.

Історія України: Хрестоматія. – К., 1996. – Ч. 2.

Калакура Я. Інтелект і партноменклатура не сумісні// Овчаренко Ф. Д. Спогади. – К., 2000. – С. 354 – 362.

Калениченко Н. “Треба робити людям добро”// Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 13: Україна-Польща: історія і сучасність. Зб. наук. статей і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923 – 1983). – Ч. 2. – С. 181 – 188.

Кармазіна М. Уклін учителю// Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 114 – 117.

Касименко А. Задачи развития исторической науки на Украине// Коммунист Украины. – 1958. – № 8. – С. 23 – 34.

Касименко О. К. За нові успіхи українських істориків// УІЖ. – 1963. – № 2. – С. 13 – 23.

Кобута С. Науковець і партійно-ідеологічна система: документи і матеріали// Галичина (Івано-Франківськ). – 2001. – № 5 – 6. – С. 52 – 69.

Коваль М. Зустріч на все життя// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І. О. Гуржія). – К., 1998. – Число 2. – С. 432 – 437.

Компан О. С., Логвин Г. Н., Ткаченко М. М. Створити “Історію української культури”// УІЖ. – 1964. – № 2. – С. 158.

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – М., 1987. – Т. 13.

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – М., 1987. – Т. 14.

Крип'якевич І. П. З приводу однієї замітки// УІЖ. – 1959. – № 3. – С. 153.

Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Зб. док. – К., 1961. – Т. 2.

Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат. – К., 1995. – Т. I.

Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат. – Львів, 1996. – Т. II.

Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат. – Львів, 2006. – Т. III.

Куць О. М. В. І. Астахов у моєму житті// Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях). – Х., 2002. – С. 100 – 104.

Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма// Его же. Полное собр. соч. – Изд. 5-е. – М., 1980. – Т. 27. – С. 299 – 426.

Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії// Його ж. Повне збір. тв. – 5-е вид. – К., 1970. – Т. 3. – С. 1 – 744.

Ленін В. І. Що таке “друзі народу” і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті “Русского Богатства” проти марксистів) // Його ж. Повне збір. тв. – 5-е вид. – К., 1969. – Т. 1. – С. 117 – 322.

Лисяк-Рудницький І. Довкола міжнародного історичного конгресу у Відні [Розмова з професором Дубиною]// Його ж. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 427 – 429.

Лугова О. І. Про роботу Наукової ради з проблеми “Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій” у 1964 р.// УІЖ. – 1965. – № 2. – С. 152 – 153.

Марченко В. Листи до матері з неволі. – К., 1994.

Марченко В. Творчість і життя. – К., 2001.

Матеріали республіканської наради істориків у ЦК Компартії України// УІЖ. – 1975. – № 2. – С. 7 – 58.

Мельник І. Він хотів тільки землі і неба. Спогад про “Приєднання чи возз'єднання” М. Брайчевського// Молода нація. – 2003. – № 3. – С. 56 – 59.

Мельник І. М. Книжок не може бути багато// Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 8 (Спецвипуск 3): Пам'яті М. Ю. Брайчевського присвячується. – С. 59 – 62.

Мельниченко В. Ю. Деякі питання стану та розвитку історич-

ної науки в Українській РСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС// УІЖ. – 1981. – № 5. – С. 5 – 21.

Миллер В. И. Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции// История СССР. – 1964. – № 5. – С. 215 – 219.

Мицк И. И., Нечкина М. В., Черепнин Л. В. Задачи советской исторической науки на современном этапе ее развития// История СССР. – 1973. – № 5. – С. 3 – 16.

Михайло Марченко (1902 – 1983). Патріот, репресований історик// Зона. – 1993. – № 4. – С. 187 – 206.

Михайло Марченко/ Підготовка тексту док. до друку та примітки О. С. Рубльова// УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 119 – 129; № 2. – С. 92 – 118; № 3. – С. 66 – 77.

Мицик Ю. Вічна пам'ять (замість некролога проф. М. Ю. Брайчевському)// Наукові записки [Національного університету “Києво-Могилянська академія”]. Історичні науки. – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С. 6 – 9.

Мицик Ю. Документ до історії родоводу М. П. Ковальського// Осягнення історії. Зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 10 – 12.

Н. П. Ковальский: о времени и о себе (идея, вопросы, подготовка материалов к публикации Е. А. Чернова) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Ковальського. – С. 9 – 28.

Навіки разом. Матеріали і документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. – К., 1979.

Назаренко Ю. В. Эпизоды из воспоминаний об учителе и друге// Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam ... Ad honores ... Ad metogandum ... – Дніпропетровськ, 2007. – С. 85 – 91.

Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Статистичний зб. – К., 1973.

Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і мат. – К., 1994.

Некрич А. Отрекшись от страха. Воспоминания историка. – Лондон, 1979.

Обговорення макета VI тома “Истории СССР”// УІЖ. – 1965. – № 12. – С. 143 – 144.

Овчаренко Ф. Д. Спогади. – К., 2000.

Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959 – 1965 роки. – К., 1959.

Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР. – К., 1958.

Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003.

Пиріг Р. Я. Сторінки спогадів// Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях). – Х., 2002. – С. 113 – 115.

Пінчук Ю. Спомин про І. О. Гуржія// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І. О. Гуржія). – К., 1998. – Число 2. – С. 416 – 426.

Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР (лист до редакції)/ Введенський А., Дашкевич Я., Ісаєвич Я. та ін.// УІЖ. – 1965. – № 1. – С. 158 – 159.

Про організаційно-політичні заходи по підготовці до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією. Постанова Центрального Комітету Комуністичної партії України// Радянська Україна. – 1978. – 17 верес. – С. 1.

П. Т. [Винар Л.] Українська участь у XIII Міжнародному Конгресі Істориків// Український історик. – 1970. – № 4. – С. 134 – 136.

Рибалка І. К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Х., 1999.

Санцевич А. В. Подвижник науки та викладання у вищій школі// Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Ковальського. – С. 64 – 68.

Сарбей В. Г. Народа з питань радянської історіографії// УІЖ. – 1964. – № 4. – С. 152 – 153.

Симоненко Р. Про Федора Павловича Шевченка// “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1. – С. 214 – 231.

Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: учитель, вчений, керівник наукового колективу// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 588 – 607.

Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500 – 547.

Слово про Вчителя: С. З. Заремба// Записки історичного факультету [Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова]. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 21 – 22.

Справочник партийного работника. – М., 1957.

Терещенко Ю. Пам'яті М. А. Рубача // Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог. – К., 2000. – С. 59 – 69.

Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – К., 2001. – Т. 8.

300 років возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали про святкування. – К., 1955.

У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. док. і мат.: У двох част. – К., 1996. – Ч. II.

Україна була його любов'ю ... : Спогади про Іллю Шульгу. – Вінниця, 2003.

Уманець О. Д. Ювілейне засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 150-річчю з дня народження М. І. Костомарова // УІЖ. – 1967. – № 7. – С. 159.

Хмара С. Сьогодні про минуле. – Львів, 1993.

Шевченко Ф. П. Щоденникові нотатки // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т.1. – С. 559 – 646.

Шелест П. Україно наша Радянська. – К., 1970.

Шепель Л. Матеріали Наукового архіву Інституту історії України НАН України про наукову і громадську діяльність Федора Павловича Шевченка // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т.1 – С. 483 – 542.

Шудря М. Суцвіття, бите холодами // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук Олени Станіславівни Компан). – К., 2000. – Число 4. – Ч. 1. – С. 70 – 79.

Юркова О., Федірко О. Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського. Листи І. П. Крип'якевича до М. М. Ткаченка (1955 – 1964 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 548 – 554.

Наукові та науково-популярні праці радянських істориків

Алекберлі М. А., Пронштейн А. П. [рец. на:] Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 221 с. // УІЖ. – 1969. – № 9. – С. 147 – 148.

Алфеева Г. Советское строительство на Украине в годы гражданской войны [рец. на:] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920): Зб. док. і мат. – К.: АН УРСР, 1957. // Коммунист Украины. – 1958. – № 1. – С. 72 – 81.

Апанович О. М. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. // УІЖ. – 1968. – № 5. – С. 75 – 85.

Апанович О. М. Достойно увічнимо пам'ять славних запорожців // УІЖ. – 1967. – № 7. – С. 124 – 131.

Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.

Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській і російській історіографії // УІЖ. – 1971. – № 11. – С. 21 – 38.

Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // УІЖ. – 1965. – № 12. – С. 29 – 38.

Апанович О. М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі // УІЖ. – 1970. – № 9. – С. 23 – 35.

Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии (до конца XIX в.). – Х., 1965.

Бевзо О. А. “Львівський літопис” і “Острозький літописець” як джерело для вивчення історії України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1960. – Т. 13. – С. 39 – 62.

Бойко І. Д. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія // УІЖ. – 1957. – № 2. – С. 105 – 109.

Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ. – 1968. – № 8. – С. 27 – 38.

Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних війн в епоху феодалізму // УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 84 – 87.

Бойко І., Кирилук Є. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1966. – 30 верес. – С. 3 – 4.

Бондаренко І. М. Стан та перспективи розвитку сходознавства на Україні // УІЖ. – 1965. – № 6. – С. 146 – 148.

Боровой С. Я. До питання про становище України в період капіталізму // УІЖ. – 1967. – № 9. – С. 115 – 121.

Бородин А., Гольнев Н., Днепровский П. В едином боевом строю великой партии Ленина // Коммунист Украины. – 1962. – № 9. – С. 76 – 89.

Борцов Б. П., Липовченко Н. Н., Пашко Я. Е. К освещению вопроса об образовании КП(б) Украины и ее тактики в 1918 году // Вопросы истории КПСС. – 1960. – № 3. – С. 65 – 89.

[Брайчевський М. Ю.] Коментарі [до праці М. Берлинського “Історія міста Києва”] // Київська старовина. Щорічник. – К., 1972. – С. 194 – 202.

Брайчевський М. Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV – XVIII ст. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 20 – 31.

- Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968.
- Брайченко М. Ю. [Брайчевський М. Ю.] Альбрехт Дюрер та український ренесанс (до 500-річчя від дня народження)// УІЖ. – 1971. – № 6. – С. 134 – 135.
- Ващенко В. П. Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма: Учебное пособие. – Одесса, 1982.
- Великая Отечественная война Советского Союза (1941 – 1945). Краткая история. – М., 1965.
- Видання Академії наук УРСР (1919 – 1967). Суспільні науки: Біобібліографічний покажчик. – К., 1969.
- Вишневецький Дмитро Іванович// Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1978. – Т. 2. – С. 253.
- Вишневецький Дмитро Іванович// Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 403.
- Воробей П. І. Советская историография национального вопроса на Украине (1900 – март 1917 гг.)// Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1972. – С. 27 – 40.
- Воробей П. І. Національно-визвольний рух на Україні у період піднесення першої російської революції 1905 р.// УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 26 – 35.
- Воскресенский А., Рыбалка И. По поводу освещения некоторых проблем истории большевистских организаций Украины// Коммунист Украины. – 1962. – № 11. – С. 77 – 83.
- Вступна лекція Д. І. Яворницького про значення українського козацтва, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р./ Підгот. до друку І. М. Гапусенко// УІЖ. – 1968. – № 7. – С. 118 – 127.
- Галузо П. Г. К ленинским оценкам предпосылок объединения национальных движений в России с революционной борьбой рабочего класса за социализм// Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции: Материалы к сессии Научного совета. – М., 1964. – Вып. 1. – С. 3 – 16.
- Галушко Є. М., Дудикевич Б. К. Комуністична партія Західної України// РЕІУ. – К., 1970. – С. 439 – 441.
- Гапусенко І. М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. – К., 1966.
- Гапусенко І. М. Радянські історіографічні дослідження з історії України періоду феодалізму// УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 141 – 144.
- Герасименко М. П., Кравець М. М., Ковальчак Г. І. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р.// УІЖ. – 1959. – № 3. – С. 86 – 94.
- Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. – К., 1957.
- Голобуцкий В. А. О начале “нисходящей” стадии феодальной формации// Вопросы истории. – 1959. – № 9. – С. 123 – 137.
- Голобуцкий В. А. Сагайдачный, Петр// Советская Историческая Энциклопедия. – М., 1969. – Т. 12. – С. 454.
- Голобуцкий В. А. Сечь Запорожская// Советская Историческая Энциклопедия. – М., 1969. – Т. 12. – С. 818.
- Голобуцький В. О. Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків// УІЖ. – 1973. – № 9. – С. 25 – 39.
- Голобуцький В. О. Запорізька Січ// РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С. 189 – 193.
- Голобуцький В. О. Запорізька Січ// Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1979. – Т. 4. – С. 206 – 209.
- Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734 – 1775. – К., 1961.
- Голобуцький В. О. Нова Січ// РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – С. 242 – 244.
- Гончарук П. С. Історичні погляди П. О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві// УІЖ. – 1969. – № 8. – С. 78 – 85.
- Гриценко М. М. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України// УІЖ. – 1968. – № 7. – С. 51 – 57.
- Грушевський Михайло Сергійович// Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 3. – С. 509 – 510.
- Гуржій І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. – К., 1969.
- Гуржій І. О., Сарбей В. Г. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. – К., 1960.
- Гуржій І., Сарбей В. Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину// Комуніст України. – 1965. – № 6. – С. 19 – 29.
- Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. За дальший розвиток української радянської історіографії// Комуніст України. – 1960. – № 6. – С. 85 – 91.
- Гурницький К. І. Агафангел Ефимович Кримський. – М., 1980.
- Гурницький К. І. А. Ю. Кримський в радянській історіографії// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 48 – 63.
- Гурницький К. І. Кримський як історик. – К., 1971.
- Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. – К., 1967.

Гуслистий К. Г. Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ. – 1972. – № 4. – С. 123 – 126.

Гуслистий К. Г. Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу// Народна творчість і етнографія. – 1971. – № 1. – С. 41 – 51.

Гуслистий К. Г. Сагайдачний Петро Кононович// РЕІУ. – К., 1972. – Т. 4. – С. 48.

Гуслистий К., Дядиченко В. На скрижалях історії// Вітчизна. – 1955. – № 2. – С. 179 – 183.

Гуслистий К. Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования буржуазных отношений// Народы европейской части СССР: Этнографические очерки. – М., 1964. – Т. I. – С. 577 – 591.

Дзира Я. Вступ// Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 9 – 42.

Дзира Я. І. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця)// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 205 – 206.

Дзира Я. І. Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київської філологічної школи (До 100-річчя від дня народження академіка В. М. Перетца)// УІЖ. – 1970. – № 1. – С. 135 – 137.

Дзира Я. І. Українські літописи XVII – XVIII ст. в радянській історіографії// Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 177 – 189.

Дмитро Іванович Яворницький (Біобібліографія вчених Української РСР). – К., 1969.

Дружинина Е. И. По поводу одной брошюры // Вопросы истории. – 1972. – № 11. – С. 203 – 205.

Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.

Дядиченко В. А., Лось Ф. Є. Історія Української РСР: Підручник для 7-8 класів. – К., 1967.

Дядиченко В. А., Лось Ф. Є. Історія Української РСР: Підручник для 7-8 класів. – Вид. 4-е, переробл. – К., 1970.

Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Підручник для 7-8 класів восьмирічної школи. – К., 1962.

Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Підручник для 7-8 класів. – Вид. 5-е. – К., 1966.

Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки на Украине (1917 – 1963 гг.)// Вопросы истории. – 1964. – № 1. – С. 3 – 26.

Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К., 1970.

Загорський П. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергеева). – К., 1951.

Запорізька Січ// Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1961. – Т. 5. – С. 181 – 186.

Злупко С. М. П. О. Куліш і боротьба суспільних течій в Західній Україні// УІЖ. – 1969. – № 8. – С. 71 – 78.

Историография истории СССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции) – М., 1961.

Историография истории СССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1971.

Историография истории СССР (эпоха социализма): Учебник. – М., 1982.

Историография истории Украинской ССР. – К., 1986.

Историография истории Украинской ССР. – К., 1987.

История и социология. – М., 1964.

История Коммунистической партии Советского Союза: Учебник. – М., 1959.

История Коммунистической партии Советского Союза: Учебник. – Изд. 2-е, доп. – М., 1963.

История Коммунистической партии Советского Союза. – Изд. 5-е, доп. – М., 1978.

История СССР. Эпоха социализма(1917 – 1957 гг.). – М., 1957.

История СССР (эпоха социализма). – Изд. 2, доп. – М., 1964.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1981. – Т. 1.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1982. – Т. 2.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 3.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 4.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 5.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1984. – Т. 6.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1984. – Т. 7.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1984. – Т. 8.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1985. – Т. 9.

История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1985. – Т. 10.

І. Я. Франко як історик. – К., 1956.

Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). – К., 1971.

Ісаевич Я. Д. Зв'язки братств з запорізьким козацтвом// Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 149 – 153.

Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – К., 1964.

Історія Академії наук Української РСР. – К., 1967. – Кн. 1.

Історія Академії наук Української РСР. – К., 1967. – Кн. 2.

Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I.

Історія Української РСР. – К., 1955. – Т. I.

Історія Української РСР. – К., 1956. – Т. II.
Історія Української РСР. – К., 1957. – Т. II.
Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. I.
Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. II.
Історія Української РСР: Короткий нарис. – К., 1981.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 1. – Кн. 1.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 5.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 6.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 7.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1978. – Т. 3.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1978. – Т. 4.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 1. – Кн. 2.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 2.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 1.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 2.
Калнишевський Петро Іванович// РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С. 295.
Калнишевський Петро Іванович// Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1979. – Т. 4. – С. 522.
Карпенко О. Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.// З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Вип. 1. – С. 59 – 90.
Касименко О. К. Історія Української РСР. Популярний нарис. – К., 1960.
Кац Р. С., Шеліхова Н. М. Про стан історичної бібліографії на Україні// УІЖ. – 1958. – № 5. – С. 159 – 166.
Кац Р., Максименко Ф. Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР. – К., 1960.
Килимник О. Агатангел Юхимович Кримський// Вітчизна. – 1961. – № 1. – С. 163 – 173.
Кихтев С. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. – К., 1954.
Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – 2-е вид. – Дніпропетровськ, 1972.
Киценко М.П. Про роль і місце Хортиці в історії запорізького козацтва // УІЖ. – 1968. – № 8. – С. 93 – 99.
Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії ХІХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1964.
Коваленко Л. А. Куліш Пантелеймон Олександрович// РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С. 529.
Коваленко Л. А. П. О. Куліш як історик// УІЖ. – 1969. – № 8. – С. 68 – 71.
Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від най-

давніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983.

Коваль М. К. Історична наука і формування світогляду людини. – К., 1963.

Компан О. С. [рец. на:] Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967. – 79 с. // УІЖ. – 1968. – № 3. – С.154 – 155.

Компан О. С. Дослідження з історії збройних сил українського народу. [рец. на:] Апанович О. М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 221 с.// АУ. – 1969. – № 5. – С. 90 – 92.

Компан О. С. Єдність світового історичного процесу. – К., 1966.

Компан О. С. Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму// УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 36 – 46.

Компан О. С. Проблеми українського середньовіччя// Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 9 – 20.

Компан О. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства// Літературна Україна. – 1967. – 17 жовт. – С. 4.

Короливский С. М. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции// История СССР. – 1965. – № 5. – С. 3 – 24.

Кость Григорович Гуслистый (Бібліографія вчених Української РСР). – К., 1972.

Котляр М. Ф. [рец. на:] Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – 2-е вид. – Дніпропетровськ, 1972. –132 с. // УІЖ. – 1973. – № 1. – С. 139 – 140.

Котляр М. Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. – К., 1974.

Кравець М. М. Сагайдачний Петро Кононович// Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1983. – Т. 9. – С. 544.

Кравець М. М. Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний // УІЖ. – 1967. – № 4. – С. 126 – 128.

Кравець М. М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971.

Кримський А. Ю. Бібліографічний покажчик (1889 – 1971). – К., 1972.

Кримський А. Ю. Твори: В 5 т. – К., 1974. – Т. 4.

Крип'якевич І. П. Бібліографія історії України в дожовтневий період// УІЖ. – 1958. – № 5. – С. 166 – 170.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954.

Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці ХVІ – на початку ХVІІ ст.// УІЖ. – 1966. – № 2. – С. 82 – 84.

Куліченко М. І., Маланчук В. Ю. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. – К., 1971.

Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. – К., 1969.

Лисенко М. М. Перебудувати викладання історії в середній школі у світлі рішень XX з'їзду КПРС// Радянська школа. – 1956. – № 10. – С. 9 – 16.

Лисенко М. М., Скрипкін І. М. Перебудувати викладання історії в школі в світлі перспектив комуністичного будівництва// УІЖ. – 1958. – № 6. – С. 94 – 102.

Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917 – 1920. – К., 1967.

Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922). – М., 1954.

Лось Ф. Є., Спицький В. Є. Історія Української РСР: Посібник для 9-10-х класів. – К., 1968.

Лось Ф. Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади// Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К., 1957. – С. 31 – 55.

Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні// УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 14 – 24.

Лугова О. І. Про становище України в період капіталізму// УІЖ. – 1967. – № 3. – С. 15 – 25.

Мавродин В. В. По поводу характера и исторического значения крестьянских войн в России// Крестьянские войны в России XVII – XVIII веков: Проблемы, поиски, решения. – М., 1974. – С. 35 – 51.

Маланчук В. Дві концепції минулого і сучасного України// Жовтень (Львів). – 1971. – № 1. – С. 101 – 109; № 3. – С. 97 – 107; № 4. – С. 96 – 108; № 5. – С. 110 – 121.

Марков П. Г. А. Я. Ефименко – историк Украины. – К., 1966.

Марков П. Г. М. О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973.

Марков П. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. – К., 1986.

Марченко М. І. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1957.

Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959.

Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський. – К., 1958.

Мацюк О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова// АУ. – 1968. – № 2. – С. 3 – 14.

Мацюк О. Ще про початки книгодрукування на Україні// АУ. – 1971. – № 1. – С. 26 – 32.

Мыцык Ю. А. “Кройника” Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1975.

Наливайко Д. С. Західноєвропейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією [закінчення] // УІЖ. – 1968. – № 6. – С. 139 – 147.

Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1961.

Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 2-е, доп. – К., 1964.

Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 3-е, доп. – К., 1971.

Нариси історії Комуністичної партії України. – Вид. 4-е, доп. – К., 1977.

Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б. О. Рибаківа// УІЖ. – 1981. – № 10. – С. 39 – 53.

Овчаров Г. По поводу освещения вопроса о борьбе с коммунизмом Украины. – 1958. – № 2. – С. 36 – 47.

Олійник Л. В. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії// УІЖ. – 1965. – № 12. – С. 119 – 123.

Олійник Л. В. Український радянський історик М. Н. Петровський: До 70-річчя з дня народження// УІЖ. – 1964. – № 5. – С. 115 – 117.

Осликовская Е. С., Снегов А. В. За правдивое освещение истории пролетарской революции// Вопросы истории. – 1956. – № 3. – С. 139 – 145.

От редакции// Об особенностях империализма в России: Сб. статей. – М., 1963. – С. 3 – 10.

Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1955. – Т. 1.

Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1960. – Т. 2.

Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т. 3.

Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1966. – Т. 4.

Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1985. – Т. 5.

Перемога Великої Жовтневої революції на Україні: В 2 т. – К, 1967. – Т. 1.

Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы Всесоюзной дискуссии. – М., 1969.

Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк). – К., 1984.

Пинчук Ю. А. Роль народных масс в освободительной войне 1648 – 1654 гг. и воссоединении Украины с Россией: Советская историография. – К., 1986.

Пінчук Ю. А. Визвольна війна 1648 – 1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова// УІЖ. – 1971. – № 2. – С. 17 – 27.

Пінчук Ю. А. Дожовтнева і радянська історіографія про М. І. Костомарова як історика// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 124 – 150.

Пісковий Я. [Дашкевич Я.] М. М. Кордуба та його “Бібліографія історії України”// Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 6. – С. 62 – 64.

Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова (До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні). – К., 1959.

Пономарьов О. М. Про початок мануфактурного періоду на Україні// УІЖ. – 1970. – № 3. – С. 27 – 35.

Попов П. М. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості// Народна творчість і етнографія. – 1961. – № 3. – С. 77 – 82.

Попов П. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968.

Пунський В. О. Про шляхи перебудови викладання історії в середній школі// УІЖ. – 1959. – № 5. – С. 107 – 110.

Пушкарев Л. Н. Залог успеха в источноковедческом анализе// История СССР. – 1962. – № 2. – С. 174 – 178.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919 – 1920): Зб. док. і мат. – К., 1957.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): Зб. док. і мат. – К., 1962.

Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його “теорія” нації. – К., 1974.

Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К., 1973.

Розвиток радянської археології на Україні (1917 – 1967). Бібліографічний покажчик. – К., 1969.

Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович// РЕІУ. – К., 1969. – Т.1. – С. 483 – 484.

Рубач М. А. Грушевский Михаил Сергеевич// Советская Историческая Энциклопедия. – М., 1963. – Т. 4. – С. 858 – 859.

Рубач М. А. До історії політики царизму на Україні// УІЖ. – 1969. – № 1. – С. 112 – 116.

Рубач М. А. Украинское национальное движение, его характер и движущие силы (1910 – февраль 1917 г.)// Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции: Материалы к сессии Научного совета. – М., 1964. – Вып. 1. – С. 22 – 38.

Руднев В. В. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції. – К., 1955.

Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси

(Тезисы)// История СССР. – 1981. – № 1. – С. 55 – 75; № 2. – С. 40 – 59.

Савченко І. С. Дослідження творчої спадщини М. П. Драгоманова за останні роки// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 199 – 206.

Сагайдачний, Петр Кононович// Большая Советская Энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 37. – С. 578.

Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945 – 1982). – К., 1984.

Сарбей В. Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади// УІЖ. – 1987. – № 12. – С. 122 – 134.

Сарбей В. Г., Кравченко В. В. Академік АН УРСР Д. І. Багалій// УІЖ. – 1982. – № 11. – С. 154 – 158.

Сарбей В. Г. [реф. на:] Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т. 3// УІЖ. – 1964. – № 6. – С.140.

Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. – К., 1961.

Сарбей В. Г. Костомаров Микола Іванович// РЕІУ. – К., 1970. – Т.2. – С. 485 – 486.

Сарбей В. Г., Шаблювский Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии К. Маркса// Вопросы истории. – 1967. – № 8. – С. 49 – 59.

Сидоров А. Л. В. И. Ленин о русском военно-феодальном империализме (о содержании термина “военно-феодальный империализм”)// Об особенностях империализма в России: Сб. статей. – М., 1963. – С. 11 – 17.

Скаба А. Д. Про створення багатотомної історії Української РСР// УІЖ. – 1970. – № 3. – С. 21 – 26.

Смідович А. Д. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова// УІЖ. – 1972. – № 3. – С. 65 – 69.

Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII – XVIII ст. – К., 1985.

Старовойтова Р. Этническая география Украинской ССР (гематологическое исследование). – К., 1979.

Стецюк К. І. Літопис Самовидця – визначна пам’ятка української історичної літератури II половини XVII ст.// УІЖ. – 1964. – № 2. – С. 58 – 64.

Супруненко М. І., Рубач М. А. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції// УІЖ. – 1965. – № 10. – С. 35 – 45.

Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1957.

Супруненко Н. И. Критические замечания к монографии о М. П. Драгоманове// Коммунист Украины. – 1972. – № 11. – С. 93 – 95.

Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 – 1920). – М., 1966.

Супруненко Н. К вопросу об изучении гражданской войны на Украине// Коммунист Украины. – 1956. – № 10. – С. 23 – 31.

Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі. – Львів, 1968.

Тычина В. Е. Борьба против австро-германских оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 году. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Х., 1974.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – К., 1975. – Т. 1.

Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. – К., 1967. – Т. 1.

Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. – К., 1968. – Т. 2.

Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр. – К., 1970. – Т. 3.

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1967. – Т. 1.

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1968. – Т. 2.

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1969. – Т. 3.

Фалькович И. М. К истории советского востоковедения на Украине// Народы Азии и Африки. – 1966. – № 4. – С. 270 – 278.

Фруменков Г. Г. Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі // УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 120 – 126.

Цибко О., Кісь Я., Більше вимогливості та принциповості в історичних дослідженнях// Комунист України. – 1961. – № 1. – С. 90 – 93.

Черепнин Л. В. Некоторые вопросы истории докапиталистических формаций в России// Коммунист. – 1975. – № 1. – С. 63 – 73.

Чернихівський Г. І. Історія боротьби українського народу за соціальне і національне визволення та за возз'єднання з Росією у висвітленні М. П. Драгоманова// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1973. – Вип. 6. – С. 105 – 110.

Чернихівський Г. І. М. Драгоманов і деякі питання історії України (До 130-річчя від дня народження)// УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 116 – 118.

Черніков І. Ф. Назрілі питання// УІЖ. – 1959. – № 5. – С. 113 – 114.

Черніков І. Ф. Питання історії Туреччини в творах А. Ю. Кримського// УІЖ. – 1971. – №1. – С. 119 – 121.

Шаповал І. М. В пошуках скарбів (З життя відомого історика Д. І. Яворницького (1855 – 1940)). Оповідання. – К., 1963.

Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII вв.: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1979.

Шевченко Ф. П. “История руссов или Малой России” (До 120-річчя з часу видання твору)// УІЖ. – 1966. – № 7. – С. 146 – 149.

Шевченко Ф. П. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки// УІЖ. – 1965. – № 3. – С. 27 – 41.

Шевченко Ф. П. Історія і сучасність. – К., 1965.

Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.

Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну// “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1. – С. 674 – 695.

Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. – К., 1967.

Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовнішньої політики в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII – X ст. – К., 1963.

Шеліхова Н. М., Ровнер О. С. Бібліографія російської і української бібліографії по історії Української РСР, 1956 – 1965. – К., 1966.

Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972.

Шульга І. Г., Пальок В. В. [реф. на:] Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 221 с.// УІЖ. – 1969. – № 9. – С. 146 – 147.

ЛІТЕРАТУРА

Абросимова С. Адепт джерелознавства// Осягнення історії. Зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 36 – 42.

Аксютин Ю. В. Хрущевская “оттепель” и общественные настроения в СССР в 1953 – 1964 гг. – М., 2004.

Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60 – 80-е годы XX века). – М., 2003.

Алексеева Г. Д. Историческая наука России в поисках новых концепций// Россия в XX веке: Историки мира спорят. – М., 1994. – С. 635 – 642.

Алексеева Г. Д. Некоторые вопросы развития исторической науки в 60-80-е гг. // Историческая наука России в XX веке. – М., 1997. – С. 269 – 301.

Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина: Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000.

Бадяк В. Нелегка боротьба проти тенденційності. Виступ І. Крип'якевича в обговоренні статті про Листопадовий зрив 1918 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 803 – 808.

Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., Рубльов О. С. Історія під пресом ідеології // Зневажена Кліо: Зб. – К., 2005. – С. 3 – 74.

Бажан О. Г. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 112 – 117.

Бажан О. Г. Дослідження та популяризація козацької тематики в контексті формування опозиційних настроїв серед української інтелігенції в 60-80-х рр. XX ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Мат. міжн. наук. конф. – К., 1997. – С. 336 – 347.

Бажан О. “Мене називають сучасним Кочубеєм...” (нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука) // Літературна Україна. – 1993. – 2 груд. – С. 2.

Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 122 – 135.

Балакин В. С. Отечественная наука в 50-е – сер. 70-х гг. XX в. (Опыт изучения социокультурных проблем). – Челябинск, 1997.

Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 – 1991). – Львів, 2003.

Баран В. Цензура та ідеологічний контроль в Україні (1946 – 1960-і роки) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7: Зб. на пошану професора Юрія Сливки. – С. 497 – 509.

Барсенков А. С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945 – 1955). – М., 1988.

Батуріна С. Библиотека Ф. П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого // “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2. – С. 55 – 66.

Бердута М. З., Булах В. И. Исследование отечественной истории в Харьковском университете за годы Советской власти // Вестник Харьковского университета. – 1991. – № 357. – Вып. 24. – С. 37 – 50.

Білокінь С. І. На полицях спецфондів у різні роки // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 69 – 76.

Близняк М. Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909 – 1973) – історик України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006.

Бордюгов Г., Бухараев В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. – М., 1999. – С. 21 – 73.

Боровой С. Я., Гонтар О. В., Першина З. В. Историчні дослідження: Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник (1975 – 1982) // УІЖ. – 1983. – № 10. – С. 38 – 46.

Боровський Я. Є. Походження Києва: Історіографічний нарис. – К., 1981.

Булыгина Т. А. Общественные науки в СССР (1945 – 1985 гг.). – 2-е изд. – М., 2000.

Бутич І. “Архіви України” в 1947 – 1970 роках // Батюк А. А., Бутич М. І. “Архіви України”: Бібліографічний покажчик змісту, 1947 – 1970 рр. – К., 1999. – С. 3 – 7.

Бутич І. Л. Передмова // О. Ф. Кістяківський. Щоденник (1874 – 1879). – К., 1994. – Т. 1. – С. 6 – 23.

Бухараев В. М., Жигунин В. Д. “Замещенное” познание: историческая мысль против моноидеологии (60-80-е годы XX в.) // Россия в XX веке: Судьбы исторической науки. – М., 1996. – С. 552 – 563.

Бушин М. І., Гуржій О. І., Товстопят Л. М. Ілля Шульга – історик України. – Черкаси, 2006.

Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека. – М., 1996.

Варнавский П. Советский народ: создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР) // Ab imperio. – 2004. – № 4. – С. 239 – 262.

Величенко С. Перебудова та минуле неросійських народів // УІЖ. – 1992. – № 4. – С. 96 – 105.

Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). – Х., 2002. – Вип. V. – С. 18 – 41.

Верба І. Олександр Оглоблин та його праця “Українська історіографія. 1917 – 1956” // Оглоблин О. Українська історіографія. 1917 – 1956. – К., 2003. – С. 3 – 18.

Винар Л. Думки про “Українського історика” і сучасний стан української історичної науки // Український історик. – 1978. – № 1 – 3. – С. 5 – 29.

Віднянський С. В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках “Українського історичного журналу” // УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 166 – 180.

Водотика С. Г. Взаємодія наукових шкіл української історіографії 1920-х років// Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С. 116 – 120.

Гаврилук О. Ю., Кожукало І. П. Іван Дмитрович Назаренко (До 80-річчя з дня народження)// УІЖ. – 1988. – № 8. – С. 130 – 133.

Галайчак Т., Луцький О. Інститут суспільних наук: сторінки історії// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип.7: Зб. на пошану професора Юрія Сливки. – С. 16 – 56.

Гирич І. Від Данила Галицького до Омеляна Прицака: штрихи до історіографічних студій ювіляра// Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 7 – 23.

Гирич І. До проблеми історіософії Михайла Брайчевського// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам'ять М. Брайчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч. 1. – С. 50 – 58.

Головко В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003.

Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991 гг. – М., 2002.

Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти// Критика. – 2001. – Ч. 12. – С. 11 – 15.

Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К., 1996.

Грицак Я. Чи була школа Грушевського?// Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції, Львів, 24 – 25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 138 – 152.

Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущева. – М., 2001.

Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 1-я). – М., 2003.

Гулай В. Між науковістю та політичною кон'юнктурою: історичний факультет Львівського університету на тлі ідеологічного наступу початку 70-их років ХХ ст.// Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 75 – 83.

Гуржій О. І., Капітан Л. І. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004.

Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів// Український історик. – 1996. – № 1 – 4. – С. 88 – 141.

Дашкевич Я. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні// Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. VIII. – С. 54 – 63.

Дашкевич Я. Орест Мацюк як історик паперу України// Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 668 – 673.

Дашкевич Я. Федір Максименко – людина, вчений, книголюб// Його ж. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 634 – 641.

Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович// УІЖ. – 1999. – № 5. – С. 71 – 86.

Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам'ять М. Брайчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч. 1. – С. 8 – 50.

Дмитрієнко М. Портрет історика очима його колег// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць на пошану відомого вченого, історика-українознавця, академіка Української Могилансько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Ч. 8 – 9. – Ч. 1. – С. 7 – 36.

Дубровський В. Найновіша советська концепція історії України// Український збірник. – Мюнхен, 1956. – Кн. 6. – С. 71 – 108.

Дудзинская Е. А. Международные научные связи советских историков. – М., 1978.

Эггелинг В. Политика и культура при Хрущеве и Брежнев. 1953 – 1970 гг. – М., 1999.

Скельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008.

Єфіменко Г. Г. Роль “Українського історичного журналу” у висвітленні “білих плям” історії України (1988 – 1991 рр.)// УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 18 – 55.

Ждан М.Б. [рец. на:] Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовнішньої політики в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII – X ст. – К., 1963// Український історик. – 1965. – № 1 – 2. – С. 78 – 79.

Жизненный и творческий путь Н. И. Супруненко// Супруненко Николай Иванович: библиографический указатель. – К., 1980. – С. 3 – 29.

Журавский Ю. И., Зайцев Б. П., Мигаль Б. К. Исторический факультет Харьковского университета: очерк истории// Вест-

ник Харківського університета. – 1991. – № 357. – Вып. 24. – С. 3 – 24.

Заболотна І. М. Археографічна діяльність та джерелознавчі студії І. П. Крип'якевича. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

Заремба С. З. [рец. на:] Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848 – 1922 рр.). Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998. – 151 с.// УІЖ. – 2002. – № 4. – С. 149 – 151.

Заремба С. З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – К., 1998.

Зарецький О. В. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950 – 1980-ті роки в УРСР. – К., 2003.

Івакін Г. Слово про історика// Брайчевський М. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 14 – 27.

Ільницький М. Ярослав Ісаєвич: історик на тлі доби// Ярослав Ісаєвич. Бібліографічний покажчик. – Львів, 1999. – С. 3 – 10.

Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К., 2006.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів, 2001.

Ісаєвич Я. Д. “Приєднання чи возз'єднання?” М. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії// Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 242 – 249.

Ісаєвич Я. Д. Сторінки історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ// УІЖ. – 2002. – № 4. – С. 3 – 26.

Ісаєвич Я. Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 7 – 15.

Ісаєвич Я. Передмова// Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 5 – 9.

Історичний факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834 – 2004 рр.). – К., 2004.

Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940 – 2000). Ювілейна книга. – Львів, 2000.

Калакура Я. С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис. – К., 1976.

Калакура Я. Українська історіографія. – К., 2004.

Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.

Кароєва Л. Р., Шпиліова Л. М. Валентин Дмитрович Отамановський// http://www.museum.vn.ua/lindex.php?option=com_content&task=view&id=49&Itemid=9

Картер Пол М. Шеф-идеолог: М. А. Суслів і “наука” о коммунізме в СССР. – М., 2003.

Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К., 1995.

Касьянов Г. Разрытая могила: голод 1932 – 1933 годов в украинской историографии, политике и массовом сознании// *Ab imperio*. – 2004. – № 3. – С. 237 – 269.

Кириченко С. Посмертний лауреат// Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 25 – 27.

Кіян О. І. Генезис категорії “Київська історична школа” в історіографії// Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 154 – 165.

Клебанівська Н. М. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР// УІЖ. – 1965. – № 2. – С. 153 – 155.

Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Доля історика // Репресоване “відродження”. – К., 1993. – С. 198–211.

Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Три справи і одне життя (П. К. Федоренко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 228 – 233.

Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936 – 1956 рр.)// УІЖ. – 1996. – № 6. – С. 50 – 68.

Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми “наукова історична школа”// Український історик. – 1997. – № 1 – 4. – С. 40 – 46.

Ковальський М. Джерелознавчі аспекти історії культури України XVI – XVIII ст. у працях Ярослава Ісаєвича// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5. ПРОСФОНІМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – С. 309 – 328.

Ковальський М. Ісаєвич Ярослав// Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 56 – 58.

Ковпак Л. С. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945 – 2000 рр.). – К., 2003.

Когут З. Міти старі та нові. Гайдамацький рух і Коліївщина (1768) в історіографії 1960-х – 1970-х років// Його ж. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 272 – 293.

Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії// Ейдос. – 2006. – № 2. – С. 381 – 404.

Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). – К., 2000.

Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика// УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 178 – 192.

Коломийченко І. І. Воспитание историей. – К., 1985.

Кондуфор Юрій Юрійович [некролог]// УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 157.

Кот С. І. Охрана памятников истории и культуры в Украинской ССР (1943 – нач. 60-х годов): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1990.

Кот С. І. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. – К., 1989. – Ч. 3.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997.

Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії// Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 463 – 523.

Кречмар Д. Политика и культура при Брежнев, Андропове и Черненко. 1970 – 1985 гг. – М., 1997.

Крикун М. Науковий доробок Д. Л. Похилевича// Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С. 20 – 25.

Кульчицкий С. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор. – К., 2007.

Лахтин Г. А. Организация советской науки: история и современность. – М., 1990.

Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэсі гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – ХХ ст. – СПб., 2003.

Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. (1918 – 1991). – К., 2005.

Майборода В. С. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.). – К., 1992.

Маркусь В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР в 1954–64 рр.// Український історик. – 1975. – № 1 – 2. – С. 82 – 90; № 3 – 4. – С. 28 – 42.

Мерніков Г. І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку ХХ ст.: проблеми теорії та історіографії. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997.

Мигул І. Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки// Сучасність. – 1984. – № 9. – С. 67 – 74.

Микола Романович Доній [некролог]// УІЖ. – 1975. – № 8. – С. 156.

Михальченко С. І. О критериях понятия “школа” в историографии// Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 53 – 59.

Мицик Ю. На пошану ювіляру (до 75-ліття від дня народження Миколи Павловича Ковальського)// Наукові записки [Національного ун-ту “Києво-Могилянська академія”]. Історичні науки. – К., 2004. – Т. 27. – С. 5 – 6.

Мицик Ю. Світовий рівень – українській історичній науці// Пам'ять століть. – 1996. – № 1. – С. 3 – 5.

Мищак І. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х років: Історичний нарис. – К., 2006.

Мізерницький Б. М. Вища освіта на Україні// РЕІУ. – К., 1969. – Т. 1. – С. 286 – 288.

Нагорна Л. Десталінізація на рівні суспільної свідомості: парадокси “повернення”// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС): Матеріали “круглого столу”. – К., 1997. – С. 74 – 82.

Нагорний В. І. Українська радянська культура: витоки, суть, генеза// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 259 – 271.

Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002.

Науменко К. І. Крип'якевич в оцінці вищих структур ВКП(б). За документами Російського державного архіву соціально-політичної історії// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 906 – 908.

Неретина С. С. История с методологией истории// Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 149 – 163.

Нікітчина С. О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917 – 1991 рр.). – Луцьк, 1996.

Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.

Орач Н. Головний науковий співробітник// Бібліотечний вісник. – 1994. – № 2. – С. 27 – 31.

Очерки истории отечественной исторической науки ХХ века: Монография. – Омск, 2005.

Павлюк П. І., Щедрина Д. С. П'ятдесятиріччя Інституту історії партії КП України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС// УІЖ. – 1971. – № 4. – С. 3 – 12.

Панчук М., Котигоренко В. Національні аспекти десталінізації

режиму// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали “круглого столу”. – К., 1997. – С. 54 – 66.

Пивовар С. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією та наукою// Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип. 1 – 2. – С. 125 – 137.

Пивовар С. Ф. До проблем української державності в радянській історіографії 70 – 80-х рр.// Вісник [Київського національного університету ім. Т. Шевченка]. Історія. – К., 2001. – Вип. 52. – С. 59 – 66.

Підлісна Л. С. Діяльність державних та громадських організацій України по будівництву й охороні пам'яток історії та культури в 70-і роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994.

Плохий С. Жизненная миссия Николая Ковальского// Зеркало недели. – 2006. – 11 нояб. – С. 21.

Полек В. Т. Бібліографії істориків України// УІЖ. – 1967. – № 1. – С. 100 – 101.

Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы. – Луганск, 1995.

Портнов А. Українська радянська історіографія: до постановки проблеми// Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 112 – 116.

Прилепішева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1946 – 1991). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.

Раїса Іванченко: Біобібліографічний довідник. – К., 2003.

Рибер А. Сучасні підходи до вивчення всесвітньої історії// Україна модерна. – К.; Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 15 – 33.

Розвиток науки в західних областях України за роки Радянської влади. – К., 1990.

Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика// УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 106 – 118.

Рубльов О. С. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова (1957 – 1988 рр.)// УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 18 – 55.

Рубльов О. С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.)// Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): Док. і мат. – К., 2007. – С. 3 – 33.

Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2006. – Т. 2.

Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893 – 1964) – вчений, педагог, організатор науки. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.

Савчук О. В. Красназавчий рух в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.

Сакада Л. “Український історик”: Генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк; К., 2003.

Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии Наук Украинской ССР, 1936 – 1986 гг. – К., 1986.

Санцевич А. Іван Гуржій – один з подвижників української історичної науки// Середньовічна Україна. – К., 1997. – Вип. II: Пам'яті члена-кореспондента НАН України Гуржія Івана Олександровича (з нагоди 80-річчя від дня народження). – С. 3 – 17.

Санцевич А. Інститут історії України Національної Академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи) – К., 1998.

Сарбей Віталій Григорович [Некролог]// УІЖ. – 1999. – № 5. – С. 159.

Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке. Советская историография первого послесталинского десятилетия. – М., 1997.

Сидорова Л. А. Поколение как смена субкультур историков// Мир историка. XX век: Монография. – М., 2002. – С. 38 – 53.

Сидорова Л. А. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты// История и историки. 2004. – М., 2005. – С. 208 – 222.

Сливка Ю. Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949 – 1978 рр.)// Галичина (Івано-Франківськ). – 2001. – № 5 – 6. – С. 11 – 20.

Советская историография. – М., 1996.

Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002.

Соловей Д. Національна політика партії і уряду СРСР в Україні в світлі деяких найновіших фактів// Український збірник. – Мюнхен, 1956. – Кн. 6. – С. 109 – 174.

Сонин А. С. ВАК СССР в послевоенные годы: наука, идеология, политика// Вестник истории естествознания и техники. – 2004. – № 1. – С. 18 – 63.

Сохань П. С. Іван Лукич Бутич: життєвий і творчий шлях// Іван Лукич Бутич. До 80-річчя від дня народження та 50-ї річниці наукової діяльності: Біобібліографія. – К., 1999. – С. 5 – 8.

Стоун Л. Будущее истории// Thesis. – 1994. – № 4. – С. 158 – 174.

Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991.

Титаренко Д. М. Короткий нарис наукової і громадської діяльності Пірка Василя Олексійовича// В. О. Пірко. Біобібліографічний покажчик. – Донецьк, 2005. – С. 3 – 5.

Товстопят Л. М. І. Г. Шульга як історик України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

Тронько П. Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001.

Тронько П. Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2003.

Тронько П. Т., Симоненко Р. Г., Скляренко Є. М. О. К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки. – К., 2007.

Удод О. А. Історик: духовність, праця, самовідданість// Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Ковальського. – С. 29 – 40.

Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998.

Удод О. Історія одного листування (про участь К. Г. Гуслистого у виданні книги І. М. Шаповала “В пошуках скарбів”)// Борисфен. – № 12. – 1993. – С. 27 – 28.

Удод О. К. Г. Гуслистий – учень і послідовник академіка Д. І. Яворницького// Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва: Мат. наук. читань Д. І. Яворницького. Зб. ст. – Запоріжжя, 1993. – С. 33 – 42.

Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проєкт для України/ Даниленко В. П., Гриневич В. А., Кульчицький С. В., Лисенко О. С. – К., 2004.

Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.

Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – К., 2002. – Вип. 2.

Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. – К.; Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. 1.

Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. – К.; Львів, 2004. – Вип. 2. – Ч. 2.

Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 3.

Хмарський В. М. Заїра Валентинівна Першина – науковець і педагог// Записки історичного факультету [Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова]. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 6 – 13.

Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник. – К., 2001.

Шаповал Ю. “Закрита доповідь” М. Хрущова на XX з'їзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки// Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали “круглого столу”. – К., 1997. – С. 35 – 44.

Шаповал Ю. Голодомор 1932/ 1933: “утрата” и “обретение”//

Зеркало недели. – 2006. – 18 нояб. – С. 21.

Шаповал Ю. Дмитро Ісаєвич: повернення в історію// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 5. ПРОСФОНІМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – С. 671 – 688.

Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України XX століття// УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 134 – 149.

Швидько Г. К. Передмова// Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam ... Ad honores ... Ad memorandum ... – Дніпропетровськ, 2007. – С. 5 – 7.

60 років Інституту археології НАН України. – К., 1994.

Шкандрій М. Літературна політика в Україні 1971 – 1981// Сучасність. – 1983. – № 1 – 2. – С. 63 – 82.

Юркова О. Юрій Кондуфор: Біографічно-історіографічний нарис// Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: В 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 5 – 18.

Юсов С. Володимир Голобуцький: біографічний нарис// Володимир Олексійович Голобуцький (1903 – 1993 рр.): Біобібліографія. – К., 2006. – С. 22 – 67.

Юсов С. Наукова й педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період// УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 89 – 105.

Юсов С. Передмова// Володимир Олексійович Голобуцький (1903 – 1993 рр.): Біобібліографія. – К., 2006. – С. 8 – 21.

Юсов С. Ранній період наукової творчості В. Голобуцького: 1934 – 1941 рр.// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 339 – 349.

Юсова Н. Від розробки концепції “давньоруської народності” до легітимізації терміна “возз'єднання” України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст.// Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 413 – 440.

Юсова Н. “Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2006.

Юсова Н. М. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність”// УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101 – 125.

Я. І. [Ісаєвич Я.] Від редакції// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 73 – 74.

Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії XX століття: Біоісторіографічні нариси. – Острог, 2002.

Яремчук В. Студентські роки М. П. Ковальського// Осягнен-

ня історії. Зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 18 – 28.

Ясь О. В. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження)// УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 140 – 156.

Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття)// Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 524 – 604.

Ясь О. В. Постать і науковий доробок Ф. П. Шевченка: погляд з того боку “залізної завіси”// УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 103 – 116.

Basarab J. Perejaslav 1654: A Historiographical Study. – Edmonton, 1982.

Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. – New Brunswick, 1964.

Heer N. W. Politics and History in the Soviet Union. – Cambridge (Mass.); London, 1971.

Horak S. M. Ukrainian Historiography 1953-1963// Slavic Review. – 1965. – Vol. XXIV. – Nr. 2. – Pp. 258 – 272.

Hösler J. Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991. Studien zur Methodologie- und Organisationsgeschichte. – München, 1995.

Mackiw Th. The Development of Ukrainian Historiography (Conclusion) VII. Soviet Ukrainian historiography since 1934// The Ukrainian Review. – 1986. – Nr. 4. – Pp. 54 – 59.

Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. – Rzeszów, 2005.

Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II// Jabrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1964. – Bd. 12. – Nr. 3. – S. 373 – 418.

Stobiecki R. Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna ... ale skomplikowana. Studia i szkice. – Warszawa, 2007.

Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. – 1993. – № 1 – 2. – Pp. 33 – 54.

Tillet L. The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969.

Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest// Slavic Review. – 1975. – Vol. 34. – Nr. 4. – Pp. 752 – 768.

Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914 – 1991. – New York, 1993.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АУ – журнал “Архіви України”

ІА АН УРСР – Інститут археології Академії наук УРСР

ІА НБУВ – Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України

ІІ АН УРСР – Інститут історії Академії наук УРСР

ІІІ ЦК КПУ – Інститут історії партії ЦК КПУ

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України

ІСН АН УРСР – Інститут суспільних наук Академії наук УРСР

РЕІУ – Радянська енциклопедія історії України

УІЖ – Український історичний журнал

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об’єднань України

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

Абазин А. – 201.
Абросимова С. – 420.
Аверінцев С. – 459.
Аксютин Ю. – 155.
Алекберлі М. – 304.
Алексеева Г. – див. Алексеева Г.
Алексеева Г. – 13, 22, 61, 79,
120, 401, 410, 413.
Алфеева Г. – див. Алфеева Г.
Алфеева Г. – 251.
Андропов Ю. – 371, 383, 410.
Андрусак М. – 359.
Антоненко-Давидович Б. – 373.
Антонович В. – 31, 52, 201, 324,
355, 394, 455.
Антонов-Овсієнко В. – 220.
Апанович О. – 93, 94, 158, 170,
180 – 183, 280, 284, 290, 291
– 294, 297, 298, 300, 303 –
305, 340, 358, 381, 388, 391,
473, 474.
Артем (Сергеев Ф.) – 241, 243,
373.
Артеменко І. – 396.
Астахов В. – 188, 318, 321, 336,
337.
Ауліх В. – 458.
Багалій Д. – 52, 165, 186, 343 –
346, 353, 363, 455, 474.
Багрянний І. – 397.
Бадзьо Ю. – 414.
Бадяк В. – 65.
Бажан О. – 54, 89, 138, 140, 168,
391.
Байрау Д. – 157.
Балакин В. – 110, 121, 410, 412,
413.
Бантшиш-Каменський Д. – 330.
Баран В[олодимир Кіндрато-
вич] – 27, 133, 406.
Баран В[олодимир Данилович]
– 401, 458.
Баранович О. – 150.
Барг М. – 459.
Барсенков А. – 50, 116.
Басараб Д. – 16.
Баткін Л. – 459.
Батуріна С. – 170.
Батюк А. – 125.
Бевзо О. – 333, 334.
Бердута М. – 114.
Берія Л. – 55, 218.
Берлінський М. – 276, 277, 389.
Белінський В. – 43, 196, 215,
226, 428.
Биковський Л. – 417.
Бідзіля В. – 402.
Білінський Я. – 15.
Білодід І. – 118.
Білокінь С. – 133, 134, 151, 171,
173, 180, 397.
Близняк М. – 27, 162.
Блок М. – 8.
Богачевська-Хом'як М. – 123,
180.
Божук Г. – 187.
Бойко І. – 36, 96, 122, 168, 264, 284,
290, 291, 298, 299 – 303, 305,
318, 343, 344, 357, 358, 474.
Болебрух А. – 421.
Болотніков І. – 44, 80.

Бондаренко І. – 347.
Боплан Г. Л. де – 408.
Бордюгов Г. – 23, 29, 35, 449.
Борецький І. – 199.
Боровой С. – 79, 282, 403.
Боровський Я. – 384.
Бородин А. – див. Бородин А.
Бородин А. – 249, 250, 251.
Борцов Б. – 249.
Брайчевський М. – 17, 25, 35,
69, 90, 94, 123, 138, 140, 145,
147 – 149, 162, 180, 182 –
185, 259, 262 – 271, 276, 277,
283, 306, 315, 317, 380, 381,
388 – 390, 473.
Брайченко М. Ю. – див. Брай-
чевський М. Ю.
Брежнев Л. – див. Брежнев Л.
Брехуненко В. – 420.
Брежнев Л. – 88, 141, 155, 365,
410, 412, 413, 439, 440, 463.
Брик І. – 393.
Буганов В. – 459.
Булавін К. – 80.
Булах В. – 114.
Булганін М. – 213.
Бульгина Т. – 69, 412.
Бутич І. – 111, 125, 175, 179,
187, 396, 402.
Бутич М. – 125.
Бухараєв В. – див. Бухараєв В.
Бухараєв В. – 23, 29, 35, 449.
Бущик Л. – 60.
В. С. – див. Сарбей В.
Вайль П. – 61.
Валідов А. – 83.
Варнавский П. – 365.
Василенко М. – 186, 324.
Василенко-Полонська Н. – див.
Полонська-Василенко Н.
Васильєв О. – 95.
Ващенко В. – 448, 449.
Введенський А. – 128.
Величенко С. – 9, 16, 17, 30, 47,
53, 79, 80, 82.
Величко С. – 147, 155, 329, 331,
332, 360.
Верба І. – 176.
Вернадський В. – 180.
Виговський І. – 277.
Винар Л. – 12, 15, 16, 17, 122,
185.
Винниченко В. – 43, 48, 60, 100,
101, 137, 354.
Вишневецький Д. – 201, 287,
288, 292, 342, 445, 446.
Віднянський С. – 16.
Вітовський Д. – 310.
Владислав IV – 272 – 273.
Вовк Ф. – 394.
Водотика С. – 185.
Воловик В. – 173.
Володимир Мономах – 408.
Воробей П. – 83, 84, 305 – 307,
405.
Ворошилов К. – 213, 216.
Воскресенский А. – див. Во-
скресенський А.
Воскресенський А. – 242.
Врублевский В. – 397.
Габсбурги – 200, 317.
Гаврилук О. – 110.
Галайчак Т. – 108, 109, 112.
Галузо П. – 81 – 84, 316.
Галушко Є. – 58.
Гаман В. – 90.
Гамрецький Ю. – 64, 251.
Ганжа І. – 65, 146.
Гапусенко І. – 340, 345, 360.
Генис А. – 61.
Герасименко М. – 64.
Гермайзе Й. – 18.
Герцен О. – 43.
Гирич І. – 90, 179, 180, 392.
Гіндін І. – 85.
Гір Н. В. – 22, 73, 156.

* Показчик не охоплює “Бібліографії”.

- Гнатюк В. – 433.
 Гоголь М. – 204.
 Голобуцький В. – див. Голобуцький В.
 Голобуцький В. – 36, 79, 122, 123, 155, 165, 167, 168, 259, 263, 264, 283 – 288, 292, 342, 381, 430, 444, 445, 473.
 Головка В. – 10.
 Голубець М. – 181.
 Гольнев М. – див. Гольнев М.
 Гольнев М. – 249 – 251.
 Гонтар О. – 403.
 Гончарук П. – 350 – 353, 474.
 Горак С. – 15.
 Горбачев М. – див. Горбачов М.
 Горбачов М. – 155, 412, 413, 476.
 Гордієнко К. – 287.
 Горська А. – 182.
 Горький О. – 216.
 Горяева Т. – 132 – 134.
 Граб'янка Г. – 329, 331.
 Грабович Г. – 11.
 Греков Б. – 167, 458.
 Григор'єв М. – 240, 247.
 Гриневич В. – 37.
 Грицак Я. – 59, 72, 109, 185, 365, 406, 407.
 Грищенко М. – 280.
 Грушевський М. – див. Грушевський М.
 Грушевська К. – 393.
 Грушевський М. – 7, 18, 31, 43, 48, 52, 95, 96, 97, 133, 134, 147, 148, 151, 160, 165, 169, 171, 173, 174, 177, 178, 182 – 186, 201, 324, 330, 336, 337, 344, 353 – 363, 376, 377, 394, 397, 432, 453, 454, 474.
 Грушин Б. – 155, 156, 412, 413.
 Гулай В. – 146.
 Гуня Д. – 287.
 Гуревич А. – див. Гуревич А.
 Гуревич А. – 141, 459.
 Гуржій І. – 94, 129, 151, 162, 165 – 167, 175, 251, 306, 319, 323, 324, 329, 339, 345, 346, 356, 413.
 Гуржій О. – 20, 21, 62, 124, 279, 402, 447.
 Гурницький К. – див. Гурницький К.
 Гурницький К. – 325, 346, 348, 455.
 Гуслистий К. – 20, 36, 60, 65, 129, 130, 164 – 166, 275, 284, 289, 293, 295, 296, 299, 315, 316, 381, 413.
 Гуслистий К. – див. Гуслистий К.
 Гьослер Й. – 10, 22, 367, 371.
 Даниленко В. – 37.
 Данило Галицький – 179, 180, 203, 392.
 Данилюк Ю. – 138, 168, 39.
 Дашкевич Р. – 179.
 Дашкевич Я. – 31, 123, 127 – 129, 140, 145, 147, 151, 159, 179, 392, 396.
 Дем'ян Г. – 187.
 Денікін А. – 34, 175, 399.
 Джілас М. – 182.
 Джунусов М. – 82.
 Дзира Я. – 64, 90, 95, 147, 162, 167, 169, 171, 177, 180 – 182, 184, 331 – 333, 356, 377, 388, 474.
 Дзюба І. – 182.
 Дмитриченко В. – 398.
 Дмитрієнко М. – 90, 95, 147, 162, 181, 182, 184, 388, 389.
 Днепровський П. – див. Днепровський П.
 Днепровський П. – 249– 251.
 Добролюбов М. – 43, 202, 320.
 Довбуш О. – 47.
 Доній М. – 110.
 Донцов Д. – 354, 432.
 Дорошенко В. – 359.
 Дорошенко Д. – 133, 181, 330, 359.
 Дорошенко П. – 276, 277.
 Драгоманов М. – 94, 138, 201, 340 – 343, 376, 381, 398, 432, 453 – 454, 474.
 Дровозюк С. – 187.
 Дропан С. – 278, 279.
 Дружинина Е. – див. Дружиніна О.
 Дружиніна О. – 284, 391, 444.
 Дубина К. – 90, 94, 109, 110, 118, 119, 122.
 Дубровський В. – 161, 196, 199, 394.
 Дудзинская Е. – див. Дудзинська О.
 Дудзинська О. – 121, 122.
 Дудикевич Б. – 58.
 Дучимінська О. – 393.
 Дюрер А. – 262.
 Дядиченко В. – 36, 65, 68, 161, 235, 236, 275, 284, 300, 318, 319, 322, 323, 346.
 Ельцин Б. – 155, 412, 413.
 Енгельс Ф. – 61, 62, 78, 80, 116, 131, 183, 225, 259, 299, 451, 464.
 Епik Г. – 233.
 Ефименко А. – див. Єфименко О.
 Єкельчик С. – 9, 29, 36, 41, 48, 53, 112, 158, 168.
 Єфименко О. – 52, 324, 325.
 Єфіменко Г. – 10.
 Єфремов С. – 354, 393.
 Ждан М. – 356.
 Жигмонт Август – 288.
 Жуков Г. – 222.
 Жуков Е. – див. Жуков Є.
 Жуков Є. – 72, 73.
 Журавський Ю. – 114.
 Журба О. – 421.
 Заболотна І. – 175.
 Загорський П. – 241.
 Задорожний В. – 187.
 Зайцев Б. – 114.
 Залізник М. – 47, 287.
 Заремба С. – 93, 161, 183, 392, 395, 402, 405, 409.
 Зарецький О. – 61.
 Заславський Д. – 341.
 Затонський В. – 213, 218, 239, 245.
 Зашкільняк Л. – 27.
 Зінич М. – 394.
 Зінченко М. – 187.
 Злупко С. – 83, 84, 143, 160, 350 – 352, 474.
 Івакін Г. – 145, 149, 388 – 390.
 Іван Грозний – див. Іван IV Грозний.
 Іван IV Грозний – 74, 287.
 Іван Калита – 426.
 Іваненко (Петрик) П. – 155.
 Іванченко (Іванова) Р. – 94, 138, 341 – 343, 376.
 Ільницький М. – 123, 416, 417, 420.
 Індова О. – 459.
 Ісаєвич Д. – 416.
 Ісаєвич Я. – 17, 21, 64, 107, 111, 121 – 123, 128, 129, 134, 139, 152, 170, 175, 179, 186, 277, 396, 408, 409, 416 – 420, 458, 459.
 Іскра І. – 201.
 Каганович Л. – 76, 77, 213, 222.
 Каждан О. – 459.
 Калакура Я. – 11, 19, 27, 88, 94, 95, 98, 100, 124, 154.
 Калениченко Н. – 62.
 Калениченко П. – 63, 415.
 Калнишевський П. – 287, 289, 290, 293, 445.
 Капітан Л. – 20, 21, 62, 124, 279, 402.

- Каппелер А. – 16, 59, 365.
Капто О. – 386.
Кармазіна М. – 146, 412.
Кармелюк У. – 47.
Кароева Л. – 173.
Карпенко О. – 64, 65, 142, 146, 309 – 314, 317, 474.
Картер Пол М. – 371, 412.
Касименко А. – див. Касименко О.
Касименко О. – 8, 36, 63 – 66, 71, 76, 110, 118, 151, 223, 251, 284 – 287, 323.
Касьянов Г. – 7, 88, 89, 101, 145, 182, 184, 185, 395.
Катерина П. – 205, 303.
Кац Р. – 127, 128.
Кенесари Касимов – 83.
Кий – 441.
Килимник О. – 347.
Кирилюк Є. – 96, 357, 358, 474.
Кириченко С. – 144, 391.
Кисіль А. – 273.
Кіхтев С. – див. Кіхтев С.
Кищенко М. – 144, 284, 290 – 292, 390, 391, 443, 444, 474.
Кізлик О. – 129.
Кім М. – 75, 80.
Кістяківський О. – 396.
Кісь Я. – 64, 177 – 179, 392, 393, 417.
Кіхтев С. – 241.
Кіян О. – 185.
Клебанівська Н. – 123.
Клібанов О. – 459.
Клоков В. – 76.
Ключевський В. – 364.
Кнабе Г. – 459.
Кобута С. – 146.
Коваленко Л. – 318, 336, 340, 349 – 351, 354, 355, 450 – 456.
Коваленко О. – 172.
Ковалівський А. – 123, 129, 413.
Коваль М. – 31, 151, 167.
Ковальський Н. – див. Ковальський М.
Ковальська-Павелко І. – 419.
Ковальський М[икола Павлович] – 27, 185, 416 – 422.
Ковальський М[икола Миколайович] – 416.
Ковальчак Г. – 64, 147.
Ковпак Л. – 139.
Когут З. – 16, 120, 155.
Кожукало І. – 110.
Козловська В. – 394.
Колесник І. – 19 – 20, 20, 96, 185, 328, 330, 420, 422, 450, 453.
Коломийченко І. – 409.
Колчак О. – 34.
Компан О. – 20, 69, 79, 162, 173, 177, 180 – 182, 259, 260 – 262, 283, 291, 304, 305, 315, 316, 381, 388, 430, 473.
Компанієць І. – 377.
Конашевич-Сагайдачний П. – див. Сагайдачний П.
Кондуфор Ю. – 156, 188, 406, 414.
Кониський О. – 201.
Копинський І. – 199.
Кордуба М. – 127, 178.
Короливский С. – див. Королівський С.
Королівський С. – 83, 241, 305, 306, 309, 310, 474.
Коротич В. – 100.
Косинський К. – 287.
Косіор С. – 218.
Костенко Л. – 182.
Костомаров М. – 52, 207, 321, 325, 327, 336, 337 – 340, 353, 355, 376, 381, 432, 448, 454, 455, 474.
Кот С. – 69.
Котигоренко В. – 36, 59.
Котляр М. – 443, 444, 454, 458, 459.
Коцюбинський М. – 229.
Кочубей В. – 89, 201.
Кравець М. – 64, 146, 167, 284, 293, 324, 360, 445.
Кравець Я. – 408.
Кравченко Б. – 156, 366.
Кравченко В. – 21, 170, 455.
Кречмар Д. – 410.
Крикун М. – 186.
Крикуненко О. – 137.
Кримський А. – 325, 346 – 349, 363, 445 – 447, 455, 474.
Крип'якевич І. – 65, 107, 110, 111, 113, 123, 127 – 129, 134, 139, 147, 150, 158, 160, 169 – 171, 174, 175, 178, 181, 187, 269 – 275, 283, 298, 300, 381, 393, 396, 405, 409, 413, 417, 473, 474.
Крип'якевич П. Б. – 139, 396, 409.
Крип'якевич Р. – 139, 178, 396, 409.
Крымский А. – див. Крымський А.
Крюков В. – 413, 414.
Кубійович В. – 181, 393, 395.
Кулаковський П. – 420.
Куліченко М. – 241, 243, 246.
Куліш М. – 233.
Куліш П. – 207, 324, 327, 349 – 353, 362, 453, 454, 474.
Кульчицький С. – див. Кульчицький С.
Кульчицький С. – 37, 101, 412.
Курас І. – 378.
Курінний П. – 394.
Куць О. – 188.
Кучера М. – 401.
Лавров П. – 65.
Лазаревський О. – 52, 323 – 324, 325, 326, 455, 474.
Лахтин Г. – 139, 410.
Лєбідь Д. – 232.
Лєвинський В. – 143, 373, 432.
Левицький О. – 324, 395.
Лєнин В. – див. Лєнін В.
Лєнін В. – 33, 43, 48, 51, 56, 61, 62, 75, 78, 79, 81, 116, 120, 131, 183, 208, 210, 211, 213, 229, 243, 244, 247, 259, 270, 307, 308, 311, 313, 317, 321, 365, 464.
Лепкий Б. – 181.
Лєся Українка – 229.
Липовченко Н. – див. Ліповченко М.
Лисенко М. – 60, 67, 275.
Лисенко О. – 37.
Лисяк-Рудницький І. – 36, 109, 122.
Лихогляд М. – 187.
Лихолат А. – 57, 158, 159, 240, 241, 249 – 251.
Лінднер Р. – 12, 19, 28, 29, 51, 71, 477.
Лінднер Р. – див. Лінднер Р.
Ліповченко М. – 249.
Логвин Г. – 173.
Лозицький В. – 57, 59, 99, 100, 107.
Ломоносов М. – 215.
Лось Ф. – 65, 68, 235, 236, 284, 319, 322, 323, 346.
Лугова О. – 84, 138, 144, 280 – 283, 316, 381, 411, 473.
Лукеренко В. – 341.
Луцький О. – 108, 109, 112.
Любченко А. – 397.
Любченко П. – 56, 99.
Мавродин В. – див. Мавродін В.
Мавродін В. – 368, 459.
Мазєпа І[ван] – 48, 162, 200, 201, 332, 355, 373.
Мазєпа І[сак] – 359.
Мазило І. – 187.
Мазурок О. – 187.
Майборода В. – 114.

- Маковей О. – 433.
 Максименко Ф. – 123, 128, 129.
 Максимович М. – 52, 329, 336,
 353, 447, 448, 455, 456, 474.
 Маланчук В. – 89, 91, 94, 97,
 140, 143, 241, 243, 246, 372,
 376, 378 – 380, 397 – 399,
 404, 407.
 Маленков Г. – 213, 222.
 Мандебура М. – 395.
 Мануїльський Д. – 324.
 Маркевич М. – 330.
 Маркіна В. – 415.
 Марко Вовчок – 202.
 Марков К. – 421.
 Марков П. – 325, 447, 456.
 Марк К. – 61, 62, 78, 80, 85,
 116, 131, 183, 285, 299, 338,
 451, 464.
 Маркус В. – 15.
 Марченко В. – 97, 150, 177.
 Марченко М. – 97, 128, 138, 142,
 150, 171, 175 – 177, 324, 326
 – 332, 334 – 336, 349, 356,
 448, 474.
 Матерніцький Є. – 185, 186.
 Махновець Л. – 408.
 Мацьків Т. – 15.
 Мацюк О. – 277 – 279, 283, 396,
 473.
 Мельник І. – 182, 183.
 Мельниченко В. – 407.
 Мельничук Я. – 186.
 Менделєєв Д. – 196.
 Меркулов А. – 399.
 Мерніков Г. – 185.
 Мечников І. – 196, 405.
 Мигаль Б. – 114.
 Мигул І. – 17, 18.
 Микитенко І. – 233.
 Миллер В. – 83, 84.
 Минц І. – див. Мінц І.
 Михайло Романов – 199.
 Мицик Ю. – 140, 413, 417, 418, 452.
- Мишко Д. – 79.
 Мищак І. – 132.
 Мізерницький Б. – 116.
 Мікоян А. – 57, 159, 213.
 Мінін К. – 44.
 Мінц І. – 84, 99, 372, 373, 382.
 Мірза-Авак'янц Н. – 259.
 Мічурін І. – 196.
 Молотов В. – 34, 213, 222.
 Москвич Л. – 395.
 Муравйов М. – 220.
 Муха – 259, 260.
 Муха С. – 386.
- Нагорна Л.** – 157.
Нагорний В. – 366.
Назаренко І. – 76, 110, 241, 396.
Назаренко Ю. – 420.
Наливайко Д. – 284, 292.
Наливайко С. – 287.
Наріжний С. – 359.
Нарочницький О. – 382.
Науменко К. – 158.
Некрич А. – 139, 158.
Неретина С. – див. Неретина С.
Нечкіна М. – див. Нечкіна М.
Нечкіна М. – 372, 373.
Неретина С. – 367.
Нікітченко В. – 96.
Нікітчина С. – 114.
Новицький І. – 324.
- Овчаренко Ф.** – 25, 88 – 90, 95,
 96, 98, 143, 158, 372, 373.
Овчаров Г. – 251 – 253.
Огієнко І. – 394, 397.
Оглоблин О. – 15, 133, 134, 154,
 155, 161, 176, 330, 397.
Оглоблін О. – див. Оглоблин О.
Одинець П. – 199, 289.
Окиншевич Л. – 150.
Олександр Невський – 203.
Олексій Михайлович – 272.
Олексюк М. – 395.
- Олійник Л.** – 345.
Орач Н. – 394.
Орджонікідзе С. – 62.
Осечинський В. – 83, 159.
Осликовская Е. – див. Осліков-
 ська Є.
Осліковська Є. – 57, 246.
Остап Вишня – 233.
Острянин Я. – 287.
Отамановський В. – 168, 172.
- П. Т.** – див. Винар Л.
Павлов І. – 196.
Павлюк (Бут) П. – 287.
Павлюк В. – 27.
Павлюк П. – 116.
Палій С. – 201.
Пальок В. – 187, 304.
Панкратова А. – 59.
Паңчук М. – 36, 59.
Пасічник І. – 27.
Пастернак Я. – 178.
Патон Є. – 151.
Пашко Я. – 249.
Пеленський Я. – 15.
Перетц В. – 360.
Першина З. – 403, 405.
Петлюра С. – 43, 48, 354, 373.
Петренко В. – 175, 324, 345, 346.
Петро – 426.
Петро І – 205, 216, 227, 286, 332.
Петров (Бер, Домонтович) В. –
 149.
Петровський М. – 323.
Пивовар С. – 21, 299.
Пинчук Ю. – див. Пінчук Ю.
Пиріг Р. – 117, 188.
Підкова І. – 287.
Підлісна Л. – 392.
Пінчук Ю. – 167, 336, 339, 448,
 449, 454.
Пірко В. – 186.
Пісковий Я. – див. Дашкевич Я.
Пічета В. – 429.
- Плохий С.** – див. Плохій С.
Плохій С. – 419, 420, 422.
Пожарський Д. – 44.
Поздняков М. – 132.
Покровський М. – 321.
Полегаєв А. – 12.
Полек В. – 129.
Полонник К. – 135.
Полонська-Василенко Н. – 394,
 397.
Полуботок П. – 227, 228, 431.
Полухін Л. – 36, 325, 326, 337.
Пометун Е. – 68.
Пономарьов Б. – 73, 74.
Пономарьов О. – 259, 264, 265,
 283, 381, 473.
Попов П. – 338, 347.
Портнов А. – 166.
Поспелов П. – 87.
Постишев П. – 218.
Похилевич Д. – 186, 413, 417.
Прилепішева Ю. – 114, 115.
Прилипка Я. – 394.
Приходнюк О. – 401.
Пріцак О. – 123, 179, 180, 392.
Пронштейн А. – 304.
Пугачов О. – 42, 80, 368, 427.
Пунський В. – 67.
Пушкарев Л. – 64.
Пушкін О. – 194, 201, 320.
Пятаков Г. – 56, 219, 239.
- Равич-Черкаський М.** – 18.
Радзейовський Я. – 378.
Радіцев О. – 320.
Разін С. – 42, 80, 209.
Раковський Л. – 187.
Раковський Х. – 56, 219.
Рибаков Б. – 149, 184, 382, 409,
 458, 459.
Рибалка І. – 136, 137, 242.
Рибер А. – 53.
Рилєєв К. – 320.
Римаренко Ю. – 299.

- Ріббентроп Й. – 34.
Робесп'єр М. – 8.
Ровнер О. – 128.
Романченко І. – 341.
Рубач М. – 65, 83, 163, 187, 241, 246, 252, 280, 306, 309, 314, 354, 361, 474.
Рубльов А. – 428.
Рубльов О. – 20, 31, 119, 138, 143, 144, 167, 168, 177, 183, 390, 391.
Рудич Ф. – 380.
Руднев В. – 65, 240, 241.
Рудько С. – 27.
Рыбалка И. – див. Рыбалка І.
- Савельєва І. – 12.
Савченко І. – 341.
Савчук З. – 173.
Савчук О. – 93, 409.
Сагайдачний П. – 287 – 289, 293, 360, 445.
Сагайдачний П. – див. Сагайдачний П.
Сакада Л. – 15.
Самовидець – 95, 329, 331 – 333, 360.
Самусь С. – 201.
Санцевич А. – 31, 71, 113, 117, 120, 123, 152, 167, 382, 388, 404, 406, 420, 449, 452.
Сарбей В. – 115, 138, 161, 251, 284, 306, 319, 322, 323, 325, 326, 329, 337, 338, 345, 346, 356, 395, 452, 453, 455.
Сверстюк Є. – 182.
Світличний І. – 182.
Сенченко І. – 181.
Сергієнко Г. – 458.
Сиваченко М. – 394.
Сидоров А. – див. Сидоров А.
Сидорова Л. – див. Сидорова Л.
Симоненко Р. – 8, 64, 170, 377, 395.
Симонов Г. – 135.
- Сідоров А. – 81, 85.
Сідорова Л. – 22, 37, 61, 62, 70, 78, 80, 154, 411.
Сірко І. – 201, 276, 277, 287, 293.
Скаба А. – 71, 72, 88, 102, 110, 113, 188, 377, 395.
Скляренко Є. – 8.
Скрипкін І. – 67.
Скрипник М. – 57, 58, 86, 100, 213, 219, 233, 240, 243 – 245, 324, 373, 396.
Слабченко М. – 324.
Славін Л. – 149.
Слащов Я. – 237.
Сливка Ю. – 65, 108, 123, 134, 146, 150, 169, 170, 187, 269.
Смаль-Стоцький Р. – 397.
Смідович А. – 278, 279.
Смірнов М. – 347.
Смолій В. – 459 – 461.
Снегов А. – див. Снегов А.
Снегов А. – 57, 246.
Солдатенко В. – 58, 396.
Соловей Д. – 202, 397.
Соловійов С. – 364.
Сонин А. – 132.
Софонович Ф. – 321, 323, 452.
Сохань П. – 402.
Спицький В. – 68, 236.
Сталін Й. – 29, 33 – 35, 37, 48, 50, 51, 54 – 56, 59, 63, 64, 68, 72 – 74, 76, 77, 78, 82, 87, 89, 92, 93, 103, 107, 116, 141, 163, 206, 208, 210, 211, 213, 217, 218, 220, 223, 224, 231 – 234, 236, 237, 254, 255, 322, 365, 369, 387, 437, 438, 472, 476.
Станіславська А. – 338.
Старовойтова Р. – 442, 443.
Стеблій Ф. – 405.
Степанів О. – 179.
Стефанік В. – 229.
Стецюк К. – 276, 333, 402.
Стобецький Р. – 470.
- Стовбун Р. – 187.
Стоун Л. – 157.
Субтельний О. – 15, 413.
Сулима І. – 287.
Сулуженко В. – 136.
Супруненко М. – 57, 64, 65, 76, 83, 162, 163, 187, 241 – 243, 245, 246, 306, 309, 310, 313 – 315, 359, 376, 474.
Супруненко Н. – див. Супруненко М.
Сулов М. – 87, 88, 93, 99, 101, 371, 372, 391.
- Тайлер У. – 259.
Тельвак В. – 27.
Терещенко Ю. – 163, 187.
Тетеря П. – 277.
Тиводар М. – 395.
Титаренко Д. – 186.
Тичина В. – 399.
Тіллет Л. – 12, 17 – 19, 60, 92.
Тімірязєв К. – 196.
Ткаченко В. – 172.
Ткаченко М[икола] – 147, 171, 173, 323, 329, 356.
Ткаченко М[ихайло] – 187.
Товстопят Л. – 187.
Толочко П. – 401, 458.
Тольятті П. – 182.
Трапезніков С. – 87, 367.
Третяк Є. – 27.
Тронько П. – 8, 93, 409.
Трофимович В. – 27.
Трясило Т. – 287, 293.
Тукальський Й. – 277.
Тулуб З. – 233.
Тургенєв М. – 202.
- Удод О. – 20, 165, 417, 421.
Уманець О. – 338.
- Фалькович І. – 347.
Феденко П. – 397.
- Федірко О. – 147, 173.
Федоренко П. – 161, 172, 264.
Федоров І. – 195, 277 – 279, 418.
Федосов І. – 75.
Ферро М. – 476.
Франко З. – 182.
Франко І. – 26, 114, 178, 229, 324, 392, 433.
Фруменков Г. – 284, 291, 293.
- Хвильовий М. – 373.
Хижняк З. – 409.
Хмара С. – 392, 397.
Хмельницький Б. – 32, 47, 64, 134, 174, 175, 187, 201, 227, 269 – 275, 293, 300, 332, 339, 352, 355, 361, 368, 373.
Хрущев Н. – див. Хрушов М.
Хрушов М. – 36, 54, 59, 60, 69, 70, 87, 89, 93, 104, 141, 142, 155, 157, 213, 214, 223, 224, 234, 412, 413.
- Цибко О. – 64.
- Чапленко В. – 397.
Червоненко С. – 70.
Черепнин Л. – див. Черепнін Л.
Черепнін Л. – 368, 372, 373.
Черненко К. – 371, 410.
Чернихівський Г. – 341 – 343.
Чернишевський М. – 43, 320.
Черніков І. – 67, 348.
Чернов Е. – 417.
Чолдін М. Т. – 132.
Чубар В. – 218.
Чубатий М. – 173.
Чугайов В. – 395.
- Шаблювський Е. – див. Шаблювський Є.
Шаблювський Є. – 337, 338.
Шаміль – 35, 60, 82.
Шаповал І. – 165, 345, 346.

- Шаповал Ю. – 54, 89 – 91, 387, 416.
 Швидько А. – див. Швидько Г.
 Швидько Г. – 420, 421, 448.
 Шевелєв А. – 380 – 382, 395, 406, 414.
 Шевченко Т. – 26, 42, 47, 114, 120, 143, 147, 171, 173, 207, 216, 229, 324, 433.
 Шевченко Ф. – 15, 20, 26, 36, 64, 67, 93, 96, 111, 123, 124, 142, 145, 150, 153, 155, 158, 165, 168 – 170, 181, 182, 187, 269, 271 – 275, 283, 300, 334 – 336, 356 – 360, 377, 380, 390, 402, 404, 435, 458, 473, 474.
 Шекера І. – 356, 360.
 Шелест П. – 12, 16 – 18, 24, 25, 86 – 102, 104, 119, 294, 364, 372, 374, 462, 465, 470.
 Шеліхова Н. – 127, 128.
 Шепель Л. – 64, 170.
 Шкандрій М. – 366, 406.
 Шлепаков А. – 406.
 Шовкопляс І. – 394.
 Шпильова Л. – 173.
 Шрамко Б. – 458.
 Штеппа К. – 134, 397.
 Шубравська М. – 325, 345.
 Шудря М. – 182.
 Шульга І. – 187, 304, 412.
 Шумський О. – 56, 86, 99, 247, 373.
 Щедрина Д. – 116.
 Щербаківський В. – 393, 394.
 Щербаков С. – 186.
 Щербицький В. – див. Щербицький В.
 Щербицький В. – 372, 373, 376, 383, 384, 386, 397, 398, 403, 439, 440.
 Юлдашбаєв Б. – 83, 84.
 Юркова М. – 180.
 Юркова О. – 147, 173, 188.
 Юрчук В. – 379 – 381, 396, 400.
 Юсов С. – 123, 168.
 Юсова Н. – 9, 30, 36, 38, 166.
 Юшков С. – 429.
 Я. І. – див. Ісаєвич Я.
 Яворницький Д. – 129, 165, 166, 294, 325, 340, 345, 346, 353, 363, 455, 455 – 456, 473, 474.
 Яворський М. – 18, 96, 98, 186, 324.
 Якір І. – 218.
 Якунін В. – 421.
 Яремчук В. – 20, 392, 393.
 Ястребов Ф. – 306.
 Ясь О. – 15, 20, 21, 27, 79, 316, 383.
 Яценко Г. – 186.
Basarab J. – див. Басараб Д.
Bilinsky Y. – див. Білінський Я.
Heer N. W. – див. Гір Н. В.
Horak S. M. – див. Горах С.
Hösler J. – див. Гьослер Й.
Maternicki J. – див. Матерніцький Є.
Pelenski J. – див. Пеленський Я.
Shelest P. – див. Шелест П.
Stobiecki R. – див. Стобецький Р.
Subtelny O. – див. Субтельний О.
Tillet L. – див. Тіллет Л.
Velychenko S. – див. Величенко С.
Mackiw Th. – див. Мацьків Т.

Наукове видання

Віталій Петрович Яремчук

**МИНУЛЕ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ
УРСР ПІСЛЯСТАЛІНСЬКОЇ ДОБИ**

Монографія

Головний редактор *Пасічник І. Д.*

Технічний редактор *Свинарчук Р. В.*

Комп'ютерна верстка *Крушинської Н. О.*

Мовний редактор *Третьак Є. О.*

Художнє оформлення обкладинки *Свинарчука Р. В.*

Підписано до друку 5. 01. 2009.

Формат 42x30/4. Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 15,45. Гарнітура “JournalC”

Наклад 300 прим. Зам. № 12.

Видавництво Національного університету “Острозька академія”

Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію

РВ №1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено: видавець СПД Свинарчук Р.В.

35800, Рівненська обл., м. Острог, просп. Незалежності, 151.

Свідоцтво про державну реєстрацію

РВ №27 від 29 липня 2004 року.